

६६

म. ग्रं. सं. ठाणे

विषय साहित्य

सं. क्र. १४२२

# मी आणि माझे साहित्य

ग. त्र्यं. माडखोलकर



REFBK-0015880

REFBK-0015880

किंमत  
१० रुपये

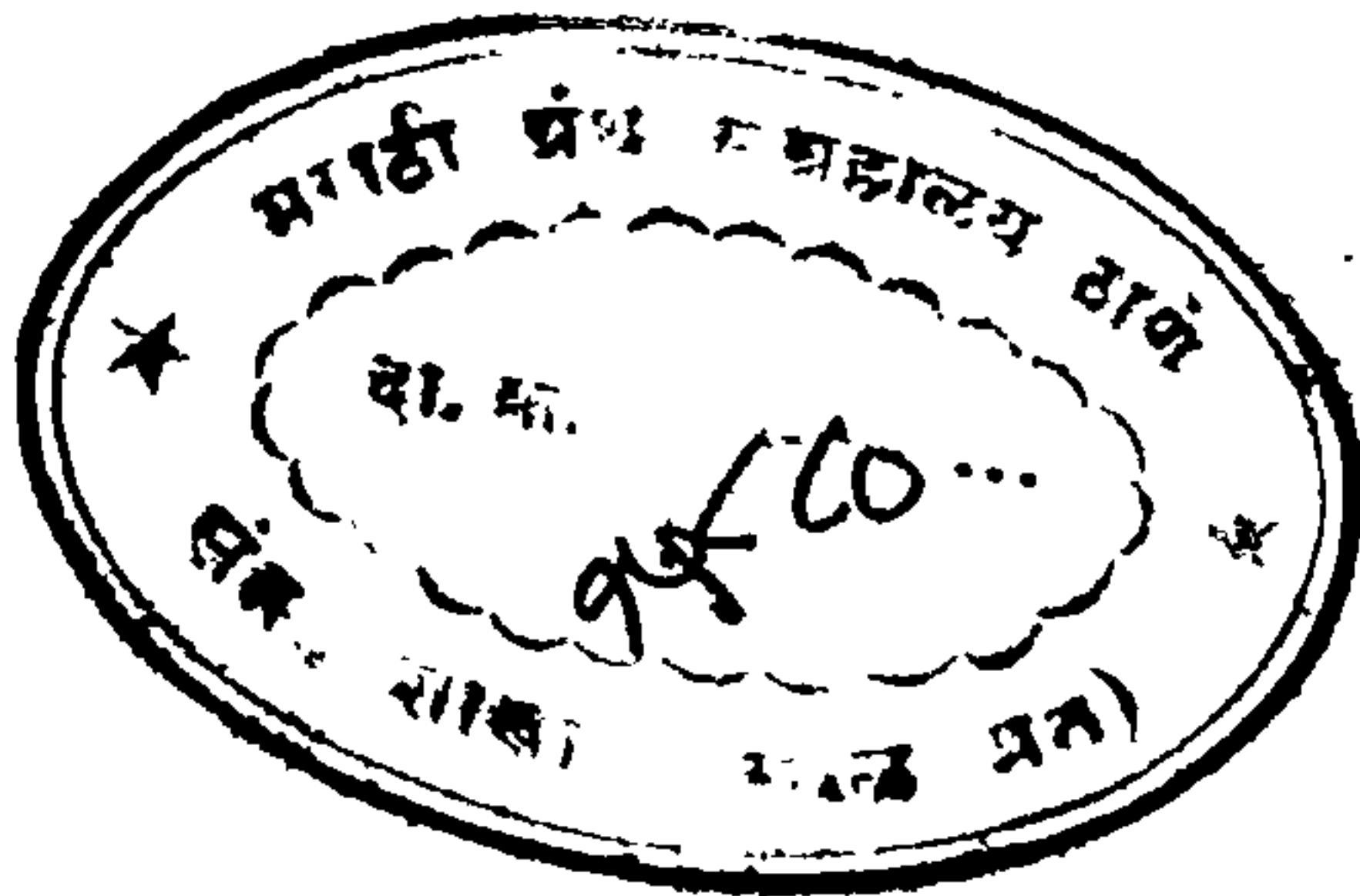
Handwritten scribbles and numbers, possibly including "1000" and "1000000".

9822

# मी आणि माझे साहित्य

मी आणि माझे साहित्य, भाग. स्वच्छ  
क्रमांक ४९२२७ वि. चरित्र  
पृष्ठ १४२२ नोंद क्र. २४३६८

ग. त्र्यं. माडखोलकर



REFBK-0015880

जानेवारी

१९६८



नागपूर  
प्रकाशन

किंमत  
बहा रुपये

प्रकाशक —

दिगंबर मारुती धुमाळ

नागपूर प्रकाशन,

मीताबर्डी, नागपूर १

प्रकाशन क्र. १०१

प्रथमावृत्ति,

जानेवारी. १९६८

या पुस्तकाच्या पुनर्मुद्रणाचे, उतारे  
घेण्याचे, अनुवादाचे वगैरे कॉपी-  
राइटचे सर्व हक्क सौ. उमा चंद्रशेखर  
मोडखोलकर, एम. ए., बी टी., प्रसाद,  
अभ्यंकर रस्ता, धनतोली, नागपूर १,  
यांच्याकडे आहेत.

मुद्रक —

ल. म. पटले

रामेश्वर प्रिंटिंग प्रेस,

मीताबर्डी, नागपूर १

श्री. शांताबाई कशाळकर  
यांच्या  
प्रेमळ स्मृतीस

# माडखोलकर साहित्य



कादंबऱ्या	प्रबंध
( १ ) मुक्तात्मा	( १ ) आधुनिक कविपंचक
( २ ) भंगलेलें देऊळ	( २ ) चिपळूणकर
( ३ ) शाप	काल आणि कर्तृत्व
( ४ ) कांता	( ३ ) विलापिका
( ५ ) दुहेरी जीवन	( ४ ) वाङ्मयविलास
( ६ ) मुखवटे	( ५ ) स्वैर विचार
( ७ ) नवे संसार	( ६ ) माझे आवडते लेखक
( ८ ) डाक बंगला	( ७ ) माझे आवडते कवि
( ९ ) नागकन्या	( ८ ) माझे लेखनगुरू
( १० ) चंदनवाडी	( ९ ) आव्हान
( ११ ) प्रमद्वरा	( १० ) माझी नभोवाणी
( १२ ) अनघा	( ११ ) परामर्ष
( १३ ) स्वप्नान्तरिता	( १२ ) जीवनसाहित्य
( १४ ) अरुंधती	( १३ ) व्यक्तिरेखा
( १५ ) रुक्मिणी	( १४ ) दोन तर्पे
( १६ ) ऊर्मिला	( १५ ) हाक
( १७ ) श्रीवल्लभ	( १६ ) एका निर्वासिताची कहाणी
कथासंग्रह	( १७ ) मी पाहिलेली अमेरिका
( १ ) शुक्राचे चांदणें	( १८ ) निमल्य
( २ ) रातराणीचीं फुलें	( १९ ) पखरण
नाटकें	( २० ) मी आणि माझे साहित्य
( १ ) देवयानी	( २१ ) साहित्यशलाका
( २ ) उर्वशी	



# अनुक्रमणिका



निवेदन	..	..	..	१-३८
माझे बाळपण	..	..	..	१
कांहीं चमत्कारिक योगायोग	..	..	..	९
माझी पहिली दिवाळी	..	..	..	२९
माझ्या आयुष्यांतील सर्वोच्च आनंदाचा क्षण	..	..	..	३५
माझे आवडते लेखक	..	..	..	४६
परिणाम करणारे ग्रंथ	..	..	..	५१
मी न वाचलेले कांहीं ग्रंथकार	..	..	..	५४
मी भाषा कशी कमावली ?	..	..	..	६०
ललित लेखनाची भाषा	..	..	..	७०
मी आणि माझे लेखन	..	..	..	७४
माझे पहिले पुस्तक	..	..	..	८२
साहित्यांतील प्रत्यक्षानुभूति	..	..	..	८७
माझ्या वाङ्मयामागील मी	..	..	..	९७
मी कादंबरीलेखनाकडे का वळलों ?	..	..	..	१०६
माझे कादंबरीलेखन	..	..	..	११६
' मुक्तात्मा ' पुन्हा लिहिली तर ?	..	..	..	१२०
भंगलेले देऊळ	..	..	..	१४४
आमची मानसकन्या	..	..	..	१५०
राजकीय कादंबरी	..	..	..	१५७
माझे कथालेखन	..	..	..	१६६
कलाहीन कथांचा संग्रह	..	..	..	१७९
मराठी टीकापद्धति	..	..	..	१८६
माझे टीकालेखन	..	..	..	१९७
माझा ' मुक्त ' व्यवसाय	..	..	..	२०७
जीविकावादाचीं अपत्ये	..	..	..	२१८

## परिशिष्ट

मुक्तात्मा (१ श्री. मं. ना. कुळकर्णी यांचें पत्र)	..	२३४
(२ श्री. वि. ल. बरवे यांचें पत्र)	..	२३६
भंगलेले देऊळ (१ डॉ. माधवराव पटवर्धन यांचें पत्र)		२३७
„ (२ श्री. शांताबाई कशाळकर यांच्या	..	
पत्रांतील उतारे)	..	२३८
मुखवटे (श्री. ह. कृ. मोहनी यांचें पत्र)	..	२४७
नागकन्या (श्री. ह. कृ. मोहनी यांचें पत्र)	..	२४८
रुक्मिणी (१ सौ. प्रो. कुसुमावती देशपांडे यांचें पत्र)	..	२५०
„ (२ प्रो. य. ग. नाईक यांचें पत्र)	..	२५१
रविकिरण मंडळाची स्थापना	..	२५६
(श्री. माडखोलकर यांचें पत्र)	..	
रविकिरणमंडळ व श्री. माडखोलकर ( प्रो. श्री. बा. रानडे		
यांचीं विधानें व खुलासा)	..	२५८
रा. सा. गं. के. देशपांडे (श्री. त्र्यं. र. देवगिरीकर यांनीं		
दिलेली माहिती)	..	२६१
‘कार्यारंभीचें दैवत’ (श्री. मनमोहन नातू यांचें पत्र)	..	२६२







## निवेदन

गेल्या चाळीस वर्षांत, निरनिराळ्या नियतकालिकांच्या नितीनुसार, स्वतःचें जीवन आणि साहित्य यांच्यासंबंधी जे लेख मी लिहिले, त्यांपैकी कांही निवडक लेखांचा संग्रह या पुस्तकांत केलेला आहे. त्यामुळें माझी साहित्याकडे पहाण्याची दृष्टि आणि माझ्या जीवनाचा साहित्यावर झालेला परिणाम या दोहोंचीहि वाचकांना कल्पना येईल. ललित लेखकानें आपल्या साहित्यांतील पात्रें आणि प्रसंग निर्माण करण्यासाठीं आपण कोणत्या सामग्रीचा उपयोग केला, हें वाचकांना विश्वासांत घेऊन सांगावें की नाही, हा एक नाजूक प्रश्न आहे. मराठी कादंबरीकारांचे कुलगुरु कै. ह. ना. आपटे यांच्या इतकी विविध पात्रसृष्टि बहुधा दुसऱ्या कोणत्याहि कादंबरीकारानें उत्पन्न केलेली नसेल. पण त्यांनी आपल्या या मानस सृष्टिसंबंधी एक चकार शब्दहि कधीं काढला नाही. हेंच प्रो. ना. सी. फडके यांच्यावद्दलहि म्हणतां येईल. त्यांच्या कांहीं अर्पणपत्रिका मात्र सूचक वाटतात. उलट, डॉ. केतकर यांनी आपल्या कादंबऱ्यांतील कांहीं पात्रांची नांवेंच मुळीं अशीं ठेवलेली आहेत कीं, त्यांवरून त्यांनीं कोणत्या व्यक्तींचें चित्रण किंवा विडंबन केलेलें आहे, हें सुजाण वाचकांच्या सहज लक्षांत येतें. शेक्सपिअरपासून बर्नार्ड शॉपर्यंत अनेक ब्रिटिश ललित लेखकांनीं आपल्या काव्यांतून, नाटकांतून आणि कादंबऱ्यांतून समकालीन व्यक्तींचें चित्रण किंवा विडंबन केलेलें असून, पहिल्या महायुद्धानंतर पाश्चात्य ललित लेखकांनीं वर्तमानकालीन घटना आणि व्यक्ति यांच्यावरच मुळीं नाटकें आणि कादंबऱ्या लिहिण्याचा प्रघात पाडला. महाराष्ट्रांतहि प्रो. गो. चि. भाटे आणि वॅ. वि. दा. सावरकर यांनीं आपल्या चरित्रांतील कांहीं प्रसंग कादंबरीरूपानें चित्रित केलेले असून, श्री. भा. वि. वरेरकर यांनीं आपली नाटकें आणि कादंबऱ्या यांतून काहीं समकालीन व्यक्तींचा पात्रें म्हणून वापर केल्याचें आढळून येतें. प्रो. फडके आणि डॉ. केतकर

यांच्या 'कुलाव्याची दांडी' आणि 'ब्राह्मणकन्या' या दोन कादंबऱ्यांवर पुण्याच्या 'ज्ञानप्रकाश' दैनिकांतून जी त्या काळीं इतकी जळजळीत टीका आलेली होती, ती त्यांतलीं कांहीं पात्रें आपल्या गोतवळ्यांतील असावीत, असा संशय त्या दैनिकाशीं निगडित असलेल्या कांहीं अभिनिविष्टांना आल्यामुळें ! तथापि, लेखकानें स्वतः आपल्या साहित्यांतील पात्रें आणि प्रसंग यांच्यावर प्रकाश पाडल्याचें उदाहरण मराठींत सहसा दृष्टीस पडणार नाही. नाहीं म्हणावयाला, श्री. श्री. कृ. कोल्हटकर यांनीं मात्र, आपल्या 'आत्मवृत्तांत', आपल्या नाटकांतील आणि विनोदी लेखांतील पात्रांसंबंधी सूचक निर्देश केलेले आहेत.

पण, गेल्या चाळीस वर्षांत ललित लेखकानें आपलें जीवन आणि साहित्य - यांच्याविषयीं, वाचकांना विश्वासांत घेऊन, बोलण्याची पद्धत हळुहळू पडत गेली. याचें श्रेय मुख्यतः मराठी नियतकालिकें आणि अंशतः महाराष्ट्र राज्यांतील आकाशवाणीचीं केंद्रें यांना द्यावे लागेल. 'अरुण,' 'वसुंधरा,' 'सकाळ,' 'चित्रा,' 'विहंगम,' 'प्रतिभा,' 'ज्योत्स्ना' इत्यादि नियतकालिकांनीं, केव्हां प्रश्नमालिका पाठवून, केव्हां लेख मागवून, तर केव्हां मुलाखती घेऊन, ललित लेखकांना आपलें जीवन आणि साहित्य यांच्याविषयीं माहिती द्यावयाला प्रवृत्त केले. आकाशवाणीच्या कांहीं केंद्रांनींहि, या विषयावर प्रमुख लेखकांच्या भाषणमाला आयोजित करून, त्यांच्या तोंडून त्यांच्या मानसप्रजेची जन्मकुंडली वदवून घेतली. या पुस्तकांतील 'माझ्या वाङ्मयामागील मी,' 'मुक्तात्मा पुन्हा लिहिली तर?', 'भंगलेलें देऊळ' आणि 'आमची मानसकन्या' हे माझे लेख म्हणजे मी अशा प्रकारच्या भाषणमालेंत केलेल्या भाषणांच्या सुधारून वाढवलेल्या आवृत्ति आहेत. ललित लेखकांनी स्वतःच आपल्या पात्रांची कुळकथा वाचकांना सांगण्याची ही पद्धत अनेक विचारवंतांना इष्ट वाटत असावी, असें दिसतें. राजाराम वाचनालयाच्या हीरक महोत्सवासाठीं ता. २६ ऑक्टोबर १९५५ रोजीं श्री. काकासाहेब गाडगीळ नागपुरास आलेले होते. त्या दिवशीं दुपारीं, न्या. अण्णासाहेब मंगळमूर्ति यांच्याकडे मी

त्यांना भेटावयाला गेलों असतां, गप्पांच्या ओघांत ते मला म्हणाले, “मी ‘तरुण भारतांत’ आलेले तुमचें ‘मुक्तात्म्या’ वरलें भाषण वाचलें, गजाननराव. छान आहे. पण तुमच्या या कादंबरीबद्दल अनेकांचे अनेक ग्रह आणि आक्षेप आहेत. म्हणून, त्या कादंबरींत जी त्या काळांतला मालमसाला कथानक सजवण्यासाठीं वापरलेला आहे, त्याच्यासंबंधी तुम्हीच एकदा खुलासवार माहिती देऊन मोकळे व्हा. म्हणजे उगाच टीकाकारांनीं मागाहून तर्कटें रचायला नकोत. नाही तर, हरिभाऊंच्या कादंबऱ्यांतल्या पात्रांविषयीं जसे टीकाकार अंदाज करित वसतात, तसें होईल. अलिकडल्या काळांत कोणतीच गोष्ट फार दिवस लपून रहात नाही. म्हणून स्वतः खुलासा करून टाकलेला बरा. काय शंकरराव. तुम्हांला काय वाटतें ?”—त्यांनीं त्याच वेळीं त्यांना भेटावयाला आलेले प्रो. डॉ. शं. दा. पेंडसे यांना विचारलें. तेव्हां ते म्हणाले, “आपलें म्हणणें अगदीं बरोबर आहे, काकासाहेब. मी ‘केसरींत’ त्या कादंबरीवर विस्तृत अभिप्राय लिहून तिची प्रशंसा केल्याबद्दल पुण्या-मुंबईतल्या अनेक लोकांना माझा राग आला होता. गेल्या तीस पस्तीस वर्षांतल्या कोणत्याच मराठी कादंबरीविरुद्ध इतकें वादळ उठलेलें नाही. म्हणून भाऊसाहेबांनीं स्वतःच आतां त्या कादंबरीसंबंधी खुलासा करून टाकलेला बरा. त्यामुळें कांहींचा त्यांच्यावरला राग पक्का होईल, तर कांहींचा दूर होऊन जाईल. आतां इतक्या वर्षांनीं खऱ्या गोष्टी सांगून टाकायला मुळींच हरकत नाही.”

श्री. काकासाहेब गाडगीळ आणि प्रो. डॉ. पेंडसे यांचा हा सल्ला मला योग्य वाटला. म्हणून, ‘मुक्तात्म्या’ वरील भाषणांत बरीच भर घालून, त्यांतिल कांहीं पात्रें आणि प्रसंग यांच्यासंबंधीं, सद्यःस्थितींत शक्य वाटलें तेवढें, स्पष्टीकरण मी केलें आहे. ‘कांता’ आणि ‘मुखवटे’ या दोन कादंबऱ्यांबद्दलहि असाच खुलासा करणें अवश्य असल्याचें कांहीं मित्रांनीं मला सुचवलें. कारण, १९३९ च्या मार्चमध्ये प्रसिद्ध झालेल्या ‘कांता’ या कादंबरीचा १९४० च्या नोव्हेंबरमध्ये प्रसिद्ध झालेली ‘मुखवटे’ ही

कादंबरी हा उत्तरार्ध असून, नागपूर शहरांतील आणि मध्यप्रांतांतील १९२० ते १९४० या कालखंडांतल्या ठळक राजकीय घटनांचे प्रतिबिंब या दोन कादंबऱ्यांत पडलेले आहे. 'मुक्तात्म्या' इतका जरी नव्हे, तरी त्याच्या खालोखाल वादाचा घुरळा 'मुखवटे' या कादंबरीने त्या काळांत उडवलेला होता, हे अनेकांच्या स्मरणांत असेल. किंबहुना, महाराष्ट्रांतील गांधीवादी कार्यकर्ते, साहित्यिक आणि टीकाकार यांचा जो विलक्षण राग त्या कादंबरीमुळे माझ्यावर झाला, तो अद्यापहि पुरता शमलेला नाही. नागपूरचे प्रमुख गांधीवादी कार्यकर्ते, महात्माजींच्या दांडी यात्रे-तील एक सत्याग्रही, आचार्य विनोबा भावे आणि श्री. शंकरराव देव यांचे विश्वस्त सहकारी, 'तरुण भारता'चे सुरवातीचे सल्लागार व आमच्या कुटुंबाचे सुहृद् श्री. हरि कृष्ण मोहनी यांचे जे या कादंबरी-संबंधीचे पत्र या पुस्तकाच्या परिशिष्टांत दिलेले आहे, त्यावरून त्यांच्या-सारख्या माझ्यावर अतिशय लोभ असलेल्याहि हितचिंतकांचे मनसुद्धां त्या कादंबरीमुळे किती दुखावलेले होते, याची कल्पना येईल. पण त्या-वरोबरच तिच्यातील कांही पात्रे आणि प्रसंग यांच्या वास्तवतेचीहि ! खरे प्रकरणाचे प्रतिबिंब त्या कादंबरींत पडलेले आहे, ही गोष्ट खरीच. कारण, त्या वेळीं डॉ. खरे यांच्या सान्निध्यांत मी सतत होतो; त्या प्रकरणांतले नागपुरांत घडलेले बहुतेक प्रसंग मी प्रत्यक्ष पाहिलेले होते; व डॉक्टरसाहेबांची माझ्या समजुतीने न्याय्य असलेली बाजू 'महाराष्ट्र' वृत्तपत्रांतून, प्रसंगीं श्री. दादासाहेब ओगले यांची नाराजी पत्करून देखील, मी आवेशाने मांडीत होतो. तरीसुद्धां, 'कांता' आणि 'मुखवटे' या दोन कादंबऱ्यांचा नायक प्रियदर्शन हा डॉक्टरसाहेबांची प्रतिकृति आहे, असे म्हणावयाला कोणीहि धजणार नाही. प्रियदर्शनचे व्यक्तित्व हे कादंबरीच्या साच्याला शोभेल असे रोमँटिक म्हणजे काव्यमय आहे. खरे प्रकरणांतील कुटिल घटनांच्या कोंदणांत ते मनोज व्यक्तित्व बसवून 'मुखवटे' या कादंबरीचे कथानक मी तयार केले. म्हणूनच, श्री. हरिभाऊ मोहनी यांना तिचा इतका राग आलेला असतांना देखील, ती आपल्याला

आवडली असल्याची कवुली पर्यायानें त्यांना द्यावी लागली. त्या कादंबरीतील मुरलिमोहनच्या उपकथेचा जो सूचक उल्लेख त्यांनी आपल्या पत्रांत केलेला आहे, त्यापेक्षा जास्त उलगडा सध्यां तरी करणें शक्य नाहीं.

सर महादेव ठाकूर आणि प्रियंवदा हीं या दोन कादंबऱ्यातील पात्रेहि कुतूहलाचा विषय होऊन बसलेलीं असून, सर महादेव यांचें पात्र सर मोरोपंत जोशी किंवा श्री. श्री. ब. तांबे या मध्यप्रांत-वऱ्हाडच्या दोन माजी गृहमंत्र्यांची प्रतिकृति आहे, अशा आशयाचे अंदाज त्या वेळीं अनेक टीकाकारांनी बोलून दाखवलेले होते. पण ते बरोबर नाहींत. १९२३-२४ सालीं मी, पुण्यास सर्व्हंट्स् ऑफ इंडिया सोसायटींत असतांना, माझे ज्येष्ठ सहकारी श्री. श्री. ग. वझे यांच्याबरोबर, केव्हां केव्हा सायंकाळीं डेक्कन लिबरल क्लबांत जात असे. त्या क्लबांत मुंबई सरकारचे जुन्या राजवटीतील निवृत्त कार्यमंत्री सर महादेव भास्कर चौबळ यांना अगदीं जवळून पहाण्याची संधि मला मिळाली. त्याचप्रमाणें, सोसायटीचे दुसरे ज्येष्ठ सभासद श्री. द. वा. आंबेकर यांच्याबरोबर पुणें स्टेशन जवळील सरसाहेबांच्या सुंदर बंगल्यावरहि मी बरेच वेळां गेलेलोंं होतो. सर महादेव चौबळ यांच्या रुबावदार व्यक्तित्वाचा जो परिणाम माझ्या मनावर झाला, त्यांतून अंशतः सर महादेव ठाकूर या पात्राची निर्मिति झाली. पुढें नागपुरास आल्यावर येथील विख्यात कायदेपंडित श्री. कृष्णराव ठाकूर आणि रावसाहेब फुले या दोघांच्या स्नेहभावामुळे उत्तरायुष्यांत हायकोर्ट जज झालेले सागरच्या सुभेदार घराण्यांतील नामांकित रइस बॅ. गणपत लक्ष्मण उर्फ अण्णासाहेब सुभेदार यांच्याशी माझा निकट संबंध आला. बॅ. सुभेदार हे बुंदेलखंडांतील मराठी राज्याचे संस्थापक गोविंदपंत खेर-बुंदेले यांचे आप्त आणि सागरचे चांदोरकर-सुभेदार यांचे वंशज. धंतोलीतील पटवर्धन मैदानाच्या दक्षिणेस असलेला त्यांचा बंगला आणि वगिचा हे चाळीस वर्षांपूर्वी धंतोलीचें एक भूषण समजलें जात असे. सर महादेव यांच्याप्रमाणेंच त्या. अण्णासाहेब सुभेदार हे रुबावदार आणि पुन्हा देखणेहि होते. 'सागर

व्हिला' हें 'कांता' या कादंबरीतील बंगल्याचें नांव त्यांच्या बंगल्यावरून मला सुचलें; व चौबळ आणि सुभेदार या दोघांच्या व्यक्तित्वांतील गुणांशांचें मिश्रण होऊन सर महादेव ठाकूर हें पात्र निर्माण झालें. प्रियंवदाहि नागपुरांतलीच आहे. १९२४ सालच्या सप्टेंबरमध्ये मी नागपुरास आलों, त्या वेळीं सर मोरोपंत जोशी हे मध्यप्रांत-वन्हाडचे गृहमंत्री होते. पं. दिनकरशास्त्री कानडे यांच्याबरोबर मी मध्यप्रांत कायदेमंडळाच्या अधिवेशनाला एकदां गेलों असतां, तेथें बड्या प्रेक्षकांच्या सज्जांत, सुंदर वेषभूषा केलेल्या एक अगदीं तरुण गतधवा बाई माझ्या नजरेस पडल्या. त्यानंतर अनेक सरकारी समारंभांत मी त्यांना पाहिलें. १९२७ च्या नाताळांत श्री. तात्यासाहेब कोल्हटकर हे नागपुरास आले होते. त्या वेळीं त्यांच्याबरोबर या बाईंकडे चहाला जाण्याचा योग आला. त्यामुळें, त्यांचें भोसलेकालीन प्रतिष्ठित घराणें, गव्हर्नर वगैरे अत्युच्चपदस्थ अधिकाऱ्यांशीं असलेली त्यांची घसट, पाश्चात्य रीतिरिवाजांतील त्यांचें नैपुण्य, युरोपियन समाजांत खेळीमेळीनें मिसळण्याची त्यांची हातोटी आणि या त्यांच्या गुणांचा राजकारणांत केला जाणारा उपयोग या गोष्टी माझ्या ऐकिवांत आल्या. सर मोरोपंतांचा त्यांच्यावर फार लोभ होता. प्रियंवदेचें पात्र मला त्यांच्यावरून सुचलें. डॉ. केतकर यांनाहि 'गोंडवनांतील प्रियंवदे'ची कल्पना त्यांच्यावरूनच सुचलेली होती. त्या बाईंच्या रूप-गुणांचे वर्णन डॉक्टरसाहेबांनीं मोठ्या रसिकतेनें मजजवळ केलेले होते. तथापि, सर महादेव म्हणजे जसे चौबळ किंवा सुभेदार नव्हत, तशीच प्रियंवदा म्हणजे या बाई नव्हत. केवळ कल्पना सुचावयाला त्या निमित्त झाल्या, एवढेंच. "द्वौ आचार्यौ जटिलकुटिलौ" या 'कांता' कादंबरीच्या पांचव्या प्रकारणांत आलेले स्वामीजी आणि पंडितजी हे दोन आचार्य म्हणजे श्री. अप्रबुद्ध आणि पं. दिनकरशास्त्री कानडे. "द्वौ आचार्यौ" हा त्या दोघांतला फरक वर्णन करणारा मार्मिक श्लोकहि श्री. अप्रबुद्ध यांनींच मला सांगितला. दोघेहि त्या वेळीं बुलढाणा येथे श्री. गर्दे यांच्याकडे रहात असत. १९२४ च्या सप्टेंबरमध्ये, श्री. दादासाहेब

ओगले यांच्याकडे मी रहावयाला आल्यावर, पं. कानडेशास्त्री यांच्याशी माझा परिचय झाला; व १९२५ च्या मेमध्ये, माझें लग्न होऊन श्री. विश्वनाथराव नवाथे यांच्याकडे मी रहावयाला गेल्यावर, त्यांच्या घरी श्री. अप्रबुद्ध यांच्याशी माझी ओळख झाली. पूर्वाग्रह्य क्रांतिकारी चळवळींत गेल्यामुळे देशोधडीला लागलेल्या व उत्तरायुष्यांत आपल्या प्रकृतिनुसार राजकीय आणि धार्मिक क्षेत्रांत गाजलेल्या या दोघां अनिकेत मनस्वी यतींशीं अशा रीतीनें माझा जो घनिष्ठ संबंध आला, तो शेवटपर्यंत कायम टिकला. पं. कानडेशास्त्री हे पुढें कायदेमंडळांत निवडून आल्यावर, मी शास्त्रीबुवांच्याबरोबर एकदा त्यांच्या बैठकीला गेलों असतां, दुपारच्या चहाच्या वेळीं स्वराज्य पक्षाचे छत्तिसगडांतील नेते बॅ. ठाकूर छेदिलाल यांनीं जेव्हां 'द्वावाचार्यौ' हा श्लोक आपल्या पहाडी आवाजांत तेथें बसलेल्या सभासदांना म्हणून दाखवला, तेव्हां मोठाच हशा पिकला. ठाकूरसाहेबांना ही कादंबरी फार आवडली होती; व त्यांनी तिचा हिंदी अनुवादहि करावयाला घेतला होता. पण त्यांच्या अकालनिधनामुळे तो पुरा होऊं शकला नाही.

'भंगलेलें देऊळ' या कादंबरीसंबंधी श्री. शांताबाई कशाळकर यांनीं मला लिहिलेलीं जीं पत्रें या पुस्तकाच्या परिशिष्टांत दिलेलीं आहेत, त्या पत्रांमुळे या कादंबरीविषयीं गेलीं पस्तीस वर्षे प्रचलित असलेले सगळे वाद-प्रवाद आतां मिटतील, अशी माझी अपेक्षा आहे. हीं पत्रें त्यांनीं ज्या वेळीं मला पाठवलीं, त्या वेळीं मधुमेहानें त्यांची दृष्टि इतकी कांहीं मंद झालेली होती कीं, त्यांना वाचणें आणि लिहिणें या दोन्ही गोष्टी अशक्यप्राय होऊन बसल्या होत्या. त्या पत्रांवर सह्यासुद्धा त्यांना धड करता आलेल्या नाहींत. आपल्या आश्रित कन्यांना तीं डिकटेट करून त्यांनीं मला पाठवलीं, हेंच विशेष. अशा या पत्रांत शुद्ध लेखन, विरामचिन्हें, परिच्छेद, संगति इत्यादि लेखनकलेचे संस्कार आणि सोपस्कार कोठून आढळणार ? शिवाय, त्या पत्रांत रविकिरणमंडळाचे कांहीं सदस्य आणि त्यांच्याशी निगडित असलेल्या कांहीं व्यक्ति यांच्या-

विषयीं अत्यंत कटु विधानेंहि त्यांनीं केलेलीं होतीं. त्यामुळेच कदाचित् असेल,—तीं आपल्या ह्यातींत प्रसिद्ध करण्यांत येऊं नयेत, असें शांताबाईंनीं मला निक्षून कळवलेले होते. म्हणून, तीं पत्रे छापावयाला देण्यापूर्वी, त्यांचें 'संपादन' करणें मला भाग पडलें. तें करतांना मी त्यांतील कटु विधानें सर्वच गाळलीं आहेत; व शुद्ध लेखन, विरामचिन्हें, परिच्छेद आणि संगति याहि बाबतींत सुधारणा केल्या आहेत. मात्र मूळांतला एकहि शब्द मी बदलला नाहीं आणि स्वतःचा एकहि शब्द नवा घातला नाहीं. फक्त मला सद्यःस्थितींत प्रकाशनार्ह न वाटलेले शब्द आणि वाक्ये तेवढीं गाळलीं, एवढेंच. हीं पत्रे 'संपादन' करीत असतांना जी एक गोष्ट माझ्या ध्यानांत आली, तिचें मात्र मला फार आश्चर्य वाटलें. ती गोष्ट ही कीं, १९६५ च्या हिवाळ्यांत प्रो. श्री. बा. रानडे यांचा मुक्काम नागपूर येथें असतां, त्यांच्या आणि माझ्या ज्या दोन बैठकी दीर्घ काळ आमच्या घरीं झाल्या, त्या बैठकींत डॉ. माधवराव पटवर्धन, त्यांच्या चरित्रांचे आणि आठवणींचे लेखक, रविकिरणमंडळाचे कांहीं सदस्य व त्यांच्याशीं संबंधित असलेल्या कांहीं व्यक्ति यांच्या विषयीं जे अत्यंत कटु उद्गार नानांनी, आपली बाजू मला समजावून सांगण्याच्या उद्देशानें, अगदीं शांतपणाने विचारपूर्वक काढले, त्या उद्गारांत आणि शांताबाईंच्या कांही विधानांत बरेंच साम्य होतें. त्या वेळीं मी त्यांना अशी विनंती केली होती कीं, "नाना, आपण जें हें मला आतां सांगितलें, तें सगळें लिहून काढा आणि प्रसिद्ध करा. म्हणजे, रविकिरणमंडळाच्या आणि माधवरावांच्या बाबतींतील आपली संपूर्ण बाजू,—आपल्या मतें सत्य आणि न्याय्य असलेल्या सर्व घटना,—लोकांपुढें एकदां येऊन जातील; श्री. खानोलकर आणि श्री. गिरीश यांनीं लिहिलेल्या माधवरावांच्या चरित्रांत किंवा श्री. विठ्ठलराव घाटे यांच्या आत्म-चरित्रांत न आलेल्या अनेक महत्त्वाच्या गोष्टी लोकांना कळतील; व हें सर्व साहित्य वाचून त्यांना स्वतंत्र रीतीनें आपलें मत बनवतां येईल." पण, नानांनी मला, त्या वेळीं तरी कांहीं, निश्चित उत्तर दिलें नाहीं.



त्यांचे वागणे आणि बोलणे जात्याच सौम्य आणि मृदु. मनांत आलेला कोणताहि विचार किंवा विकार शब्दांऐवजी चेहरा आणि डोळे यांच्या अबोल भाषेनेच बहुधा व्यक्त व्हावयाचा. बोलतांना मधूनच एकादे वेळीं जी उपरोधिक स्मिताची रेषा त्यांच्या त्या गंभीर चेहऱ्यावर उमटेल, तिच्यामुळेच त्यांच्या मनोवेदनेची तीव्रता समजली, तर समजावयाची. पण, या आमच्या संभाषणाच्या वेळीं नानांनी आपल्या मनाच्या वेदना, पट्ट्या सोडून जखमा दाखवाव्यात त्याप्रमाणे, अगदी मोकळेपणाने बोलून दाखवल्या. रानडे आणि शांताबाई या दोघांनींही डॉ. पटवर्धन यांची दोन्ही चरित्रे आणि श्री. विठ्ठलराव घाटे यांचे आत्मचरित्र यांच्याविषयीं जे उद्गार मजजवळ काढले, त्यावरून या तिन्ही ग्रंथांतील कांहीं विधानांमुळे त्यांचीं मनें किती दुखावली गेलेलीं आहेत, हे माझ्या प्रत्ययाला आले.

प्रो. श्री. बा. रानडे आणि श्री. शांताबाई कशाळकर यांच्या या तीन ग्रंथांवरील आक्षेपांत पुष्कळच तथ्य आहे, यांत शंका नाही. डॉ. माधवराव पटवर्धन यांच्या मित्रांनी आणि भक्तांनी त्यांची बाजू गौरवून मांडावी, हे मनुष्यस्वभावाला धरूनच आहे. त्याबद्दल कांही मी त्यांना दोष देत नाहीं. यारण, “ततस्य किमपि द्रव्यं योहि यस्य प्रियो जनः !” पण, या सज्जनांच्या ठिकाणीं थोडा जरी विवेक असता, तरी ज्या व्यक्ति माधवरावांना,—कांही काळ का होईना,—प्रिय, आदरणीय आणि विश्वसनीय होऊन बसलेल्या होत्या, ज्यांच्या जवळ आपलीं मनोगतें आणि महत्त्वाकांक्षा, आपल्या वाङ्मयीन आयुष्याच्या सुरवातीच्या त्या मैत्रीच्या काळांत, त्यांनी स्वतःच्या हृदयाचीं कपाटे खोलून व्यक्त केलेलीं होतीं, ज्यांच्या सहवासांत त्यांनीं कित्येक अहोरात्र अतिशय आनंदांत घालवलेले होते व ज्यांचा हात धरून यशःशिखराची चढण चढावयाला त्यांनीं प्रारंभ केलेला होता, त्या व्यक्तींना, माधवरावांचा कैवार घेऊन दोष देतांना, या भक्तांची लेखणी थोडी तरी चाचरली असती. डॉ. पटवर्धन हे विलक्षण आत्मकेंद्रित, अहंकारी आणि शिवाय आत्यंति-

कहि (extremist) होते. वैयक्तिक बाबतींत काय किंवा वैचारिक बाबतींत काय ते केव्हां एका टोकाकडून दुसऱ्या टोकाला जातील, याचा कांहीं भरवसा नसे. १९२१ च्या जुलैमध्ये त्यांची आणि माझी प्रथम ओळख झाली, तेव्हां ते लो. टिळक यांची अनन्वित निंदा करित असत; व म. गांधी यांच्याविषयींचा त्यांचा आदर अगदीं उताला चाललेला होता. 'महात्मा कोण तो गांधी,' 'महात्मा काय करिल एकटा' इत्यादि त्या काळांतल्या त्यांच्या कवितांची पहिली अपरिष्कृत आवृत्ति जर वाचली, तर या अत्यादराच्या पराकोटीचें प्रदर्शन त्यांत पहावयाला सापडतें. पण, महात्माजींचा मुस्लिम समाजाविषयींचा पक्षपात आणि खरे प्रकरणांतील त्यांचें अन्याय्य वर्तन या मुख्यतः दोन कारणांमुळे, या आदराला पुढे ओहोटी लागली. ती इतकी कीं, डॉ. खरे यांच्या पदच्युतीवर लिहिलेल्या सुनीतात,—“झाली क्रांति पहा विलक्षण कशी हिंसा न होता मुळी। अत्याचार कुणा दिसेल तरि का सत्यप्रयोगांत या ?”—असे जळजळीत उपरोधोद्गार त्याच महात्माजींविषयीं त्यांनीं नंतर काढले ! त्याचप्रमाणें, 'बेगमेचें विरहगीत,' 'बुझावणी' यासारखे फार्शीप्रचुर गज्जल पूर्वयुष्यांत लिहिणारा हा फार्शी पंडित, उत्तरायुष्यांत भाषाशुद्धीची मोहीम सुरू करून, इतका कांहीं दुसऱ्या टोकाला गेला कीं, त्या आवेशांत आपल्या कवितांचें शुद्धीकरण करण्याच्या खटाटोपांत त्यानें स्वनःचें हसें करून घेतले. असाच प्रकार वैयक्तिक बाबतींतहि घडला. त्यांच्या मित्रत्वाचें पर्यवसान शत्रुत्वांत केव्हा कोणत्या कारणामुळे होईल, याचाहि कांहीं नेम नसे. श्री. अनंततनय, प्रो. श्री. नी. चापेकर, प्रो. श्री. बा. रानडे, श्री. द. ल. गोखले, श्री. ह. कृ. मोहनी, प्रो. द. सी. पंगु, डॉ. रा. वि. श्रीखंडे, श्री. विरागी यांच्यासारख्या अनेक व्यक्तींशी त्यांचें आरंभी असलेले सख्य आणि नंतर झालेले शत्रुत्व तर प्रसिद्धच आहे. बडोदें, पुणे, अमळनेर, कोल्हापूर इत्यादि ज्या ज्या शहरीं त्यांचे वास्तव्य झालें, त्या त्या शहरीं पहिल्या स्नेहाच्या उमाळ्याच्या भरांत त्यांनीं मंडळें स्थापन केलीं. पण,

त्यांच्या आत्मकेंद्रित अहंभावी आत्यंतिकतेमुळे त्या मंडळांत भांडणे होऊन तीं शेवटीं त्यांच्या स्वतःपुरतींच शिल्लक उरलीं. फार काय सांगावे ? ज्या त्यांच्या मित्रांनीं इतक्या प्रेमानें त्यांचीं चरित्रें आणि आठवणी लिहिल्या, त्या मित्रांशीं सुद्धा किरकोळ आर्थिक व्यवहारांवरून कटकटी करावयाला आणि त्यांच्याविषयीं वाटेल तें बोलावयाला त्यांनीं कमी केले नाहीं. रविकिरणमंडळाच्या पुस्तकांच्या विक्रीच्या बेहिशेबी व्यवहाराबद्दल एका ज्येष्ठ सभासदाची नालस्ती करणारें त्यांचें पत्र माझ्या संग्रहीं आहे. एकाद्या मित्राविषयीं किंवा सहकाऱ्याविषयीं त्यांच्या मनांत एकदां विकल्प उत्पन्न झाला, म्हणजे त्यांच्यासंबंधी मनांत डूक धरून खुनशीपणाने ते त्याच्यामार्गे कसे हात धुवून लागत असत, याचा अगदीं जहरी अनुभव खुद्द प्रो. श्री. बा. रानडे यांनीं १९२५ ते १९३१ या कालावधींत घेतला. वरदा-प्रकरणांत प्रो. रानडे यांच्या-विषयीं कांहींहि वाईट बोलावयाचें त्यांनीं शिल्लक ठेवले नाहीं. त्याचा एक मासला यथें देण्यासारखा आहे. हा प्रसंग बहुधा १९२९ च्या ऑक्टोबरमधला असावा. माधवराव सुटींत आपले श्वशुर, नागपूरच्या सेवासदनाचे सुपरिटेडंट, श्री. बाबासाहेब गरुड यांच्याकडे आलेले होते. तेथून ते मधून मधून मला भेटावयाला संध्याकाळीं शहरांत आपल्या घरी येत असत; व मग आम्ही फिरत फिरत लोखंडी पुलापर्यंत त्यांना पोचवून देत असूं. एके दिवशीं सायंकाळीं आम्ही नीडहॅम पार्कमध्ये गप्पा मारीत बसलों असतां माधवरावांनीं नानांचे आख्यान लावले. तें आख्यान ऐकण्याची माझी ती तिसरी वेळ होती. बोलतां बोलतां आवेशाच्या भरांत ते इंग्रजींत उद्गारले, "असल्या इसमांना गोळी घातली पाहिजे !" (... such persons ought to be shot) मला हे त्यांचें आततायीपणाचें विधान ऐकतांक्षणींच चीड आली. तोंपर्यंत, ते अनेक वेळा माझ्याशी वाईट वागलेले असतांनाहि, मी त्यांना कधीं उलटून बोललों नव्हतां. पण, प्रो. रानडे यांना अनुलक्षून काढलेला हा त्यांचा दुरुद्गार ऐकतांच मी

त्यांना म्हटलें, “काय बोललांत तुम्ही हें नानाविषयीं, माधवराव ? अहो, त्यांच्या सहवासांत पुण्यांतलीं पहिलीं चार वर्षे तुम्ही किती आनंदांत घालवलींत ? तुम्हांला पुढें आणण्यासाठीं नाना आणि मनोरमाबाई यांनी किती खटपटी केल्या ? त्या दिवसांची कांहींच का आठवण उरली नाही तुम्हांला ? आणि तुम्ही तरी स्वतः असे काय मोठे चांगले आहांत ? ज्या माणसाचें आपल्या जन्मदात्या आईबापांशीं सुद्धा धड नाही, त्याला दुसऱ्याला गोळी घालायची गोष्ट बोलण्याचा काय अधिकार आहे ?” हें माझें बोलणें ऐकतांच ते क्षणमात्र सुन्न होऊन गेले; नंतर उद्गारले, “खरेंच, चुकलें माझें, गजाननराव !” व त्यांनीं फाडकन आपल्या तोंडांत मारून घेतली. श्री. अ. ज. करंदीकर त्या वेळीं नागपुरास होते. त्यांना हा प्रसंग माहीत आहे. “चुकलों, म्हणून आपल्याच श्रीमुखांत फडाफड मारून” घेण्याच्या त्यांच्या या आत्मताडनाच्या प्रवृत्तीचा उल्लेख त्यांच्या पत्नी श्री. लीलाबाई पटवर्धन यांनीं ‘आमचीं अकरा वर्षे’ या आपल्या पुस्तकांतहि केलेला आहे. खरोखरी, डॉ. पटवर्धन यांच्या कोणत्याहि चरित्रकारापेक्षा, स्मृतिसंकोर्तकापेक्षा किंवा प्रस्तावकापेक्षां श्री. लीलाबाईंनीं ‘आमचीं अकरा वर्षे’ या पुस्तकांत रेखाटलेलें त्यांच्या स्वभावाचें आणि व्यक्तित्वाचें चित्र विलक्षण वास्तविक आणि तितकेच अर्थगर्भहि आहे. फक्त तें डोळसपणानें वाचलें मात्र पाहिजे.

डॉ. पटवर्धन यांच्या आत्यंतिकतेचे असेच आणखी दोन नमुने सांगण्यासारखे आहेत. १९२१ च्या जूलैमध्ये आमची ओळख झाल्यापासून १९२७ च्या जूनपर्यंत त्यांचा आणि माझा विश्रब्ध स्नेह होता. आम्ही दोघेहि पुण्यास रहात असतांना आमच्या संभाषणावरून त्यांना मुचलेलें ‘मैत्रीचा मृत्यु’ हें सुनीत स्वतःच्या हस्ताक्षरांत लिहून त्यांनी मोठ्या प्रेमानें मला भेट म्हणून दिलेलें होतें. त्याचप्रमाणें, १९११ ते १९१८ च्या दरम्यान बडोद्यास आणि १९१९ ते १९२३ च्या दरम्यान पुण्यास असतांना लिहिलेल्या आपल्या कवितांचीं दोन पॉकेटसाइज छोटीं

नोटबुकेंहि त्यांनीं, स्वतःच्या वाढदिवसानिमित्त, भेटीदाखल मला दिलेलीं होती. ते आपला वाढदिवस, बायरनप्रमाणें, दुःखदिन म्हणून एकट्याने घरीं बसून घालवीत असत. पण, त्यांच्या या वाढदिवसाच्या वेळीं त्यांच्या आत्याबाई त्यांच्याकडे, गद्रेवाड्यांतील न्यू इंग्लिश हायस्कूलच्या वसतिगृहांत, रहावयाला आलेल्या होत्या; व रानडे दंपत्याच्या ओळखीनें परिचित झालेली फर्ग्युसन कॉलेजांतील विद्यार्थिनी कु. वरदा नायडू हीहि त्यांना भेटावयाला आलेली होती. या दोन्ही नोटबुकांतील निवडक कविता त्यांनी आम्हांला वाचून दाखवल्या; व आमच्याशी मनसोक्त गप्पा मारल्या. अशा रीतीनें त्यांचा तो वाढदिवस तरी मजेंत गेला. त्यामुळेंच कदाचित् असेल,—सायंकाळी मी जेव्हा सोसायटींत परत जावयाला निघालों, तेव्हा त्यांनीं तीं दोन्ही नोटबुकें मला दिलीं. या नोटबुकांत प्रत्येक कवितेखालीं ती लिहिण्याची वेळ, स्थळ आणि ज्या व्यक्तीला किंवा घटनेला उद्देशून ती लिहिलेली असेल त्यांचा निर्देश अशी नोंद केलेली होती. उदाहरणार्थ, 'श्यामा-रजनी' या कवितेखालीं, " विश्वामित्रीच्या पुलावर, रात्रीं एक वाजतां, 'सिसिली', " अशी नोंद होती. वियोगिनी वृत्तांतील ही त्यांची कविता मला अतिशयच आवडत असे, आजहि आवडते आणि मुखोद्गतहि आहे. त्यांच्याकडून ती मी कित्ती वेळां म्हणवून घेतली असेल, हे सांगणें कठीण. प्रत्येक वेळीं ती म्हणतांना त्यांचे डोळे भरून येत असत,—तरी सुद्धां ती ऐकण्याचा मोह कांहीं मला आवरत नसे. पुढें कु. वरदा नायडू हिच्याशी असलेल्या त्यांच्या स्नेहाबद्दल भलभलते वाद-प्रवाद उठून, जेव्हा फर्ग्युसन कॉलेजांतून निघण्याचा प्रसंग त्यांच्यावर येणार, अशी दुश्चिन्हें दिसूं लागलीं, तेव्हां एक दिवस सायंकाळीं संतप्त आणि संव्रस्त मनःस्थितींत ते सोसायटींत आले आणि मला म्हणाले, " गजाननराव, माझी ती बडोद्याची वही मला परत द्या." मी त्या वेळीं सोसायटींत रहात असल्यामुळें ती वही माझे परम स्नेही श्री. व. भ. कर्णिक यांच्याकडे ठेवलेली होती. म्हणून मी त्यांना विचारलें, " आतांच हवी आहे

का तुम्हांला ती वही ?”-“ हो. अगदी ताबडतोब हवी आहे. नाही तर मी इतक्या लांब या वेळी कशाला आलों असतों तुमच्याकडे ?”-त्यांनी मला प्रतिप्रश्न केला आम्ही तसेच निघालों आणि नारायण पेठेंतील श्री. कर्णिक यांच्या ‘आनंदीगेहां’त आलों. श्री. वसंतराव यांना माधवरावांचा त्या वेळचा तो ‘अवतार’ पाहून चमत्कारिक वाटलें. पण मी म्हटल्याबरोबर त्यांनीं मुकाट्यानें तें नोटबुक काढून माधवरावांना दिलें. आम्ही दोघे लगेच खालीं उतरलों आणि मी सोसायटींत जाण्यासाठीं त्यांचा निरोप घेतला. तत्क्षणीं माधवराव उद्गारले, “चला, मी लकडी पुलापर्यंत येतो तुमच्याबरोबर.” आणि आम्ही चालावयाला लागलों. मग ते आपण होऊनच मला म्हणाले “ भेट दिलेली वस्तु परत मागूं नये, हा शिष्टाचार माहित आहे मला. तरीसुद्धा मी ही वही आज तुमच्यापासून परत मागून घेतली. का घेतली, असं वाटतं तुम्हांला ?” मी उत्तर दिलें, “ मला तर्क करायची इच्छा नाही या बाबतींत. तुम्हीच काय तें सांगा.” तोंपर्यंत आम्ही लकडी पुलाजवळ आलेलों होतो. माधवराव एकदम थबकले आणि आवेशानें उद्गारले, “ सध्यां माझे ग्रह फिरलेले आहेत. अशा परिस्थितींत ही वही जर माझ्या एकाद्या हितशत्रूच्या हातीं पडली, तर तिच्यांतल्या नोंदींवरून भलभलते तर्क लढवून मजविरुद्ध आणखी कुभांड रचण्यांत येईल. म्हणून मी ती नष्ट करून टाकण्याचें ठरवलें आहे.” एवढें बोलून ते एकदम पुलाच्या कठड्यापाशीं आले; खिशांतली वही त्यांनीं बाहेर काढली; व तिच्या प्रत्येक पानाचे वारीक तुकडे करून ते नदीच्या पात्रांत टाकले. फक्त त्या नोटबुकाचें जाडें काळें कव्हर तेवढें शिल्लक उरलें. तें खिशांत घालून ते उद्गारले, “ हें मी आतां घरीं गेल्यावर जाळून टाकीन. जातो मी, गजाननराव. माझ्या मनावरलें एक ओझें कमी झालें.” मला वाटतें, प्रो. रानडे यांनीं हें नोटबुक पाहिलेलें होतें.

डॉ. पटवर्धन यांच्या मनांत माझ्याविषयीं विकल्प, १९२७ च्या जून महिन्यांत, उत्पन्न झाला. तोंपर्यंत आमचा स्नेह दृढ आणि गाढ

होता; व आपल्या प्रत्येक कवितेची प्रत ते मला अगत्यानें वाचावयाला पाठवीत असत. १९२४ च्या जूनमध्ये, सर्व्हंट्स ऑफ इंडिया सोसायटी सोडून, नागपूर येथें, प्रो. ना. के. वेहरे यांच्या सल्ल्यानुसार, 'महाराष्ट्र' साप्ताहिकाच्या संपादकमंडळावर काम करावयाला जाण्याचा जो निर्णय मी घेतला, तो रविकिरणमंडळांतल्या माझ्या मित्रांना, - विशेषतः प्रो. शं. के. कानेटकर यांना - शहाणपणाचा वाटला नाही. सोसायटी-सारखी त्या काळांतली अत्यंत वजनदार, प्रतिष्ठित संस्था सोडण्यांत माझे सर्वच दृष्टीनीं अकल्याण आहे, असें या मित्रांचें मत पडलें. पण माधवरावांना मात्र माझा हा निर्णय अगदीं योग्य वाटला कारण, डेक्कन एज्युकेशन सोसायटींतील राजकारणाचा आणि 'ज्ञानप्रकाश' दैनिकाच्या संपादकमंडळाच्या प्रतिगामी वृत्तीचा जो अनुभव त्यांना आलेला होता, त्यामुळें त्यांचें मन आतां अगदीं विटून गेलेलें होतें. 'ज्ञानप्रकाश'चे ज्येष्ठ सहकारी संपादक श्री. वापूसाहेब आंबेकर यांच्या घरीं प्रो. पानसे, प्रो. जोग, प्रो. कानिटकर प्रभृति फर्ग्युसन कॉलेजांतील ज्येष्ठ अध्यापकांचा अड्डा असे. 'काव्यशास्त्रविनोद' या माझ्या संपादकत्वाखालीं दर शनिवारी निघणाऱ्या 'ज्ञानप्रकाश'च्या साहित्यविषयक पुरवणींतून त्या वेळीं प्रामुख्यानें प्रसिद्ध होत असलेल्या माधवरावांच्या गद्य पद्य लिखाणाची जी कुचाळी या अड्ड्यावर होत असे, तिची खद्दू आंबेकरांनींच मुळीं त्यांना कल्पना दिलेली होती. इतकेंच नव्हे, तर त्यांचें लिखाण 'ज्ञानप्रकाशांत' न देण्याबद्दल या मंडळीकडून ज्या सूचना मला सारख्या प्रत्यक्षाप्रत्यक्ष करण्यांत येत होत्या, त्याबद्दलहि 'ज्ञानप्रकाश'चे मुख्य संपादक श्री. काकासाहेब लिमये हेच मुळीं अर्धवट विनोदानें त्यांच्याजवळ बोललेले होते. खरें सांगावयाचें म्हणजे सगळे रविकिरणमंडळ हाच मुळी या नेमस्त पक्षांतल्या विद्वान् मंडळीच्या ग्राम्य कुचेष्टेचा विषय त्या वेळीं होऊन बसलेला होता, व त्याच्या प्रसिद्धिसाठी मी 'ज्ञानप्रकाश'चा उपयोग करतो, अशी माझ्याविरुद्ध त्यांची तक्रार होती. म्हणून, मी सोसायटीचा राजिनामा दिल्याचें जेव्हां १९२४ च्या जुलैच्या शेवटल्या आठवड्यांत

माधवरावांना कळवले, तेव्हां त्यांनी माझे मनापासून अभिनंदन केले; व नागपूरला जातांना वाटेत अमळनेरला उतरून आपल्याकडे येण्याचा आग्रहहि मला केला. तदनुसार मी १९२४ च्या ऑगस्टमध्ये जेव्हां मुंबईहून नागपूरला यावयाला निघालों, तेव्हा मुद्दाम अमळनेरला जाऊन त्यांच्याकडे आठ दिवस राहिलों होतो. हे आमचे दिवस फार आनंदांत गेले. माधवराव माझ्यावरोबर अमळनेरहून जळगांवला आले. तेथे श्री. केशवराव सोनाळकर यांच्या सहवासांत आम्ही दोन दिवस मजेंत घालवले; व तेथून मी पुढे वध्यास प्रो. वेहरे यांच्याकडे गेलों. नागपुरास आल्यावरहि माधवरावांचा आणि माझा पत्रव्यवहार अखंड चालू होता. ते आपली प्रत्येक नवी कविता मला पहावयाला पाठवीत असत; व हातीं घेतलेल्या हर एक नव्या कामाचीहि माहिती देत असत. तसेंच, उन्हाळ्यांत मी सौ. शांताबाईसह पुण्यास आलों, म्हणजे पूर्वीप्रमाणे आमच्या काव्यवाचनाच्या बैठकीहि होत असत.

१९२१ ते १९२६ या पांच वर्षांच्या कालावधींत माधवरावांचा माझ्यावर हा जो पराकाष्ठेचा लोभ आणि विश्वास होता, त्याची मुख्य कारणे दोन. पहिले कारण हे कीं, 'नवयुग' आणि 'ज्ञानप्रकाश' या त्या काळांतल्या मुंबई-पुण्यांतील दोन प्रतिष्ठित, प्रमुख नियतकालिकांतून त्यांना माझ्यामुळे भरपूर प्रसिद्धि मिळाली, व दुसरे हे कीं, कु. वरदा नायडू हिच्या बाबतींतील त्यांची प्रणयनिरपेक्ष विशुद्ध स्नेहाची भूमिका मला प्रथमपासूनच पूर्णपणे मान्य असल्याची जाणीव त्यांना होती. त्यामुळे, त्यांच्याशी त्या विद्यार्थिनीचा विवाह घडवून आणण्यासाठीं, जे प्रयत्न आमच्या रविकिरणमंडळांतील प्रो. रानडे प्रभृति कांहीं मित्रांनी अत्यंत सद्देतूने केले, त्यांत मी अजिबात भाग घेतला नाही, हेंहि त्यांनीं लक्षांत घेतलेलें होतें. वरदाच्या अल्लड, खेळकर वृत्तीचें जें कौतुक ते करीत असत, तें वघून तिच्याविषयीं त्यांच्या मनांत कांहीं निराळी भावना उत्पन्न झालेली असावी, असें आमच्या इतर मित्रांप्रमाणें मलाहि सुरवातीला वाटलें. "तूं आणि मी



मिळुनी इथें दृश्यें मनोहर देखिलीं” यासारख्या ज्या एक दोन कविता या सुमारास त्यांनीं लिहिलेल्या होत्या, त्या वाचून मला तसा भास झाला. माझा हा समज मी लगेच त्यांच्याजबळ बोलून दाखविला. त्याबरोबर त्याच दिवशीं रात्रीं त्यांनीं मला आपल्याकडे जेवावयाला बोलावले. जेवणानंतर रात्रीं दोन वाजेपर्यंत आम्ही बोलत होतो; -खरें सांगावयाचें म्हणजे ते तळमळून बोलत होते आणि मी तन्मय होऊन ऐकत होतो. आपल्या प्रणयजीवनांत तोंपर्यंत आलेले मनोभंगाचे तीन प्रसंग त्यांनी मला सांगितले. ते सांगतांना फक्त श्री. शांताबाई कशाळकर यांचें नांव तेवढें त्यांनी घेतलें, पण इतर दोन व्यक्तींचीं नांवें मात्र उच्चारलीं नाहींत. इतकेंच नव्हे, तर “किति मैल अंतर राहिलें,” “अगोट लागुनि ही तरें,” “फिरावयास हवा खात” इत्यादि कांही ताज्या कवितांची आठवण मला देऊन, आणखी एका व्यक्तिविषयीं त्यांच्या मनांत जें आकर्षण त्या वेळीं नुकतेंच निर्माण झालेलें होतें, त्याचाहि ओझरता उल्लेख त्यांनीं केला; व वरदाविषयींची आपली भावना केवळ कौतुकयुक्त स्नेहाची आहे, ही गोष्ट मला पटवून दिली. हें सगळें हृदयाविष्करण केल्यावर शेवटीं ते मला म्हणाले, “गजाननराव, आतां तुम्हांला कळेल मी माझा वाढदिवस दुःखांत का घालवतो तें. मी ज्यांच्यावर जिवाभावानें प्रेम केले, मी ज्यांना प्रिय आणि आदरणीय मानलें व मी ज्यांच्याशीं स्नेह जोडण्याचा प्रयत्न केला, त्यांपैकी बहुतेकांचे आणि माझे संबंध कांहीं ना कांही कारणाने तुटले. इतके तुटले, इतकीं एकमेकांचीं मनें एकमेकांविषयीं विटली कीं, पुढें वर्षानुवर्ष आम्ही एकमेकांचें मुखावलोकन करूं शकलों नाहीं. म्हणून मला वाटतें कीं, मी अगदी अभागी आहे.” आणि त्यांनी एकदम—

प्रेम तुझें मजवर नाहीं हें सखे, जाणतो मी

नको तूं पुनःपुन्हा सांगू

पडली आहुति या जन्माची प्रेमाच्या होमीं

आणखी काय दुजें मागूं ?

ही आपली हृदयविदारक कविता मला म्हणून दाखवली. ती म्हणतांना

त्यांच्या डोळ्यांतून टिपें पडलीं आणि ऐकतांना माझ्याहि डोळ्यांतून टिपें पडली. ती रात्र आणि तें त्यांचें हृदयाविष्करण मी जन्मांत कधीं विसरणार नाहीं. इतक्या उत्कट भावनांचा, इतक्या हळव्या मनाचा आणि इतक्या वादळी वृत्तीचा दुसरा कवि मी पाहिला नाहीं. त्या काळांतल्या त्यांच्या बहुतेक कविता मला पाठ आहेत आणि त्या मी नेहमी गुणगुणत असतो. त्या कवितांत त्यांनीं नंतर, परिष्करणाच्या किंवा शुद्धीकरणाच्या नांवाखालीं, जे बदल केले, ते पाहून माझ्या मनांत पुष्कळदा असा विचार येतो कीं, आपल्या या विफल प्रणयजीवनाच्या सगळ्या खाणाखुणा नष्ट करून टाकण्यासाठीं तर त्यांनीं हे बदल केलेले नसतील ना ? त्या कवितांत समटलेल्या त्यांच्या त्या त्या काळांतल्या मनोव्यथांची माहिती मला असल्यामुळे त्यांचे हे नंतरचे बदललेले परिष्कृत पाठ आतां मला वाचवत नाहींत. मला ते मूळचे जुनेच पाठ आवडतात. त्यांच्या कोणत्या कविता आणि कोणत्या कवितांतल्या कोणत्या ओळी काशीबाईना, शांताबाईना किंवा लक्ष्मी कन्हय्यालालना उद्देशून लिहिलेल्या आहेत, यांची जी माहिती त्यांनीं स्वतःच मला दिलेली होती, तिचा गोडवा गमावण्याची माझी तयारी नाही. स्वभावाच्या आत्यंतिकतेमुळे होणारा अतिरेक आणि अविवेक जर सोडला, तर माधवरावांचें मन, वर्तन आणि आणि जीवन स्वच्छ होतें. ते प्रेमकवि होते, स्त्रीसौंदर्याविषयीं त्यांना जबरदस्त आकर्षण होतें, ही गोष्ट खरी. पण, त्यांचें तें प्रेम आणि तें आकर्षण आक्रमक नव्हतें, -तर चित्तनैकशील होतें. आकर्षण आणि प्रेम उत्पन्न झाल्याबरोबर उडी घेऊन झडप घालण्याची त्यांची वृत्ति नव्हती; तर दुरून चित्तन करण्यांत आनंद मानण्याचा त्यांचा स्वप्नाळू स्वभाव होता. त्यांचा प्रणय उत्कट आणि उद्दाम असला, तरी आक्रमक आणि उपभोक्ता नव्हता. चित्तनांत रममाण होण्यांतच समाधान मानण्याची त्या प्रणयाची वृत्ति होती.

झुरतो तुझ्यासाठीं परी कळणार हें तुजला कसें ?

डोळ्यांत हृद्गत माझिया जमल्यास वाच, मदालसे !

किंवा—

सखये, तुजपासुनी दुरी असतों मी, परि हें न वाउगें  
दुरुनी दिसतेस देवता, जवळूनी दिसशील गे कशी ?

किंवा—

अगोट लागुनि ही तरं जाहली धरणी  
जणू कुणी हिरवा शालु नेसली सजणी  
पडूनि झिमझिम पाऊस घुंदात दिशा  
मलाहि होय कसेसेंच लागुनी झुरणी  
असा निमग्न विचारांत कातळावर मी  
पुढूनि आलिस तों तूं चढूनिया चढणी  
चपापलों तुज देखूनि, लाजलोंहि जरा,  
पुढें मनीं भय—एकान्त आणि तूं रमणी !  
विभागवी स्मित आरक्त ओठ हे चिमणे,  
लघाळ दृष्टि करी हाय जादुची करणी !  
मुळीच हेतु कळेना तुझा, कळेल कसा ?  
कशास लाविशि माया जिवास या गडणी ?  
तुझ्या स्मितांत मला स्वर्ग भूवरी दिसतो  
परी अशा कुणभ्याचा कळे न कोण घणी  
तुझ्या स्मितास कसें आज देउं उत्तर मी ?  
पटेल काय तुला तें पडूनिही श्रवणीं ?  
असाच लोभ असूं दे ! कधीं तरी पुढती  
कथीन हृद्गत माझे करीत आळवणी

इत्यादि अनेक कवितांत त्यांची ही चिंतनात रमण्याची आणि त्यांतच प्रणयाचें साफल्य मानण्याची वृत्ति वारंवार हळुवारपणानें व्यक्त झालेली आढळते. त्यामुळे, अनेक तरुणींविषयीं मनांत प्रबळ आकर्षण किंवा प्रेम उद्भूत होऊनहि, त्यांच्या हातून अविचार कधीं घडला नाही. मानसपूजा हेंच त्यांच्या प्रणयाचें वैशिष्ट्य होतें.

१९२७ सालीं डॉ. पटवर्धन यांच्या मनांत माझ्याविषयीं जो त्रिकल्प उत्पन्न करण्यांत आला, त्याची हकीगतहि मोठी बोधप्रद आहे. त्या सालच्या मे महिन्यांत महाराष्ट्र साहित्यसमेलनाचें अधिवेशन पुणें येथें श्री. श्री. कृ. कोल्हटकर यांच्या अध्यक्षतेखाली भरलें होतें. त्या अधिवेशनानंतर एक दिवस रात्रीं श्री. तात्यासाहेब कोल्हटकर, श्री. वि. स. खांडेकर, श्री. गं. दे. खानोलकर आणि मी येरवडा येथें महाराष्ट्रकवि श्री. यशवंत यांच्याकडे जेवावयाला गेलों होतो. तेथें भोजनोत्तर झालेल्या गप्पांच्या ओघांत डॉ. पटवर्धन यांच्या फर्ग्युसन कॉलेजांतील राजिनाम्याचा विषय निघाला. त्या वेळीं मुख्यतः मी आणि श्री. यशवंत यांनी कोल्हटकरांना त्या प्रकरणाची माहिती दिली. या आमच्या सभाषणाचा अतिरंजित विकृत वृत्तांत माधवरावांच्या कानांवर घालण्यांत आला. त्याबरोबर, ते आपल्या, आत्यंतिक स्वभावानुसार, एकदम भडकून गेले; व त्यांनी मला पत्र पाठवून जाव विचारला. त्याचें मी तर समर्पक उत्तर त्यांना पाठवलेंच; पण स्वतः कोल्हटकरांनींही, माझ्या विनंतीनुसार, माधवरावांना खुलासवार पत्र पाठवून, त्यांना कमीपणा येईल, असें कांहींहि बोलणें त्या दिवशीं रात्रीं झालें नाही, अशी ग्वाही दिली. दुसरा कोणताहि समंजस मनुष्य, कोल्हटकरांसारख्या ज्येष्ठ साहित्याग्रणीनें अशा प्रकारची स्पष्ट ग्वाही दिल्यानंतर, त्यांच्या शब्दावर विश्वास ठेवून, तेवढ्यावरच थांबला असता. तथापि, माधवरावांच्या पत्नी श्री. लीलाबाई यांच्या मार्मिक शब्दांत सांगावयाचे म्हणजे, त्यांच्या अंगात या वेळीं 'वेताळ' संचरलेला होता. कोल्हटकरांच्या प्रांजळ खुलाशानें कांही तो 'वेताळ' शांत झाला नाही. त्यांचें मन इतके कलुषित करण्यांत आलेलें होतें कीं, श्री. खांडेकर आणि श्री. यशवंत यांनींही, कोल्हटकरांप्रमाणेंच, आपल्या परीनें खुलासा केलेला असतांना देखील, तो 'वेताळ' घुमूं लागला; व त्यांनी माझ्या विरुद्ध नालस्तीची मोहीम सुरू केली मजजवळ असलेलें आपल्या कवितांचें दुसरें नोटबुकच केवळ नव्हे, तर वेळोवेळीं मजकडे पाठवलेल्या आपल्या सर्व कवितांच्या

प्रतीहि त्यांनी परत मागितल्या. तें नोटबुक माझे पुण्याच्या डेक्कन कॉलेजांनील परम स्नेही प्रो. रा. म. मराठे यांच्याजवळ होते. माझ्या सूचनेनुसार तें त्यांनीं ताबडतोब परत केलें. त्याचप्रमाणें माझ्यापाशीं असलेल्या त्यांच्या सगळ्या कवितांच्या प्रतीहि मी त्यांना नागपूरहून परत पाठवल्या. अशा रीतीनें मजपाशी असलेलें हे आपलें सगळें साहित्य हस्तगत केल्यानंतर मग ते मला रविकिरणमंडळांतून काढून टाकण्याच्या मार्गें लागले. श्री. यशवंत आणि श्री. गिरीश हे दोघेहि मला मंडळांतून काढून टाकण्याच्या विरुद्ध होते. म्हणून शेवटीं मी दिलगिरी व्यक्त करणारे पत्र माधवरावांना लिहून देऊन हा आपसातला वाद मिटवावा, असा सल्ला श्री. गिरीश यांनी मला आग्रहपूर्वक दिला. त्यांनीं माझी अशी समजूत घातली कीं, “गजाननराव, तुम्ही आपल्या मंडळांत सगळ्यांत लहान आहांत. तुमच्याहून पांच सहा वर्षांनीं माधवराव मोठे आहेत. तेव्हां, तुम्ही त्यांच्यापुढें नमल्यानें जर मंडळांतली फूट टळत असेल, तर तुम्हांला त्यांत कांहीहि कमीपणा नाही. उलट भूषणच आहे ! म्हणून माझें एका तुम्ही या बावतींत.” त्याप्रमाणें मी त्यांच्या घरीं तसें पत्र माधवरावांना लिहून दिलें. तरीसुद्धा, माझें ‘विलापिका’ हे पुस्तक मंडळामार्फत प्रसिद्ध करावयाला माधवरावांनीं विरोध केलाच. हा सगळा प्रकार घडल्यावर, श्री. गिरीश आणि श्री. यशवंत यांनीं जीं खुलाशाचीं आणि समजावणीचीं पत्रें मला पाठवलीं, तीं अजूनहि माझ्या संग्रहीं आहेत. हें दिलगिरीचें पत्र माधवरावांनीं फाडून टाकल्याचें पुढें त्यांच्या मृत्यूनंतर श्री. लीलाबाईंनीं मला सांगितलें. तें खरें असावें, असें वाटतें. कारण, त्यांचें चरित्र लिहिण्यासाठीं जेव्हां श्री. गिरीश यांनीं त्यांच्या सगळ्या कागदपत्रांचें संशोधन केलें, तेव्हा त्यांत कांहीं हें पत्र आपल्याला सांपडलें नाहीं, असें त्यांनीहि नंतर मला कळवले. अर्थात् मी रविकिरणमंडळाचा सभासद राहिलों. पण या प्रकारानंतर मी त्या मंडळाच्या सामुदायिक प्रकाशनांत अजिबात भाग घेतला नाहीं किंवा स्वतःचें कोणतेंहि पुस्तक त्या

मंडळातर्फे प्रसिद्ध केले नाही. माधवरावांच्या निधनानंतर प्रो. श्री. बा. रानडे यांनी, त्यांच्याविषयीच्या शोकावेगाच्या उमाळ्यांत, 'लोकशिक्षण' मासिकाच्या फेब्रुवारी-मार्च १९४० च्या अंकामध्ये, या बाबतीत माझ्या-संबंधी कांहीं चुकीची, अन्यायकारक विधाने केलेली होती. प्रो. रानडे यांची तीं विधाने आणि त्या विधानांबद्दल लगेच त्या मासिकाच्या एप्रिल १९४० च्या अंकांत त्यांनी केलेला खुलासा हीं दोन्ही परिशिष्टांत दिलेली आहेत. त्यावरून रविकिरणमंडळाच्या 'अंतःस्वरूपांत', १९२४ ते १९२८ या कालावधीत, जो 'बदल' होऊन गेलेला होता, त्याची थोडी कल्पना येईल. खुद्द श्री. गिरीश यांनीहि, आपण लिहिलेल्या माधवरावांचा चरित्रांत, त्यांचे "कांहीं थोडे विलक्षण दोष" सूचित करताना, त्यांचे अनेक "मित्र अ-मित्र कसे झाले", याची अगदी ओझरती माहिती दिलेली आहे.

इतके थैमान केल्यावर मग हा 'वेताळ' अखेर एकदांचा शांत झाला. पण, माझ्याविरुद्ध ज्या या कारवाया माधवरावांनी केल्या, त्यांत त्यांना पहिल्या सपाट्यालाच माघार घ्यावी लागली. 'विरहतरंगा'च्या द्वितीयावृत्तींत त्यांनी ज्यांच्यावर मुक्त कंठाने इतकीं स्तुतिसुमने उधळलेली आहेत आणि ज्यांना रविकिरणमंडळाचे पुस्तक अर्पण करण्याबद्दल त्यांनी इतका आग्रह धरलेला होता, ते जुन्या पिढीतील त्यांच्या मताने "निर्भीड, कठोर, रसिक, तत्त्वनिष्ठ, व्यक्तिनिरपेक्ष, सहृदय" असलेले टीकाकार श्री. बा. अ. भिडे यांनी लिहिलेले 'विलापिके'चे परीक्षण 'रत्नाकर' मासिकाच्या १९२८ जानेवारीच्या अंकांत आल्याबरोबर मला त्यांनी पत्र पाठवले. त्या पत्रांत, मंडळातर्फे ते पुस्तक प्रकाशित करावयाला विरोध करण्यांत आपली चूक झाली, असे कबूल करून, त्यांनी दिलगिरी व्यक्त केली होती. त्यानंतर लगेच, आपले 'सुधारक' हे नवे काव्य माझ्याकडे पाठवून, त्याचे परीक्षण करण्याची विनंतीहि त्यांनी मला केली. तदनुसार, मी लिहिलेले त्या काव्याचे विस्तृत परीक्षण 'अरुण' मासिकाच्या १९२८ ऑगस्टच्या अंकांत येतांच, त्यांनी मला ताबडतोब पत्र पाठवून धन्यवाद

दिले; व श्री. बा. अ. भिडे यांच्यापेक्षा गुणग्राहक बुद्धीनें केलेले आपल्या काव्याचें इतकें मार्मिक परीक्षण वाचण्याचा योग आल्या-बद्दल आनंद व्यक्त केला. तथापि, अशा रीतीनें माझ्याविषयींच्या त्यांच्या वठून गेलेल्या स्नेहभावाला ही जी पालवी पुन्हा फुटावयाला लागलेली होती, ती लवकरच झडून गेली. प्रो. रानडे यांची नालस्ती करतांना त्यांना गोळी घालण्याची आततायीपणाची भाषा वापरल्या-बद्दल मी जें त्यांना टाकून बोललों, त्या नागपूरच्या नीडहॅम पार्कमधील आत्मताडनाच्या प्रसंगामुळे त्यांचे आणि माझे संबंध जे पुन्हा दुरावले, ते नंतर कधीच सुधारले नाहीत. उलट, 'यशवंत' मासिकांतील माझ्या 'लेखनकला' या लेखांत त्यांच्या 'विरहतरंग' आणि 'सुधारक' या दोन्ही काव्यांत चित्रित केलेल्या तरुण विद्यार्थिवर्गातील मनोविकृतीच्या छटांचा जो ओझरता उल्लेख मी केलेला होता, त्यामुळे ते अधिकच चिडले; व 'भंगलेले देऊळ' बाहेर पडल्यानंतर, त्यावर आक्षेप घेणें अशक्य झाल्यामुळे, जरी त्यांनीं त्या लोकप्रिय झालेल्या कादंबरीविषयीं मला अनुकूल पत्र पाठवले, तरी माझ्याविषयींचा त्यांच्या मनातला दंश मात्र दृढ होऊन गेला. वस्तुतः, त्यांनीं स्वतः आदर्श ठरवलेले त्यांचे आवडते टीकाकार श्री. बा. अ. भिडे यांनीसुद्धा, 'विरहतरंगा'च्या परीक्षणांत, त्या काव्याच्या "कमकुवत, असंबद्ध, नेभळ्या आणि खोडकर" नायकाचें चित्रण 'लांच्छनास्पद' असल्याचा अभिप्राय व्यक्त केलेला असून, तरुणांचीं मनें "उल्लू आणि विषयलोलुप" करावयाला कारण होणारीं असलीं "काव्ये निर्माण करूं नयेत," असा स्पष्ट इषारा कवीला दिलेला होता. तरी देखील, श्री. भिडे हे "तत्त्वनिष्ठ आणि सहृदय" व मी तेवढा रविकिरणमंडळांतून काढून टाकण्याइतका वाईट ! माधवरावांच्या या अलौकिक न्यायबुद्धीची तारीफ किती म्हणून करावी ? परंतु, मी मात्र, त्यांच्याविषयीं कोणत्याहि प्रकारची तेढ मनांत न ठेवतां, महाराष्ट्र साहित्यसंमेलनाच्या जळगांव येथील अधिवेशनाचे जेव्हां ते अध्यक्ष निवडून आले, तेव्हा 'ज्योत्स्ने'च्या

१९३६ नोव्हेंबरच्या अंकांत त्यांच्यावर अभिनंदनपर लेख लिहून त्यांचा गुणगौरव केला. उलट, 'भंगलेलें देऊळ' या कादंबरीविषयीं देखील ते खाजगी रीतीनें वाईट बोलत असत, असें अनेक उभयान्वयी परिचितानीं मला सांगितलेलें होतें. त्यांच्यासारख्या माणसाच्या एकाहि चांगल्या शब्दाचा मी ओशाळा नाहीं, याबद्दल मला आनंद वाटतो.

डॉ. पटवर्धन यांच्या मला आलेल्या अनुभवांचें हें जें साधार वर्णन मी केलेले आहे, तें वाचल्यावर 'भंगलेलें देऊळ'मधील अरुण हें पात्र त्यांच्यावरून घेतलेलें नाहीं, ही गोष्ट स्पष्ट होईल. अरुण हा मानसपूजेन रमणारा स्वप्नाळू निष्क्रिय प्रेमिक आहे, एवढ्यापुरतेंच जें काय त्याचें साम्य माधवरावांशी असल्याचा भास होईल, तेवढाच. पण, तो सात्त्विक वृत्तीचा मृदुप्रकृति काव्यात्मा होता; माधवरावांसारखा तामसी नव्हे. त्याच्या ठिकाणीं कोणत्याहि प्रकारची आत्मकेंद्रित आत्यंतिकता आणि तज्जन्य आततायीपणा नव्हता. मी तो केवळ स्वप्नाळू निष्क्रिय प्रेमिक म्हणूनच रेखाटलेला आहे. श्री. शांताबाई कशाळकर यांना माधवरावांचें प्रतिबिंब त्या कादंबरींत पडलेलें आहे, असें कधीहि वाटलें नाहीं; व या बावतींतील त्यांच्या एकाहि जुन्या-नव्या पत्रात त्यांनी चुकूनहि त्यांचा उल्लेख कधीं केलेला नाहीं. श्री. कशाळकर यांना तर मी पाहिलेलें सुद्धा नव्हतें. सौ. शांताबाईंच्या मृत्युनंतर जेव्हां श्री. शांताबाई, १९५० च्या ऑक्टोबरमध्ये, मुद्दाम आम्हांला भेटायला आलेल्या होत्या, तेव्हां श्री. कशाळकर हे त्या वेळीं नागपुरास रहात असल्याचें त्यांच्याकडून मला कळलें. पण त्याहि वेळी त्यांच्या भेटीचा योग कांहीं आला नाहीं. शिवाय शांताबाईंनीं त्यांच्याविषयी मजजवळ कटुता व्यक्त करणारा एकहि उद्गार कधी काढला नाहीं. उलट, त्यांना 'बाबुरावां'विषयीं वाटणारें प्रेम आणि आसक्ती, त्या परित्यक्तावस्थेंतहि, शेवटपर्यंत कायम होती, असाच माझा तरी अनुभव आहे. अर्थात् अनिरुद्धाचें पात्र रेखाटतांना माझ्यापुढें श्री. कशाळकर अजिबात नव्हते. माझी अभागी मामेबहीण श्री. दुर्गाताई हिचे पति



श्री. कृष्णराव पेंढारकर यांच्यावरून मला त्या पात्राची कल्पना सुचली. माझी ही मामेवहीण पोरकी होती. धारवाड येथें स्थायिक झालेले तिचे चुलते श्री. विनायक पांडुरंग देवस्थळे यांच्याकडे तिचें कुवारपण गेलेलें होतें. शिक्षण मराठी तीन चार इयत्तांपर्यंत काय झालें असेल, तेवढेंच. श्री. कृष्णराव हे सुशिक्षित असून आपल्या थोरल्या बंधूंच्या ट्युटोरियल प्रेसमध्ये काम करीत असत. हे त्यांचे बंधु पुनर्विवाहित असून, मुंबईत त्यांच्या घराण्याची ख्याति सुधारक म्हणून होती. माझ्या वडिलांनीं त्यांच्याशी दुर्गाताईचें लग्न झालेलें; व तें दोन हत्तींजवळील मंगळदासजींच्या वाडींत थाटानें साजरें केले. वरातीच्या पूर्वी विंदी-विजवरा घातलेल्या माझ्या या गोधूमवर्ण, नाकीं डोळीं नीटस मामेबहिणीची गोंडस मूर्ति आजहि माझ्या डोळ्यांपुढें उभी आहे. पण, लग्न झाल्यानंतर तीन चार वर्षांच्या आंतच, मी तिला खोताच्या वाडींतील एका भिकार घरांत, लंकेची पार्वती झालेली पाहिली. कृष्णरावांना मार्गार आणण्याचा पुष्कळ प्रयत्न माझ्या वडिलांनी केला. पण तो सफल झाला नाही; व दुर्गाताईंवर अहेवपणीं वैधव्याच्या यातना भोगण्याची पाळी आली. माझी मावशी, माझी थोरली बहीण आणि आतां ही माझी मामेवहीण अशा तिघींच्या आयुष्याचें, योग्य पति न मिळाल्यामुळें, मातेरें झालेलें मी पाहिलें. आपल्या उफाड्याच्या बांधेसूद रेखीव अंगकाठीमुळें दुर्गाताई प्रथम दर्शनीं कृष्णरावांच्या डोळ्यांत भरली असावी. पण, तिच्यावर शिक्षणाचा संस्कार झालेला नाही, असें अनुभवाला येतांच, ती जर त्यांच्या मनांतून उतरली असली, तर त्यांत नवल नाही. त्यामुळें, त्यांनी सोडल्यावर, कोंकणांत त्यांच्या मूळ गांवीं पेंढी येथें जाऊन रहाणें तिच्या कपाळीं आलें.

‘ भंगलेलें देऊळ ’ लिहिण्याची कल्पना दुर्गाताईंचे हें दुर्दैव पाहून मला सुचली, ही गोष्ट खरी. तथापि, त्या कादंबरींतील नायिकेचें व्यक्तित्व-निर्माण करतांना मात्र शांताबाईंच माझ्या डोळ्यांपुढें होत्या, हें निस्सं-

शय ! १९३३ च्या मार्चमध्ये, मला वाटते, रामनवमीच्या दिवशी मी ती कादंबरी लिहावयाला घेतली. तत्पूर्वी शांताबाईना मी फक्त एकदांच १९३२ च्या मेमध्ये पाहिलेले होते. त्यांच्या मातोश्री श्री. काशीबाई हेल्केकर यांची गणना त्या जुन्या काळीं महाराष्ट्रांतील सुधारक विदुषींत होत असे. 'अभिनवकाव्यमाले'च्या दुसऱ्या भागात आलेल्या त्यांच्या कविता मी वाचलेल्या होत्या. पण त्या कांहीं मला आवडल्या नव्हत्या. तथापि, कोल्हटकरांच्या तोंडून अनेकदां काशीबाईंची प्रशंसा ऐकलेली असल्यामुळे, त्यांना भेटण्याची मला इच्छा होती. माझे परम स्नेही प्रो. वि. ह. कुळकर्णी यांच्याकडून जेव्हां, त्या दादरला हिंदु कॉलनींत आपल्या कन्या श्री. शांताबाई कशाळकर यांच्याजवळ रहातात, असे मला कळले, तेव्हा मी त्यांची भेट घडवून आणण्याची विनंती विठ्ठलरावांना केली. तदनुसार १९३२ च्या मेमध्ये एक दिवस सायंकाळीं ते मला शांताबाईंच्या विन्हाडीं घेऊन गेले. योगायोग असा कीं, या भेटिंत काशीबाईंपेक्षा शांताबाईंचाच प्रभाव माझ्यावर जास्त पडला. त्यांची त्या वेळीं चाळिशी उलटलेली होती. रंगानें काळ्या, ठेंगण्या, किंचित् स्थूल अशा त्या होत्या. कपाळपट्टीहि लहानच होती. तशी दर्शनीयता त्यांच्या ठिकाणीं नव्हतीच म्हटलें तरी चालेल. पण, काळ्याभोर केंसांचा मोठा थोरला गरगरीत अंबाडा आणि सोनेरी फ्रेमच्या चष्म्यांतून शोधक सहृदयतेनें पहाणारे वदामाकृति डोळे तत्क्षणींच मनाला वेध लावीत. तशीच त्यांच्या तांबूस काळ्या वर्णांतली कांतिहि! बोलणें, हंसणें आणि वागणें यांतहि असा कांहीं गोड अल्लडपणा होता कीं, त्या बोलावयाला लागल्यावर त्यांची चाळिशी उलटली असल्याचा विसर पडे, व त्यांच्या बुद्धीचा तल्लखपणा आणि मनाचें तारुण्य मोहित करित असे. वागण्या-बोलण्यांतली धिटाई आणि चतुराईहि तितकीच आकर्षक होती. तसाच मोकळा, भावडा, हौसी आणि उदार स्वभावहि. विठ्ठलरावांनीं विनंती केल्याबरोबर, यत्किंचितहि आढेवेढे न घेतां, त्यांनीं आम्हांला तांबे आणि गोविंदाग्रज यांच्या कविता गाऊन दाखवल्या. 'हिज मास्टर्स व्हाँइस' मधील श्री. गोविंदराव जोशी

हे त्या वैठकींत होते. त्यांनी पेटीची साथ केली. शांताबाईंचा आवाज विलक्षण कोवळा, किनरा पण उंच आणि सुरेल होता. तो आवाज कानांवर पडतांक्षणींच, “शांताबाईंचा रंग आणि आवाज दोन्हीहि कोकिळेसारखे आहेत !” असा जो उद्गार माझ्या गुरूंनीं, त्यांच्या बुद्धिप्रधान व्यक्तित्वाचें वर्णन करतांना, मजजवळ विनोदानें काढलेला होता, त्याची मला आठवण झाली. त्या आवाजाच्या हृदयाला भिडणाऱ्या भावपूर्ण भेदक माधुरीनें मी अगदीं मुग्ध होऊन गेलों. त्यांचें तें काव्यगायन ऐकत असतांना, माधवरावांनीं आपल्या, “ऐकव तव मधु बोल, कोकिळे । ऐकव तव मधु बोल”, “जणुं चिंतांचा समूह सारुनि मार्गें त्वां बांधिला । भव्य हा अंबाडा तव ढिला,” “सखये, रजनी तुझ्यासम दिसते श्यामल आणि सुंदर,” “तव भाषण मंद मोजकें मधु निष्पाप मनोज्ञ मोकळें । भरल्या जणुं मोहळांतुनी मध खालीं ठिबके हळूहळू,” “हे श्यामले, नाना परी । बंदा तुझी सेवा करी,” इत्यादि कवितांतून केलेलें ‘श्यामले’चें हृदयंगम वर्णन माझ्या डोळ्यांपुढे उभें राहिलें; व शांताबाईंवर त्या काळांतल्या अनेक बुद्धिमान् तरुणांनी प्रेम केलें असल्याच्या ज्या रोचक कथा मी ऐकलेल्या होत्या, त्यांची सत्यता मला पटली. त्या ‘वाग्यत मोहिनी’च्या बुद्धिप्रभ, कलाकुशल, नर्मचतुर, प्रांजळ व्यक्तित्वाचा जो ठसा माझ्या मनावर त्या दिवशीं उमटला, त्यांतून ‘भंगलेलें देऊळ’ या कादंबरीच्या नायिकेचें व्यक्तित्व आकाराला आलें.

शांताबाईंचा आणि माझा निकट संबंध ती कादंबरी प्रसिद्ध झाल्यावर आला, व तो उत्तरोत्तर दृढ होत गेला. मला वाटतें, माझ्याइतके शेवटपर्यंत जिव्हाळ्याचे घनिष्ठ संबंध त्यांचे कोणाशीच नसावेत. आणि तेहि पुन्हा कौटुंबिक संबंध ! त्यांचा मुक्काम आमच्या घरीं असला, म्हणजे केव्हा केव्हा पहांटे तीन वाजेपर्यंत सौ. शांताबाई, त्या आणि मी अशा तिघांच्या गप्पागोष्टी चालत असत; व त्यांना घेऊन आम्ही आमच्या चिचभुवन येथील शेतबंगल्यावर गेलो, म्हणजे सौ.

अनसूयाबाई काळे, सौ. हिराबाई भोसले आणि आम्ही तिघे अशी आमची बैठक रंगत असे. आम्हां उभयतांवरला त्यांचा विलक्षण लोभ पाहून सौ. शांताबाई त्यांना एकदां म्हणाली होती, “शांताबाई, तुम्ही आमच्या आयुष्यांत आल्यामुळे आमच्या संसाराला निराळीच गोडी आली. यांना आई नाही, बहीण नाही, भाऊ नाही, कोणीसुद्धा नाही. त्यामुळे सासर ही चीजच मुळीं मला माहित नव्हती. याना मी आणि मला हे, असा आमचा संसार होता आजपर्यंत. तुम्ही आमच्या आयुष्यांत आल्याने थोरल्या नणंदेच्या मायेचें सुख तरी निदान अनुभवायला मिळालें मला !”

त्यावर श्री. शांताबाई तिला हसून म्हणाल्या, “हा तुमचा भ्रम आहे, शांताबाई. नणंदा कधीच भावजयीशी चांगल्या वागत नाहींत. आणि थोरली नणंद म्हणजे तर सासूच असते दुमरी ! मी यांची मानलेली बहीण आहे, म्हणूनच तुम्हांला नणंदेच्या वडीलकीचा सासुर-वास भोगावा लागत नाही. मानलेल्या नात्यांची हीच तर गंमन असते. रक्ताच्या नात्यांतली हक्कदारीची शिरजोरी त्यांत नसते. फक्त त्या नात्यांतला जिव्हाळा आणि गोडवा तेवढा असतो.”

शांताबाईच्या मृत्युनंतर त्या आमच्याकडे दोनच वेळां आल्याः एकदां आमच्या सांत्वनासाठीं आणि दुसऱ्यांदा स्वतःचें आत्मचरित्र मला दाखवण्यासाठीं. त्या दोन्ही वेळां आमचा निरोप घेतांना त्यांनी डोळ्यांत पाणी आणून असे उद्गार काढले की, “भाऊराया, शांताबाई गेल्या, म्हणून माझं कांही कमी केलं नाही तुमच्या मंडळीनी. माहेर-वाशिणीचे सगळे सुखसोहाळे मला तुमच्या घरीं आल्यावर भोगायला मिळतात.” त्यांचीहि माझ्यावर तितकीच माया होती. १९३६ पासून १९४७ पर्यंत माझा मुक्काम कांहीं ना कांहीं निमित्तानें दर वर्षी डिसेंबर महिन्यांत मुंबईस असे. त्या मुक्कामांत माझा प्रत्येक वाढदिवस शांताबाईनीं मोठ्या प्रेमानें साजरा केला. अशा एका वाढदिवसाच्या सकाळीं गुलाबाच्या पाकळ्या पसरलेली हृदयाच्या आकाराची सुंदर जिलब्री जेव्हां चांदीच्या तवकांत घालून पुष्पगुच्छासह त्यांनी माझ्यापुढें ठेवली,

तेव्हा विठ्ठलरावांची पत्नी, माझी मेहुणी चि. सौ. गंगू मला म्हणाली, “भाऊराव, तुम्ही नशीबवान आहांत. सख्ख्या बहिणीनें केले नमते, इतके तुमचे कौतुक करतात शांताबाई. अशी बहीण मिळायला भाग्य लागते खरोखरी !” मला आतां एवढ्याच गोष्टीबद्दल वाईट वाटते कीं, त्यांचे आत्मचरित्र मी, त्यांच्या इच्छेनुसार संपादन न करतांच, त्यांच्या निधनापूर्वी परत केले. ते मला दाखवण्यासाठीं जेव्हां त्या आमच्याकडे आलेल्या होत्या, तेव्हां त्यांच्या आग्रहामुळे मी ते संपूर्ण वाचून काढले; व माझा त्याविषयींचा अभिप्रायहि लगेच त्यांना स्पष्ट सांगून टाकला. मी त्यांना म्हटले, “शांताबाई, तुमचे हे आत्मचरित्र वाचून कोणाचेहि मत तुमच्याविषयीं चांगले होणार नाही. तुम्ही चांगली मुलगी, चांगली बायको आणि चांगली आई नव्हतात, असेच ते वाचून लोकांना वाटेल.” त्याबरोबर त्या यत्किंचितहि न वरमतां मला उलट हसून म्हणाल्या,” म्हणू देत. खुशाल म्हणू देत. माझ्यासारखी नव्या विचारांची शिकलेली स्त्री कशा चुका करते आणि त्या चुकांमुळे तिच्या संसाराचे कसे मातेरे होते, हे तर माझे आत्मचरित्र वाचून कळेल ना लोकांना ? मला आनंद आहे त्यांत !” हे शांताबाईंचे उद्गार त्यांच्या मनाचा मोकळेपणा, प्रांजळपणा आणि निर्भयपणा यांचे निदर्शक आहेत. ता. १ मे १९६६ रोजी दादर येथे वयाच्या ७६ व्या वर्षी त्यांचे देहावसान झाले. अशा मनस्विनीच्या लोकोत्तर व्यक्तित्वाचे अंशमात्र तरी रेखाटन माझ्या हातून न कळत घडले, याबद्दल मला धन्यता वाटते.

इथेच ओघाने आणखीहि एका प्रश्नाचा उलगडा करणे इष्ट होईल. ‘व्यक्तिरेखा’ या माझ्या पुस्तकांतला ‘साहित्यांतील उपेक्षिता’ हा श्री. हिराबाई पेडणेकर यांच्यावरील लेख वाचल्यावर मुंबईच्या एका नवोदित तरुण लेखकाने मला पत्र पाठवून असे विचारले कीं, “आपला हा लेख कोल्हटकरांच्या पिढींतील नाटककार आणि नट यांच्या जीवनावर अपूर्व प्रकाश पाडणारा आणि अतिशय हृदयस्पर्शी आहे. आपल्याकडे

साहित्यिकांची जीं चरित्रे पारंपरिक पद्धतीनें लिहिलीं जातात, तीं त्यांच्या जीवनाची आणि साहित्याची पार्श्वभूमि आणि मर्म समजण्याच्या दृष्टीनें किती निरूपयोगी आहेत, हे हा लेख वाचल्यावर कळून येतें. पण, त्यांतील माहितीसंबंधी माझ्या मनांत ज्या दोन शंका आल्या, त्या कळवीत आहे. त्यांचा खुलासा आपण करावा, अशी विनंती आहे श्री. मालतीबाई पटवर्धन यांच्या घराची जी बैठक आपण वर्णन केलेली आहे, तशा बैठकी ज्यांच्या घरीं भराव्यात, अशा योग्यतेच्या स्त्रिया त्या काळांत होत्या का ? असल्यास किती ? आजसुद्धा अशा संभाषण-चतुर आणि आतिथ्यशील रसिक स्त्रिया फारशा दृष्टीस पडत नाहींत. मग, ज्या जुन्या काळीं स्त्रीशिक्षणाचा प्रसार झालेला नव्हता, त्या काळांत अशा स्त्रिया कशा असतील ? तसेंच, श्री मालतीबाईना श्री. दाजीसाहेब तुळजापूरकर वगैरे बडी मंडळी 'मादाम द स्ताअल' म्हणत असत, अशी जी माहिती आपण दिलेली आहे, ती वाचून आमच्या पिढींतील तरुण वाचकांना हसू येईल. ती माहिती खरी असेलहि. पण कुठें मादाम द स्ताअल आणि कुठें मालतीबाई ? कशास कांही पत्ता ? केशवसुतांना शेले, टिळकांना वर्डस्वर्थ, विनायकांना बायरन, बालकवीना कीट्स, हरिभाऊंना स्कॉट आणि डिकन्स, कोल्हटकरांना मोलियर, खाडिलकरांना शेक्सपियर वगैरे मराठींतले सवंग उपमा-दृष्टांत पाहून आम्हां अलिकडल्या तरुण लेखकांना हसू येतें !" या लेखकाची ही शंका आणि टीका अगदीं रास्त आहे. सत्तेचाळीस वर्षांपूर्वी मी ज्या वेळीं श्री. मालतीबाईना 'मादाम द स्ताअल' म्हणून संबोधल्याचें प्रथम ऐकलें, तेव्हा, माझ्या या तरुण मित्राप्रमाणेंच, मलाहि हसू आलेलें होतें. पण, त्या काळांतल्या साहित्यप्रेमी सुधारक पिढीची मनोवृत्ति लक्षांत घेतल्यास, या शंकेचा आणि टीकेचा उलगडा आपोआप होऊन जाईल. १८७५ पासून १९२५ पर्यंतचा अर्धशतकाचा कालखंड म्हणजे महाराष्ट्रांतील स्त्रीसुधारणेचें आणि स्त्रीपूजनाचें युग होतें. पार्श्वचात्य साहित्यांतील 'शिव्हलरी' आणि 'रोमान्स' यांच्या अद्भुतरम्य कल्पना, प्रीति आणि प्रियाराधन

यांचीं त्यांतील मोहक वर्णनें व मिलप्रभृति तत्त्वज्ञान्यांनीं केलेला स्त्रीगौरव आणि स्त्रीस्वातंत्र्य यांचा पुरस्कार यांनीं या पन्नास वर्षांतल्या दोन पिढ्या अगदी भारून आणि हुरळून गेलेल्या होत्या. 'करमणूक' आणि 'मासिक मनोरंजन' या त्या युगांतल्या ललित नियतकालिकांचें तर "यत्र नार्यस्तु पूज्यन्ते रमन्ते तत्र देवता" हें मुळी ब्रीदच होतें. फार काय सांगावें ? रामायण-महाभारतादि प्राचीन पुराणग्रंथांच्या आलोडनांत आयुष्य घालवलेल्या रा. ब. चिंतामणराव वैद्य यांच्यासारख्या आर्ष अभ्यासजड भारताचार्यांनीं सुद्धा, 'अबलोल्लतिलेखमाला' हे अनुवादित पुस्तक लिहून, स्त्रीस्वातंत्र्याचे मिलने गाडलेले पोवाडे मराठी वाचकांपयैत पोचवलेले होते. असा त्या स्त्रीपूजनयुगाचा अजब महिमा होता ! "पण लक्षांत कोण घेतो' च्या कर्त्यास" या केशवसुतांच्या कवितेंत या स्त्रैण युगाचा डंका मोठ्या आवेशानें पिटलेला आढळतो. उदाहरणार्थ, त्या कवितेंतील हा श्लोक पहा—

या त्यांच्या विरुदामुळेंच बहुधा, सन्मान ते जाहले—  
देते या महिलाजनांस पहिला; स्त्रीवर्गकार्यीं भले—  
ते भावें रतले, क्षणक्षण मुखें स्त्रीनाम उच्चारुनी  
भूपृष्ठस्थित आद्य दैवत जणूं त्या वाटली भामिनी !

त्यामुळे, "क्षणक्षण मुखें स्त्रीनाम उच्चारून भूपृष्ठस्थित आद्य दैवता"चा उदो उदो करण्याच्या त्या रोमँटिक युगांत शिक्षणाच्या अर्ध्या हळकुंडानें पिवळी झालेली आणि पुरुषांच्या बैठकींत धिटार्डिनें मिसळणारी जी एकाद दुसरी सभाधीट 'समाजनारी' नजरेस पडे, तिच्यावर पाश्चात्य साहित्यां-  
तील उपमादृष्टांतांची मुक्ताफळें उधळण्याचा मोह तत्कालीन सुधारणा-  
वादी रसिक नरपुंगवांना पडला असल्यांस त्यांत काय नवल ? नाहीं तर,  
'रंगरावा'सारखी सामान्य कादंबरी लिहिणाऱ्या काशीबाई कानिटकर  
यांना जेन ऑस्टिनची आणि "I'winkle, twinkle little  
star" या इंग्रजी शिशुगीताच्या धर्तीवर "वाहवा, वाहवा चेंडू हा" हे  
मामुली मराठी शिशुगीत लिहिणाऱ्या मिस मेरी भोर यांना जेन टेलरची

उपमा देऊन हरिभाऊ आपटे यांनीं कसें गौरवलें असतें ? काशीबाई आणि हरिभाऊ यांचा पत्रव्यवहार हाहि या युगाचा एक अस्सल प्रातिनिधिक दस्तऐवजच आहे. तेव्हां, अशा त्या स्त्रीपूजनाच्या युगांत हिराबाई पेडणेकर यांना जॉर्ज सॅण्डची, मालतीबाई पटवर्धन यांना मादाम दस्ताअलची किंवा मनोरमाबाई रानडे यांना एलिजाबेथ ब्राउनिंगची उपमा त्यांच्या चहात्यांनी दिली, याबद्दल आचंबा का वाटावा ? त्या 'शिव्हलूरी'च्या काळांतला तो मुळीं युगधर्मच होता. मादाम पाम्पादूर किंवा मादाम रेकॅमियर या साहित्य आणि राजकारण या दोहोंतहि निष्णात असलेल्या एकोणिसाव्या शतकांतिल नामांकित फ्रेंच 'समाजराज्ञी'च्या (Society queen) उपमा या साहित्यषट्पदांना सुचल्या नाहींत, हेंच नशीब ! या 'समाजराज्ञी'चें जसे 'सॅलन' (Salon) त्या काळीं यूरोपांत असत, तशाच आपल्याकडेहि, लहान प्रमाणांत का होईना, अशा स्त्रियांकडे सुधारणाप्रिय साहित्यसंगंधांच्या बैठकी भरत असत. घटकाभर आपल्या प्राचीन संस्कृत साहित्यांत वर्णन केलेल्या 'साहित्यगोष्ठी'च म्हणा ना ! 'कानिटकर आणि मंडळी' 'मनोरंजन' हे मासिक चालवीत असतांना, १८८२ ते १८९२ च्या काळांत, रावसाहेब गोविंदराव कानिटकर, सौ. काशीबाई कानिटकर, श्री. हरिभाऊ आपटे प्रभृति समानशील रसिकांच्या ज्या बैठकी, साहित्यचर्चा करण्यासाठीं, केव्हां कानिटकर तर केव्हां आपटे यांच्या घरीं, "माडीवर खोलीचें दार बंद करून" भरत असत, त्यांचें वर्णन अनेक समकालीनांनीं केलेलें आहे. खुद्द श्री. खानोलकर आणि श्री. गिरीश यांनीं डॉ. पटवर्धन यांचीं जीं चरित्रें लिहिलेलीं आहेत, त्यांतहि १९१२ ते १९१६ या काळांतिल श्री. शांताबाई कशाळकर यांच्या विद्यार्थिदशेंतल्या बडोद्यांतिल 'दरवारा'चें सुरस वर्णन केलेलें आढळेल. काशीबाई हेल्लेकर, ताराबाई पटवर्धन, राधाबाई ठेंगडी, कमलाबाईसाहेब किंबे, सुमतिबाईसाहेब पवार, रंगूबाईसाहेब भोसले, वहिनीसाहेब विचूरकर, अक्कासाहेब पंत, यशोदाबाई भट, डॉ. द्वारकाबाई कमलाकर, गिरिजाबाई केळकर, विद्यावती देवडिया,



सुभद्राकुमारी चौहान, दुर्गा गांधी, कमलाबाई चौगुले प्रभृति अशा अनेक बुद्धिमान्, कलाकुशल आणि विनोदचतुर मेघाविनी महाराष्ट्रांत त्या वेळीं होत्या आणि आजहि आहेत कीं, ज्यांच्या भोंवती त्या काळांतली 'विद्वद्भृंगतती' रंजी घालीत असे. याशिवाय सौ. अनसूयाबाई काळे यांच्यापासून तों श्री. प्रेमाबाई कंटक यांच्यापर्यंत राजकारणांत चमकलेल्या तेजस्विनींची श्रेणी वेगळीच ! मला वाटते, एवढ्या सूचक खुलाशानें माझ्या या शंकेखोर मित्राचें समाधान व्हावें.

प्रो. य. ग. नाईक यांच्या 'रुक्मिणी' कादंबरीवरील विस्तृत टीकात्मक पत्रांत जी एक शंका त्यांनी घेतलेली आहे, तिच्याबद्दलहि खुलासा करणें अवश्य वाटते. कारण, ती शंका अनेकांनीं घेतलेली असून, मोठ्या महाराजांचें दर्शन आणि गुरुमहाराजांचा स्वप्नसाक्षात्कार हे दोन प्रसंग मी घातल्यामुळे, त्या कादंबरीची 'बौद्धिक बैठक' बिघडली असल्याचा आक्षेप त्यांनीं घेतलेला आहे. प्रो. नाईक यांनी या पत्रांत असें म्हटलेलें आहे कीं, "महाराजांनीं आपल्या पूर्व-आयुष्याचें केलेलें उद्धोधक वर्णन स्वाभाविक वाटते, परंतु गुरु<sup>जी</sup>ंच्या 'चमत्कारा'नीं बदललेलें त्यांचें जीवन बुद्धिप्रधान माणसास पटेल, असें वाटत नाहीं. तथापि, हिंदु जगांत अशा गोष्टी संभवनीय नाहींत, असें मात्र कोणालाच म्हणतां येणार नाहीं." पण स्वप्नसाक्षात्काराचा हा प्रसंग काल्पनिक नाहीं. महाराज पॅरिस येथें असतांना गुरुमहाराजांचा जो हा साक्षात्कार त्यांना झाला, तो मला एका वास्तव घटनेवरून सुचलेला आहे. नागपुरांतील अग्रगण्य सर्जन आणि नागपूर मेडिकल कॉलेजचे सेवानिवृत्त डीन डॉ. ना. शि. सहस्रबुद्धे हे १९३६ सालीं, कांहीं संशोधनकार्यासाठीं, लंडनला गेलेले होते. एक दिवस पहांटे स्नान केल्यावर कपडे घालण्याकरितां जेव्हां त्यांनीं आपला वॉर्डरोब उघडला, तेव्हां त्यांत कोणी सत्पुरुष उभे असल्याचें त्यांच्या दृष्टीस पडलें. पुढें १९३८ च्या डिसेंबरमध्ये डॉक्टरसाहेब, कांहीं योगायोगानें, आपले स्नेही डॉ. गोगटे यांना नागपूरच्या मेन्टल हॉस्पिटलचे सुपरिटेंडंट दिवाणबहादुर डॉ. का. गो. पावणस्कर यांच्या

काटोल रस्त्यावरील वागबंगल्यावर पोचवण्यासाठीं गेले असतां, त्यांना आंत येण्याचा आग्रह करण्यांत आला. म्हणून ते आंत गेले. तों त्यांना लंडन येथे दृष्टीस पडलेले सत्पुरुष तेथें वसलेले असल्याचें दिसलें. ते सत्पुरुष श्रीउपासनीमहाराज होते. डॉक्टरसाहेबांना व्रधितल्याबरोबर महाराजांनीं दोन वर्षांपूर्वी लंडन येथें आपण त्यांना दर्शन दिल्याची आठवण दिली. तेव्हांपासून, डॉ. सहस्रबुद्धे महाराजांच्या जे भजनीं लागले, ते दोन वर्षांपूर्वी साकोरीला 'कन्याकुमारी स्थानां'त, ता. २६ फेब्रुवारी १९६५ रोजीं, हृदयविकाराच्या झटक्याने, मातोश्री गोदामांच्या सान्निध्यांत, एकाएकीं त्यांचें देहावसान होईपर्यंत ! त्यांनीं स्वतःच हा 'चमत्कार' मला सांगितला. इतकेंच नव्हे, तर 'गोदामासुत' या टोपणनांवानें 'श्रीसद्गुरु सती गोदामा' म्हणजे महाराजांच्या पट्टशिष्या श्री. गोदाबरीबाई यांचें जें मराठी आणि इंग्रजी चरित्र त्यांनी १९५३ साली प्रसिद्ध केलें, त्या दोन्ही चरित्रांच्या शेवटीं जोडलेल्या त्यांच्यासंबंधीच्या परिचायक लेखांतहि या घटनेची अगदीं स्पष्ट नोंद केलेली आहे. ती अशी कीं, "१९३४ मध्ये यांना (डॉ. सहस्रबुद्धे यांना) महादेवाचें साक्षात् दर्शन झालें. इंग्लंडांत असतांना यांना रामकृष्ण परमहंस यांचें व एका महापुरुषांचें साक्षात् दर्शन झालें. हे महापुरुष म्हणजेच उपासनीमहाराज होत, हें यांस पुढें कळलें. अडतीसचे नोव्हेंबर महिन्यांत यांचा कै. गुरुवर्य डॉ. पावणस्कर यांच्यामार्फत उपासनी-महाराजांशीं संबंध आला." डॉ. सहस्रबुद्धे यांना जागेपणी प्रत्यक्ष झालेल्या दर्शनाला मी स्वप्नसाक्षात्काराचें स्वरूप देऊन तो 'रुक्मिणी'त घातला. मी केलेला हा बदल कांहीं डॉक्टरसाहेबांना रुचला नाही. ते मला रागावून म्हणाले, "तुम्ही प्रत्यक्ष घडलेल्या दर्शनाला स्वप्नाचें स्वरूप दिल्यामुळें या अत्यंत महात्त्वाच्या घटनेची सगळी वास्तवता नष्ट होऊन गेली. टीकाकार आपल्याला भोळसट म्हणतील, या भीतीनें हा बदल केलात तुम्ही, भाऊसाहेब ! मराठींतल्या टीकाकारांची दृष्टि आणि अनुभव इतके संकुचित आणि कोते असतात कीं, दुसऱ्याचा कोणताहि

थोडा निराळ्या प्रकारचा अनुभव सहानुभूतीने विचारांत घेण्याचें चांगुलपण कांहीं त्यांच्या ठिकाणीं नाहीं.” तरीसुद्धा टीकाकारांनीं मला भोळसट म्हटलेंच ! प्रो. नाईक यांनीं, “हिंदु जगांत अशा गोष्टी संभवनीय नाहींत, असें मात्र कोणासच म्हणतां येणार नाही,” असे जे उद्गार काढलेले आहेत, ते आपल्या समाजाला नाहक अन्याय करणारे आहेत, असें मला वाटतें. ‘गॉड इज माय अॅडव्हेंचर’ (God is my adventure) या श्री. रॉम लांडाऊ (Rom Landau) यांच्या ग्रंथाची १९६६ मधील ताजी आवृत्ति जर त्यांनी वाचली, तर पाश्चात्य ‘अहिंदु’ जगांतहि असे चमत्कार भरपूर घडतात, हें त्यांना कळून येईल. तथापि, ‘नंदादीपा’-सारखी उत्कृष्ट कादंबरी लिहिणाऱ्या प्रो. नाईक यांच्यासारख्या पाश्चात्य साहित्याच्या अभिज्ञानें ‘रुक्मिणी’ बद्दल जे प्रशंसेचे उद्गार आपल्या पत्रांत काढलेले आहेत, ते त्या कादंबरीच्या गुणवत्तेपेक्षा देखील त्यांच्या सहृदयतेचे निदर्शक आहेत, असें मी समजतो; व त्याबद्दल त्यांना घन्यवाद देतो.

या पुस्तकांत परिशिष्टामध्ये जीं पत्रें छापलेलीं आहेत, त्यांबद्दल खुलासा करणें जरूर आहे. कारण, ता. २ फेब्रुवारी १९४८ रोजीं गांधीवधानंतर नागपूर शहरांत झालेल्या जाळपोळींत, आमच्या ‘शांता-निवासा’चा विध्वंस होऊन, त्या जळितांत माझा ग्रंथसंग्रह आणि पत्रव्यवहार सगळा भस्मसात होऊन गेला, असें विधान मी गेल्या एकोणीस वर्षांत अनेकदा केलेलें आहे. त्यामुळे श्री. मं. ना. कुळकर्णी, डॉ. माधवराव पटवर्धन आणि श्री. हरिभाऊ मोहनी यांचीं परिशिष्टांतील पत्रें मला कशीं देतां आलीं, अशी शंका साहजिकच कोणीहि घेईल. माझा पत्रव्यवहार माझ्या घरीं आणि ‘तरुण भारत’ कार्यालयांत अशा दोन ठिकाणीं सोईनुसार ठेवण्यांत येत असतो. १९४८ च्या जळितांत त्या वेळीं महालांतील प्रांतिक सहकारी बँकेच्या दुसऱ्या मजल्यावर असलेल्या आमच्या कार्यालयापर्यंत कांहीं गुंडांचे हात पोचले नाहीत. त्यांनी फक्त खाली बँकेच्या आवारांत असलेल्या आमच्या ‘नरकेशरी’ मुद्रणालयाची

मोडतोड केली. त्यामुळे कार्यालयांत असलेला माझा पत्रव्यवहार तेवढा सुरक्षित राहिला. त्याचें श्रेय माझे ज्येष्ठ सहकारी श्री. ए. श्री. पटवर्धन आणि आमचे जनरल मॅनेजर श्री. वा. रा. लघाटे या दोघांना आहे. जुने कागदपत्र, रद्दींत निकालांत न काढता, जपून ठेवण्याची जी त्यांची वृत्ति आहे, तिच्यामुळे हा पत्रव्यवहार, १९५० च्या ऑक्टोबरमध्ये 'तरुण भारता' चे कार्यालय महालांतून रामदास पेठेंतील स्वतःच्या इमारतींत आणण्याच्या वेळीं, मला उपलब्ध झाला. म्हणूनच, 'मुक्तात्मा' कादंबरीसंबंधीचें अत्यंत जीर्ण झालेलें तेहतीस वर्षांपूर्वीचें श्री. मं. ना. कुळकर्णी यांचें पत्र मला परिशिष्टांत देणें शक्य झालें. या पत्रासंबंधी एक गोष्ट स्पष्ट केली पाहिजे. ती ही कीं, श्री. कुळकर्णी यांच्या सूचनेनुसार जरी मी हस्तलिखित तपासून दिलें, तरी एक परिच्छेद आणि कांहीं नामोल्लेख गाळण्यापलिकडे अन्य फरक त्यांत केला नाहीं. श्री. शांताबाई कशाळकर यांच्या पत्रासंबंधी मी पूर्वीच खुलासा केलेला आहे. इतर सर्व पत्रें मी जशींच्या तशींच प्रसिद्ध केलेलीं आहेत. इतक्या कटाक्षानें कीं, प्रो. य. ग. नाईक यांनीं आपल्या पत्रांत दिलेलें Foster हें नांव बरोबर नसून, त्याऐवजीं Forster हें नांव असावें,—ही डिक्टेसनमुळे झालेली चूक असावी,—असें जरी मला वाटलें, तरीहि मी तसा बदल केला नाहीं. 'रुक्मिणी' कादंबरीविषयीं प्रो. नाईक यांच्या प्रमाणेंच प्रो. ना. सी. फडके, आचार्य दादा धर्माधिकारी आणि आचार्य काकासाहेब कालेलकर यांचींहि महत्वाची पत्रें मजजवळ आहेत. पण तीं पत्रें त्या कादंबरीच्या द्वितीयावृत्तींत प्रसिद्ध करण्याचा माझा विचार आहे. साठीच्या घरांत आल्यावर लिहिलेली ही कादंबरी कितपत यशस्वी होईल, याबद्दल माझी मलाच जबर शंका होती; व माझे प्रकाशक—मित्र श्री. रा. ज. देशमुख आणि त्यांच्या सुविद्य चिकित्सक पत्नी सौ. सुलोचनाबाई यांच्याजवळ मी ती बोलूनहि दाखवलेली होती. पण, 'भंगलेलें देऊळ' आणि 'चंदनवाडी' या कादंबऱ्यांपेक्षांहि साहित्यश्रेष्ठी, तत्त्वचिंतक आणि सर्वसामान्य वाचकवर्ग यांच्याकडून तिचा आदर जास्त झाला,

हें तिच्याविषयीं मला अजूनपर्यंत येत असलेल्या अनुकूल पत्रांवरून तरी दिसतें.

आतां शेवटीं आभार. या पुस्तकांत दिलेल्या लेखांतील विधानें, निर्देश आणि संदर्भ तपासून पहाण्यासाठी अवश्य असलेले ग्रंथ प्रो. भ. श्री. पंडित, प्रो. सुनील सुभेदार आणि प्रो. सुरेश डोळके यांनीं मला पुरवले. तरीसुद्धां एक वैगुण्य राहिलेंच. रविकिरणमंडळाच्या 'किरण' आणि 'प्रभा' या दोन पुस्तकांखेरीज एकहि पुस्तक मला नागपुरांत उपलब्ध झालें नाहीं. डॉ. माधवराव पटवर्धन यांच्या कविता रविकिरण-मंडळाच्या पुस्तकांतून उद्धृत करण्याची माझी इच्छा होती. कारण, त्यांच्या कवितांचे ते त्यांतल्या त्यांत मूळ पाठ आहेत, असें म्हणतां येईल. शेवटी महाराष्ट्रकवि श्री. यशवंत यांना मी तीं पुस्तकें पाठविण्याची विनंती केली. तेव्हा, ता. ७ ऑक्टोबर १९६७ च्या पत्रांत त्यांनी मला असें कळविलें की, "र. कि. मं. च्या पुस्तकांची वाताहत झालेली आहे. 'किरण', 'शलाका', 'प्रभा' हीं पुस्तकें दृष्टीला पडणेंहि शक्य नाहीं. माझे एकत्रित बांधलेलें पुस्तक कोणाला तरी फार वर्षांपूर्वी दिलेलें परत आलें नाहीं. 'मधुमाधव'हि मिळणें शक्य नाहीं. 'उषा' आज रोजी बुक पोस्टानें पाठवीत आहे." त्यामुळें, मला अखेर, माझ्या उतारवयांतील स्मरणशक्तिवर भिस्त ठेवून, डॉ. पटवर्धन यांच्या कविता या 'निवेदनां'त उद्धृत कराव्या लागल्या. डॉ. सहस्रबुद्धे यांना झालेल्या गुरुमहाराजांच्या दर्शनाचा प्रसंग त्यांच्या पत्नी श्री. ताराबाई सहस्रबुद्धे यांनी मला पुन्हा सविस्तर सांगितला; व डॉक्टरसाहेबांनीं लिहिलेली श्री. गोदावरीबाईंचीं मराठी इंग्रजी चरित्रेंहि मला दिलीं. 'जीविकावादाचीं अपत्यें' या माझ्या दुर्मिळ झालेल्या लेखाची प्रत मुंबई मराठी ग्रंथसंग्रहालयाचे प्रमुख कार्यकर्ते श्री. वा. वि. भट यांनीं मला पुरवली. माझ्या जुन्या पुस्तकांचें पुनःसंस्करण आणि पुनर्मुद्रण सुरू झाल्यापासून गेल्या पांच वर्षांत श्री. भट यांची जी निरनिराळ्या प्रकारची हुकमी मदत मला झाली, ती केवळ अवर्णनीय होय. मुद्रणप्रत तयार करण्याच्या आणि

मुद्रितें तपासण्याच्या कामीं चि. सौ. उमा माडखोलकर, सुप्रसिद्ध कवि श्री. ब्रामा मोहोड, अमरावतीच्या नागविदर्भ प्रकाशनाचे संचालक श्री. पुं. ना. ऊर्फ नानासाहेब देशमुख आणि त्यांच्या पत्नी चि. सौ. वसुधा देशमुख यांची मदत झाली. या सर्व सहाय्यकांचा आणि पुस्तकाचें मुद्रण शुद्ध करण्याच्या कामी दक्षता घेतल्याबद्दल रामेश्वरं मुद्रणालयाचे चालक श्री. ल. म. पटले यांचा मी फार आभारी आहे.

नागपूर

ता. १९ ऑक्टोबर १९६७

ग. व्यं. माडखोलकर



# मी आणि माझे साहित्य

## माझे बाळपण

आईवडिलांचे एकुलते एक मूल असणे, हे खरोखरीच मोठे दुर्भाग्य आहे,

हे दुर्भाग्य माझ्या बाटचाला आले. त्यामुळे माझे सर्व जीवन एका परीने खुरटून, पांगळून गेले.

माझ्या वडिलांना पहिल्या पत्नीपासून सहा मुले झालीं. त्यांपैकी फक्त दोन मुली जगल्या. माझी आई ही त्यांची दुसरी बायको. मी तिचा पहिला मुलगा. माझ्या पाठीवर जीं चार मुले झालीं, तीं सर्व बाळपणींच गेलीं. दोन बायकांपासून झालेल्या अकरा मुलांपैकी मी एकटाच मुलगा काय तो वडिलांच्या हातीं लागलों. माझ्या दोन सावत्र बहिणींपैकी थोरली बहीण ही पहिल्या बाळंतपणानंतर लवकरच वारली. माझी दुसरी सावत्र बहीण ही मात्र माझ्या वयाच्या सतराव्या वर्षापर्यंत जगली. तिला ऐन तारुण्यांत वैधव्य आल्यामुळे तिचे नंतरचे आयुष्य सर्व माहेरीच गेले. माझ्या आईपेक्षा ही माझी विधवा बहीण फार तर दीड दोन वर्षांनीच लहान असेल. त्यामुळे मला ती कधीहि बहीण अशी वाटली नाही. उलट, ती सावत्र बहीण असून-सुद्धा, माझ्या वयाच्या दहाव्या वर्षी जेव्हा माझी आई क्षयाने मृत्युमुखी पडली, तेव्हा तिची जागा माझ्या या अत्यंत कोपिष्ट पण तितक्याच प्रेमळ बहिणीने घेतली.

मुद्रितें तपासण्याच्या कामीं चि. सौ. उमा माडखोलकर, सुप्रसिद्ध कवि श्री. ब्राह्म मोहोड, अमरावतीच्या नागविदर्भ प्रकाशनाचे संचालक श्री. पुं. ना. ऊर्फ नानासाहेब देशमुख आणि त्यांच्या पत्नी चि. सौ. वसुधा देशमुख यांची मदत झाली. या सर्व सहाय्यकांचा आणि पुस्तकाचे मुद्रण शुद्ध करण्याच्या कामी दक्षता घेतल्याबद्दल रामेश्वरं मुद्रणालयाचे चालक श्री. ल. म. पटले यांचा मी फार आभारी आहे.

नागपूर

ग. च्यं. माडखोलकर

ता. १९ ऑक्टोबर १९६७





## मी आणि माझे साहित्य

### माझे बाळपण

आईवडिलांचें एकुलतें एक मूल असणें, हें खरोखरीच मोठें दुर्भाग्य आहे,

हें दुर्भाग्य माझ्या वाटचाला आलें. त्यामुळे माझें सर्व जीवन एका परीने खुरटून, पांगळून गेलें.

माझ्या वडिलांना पहिल्या पत्नीपासून सहा मुलें झालीं. त्यांपैकी फक्त दोन मुली जगल्या. माझी आई ही त्यांची दुसरी बायको. मी तिचा पहिला मुलगा. माझ्या पाठीवर जीं चार मुलें झालीं, तीं सर्व बाळपणींच गेलीं. दोन बायकांपासून झालेल्या अकरा मुलांपैकी मी एकटाच मुलगा काय तो वडिलांच्या हातीं लागलों. माझ्या दोन सावत्र बहिणींपैकी थोरली बहीण ही पहिल्या बाळंतपणानंतर लवकरच वारली. माझी दुसरी सावत्र बहीण ही मात्र माझ्या वयाच्या सतराव्या वर्षापर्यंत जगली. तिला ऐन तारुण्यांत वैधव्य आल्यामुळे तिचें नंतरचें आयुष्य सर्व माहेरींच गेलें. माझ्या आईपेक्षा ही माझी विधवा बहीण फार तर दीड दोन वर्षांनीच लहान असेल. त्यामुळे मला ती कधीहि बहीण अशी वाटली नाही. उलट, ती सावत्र बहीण असून-सुद्धा, माझ्या वयाच्या दहाव्या वर्षी जेव्हा माझी आई क्षयाने मृत्युमुखी पडली, तेव्हा तिची जागा माझ्या या अत्यंत कोपिष्ट पण तितक्याच प्रेमळ बहिणीने घेतली.

माझे बाळपण हे घरातल्या लहान मोठ्या कुटुंबीयांचे मरण पाहण्यांत गेले. माझ्या पाठीवरलीं चार भावंडे, माझे थोरले मामा, माझी आई आणि आमचे इतर नातलग या सर्वांचे आजार आणि मृत्यु मी आपल्या वयाला बारा वर्षे पूर्ण होण्याच्या आंत पाहिले. आजार आणि मृत्यु हे जणु माझ्या पांचवीलाच पुजलेले होते. कारण माझ्या जन्मानंतर लगेच माझ्या आईला धनुर्वात झाला; व माझ्या वयाच्या सातव्या दिवशी माझ्या वडिलांना आईच्या ठिकाणी असलेली त्यांची मावशी प्लेगला चळी पडून दुसऱ्या दिवशीं गेली. माझ्या आयुष्याच्या पहिल्या बारा दिवसांतल्या या दोन घटना जणू कांही, माझे पूर्वयुष्य सर्व दुःखात जाणार आहे, याचे शक्ति वर्तवून गेल्या. त्यांच्या या भाकितानुसार माझ्या आईचा चार वर्षे चाललेला क्षयरोगाचा आजार, माझ्या धाकट्या भावाचे दोन वर्षे चाललेले तेच दुखणे आणि अर्धागवायूने चार पांच वर्षे अंधरुणात लोळत काढल्यानंतर माझ्या सावत्र बहिणीचा अत्यंत विकलावस्थेत झालेला अंत हीं सर्व दुःखें मला, वयाला सतरावें वर्ष लागण्यापूर्वी, एका मागून एक सारखीं पाहावीं लागलीं.

मी एकुलता एक आणि मायउणा मुलगा असल्यामुळे वडिलांनी मला सतत आपल्या नजरेच्या पहान्यांत वाढविला. सर्वसामान्य मुलांना जी मोकळीक असते, ती मी वयाच्या अठराव्या वर्षापर्यंत कधी अनुभवली नाही. आमच्या सुस्थितीमुळे घरांत आश्रित आणि नोकर भरपूर होते. माझी विधवा आजी आणि माझे दोघे मामा हेहि आमच्या घरीच राहात असत. पाहुण्यांची वर्दळ सदैव असे. शाळेंत जातांना आणि येतांना नेहमी बरोबर नोकर असे. त्यांतच, वयाच्या सातव्या वर्षी शाळेंत जात असतांना, मला पालव रस्त्यावर व्हिक्टोरियाचा धक्का लागून, माझ्या डाव्या पायाचे हाड त्या अपघातांत मोडल्यामुळे, त्यानंतर मला वडिलांनी केव्हाहि कुठेहि एकट्याने बाहेर जाऊ दिलें नाही. माझा जन्म मुंबई-पारख्या समुद्रकाठी असलेल्या शहरांत झालेला. माझे आजोळ चिपळूण आणि पणजोळ पोंभुर्ले हीं दोन्ही समुद्रकाठी. माझ्या वयाची पहिलीं

एकवीस वर्षे मुंबई शहरांत गेलेलीं. पण मला कधीहि पोहणें शिकण्याची परवानगी त्यांनी दिली नाही. वयाच्या सोळाव्या वर्षापर्यंत मी आग-गाडीचा प्रवाससुद्धा कधी एकट्याने करूं शकलों नाहीं. माझ्यासाठी कोणतीहि वस्तु घ्यावयाची झाली, तरी ती ते स्वतःच्या पसंतीने घेत असत. त्या बाबतींत माझे मत चुकूनहि त्यांनी मला कधी विचारलें नाही आणि मलाहि कधी सांगण्याचें धैर्य झालें नाही. अर्थात्, त्यांची अभिरुचि सर्वच बाबतींत उंची असल्यामुळे आणि पैशाचीहि तितकीच अनुकूलता असल्यामुळे, माझे कपडे नेहमीच मोठे झोकदार असत, हा भाग वेगळा ! या कडक शिस्ती-मुळे हॉटेल, सर्कस, नाटक, सिनेमा इत्यादि करमणुकीच काय, पण मैदानी खेळसुद्धा मला वर्ज होऊन बसलेले होते. मैदानी खेळ तर राहोतच, पण पत्यांसारखा बैठा, सोपा, लोकप्रिय खेळहि मी कधी खेळूं शकलों नाहीं.

ते म्हणतच असत, “अहो, एकुलता एक मुलगा म्हणजे एक डोळा ! तो गेला म्हणजे सगळीकडे अंधार !” या, त्यांच्या मार्मिक उद्गारांत माझ्याकडे पाहाण्याची त्यांची दृष्टि उत्कृष्ट रीतीने व्यक्त झालेली आहे.

आज कोणाला सांगितलें तर खरें वाटणार नाही,—पण माझ्या वयाच्या अठराव्या वर्षापर्यंत मी रोज रात्री त्यांच्या ताटांत जेवत असे आणि त्यांच्या शेजारी निजत असे. माझी आई वारल्यावर त्यांनी रात्रीचें जेवण आणि पलंगावर निजणें या दोन्ही गोष्टी सोडून दिल्या. ते रात्री थोडासा फराळ करीत आणि आपोष्णी घेऊन उठतांना मला हाक मारून म्हणत, “गजा, हें संपव तूं आता !” त्यांच्या त्या मोठ्या थोरल्या पलंगावर मी निजत असे; व त्या पलंगालगतच ते जमिनीवर एका घोंगडीवर जाड चादर अंथरून निजत असत. आमचे एक विनोदी शेजारी त्यांचे स्नेही, त्या काळांतले नामांकित दशग्रंथी वैदिक कै. लक्ष्मणभटजी पराडकर हे एकाद वेळीं गमतीने त्यांना म्हणावयाचे, “अहो बाबा, तुमचा गजा काल रात्री ग्रॅटरोड थिएटरच्या वाजूला दिसला मला !” त्यावर बाबा त्यांना हसून म्हणावयाचे, “नाना,

तुम्ही काल 'भाऊबंदकी' ला गेलां असलां पाहिजेत. त्यामुळे पहाटे स्वप्नांत तुम्हांला आमचा गजा थिएटरांत दिसला !" माझ्यावर त्यांचा इतका विश्वास होता की, पुढे वयाच्या एकोणिसाव्या वर्षी मीं जेव्हा प्रथम चोरून गंधर्व नाटक मंडळीचीं नाटके पाहिलीं, तेव्हा आमच्या कांही शेजाऱ्यांनी त्यासंबंधीं त्यांना दिलेल्या वातम्या त्यांनी कधीहि खऱ्या मानल्या नाहीत. रात्री ९ नंतर मला घराबाहेर जाण्याची मोकळीक फक्त एकाच वावतींत होती. ती म्हणजे माझ्या आजीवरोबर कीर्तनाला जाण्याची !

अशा रीतीने वाढविण्यांत आलेला मी जर वावळट आणि भित्रा, परावलंबी आणि पंगु झालों असलों, तर त्यांत काय आश्चर्य ? आजहि नी सहसा एकट्याने प्रवास करीत नाहीं किंहुना घराबाहेरच मुळी पडत नाहीं. सौ. शांताबाई ही जिवंत असेपर्यंत तीच बहुतेक सर्व प्रवासांत माझ्याबरोबर असे. राजकीय स्वरूपाच्या सर्व फिरतींत आणि प्रवासांत माझे ज्येष्ठ सहकारी श्री. ए. श्री. पटवर्धन हे सदैव माझ्याबरोबर असतात. ते इतके की, १९५५ च्या नोव्हेंबरमध्ये ते कांही काळ अर्धांगाने आजारी असतां, पंडित द्वारकाप्रसाद मिश्र यांच्याकडे जेव्हा मी एक दिवस रात्रीं एकटाच गेलों, तेव्हा ते हसून मला म्हणाले, "पटवर्धनांच्या आजारामुळे तुम्हांला आता कुठेहि एकट्याने जाणें संकटासारखे वाटत असेल नाही, भाऊसाहेब?" मुलगा, मुलगी, सून, भाचा किंवा त्या त्या काळांतला माझा सहाय्यक चांपैकी कोणी ना कोणी तरी सर्वत्र माझ्याबरोबर असतात. म्हणूनच, गेल्या वसंतऋतूत मी पुण्याला असतांना, प्रो. आप्पासाहेब फडकेसुद्धा मला गमतीने म्हणाले, "तुम्ही अमेरिकेंत एकटे गेलात याचेंच आम्हाला आश्चर्य वाटलें !" आजहि माझ्यासाठी मुलगाच कापड घेतो, इतरहि वस्तु घेतो किंवा तो नसल्यास सून, मुलगी किंवा भाचा हीं तीं कामें उरकतात. त्यामुळे कोणत्याहि वावतीत स्वतःची खास अभिरुचि किंवा आवडनिवड ही माझ्या ठिकाणी उत्पन्न होऊंच शकली नाही. इतकेच नव्हे, तर वयाच्या सतराव्या वर्षापर्यंत सतत अनुभवलेली दुःखें आणि वयाच्या तिसाव्या वर्षी-

पर्यंत वडिलांच्या नजरकैदेत काढावे लागलेले आयुष्य यामुळे माझी वृत्ति इतकी कांही उदास आणि गंभीर होऊन गेलेली होती की, मला विनोद अजिवात समजत नसे. माझे गुरु कै. तात्यासाहेब कोल्हटकर हे मला आमच्या भेटीच्या सुरवातीच्या काळांत वारंवार म्हणावयाचे, “माडखोलकर, तुम्ही हसायला शिका. त्याशिवाय तुम्हांला विनोद कळायचा नाही !”

पण, मला आता वाटते की, वडिलांच्या नजरकैदेत आयुष्याची पहिलीं वीस वर्षे घालवावी लागल्यामुळे, मी इतका तरी चांगला राहिलों. माझे मन स्वभावतःच विलक्षण सौंदर्यासक्त आणि उच्छृंखल आहे. वडिलांचा धाक जर मला नसता आणि संसारातील एकाहून एक दारुण दुःखे जर मला भोगावीं लागलीं नसतीं, तर माझ्या ओढाळ मनाने मला कुठे नेले असते, हे सांगणे कठीण ! शिवाय, आई आणि वडील या दोघांच्या व्यक्तित्वाचा आणि विचारांचा जो परिणाम माझ्या मनावर झाला, त्यामुळे माझ्या बुद्धीचा आणि महत्वाकांक्षांचा विकास एका निश्चित दिशेने होत गेला, हे हि लक्षांत घ्यावयाला हवे. आईचे रूप, बुद्धिमत्ता आणि संस्कृत विद्येचा व्यासंग व वडिलांचे चारित्र्य, बहुश्रुतता आणि सार्वजनिक कार्या-संबंधीची कळकळ यांच्यामुळे माझ्या ठिकाणी साहित्याविषयी जी विलक्षण गोडी वयाच्या सातव्या वर्षापासूनच उत्पन्न झाली, संस्कृत आणि इंग्रजी वाङ्मयाविषयी जो नितांत आदर निर्माण झाला व देशाभिमानाचे जे जाज्वल्य संस्कार माझ्या मनावर झाले, त्यामुळेच माझ्या हातून थोडे तरी सार्वजनिक काम होऊ शकले. माझ्या आईची काय किंवा वडिलांची काय एकच इच्छा आजन्म माझ्या कानांवर पडत गेली. ती म्हणजे मी नामांकित पंडित होऊन जांभेकर आणि माडखोलकर या दोन्ही घराण्यांचे नाव काढावे ही !

त्यामुळे, १९१८ सालच्या जूनमध्ये जेव्हा मी मॅट्रिकमध्ये नापास झालों, तेव्हा माझ्या वडिलांना पराकाष्ठेचे दुःख झाले, त्यांची पराकाष्ठेची निराशा झाली. त्याहिपेक्षा, पुन्हा परीक्षेला न बसण्याचा माझा निश्चय

जेव्हा मी त्यांना स्पष्ट सांगितला, तेव्हां, मला वाटते, त्यांच्या आयुष्यांतला निराशेचा परमावधीचा क्षण त्यांनी पाहिला. त्यानंतर कांही दिवस त्यांनी माझ्यावर अगदी बहिष्कार घातला होता. पण, नंतर मी त्यांच्या इच्छेनुसार संस्कृत पाठशाळेत जाण्याचे ठरवल्यामुळे, त्यांचा हा बहिष्कार उठला. पुढे वर्षांच्या आंतच कवि आणि टीकाकार अशा दोन्ही नात्यांनी मी, 'नवयुगा'सारख्या त्या काळांतल्या प्रतिष्ठित मासिकांतून, एकदमच पुढे आलों; व ता. १८ जानेवारी १९२१ च्या 'केसरी'च्या अंकांत माझा सिनफेन चळवळीवरील पहिला लेख 'केसरी' तील अग्रलेखाशेजारी प्रसिद्ध होऊन, मला तेजस्वी राजकीय लेखक म्हणूनहि एकदम कीर्ति मिळाली. त्या दिवशी 'केसरी' चा अंक उघडल्याबरोबर, त्याच्या अग्रलेखा-शेजारी छापलेला माझा तो लेख पाहून, माझ्या वडिलांच्या डोळ्यांत अश्रु उभे राहिले.

वडिलांच्या चारित्र्याप्रमाणेच धर्मशीलतेचाहि परिणाम माझ्या मनावर अतिशय झाला. ते शिवभक्त होते. सोमवारचा प्रदोष, दोन्ही वेळचे स्नान, पूजा आणि स्तोत्रपाठ या त्यांच्या क्रमांत सहसा कधी व्हायला नव्हता. याशिवाय महिन्यांतल्या दोन एकादशा, शिवरात्र, संकष्टी चतुर्थी आणि इतर व्रते ते अगदी नियमाने करीत असत. तथापि, त्यांच्या आयुष्यांत जरी एकामागून एक इतके विलक्षण संकटाचे आणि दुःखाचे प्रसंग येत गेले, तरी देवाला त्यांनी कधीहि नवस केल्याचे किंवा संकटनिरसनार्थ कांही अनुष्ठान करून सांकडे घातल्याचे मला आठवत नाही. उलट, माझ्या वयाच्या सातव्या वर्षी अपघाता-नंतर जेव्हा मला क्षयाची भावना झाली, तेव्हा माझ्या आईने नाशिकच्या व्यंबकेश्वराला केलेला नवस किंवा आपल्या शेवटच्या गरोदरपणांत मुलगा व्हावा म्हणून तिने केलेले सोळा सोमवारांचे व्रत या दोन्ही गोष्टी त्यांना अगदी आवडल्या नाहीत. त्यांनी तिला नवस फेडण्यासाठी व्यंबकेश्वराला नेली आणि माझ्या घाकट्या भावाच्या जन्मानंतर तिच्या व्रताची सांगताहि थाटाने केली, हे खरे. पण, या दोन्ही वेळा ते तिला स्पष्ट

म्हणाले, “स्वार्थासाठी देवाला अशा रीतीने राबवून घेणें अगदी गैर आहे. देव हासुद्धा माणसाने आपल्या भावनेने निर्माण केलेला एक कल्पनेचा पुतळा आहे. त्या कल्पनेंत रमण्यांत जो आनंद आहे, तेवढ्यावरच माणसाने समाधान मानले पाहिजे.”

त्यांच्या सगळ्या व्रतांच्या आणि श्रावणी, गणेशोत्सव, नवरात्र, दिवाळी यांसारख्या धार्मिक अनुष्ठानांच्या आणि सणांच्या काळांत, मला रोज आपल्या बरोबर उठवून, ते माझे स्नान उरकवून घेत; व नंतर मजकडून संपूर्ण स्तोत्रपाठ करवून घेत असत. महिम्नापासून गंगालहरीपर्यंत जीं स्तोत्रें त्यांनी मला शिकवलीं होतीं, त्या सर्वांचा अर्ध मला त्यांनी समजावून सांगितलेला होता. आर्यन् एज्युकेशन सोसायटीच्या शाळेंत त्यांनी मला घातलेला असल्यामुळे गीतेचे बरेच अध्याय मला पाठ झालेले होते. ‘गीतारहस्य’ प्रसिद्ध झाल्यानंतर तें त्यांनी मजकडून संपूर्ण वाचवून घेतलें; व त्याच वेळीं संपूर्ण गीताहि मजकडून मुखोद्गत करवून घेतली. संस्कृत स्तोत्रें आणि काव्यें शिकवतांना माझ्याकडून प्रत्येक शब्दाचा उच्चार ते अगदी शुद्ध आणि स्पष्ट करवून घेत असत. वर्णोच्चारांच्या शुद्धतेवर त्यांचा विलक्षण कटाक्ष होता. माझ्या उच्चारांत जरा कांही दोष दिसला, म्हणजे लगेच ते म्हणावयाचे, “अरे गजा, आपण ब्राम्हण आहोंत. “वाण्येका समलंकरोति पुरुषं या संस्कृता धार्यते !”—ज्याची वाणी शुद्ध नाही, त्याला ब्राम्हण म्हणवून घेण्याचा अधिकार नाही, हें तूं लक्षांत ठेव.” संस्कृत उच्चारांप्रमाणेच इंग्रजी उच्चारांच्या बाबतींतहि ते अतिशय काळजी घेत असत, व माझे इंग्रजी वाचन आणि शुद्धलेखन हें त्यांच्या या दक्षतेमुळेच चांगलें झालें. माझी भाषा जी इतकी शुद्ध, विशद आणि सुश्लिष्ट आहे, ती केवळ त्यांनीं मजवर घेतलेल्या या परिश्रमांमुळे

त्यांच्या चारित्र्याचा जो हा संस्कार माझ्या बालमनावर झाला, त्यामुळे मीहि, बुद्धीने अज्ञेयवादी असूनसुद्धा, धर्मशील आणि सनातनी राहिलेलों आहे. परदेशांत असतांनादेखील माझ्या सोमवारच्या व्रतांत, स्तोत्रपाठांत

किंवा आसनांत कधी खण्ड पडला नाही. इतकेंच नव्हे, तर उपोषणाच्या किंवा कोणत्याहि धार्मिक दिवशीं जर काँकटेल पार्टी असली, तर तिला मी हजर रहात नसे. मला वाटतें, माझ्या वडिलांची कडक शिस्त आणि काँटेकोर शिक्षण यांच्यामुळेच मी इतका दीर्घायुषी झालों आणि इतका सत्प्रवृत्तहि राहिलों.

माझ्या बाळपणाविषयीं मी विचार करूं लागलों, म्हणजे त्यांची ती उग्र पण वत्सल मूर्ति माझ्या डोळ्यांपुढे उभी राहाते.

— अमृत, दीपावलि विशेषांक, नोव्हेंबर १९६०



४९२२७  
१४२२

चरित्र  
२४/३/६८

## कांहीं चमत्कारिक योगायोग

ता. १ ऑगस्ट हा दिवस लोकमान्य टिळकांच्या मृत्यूमुळे हिंदु-स्थानाच्या इतिहासांत चिरस्मरणीय होऊन वसलेला आहे. पण, माझ्या स्वतःच्या हृदयांत त्या दिवसाचें स्मरण जें तापलेल्या धगधगीत सळ्यांनीं डागून कोरल्यासारखें कायम होऊन वसलेलें आहे, तें माझ्या वडिलांना ता. १ ऑगस्ट १९२२ रोजीं दुपारीं एकाएकीं आलेल्या पक्षघाताच्या झटक्यामुळे.

त्यांचें वय त्या वेळीं साठीच्या जवळपास होतें. त्यांची धिप्पाड, बळकट अंगकाठी जरी हिंवतापाच्या त्याच वर्षांत सुरू झालेल्या हल्ल्यांमुळे थोडी वांकलेली होती, तरी ते थकले किंवा खंगले आहेत, असें मात्र बघ-गाराला वाटत नसे. वादळांत मुळापर्यंत हादरून झुकलेलें मोठें थोरलें झाड वर्षानुवर्ष त्याच स्थितींत जसें टिकाव धरून उभे राहातें, तसे ते त्या वारंवार झडप घालणाऱ्या तापाला पुरून उरतील, असें मला वाटे. ता. १ ऑगस्ट १९२२ रोजी दुपारीं त्यांना मी नेहमीप्रमाणें 'केसरी' वाचून दाखवला; व अडीचच्या सुमारास ते अंगरखा पागोटें घालून बाहेर जावयाला निघाले. ते उंबरठ्यापर्यंत जातात न जातात, तोंच त्यांना एकदम झीट आली. मी बाहेर गॅलरींत उभा होतो. ते भुईवर धाडकन् पडल्याचा आवाज कानांवर येतांच मी धांवतच आंत गेलों. त्यांच्या शरीरावर प्रेतकळा आली होती; शुद्ध अजिवात नष्ट झाली होती; व तोंडाला फेस आला होता. आम्हीं त्यांना अलगत उचलून पलंगावर ठेवलें. मेंदूचा पक्षघात (apoplexy) हा प्रकार मीं त्यापूर्वीं कधीं ऐकलाहि नव्हता. त्यामुळे मला त्यांच्या त्या स्थितीचा

कांहींच बोट हीईना. डोळ्यांत लवंगेचें अंजन वगैरे घालूनहि ते शुद्धीवर येईनात. म्हणून, जेव्हां त्यांचे स्नेही वैद्यतीर्थ आप्पाशास्त्री साठे आणि डॉ. शामराव नायक यांना आम्हीं सायंकाळीं आणलें, तेव्हां त्यांच्यावर झालेल्या दारुण आघाताची आम्हांला कल्पना आली.

सुदैवानें माझे वडील तो आघात जाणवण्याच्या स्थितिपलिकडे गेलेले होते. पण, त्यांच्या आजाराची बातमी बाहेर फुटल्याबरोबर, त्या आघाताची दारुणता माझ्या मात्र क्षणोक्षणीं भयानकतेनें प्रत्ययास येऊं लागली. तोंपर्यंतचीं माझ्या वयाचीं एकवीस वर्षे, सोन्याच्या पिंजऱ्यात वाढविलेल्या पोपटासारखीं, त्यांच्या प्रेमळ नजरकैदेत गेलेलीं होतीं. दोन वायका मिळून झालेल्या अकरा मुलांतला नवसासायासानें हातीं लागलेला एकुलता एक मुलगा मी. मला त्यांनीं कोणत्याहि बाबतींत धाक म्हणून कधीं दाखविला नाहीं. फक्त त्यांच्या नजरेच्या टप्प्याबाहेर मी गेलेला मात्र त्यांना खपत नसे. पहांटे आणि सायंकाळीं समुद्रावर फिरावयाला जाणें व शाळेंतील अपरिहार्य हजेरी या दोन गोष्टी सोडल्यास दिवसाचा बहुतेक वेळ मी त्यांच्या डोळ्यांसमोर असावयाचा. त्यांच्या या नजरकैदेमुळे आयुष्याचीं एकवीस वर्षे समुद्रकांठीं घालवूनहि मला पोहणें शिकतां आलें नाहीं आणि कोणताहि खेळ खेळण्याची संधि मिळाली नाहीं. कौटुंबिक दुःखांशिवाय जगांतली अन्य कोणतीहि झळ न लागलेला मी !—आपल्या वडिलांना कांहीं तिलक्षण काळजीमुळे मेंदूचा पक्षघात झाला असेल, ही कल्पनाहि माझ्या मनाला शिवली नाहीं.

पण ते आजारी पडल्यावर दुसऱ्याच दिवशी मला त्यांच्या आजाराचें कारण समजलें. कारण, ता. २ रोजीं सकाळींच एक मारवाडी गृहस्थ—मला त्यांचें नांव आतां आठवत नाहीं—मला भेटावयाला आले; व वडिलांनी आपल्याला लिहून दिलेली सात हजारांची प्रॉमिसरी नोट दाखवून, देणें ताबडतोव चुकतें करण्याचा इशारा त्यांनीं मला दिला. त्यानंतर संध्याकाळपर्यंत माझ्या वडिलांचें कर्ज दहा हजारांपेक्षां जास्त असल्याचें मला निर-

निराळ्या देणेदारांच्या भेटींवरून कळून आलें. इतकेंच नव्हे, तर जी सात हजारांची प्रॉमिसरी नोट त्यांनीं आपल्या एका मित्रासाठीं जामीन म्हणून त्या मारवाड्याला लिहून दिलेली होती, त्या नोटीबाबत आठ दिवसांच्या मुदतीची सॉलिसिटरची नोटिस त्यांना आल्यामुळेच, आता आपल्याला दिवाणी तुरुंगात डांबण्यांत येईल, या दहशतीनें त्यांच्या मनाचा धीर सुटला आणि त्यांना पक्षघाताचा झटका आला, हेंहि माझ्या लक्षांत आलें. त्यांच्या आजाराच्या दुसऱ्याच दिवशी झालेल्या परिस्थितीच्या या घोर जाणिवेनें मी अगदीं गांगरून गेलों. दिलासा देईल, असा एकहि जवळचा नातलग मला नव्हता, व माझे हितचिंतक म्हणविणारे जे वडीलधारे स्नेही माझ्याभोंवतीं होते, त्यांनीं मला दिवाळें काढण्याचा सुरक्षित सल्ला दिला. तसा सल्ला त्यांनीं द्यावा, अशीच खरोखरी ती वेळ होती. कारण, घरांत जें कांहीं दागदागिने, चांदीचीं भांडीं इत्यादि होतें नव्हतें, तें सगळें कर्जफेडीसाठीं वडिलांनीं आधींच विकून टाकल्यामुळे, वसई, रोहें वगैरे ठिकाणीं असलेली अदृश्य स्थावर इस्टेट आणि दारांत तळ देऊन क्षणोक्षणीं भीति दाखविणारें हजारों रुपयांचें कर्ज एवढ्या दोनच गोष्टी काय त्या आतां गिल्लक उरल्या होत्या. शिवाय, वडील आजारी पडल्यापासून आठ दिवसांच्या आंतच मी कर्ज पूर्णतःच काय पण अल्पांशानेंहि फेडूं शकत नाहीं, याची कल्पना आल्यामुळे, मारवाड्यानें पुरभय्यांचा पहारा आमच्या दारावर बसवला. अर्थात् दिवाळें काढण्याचा माझ्या या हितचिंतकांचा सल्ला कांहीं तसा अगदींच गैर नव्हता.

पण या वड्या हितचिंतकांपेक्षां माझे समवयस्क छोटे मित्र अधिक धीराचे आणि खंबीर होते. प्रो. विठ्ठल हरि कुळकर्णी, प्रो. रामचंद्र महादेव मराठे आणि श्री श्रीपाद अमृत डांगे या तिघांनींहि मला दिवाळें न काढण्याचा सल्ला दिला. डांगे आणि मराठे यांनीं माझे सगळे कागदपत्र आपल्या वकिलमित्रांना दाखविले. त्या सगळ्यांनीं मला असें निक्षून सांगितलें कीं, देणेदारांच्या तगाद्यांतून सुटण्यासाठीं मी प्रथम मुंबई सोडावी. सुदैवानें, प्रो. न. र. फाटक आणि प्रो. डॉ. वि. अ. पटवर्धन

यांच्या प्रयत्नामुळे, भारतसेवक समाजाच्या पुणे येथील निवासांत मला याच सुमारास नोकरी मिळालेली होती. पण, पुण्याला जाऊन राहाण्याची सोय जरी अशा रीतीने झाली, तरी मृतप्राय स्थितीत असलेल्या वडिलांना पुरभय्यांच्या पहाऱ्यांतून सोडवून पुण्याला न्यावयाचे कसे ? माझ्या त्या वेळच्या सगळ्या मित्रमंडळींत डांगे हे मोठे धारिष्टवान् आणि हिकमती. त्यांनी वडिलांना स्टेशनवर सुरक्षित आणण्याची जबाबदारी घेतली; व अखेर मुंबई सोडण्याच्या तयारीला आम्ही लागलो. माझे कल्याणला राहाणारे सापत्न मामा श्री. राजाराम पांडुरंग देवस्थळे यांनी घरांतले अनवश्यक सामान विकून किरकोळ देणी फेडली; व जी थोडी मोठी देणी त्यांतल्या त्यांत फेडण्यासारखी वाटली, ती प्रो. रा. म. मराठे यांनी आपल्या स्वतःच्या पैशाने चुकती केली. अशा रीतीने तात्पुरत्या अडचणी सगळ्या दूर झाल्या. पण, प्रेतकल्प स्थितीत असलेल्या वडिलांना पुरभय्यांच्या पहाऱ्यांतून हलवून स्टेशनवर न्यावयाचे कसे आणि त्यांना आगगाडीतून नेण्यासाठी रेल्वेची परवानगी मिळवावयाची कशी, हा प्रश्न शिल्लक होता.

तो सोडवण्याच्या कामी श्री. डांगे यांनी जी हिंमत आणि जो हिकमतबाजपणा दाखवला, तो आमच्या स्मरणांतून कधीहि जाणार नाही. मला ज्या दिवशी त्यांनी पुण्यास जाण्याचा सल्ला दिला, त्या दिवसापासून दारावर आळीपाळीने बसणाऱ्या दोघां पुरभय्यांशी त्यांची दोस्ती सुरू झाली. डांगे यांना त्या वेळी हिंदी अगदीं बेताचेच येत असावे. पण, आपल्या मिठ्यास वाणीने आणि मधून मधून पानतंबाखू, थंडाई वगैरेसारखी सलगीची चिरीमिरी देऊनहि, त्यांनी दोघांहि पहारेकऱ्यांचा पूर्ण विश्वास संपादन केला. त्याचप्रमाणे, आपल्या एका स्नेही डॉक्टराकडून माझे वडील प्रवास करण्याच्या स्थितीत असल्याचे सर्टिफिकेट आणून, त्यांनी रेल्वेची परवानगी मिळविण्याचीहि सारी तयारी केली. रात्री साडे दहाच्या गाडीने आम्ही पुण्यास जाण्याचे ठरविले. माझे मामा श्री. देवस्थळे आणि प्रो. विठ्ठलराव कुळकर्णी हे दोघे आधीं स्टेशनवर गेले. घरी राहिले फक्त मी, डांगे, मराठे आणि माझी क्षयाने आजारी असलेली मावशी. मुंबई सोडण्याचा हा बेत

अगदी गुप्त ठेवलेला होता. इतका कीं, माझ्या मावशीलाहि घरांतून बाहेर पडण्याची वेळ येईपर्यंत आपण कुठें जात आहोंत, याची कांहीं कल्पना नव्हती.

रात्रीं आठच्या सुमारास दोघा पुरभय्यांपैकीं एक जेवावयाला गेला आणि दुसरा त्याची वाट पाहान्त पहाण्यावरच राहिला. डांगे त्याच्याशीं गप्पा मारीत बसलेले होते. त्यांनी त्याची काय समजूत घातली कोण जाणें,—पण तोहि थोड्या वेळानें जेवावयाला म्हणून बाहेर गेला. अशा रीतीनें पहारा उठल्यावर त्यांनीं अँब्युलन्स गाडी आणली आणि वडिलांना त्या गाडींत निजवून आम्ही निघालों. आम्ही घरांतून बाहेर पडलों खरे, पण मनांतून सारखें धाकधूक वाटत होतें. सावकारांना वदीं पोचून त्यांनीं वाटेंत अडविलें तर ? पण, डांगे यांच्या करामतीमुळें आम्ही स्टेशनवर सुरक्षित जाऊन पोचलों; व वडिलांना दुसऱ्या वर्गाच्या डब्यांत निजविलें. गाडी सुटेपर्यंत थोडी बहुत धास्ती खुद्द डांगे यांनाहि वाटत होती. अखेर गाडी सुटली. माझे मामा आणि विठ्ठलराव यांनीं बोरीबंदरवरच आम्हांला निरोप दिला. पण डांगे दादरपर्यंत आणि मराठे कल्याणपर्यंत आमच्याबरोबर होते. दादरच्या स्टेशनवर आम्हांला निरोप देतांना डांगे हंसत हंसत म्हणाले, “आतां तुम्हांला भीति नाहीं मुळींच. मात्र उद्यां सकाळीं पोंचल्याबरोबर मला तार करा. मी आतां त्या भय्याबरोबर भजन करायला जातो ! --”

डांगे यांचें कानपूर आणि मीरत कटांतलें चरित्र प्रसिद्धच आहे. पण, माझ्या जीवनाशीं त्या अद्भुत चरित्राचा जो हा धागा स्नेहसूत्रानें जोडला गेलेला आहे, त्याची आठवण झाली, म्हणजे कृतज्ञतेबरोबरच विस्मयानेंहि माझे मन चूर होऊन जातें.

×

×

×

×

मुंबईहून पुण्यास येऊन स्थायिक झाल्यानंतर, भारतसेवक समाजाच्या निवासस्थानीं मी राहात असतांना, १९२३ सालीं एक तरुण बंगाली पदवीधर तेथें उमेदवार म्हणून राहावयाला आला. त्याचें नांव ज्योतिर्भूषण सेन.

सोसायटींत त्या वेळीं समवयस्क असे आम्ही दोघेच होतो. त्यामुळें लवकरच आमची गट्टी जमली. ज्योतिबाबू स्थूल, काळगेले, बोलतांना थोडे अडखळणारे आणि एकंदरींत अबोल असे होते. त्यांची कळी खुलावयाला वेळ लागत असे. पण, एकदां कळी खुलली, म्हणजे ते भावनावश होऊन नाना प्रकारच्या गोष्टी सांगत असत. ते सशस्त्र क्रांतीचे पुरस्कर्ते होते; व त्यांच्या बोलण्यांत क्रांतिकारकांचे उल्लेख आणि त्यांच्या कृत्यांचें समर्थन नेहमीं येत असे. त्यांचा तो क्रांतिकारकां-विषयींचा प्रेमा पाहिला, म्हणजे मला पुष्कळ वेळां वाटे, मग हा बंगाली युवक सोसायटींत राहावयाला आला कशाला ? मीं त्यांना एक दोनदां तसें स्पष्ट विचारलेंहि. तेव्हां ते हंसून मला म्हणाले, “माणसें ज्या गोष्टी लोकांच्या दृष्टीनें अगदीं विसंगत आणि हास्यास्पद म्हणून करतात, त्यांनाहि त्यांच्या स्वतःच्या दृष्टीनें कांहीं तरी अर्थ आणि संगति असतेच कीं !”

या त्यांच्या विधानाचा अंशतः उलगडा होण्याचा योग एक दिवस अचानक आला.

त्या दिवशीं दुपारीं ज्योतिबाबू मला अकस्मात् म्हणाले, “गजानन-भाऊ, माझा एक स्नेही इथं आला आहे. तुमची इच्छा असेल, तर आपण आज सायंकाळीं त्याला भेटायला जाऊं या--”

“काल दिवसभर तुम्ही जे बेपत्ता होतात, ते या दोस्तामुळंच का ? त्यानं आणलेले संदेश न् रसगुल्ले तुम्हीं एकट्यानें उडवलेले दिसतात. कुठं उतरला आहे तो ?”

मीं ज्योतिबाबूंना हंसत हंसत विचारलें. पण कोणत्याहि मधुर पदार्थाचें नांव काढतांच गालांतल्या गालांत खुदकन हंसणारे ज्योतिबाबू अगदीं गंभीरपणाने मला म्हणाले, “आज आपण तिथं गेलों, म्हणजे कळेलच तुम्हांला तो कुठं उतरला आहे तें. मग आज चारलाच सोसायटींतून बाहेर पडूं आपण--”

ज्योतिबाबूच्या त्या गंभीर, तुटक उत्तरामुळे त्यांच्या मनांत मला आपल्या मित्राविषयीं कांहीं सांगावयाचें नाहीं, हें लगेच माझ्या लक्षांत आलें. मात्र त्यामुळे त्यांच्या त्या मित्राला पाहाण्याची उत्कंठा तेवढी बळावली.

पुण्यास त्या वेळी बंगाली लोकांची वस्ती अगदीं नव्हती. त्यामुळे, चुकून जरी एकादा बंगाली प्रवासी भेटला, तरी पिंजऱ्यांत अडकलेल्या पक्ष्याच्या कानांवर सजातीयाचा स्निग्ध शब्द पडतांच तो जसा कावराबावरा होऊन जातो, तशी ज्योतिबाबूच्या मनाची अवस्था होत असे. पण आजची त्यांची मनःस्थिति मात्र मला थोडी निराळी वाटली.

संध्याकाळीं चारच्या मुमारास आम्ही सोसायटींतून बाहेर पडलों आणि जंगलीमहाराजांच्या मठापाशी आलों. तेथें येतांच ज्योतिबाबू मला म्हणाले, “आपण इथंच बसू या थोडा वेळ—”

“तुमच्या मित्राला तुम्ही इथंच भेटायला बोलावलंय का ?”-

“हो—”

मला भेटीचें तें संकेतस्थान मोठें विचित्र वाटलें. पण, मीं कितीहि छेडलें असतें, तरी आंतल्या गांठीच्या बाबूजींनीं मला कांहीं थांगपत्ता लागूं दिला नसता, याची मला जाणीव होती. म्हणून मी गप्प बसलों. आम्हांला तेथें बसून पंधरा मिनिटें होतात न होतात, तोंच कुणी तरी मागून हांका मारल्याचा शब्द कानांवर आला आणि ज्योतिबाबूंनीं एकदम पुढें होऊन आमच्याकडे येत असलेल्या एका तरुण संन्याशाचे हात घट्ट धरले. दोघांच्याहि डोळ्यांतून अश्रु गळत होते. एकमेकांवर अत्यंत प्रेम करणाऱ्या पुष्कळ महाराष्ट्रीय मित्रांच्या भेटीगांठीचे प्रसंग मीं पाहिले आणि अनुभवलेहि आहेत. पण, ज्योतिबाबू आणि तो तरुण संन्यासी यांची जंगली महाराजांच्या मठाच्या पायऱ्यांवर झालेली ती भेट !—त्या भेटींत दृष्टीस पडलेली स्नेहभावनेची उत्कटता मात्र मीं पुन्हा कधीं बघितली नाहीं.

ज्योतिबाबू त्या बंगाली संन्याशाला घेऊन माझ्याजवळ आले आणि थोडा वेळ बंगालींतच काहीं तरी बोलून त्यांनीं माझी त्याच्याशीं ओळख करून दिली.

उलट आपल्या मित्राचें मात्र नांव गांव कांहीं मला त्यांनीं सांगितलें नाहीं. पण चतुर्थाश्रम घेतलेल्या माणसाचें नांव गांव शिल्लक राहातें कुठें ?

नंतर आम्ही मठाच्या मागल्या बाजूला जाऊन अगदीं निवांत जागीं बसलो. सूर्य अस्ताला जाऊन अंधार पडला होता आणि शरदऋतूंतलें निरभ्र, स्वच्छ चांदणें भुईवर पडलें होतें. ते दोघे आसनमांडी घालून एकमेकांच्या समोर बसले होते आणि एकमेकांशीं झपाझप बंगालींत बोलत होते. मधूनच जेव्हां त्यांना माझ्या अस्तित्वाची जाणीव होई, तेव्हां ते थोडा वेळ इंग्रजींतून माझ्याशीं बोलत आणि लगेच पुन्हा बंगालींतून बोलावयाला सुरुवात करीत. रंगभूमीवर दोन पात्रें आपसांत 'जनांतिक भाषण' करीत असतां, तें कानांवर पडत असूनहि, न ऐकल्यासारखे दाखविणाऱ्या तिसऱ्या पात्राप्रमाणें माझी त्या वेळीं कंटाळवाणी अवस्था झाली होती.

त्यांचा तो संभाषणाचा सपाटा चालू असतां मीं त्या तरुण संन्याशाकडे न्याहाळून पाहिलें. तो काळा सांवळा, किरकोळ आणि उंच होता. त्याच्या त्या रोड, लांबट चेहऱ्याला उज्ज्वलता आणि मोहकताहि जर कशामुळे आली असेल, तर ती त्याच्या टपोऱ्या, दीप्तिमान् डोळ्यांमुळे. काळ्या वरड्या, रखरखीत, निर्वृक्ष माळावर स्वच्छ पाण्यानें तुडुंब भरलेला जलाशय असावा आणि त्याच्या पलिकडल्या टेकाडावर निळें, सतेज क्षितिज टेकलेलें असावें, तसे त्याचे ते डोळे आणि उंच कपाळ दिसत होतें. तो ज्योतिबाबूंच्याच वयाचा होता. माझ्या मनांत आलें, इतक्या तरुण वयांत काषायवस्त्रें धारण करण्यासारखी कोणती दुर्घर आपत्ति याच्यावर ओढवली असेल ? हा प्रेमभंगामुळे वैतागून संन्यासी झाला कीं कांहीं ध्येयनिष्ठेमुळे यानें ऐन तारुण्यांत सर्व सुखांवर लाथ मारली ?

हे विचार माझ्या मनांत घोळत असतांनाच ज्योतिबाबू मला म्हणाले, "निघूं या नाहीं आपण आतां ? आठ साडे आठपर्यंत पोचलं पाहिजे आपल्याला सोसायटींत—"



मीं लगेच होकार दिला. कारण त्या प्रेक्षकाच्या भूमिकेला मी आतां अगदी कंटाळून गेलेलों होतो. म्हणून, मी उठून उभा राहाणार, तोंच ज्योतिबाबू मला म्हणाले,—

“हा एक सुंदर कविता म्हणेल आतां. मग आपण निघूं, गजाननभाऊ—”

मी पुन्हा खालीं बसलों. ज्योतिबाबू त्या संन्याशाशीं बंगालींत कांहीं तरी बोलले आणि त्यानें थोडें खांकरून कविता म्हणावयाला सुरुवात केली,—

कंसकारागारे देवकीर मत  
कक्षेत्रंदी पाषाण लोहशूलित  
मातृभूमि तव रोएछे पतित  
परिचय तूमि ताहार संतान  
कोरिबो रोपन मोरा अभिमाने  
स्वाधीनतालता निजरक्तदाने  
शुकाते दिओना सिचि प्राणपणे  
करो साबे निज आत्मबलिवान

या गीताचा अर्थ मला त्या वेळीं कांहीं नीट समजला नाही. पण, तें क्रांतिवादी राष्ट्रीय कवन आहे, हें लगेच माझ्या लक्षांत आलें. पहिली दोन कडवीं त्या संन्याशानें सुरेल, अस्खलित आवाजांत म्हटलीं. पण, पुढें मात्र प्रत्येक चरणागणिक त्याच्या आवाजांत कंप भरत गेला आणि डोळ्यांतून अश्रु वाहूं लागले. त्या गीतांतल्या आर्ततेपेक्षांहि त्याच्या डोळ्यांतल्या अश्रूंनीं माझे मन वेचून करून सोडलें.

गीत संपल्यावर कांहीं क्षण आम्ही अगदीं स्तब्ध होतो. नंतर त्या संन्याशानें ज्योतिबाबूंचे दोन्ही हात आपल्या हातांत घेऊन ते घट्ट दाबले आणि तो इंग्रजींत मला म्हणाला—

“हा दूर ठिकाणीं येऊन पडला आहे अगदीं. बंगाली शब्दसुद्धां इथं वर्ष सहा महिने कानांवर पडायचा संभव नाही. तुम्हीं एकटं वाटूं देऊं नका याला—”

मला यावर काय बोलावे, हें सुचेना. थोडे घुटमळून मी त्याला म्हटलें, “ हा दूर ठिकाणीं येऊन पडला असला, तरी निराधार किंवा अनिकेत (homeless) नाहीं. पण, तुम्हीं तर इतक्या लहान वयांत संन्यास घेतला आहे कीं, तुमचें धैर्य आणि वैराग्य पाहून मी थक्क होऊन गेलों—”

“याचंहि धैर्य आणि वैराग्य कांहीं माझ्यापेक्षां कमी नाहीं. याच्या-सारख्या माणसानं तुमच्या सोसायटीचा आश्रय घेणं, हा सुद्धां संन्यासच आहे एक—”

“मग याचें सोसायटींतले वास्तव्य आणि तुमचा ऐन ज्वानींतला संन्यास हीं गूढें आहेत म्हणायचीं दोन—”

तो क्षणार्ध स्तब्ध होता. नंतर हंसून म्हणाला,—

“हो. मला तरुण महाराष्ट्राच्या जीवनाची कांहीं कल्पना नाहीं. पण तरुण बंगालच्या जीवनांत मात्र अशीं किती तरी गूढें आढळतील तुम्हांला—”

येवढें बोलून त्या संन्यासानें आम्हांला नमस्कार केला आणि तो झपाझप पावले टाकीत अंधारांत नाहींसा झाला.

आम्ही दोघे तेथून दीड दोन मैल असलेल्या सोसायटीच्या निवासांत परत आलों.

वाटेंत एक शब्दहि आम्ही एकमेकांशीं बोललों नाहीं. ज्योतिबाबूचे मन कशानें धारावलेलें होतें कोण जाणें. पण, त्या संन्याशाच्या त्या शेवटल्या उद्गारानें मला मात्र, हिंदी राजकीय जीवनाच्या एका अगम्य, अद्भुत वाजूवर, प्रकाशाची झगझगीत तिरीप पडल्यासारखें वाटलें.

आणि पुढें पंधरा वर्षांनीं, ‘कान्ता’ कादंबरी लिहितांना, त्या संन्याशाच्या नोंडून ऐकलेलें तें गीत मी त्या कादंबरींतील क्रांतिवादिनीच्या तोंडीं घातलें.

१९२४ च्या सप्टेंबरमध्ये मी पुण्याहून नागपुरास 'महाराष्ट्रा'चे मुख्य संपादक श्री. दादासाहेब ओगले यांच्याकडे राहावयाला आलों. नागपूरचे सुप्रसिद्ध कवि श्री. जयकृष्ण केशव ऊर्फ बुवा उपाध्ये यांच्याशीं माझी ओळख माझे गुरु श्री. तात्यासाहेब कोल्हटकर यांनीं पुण्यास श्री. गोंधळेकर यांच्या घरीं पूर्वीच करून दिलेली होती. मी ओगले यांच्याकडे राहात असतां बुवा वारंवार तेथें येत आणि मला म्हणत, "आमची एक मुलगी पाहतां का ? काळी सांवळीच पण मोठी हुशार न् तरतरीत आहे वधा—"

यावर मी त्यांना म्हणे, "बुवा, माझं कर्ज अजून फिटायचं आहे. तें फिटल्याशिवाय मी लग्नाचा विचारसुद्धां मनात आणायला तयार नाहीं—"

मार्गशीर्ष महिना सुरू झाल्यावर बुवांनी मला ती मुलगी पाहाण्या-संबंधीं फारच आग्रह चालविला. शेवटीं मीं कंटाळून त्यांना एक दिवस नकार देऊन तोडून टाकलें. तेव्हां ते रागानेंच उद्गारले, "पहा बरं, तुम्ही फार हुशार मुलगी हातची गमावतां आहांत. तुमचं नशीबच खोटं आहे—"

पण माझें नशीब खोटें नव्हतें.

त्यानंतर मार्चमध्ये माझे स्नेही प्रो. विठ्ठलराव कुळकर्णी यांचें लग्न नागपुरास झालें. मी त्या लग्नांत अर्थातच मुख्य मानकरी पाहुणा होतों लग्नाची गडबड संपल्यावर मी बोहल्यावर विठ्ठलरावांच्या शेजारीं जाऊन बसलों. तोंच माझें लक्ष पडवीच्या खांबाला ओठंगून उभ्या असलेल्या एका तरुण मुलीकडे गेलें. ती मुलगी सुस्वरूप नव्हती. पण, तिची सांवळी स्निग्ध अंगकांति किट्सन्च्या प्रकाशांत उजळून दिसत होती ; व त्याहिपेक्षां विशेष म्हणजे चेहऱ्याच्या मानानें मोठे असलेले तिचे टपोरे, मीनाकृति डोळे अतिशयच आकर्षक वाटत होते.

त्या मुलीला पाहतांच माझ्या मनांत काय आलें कोण जाणे ! मी एकदम विठ्ठलरावांना विचारलें,—

"ही तुमच्यामार्गें खांबाला टेकून उभी असलेली मुलगी कुणाची आहे, विठ्ठलराव ?—"

त्यांनाहि त्या मुलीची कांहीं माहिती नव्हती. पण त्यांचे बंधू श्री. सदाशिवरावनांना यांनीं लगेच चौकशी करून सांगितलें,—

“ही गंगूची ( विठ्ठलरावांच्या पत्नीचें माहेरचें नांव ) मावसबहीण आहे. हिचें नांव मिरा—”

त्यानंतर त्या रात्रीं किती तरी वेळां ती मुलगी लग्नमंडपांत माझ्या दृष्टीस पडली. आणि वरात घरीं गेल्यावर मीं पहांटे विठ्ठलरावांना म्हटलें,—

“मीं त्या मुलीशीं लग्न करायचं ठरवलंय, विठ्ठलराव ! तुम्हीं मदत केली पाहिजे मला—”

माझा तो उद्गार ऐकून विठ्ठलराव थक्क झाले. पण माझ्या भावनेची उत्कटता लक्षांत घेऊन त्यांनीं सदाशिवरावांना ती गोष्ट सांगितली आणि उभयतां बंधूंनीं तें लग्न जुळवून आणण्याचें ठरविलें.

पण तो ठराव अमलांत आणणें सोप नव्हतें. माझ्या कर्जाचे अद्याप कोन हप्ते फिटावयाचे होते. नागपुरांत त्या वेळीं मी इतका कांहीं नवखा होतो कीं, माझ्यासारख्या घरदार नसलेल्या अनोळखी, उपन्या तरुणाला मुलगी देणें, हें अंधारांत उडी घेण्यासारखेंच एक साहस होतें. त्यांतून मीं पाहिलेली ही मुलगी तर आपल्या वडिलांचें एकुलतें एक अपत्य होती.

पण सदाशिवरावांनीं मोठ्या कळकळीनें या प्रश्नाचा पिच्छा पुरवला. तथापि, डॉ. हेडगेवार यांनीं जर माझ्यावरील त्यांच्या नितांत लोभामुळे हा प्रश्न जिव्हाळ्यानें हातीं घेतला नसता, तर तो इतक्या लवकर सुटला असता कीं नाहीं, हें सांगणें कठीण आहे. कारण, माझ्या जातकुळीपासून तो परिस्थितिपर्यंत सर्वच बाबतींत, त्या वेळीं नाना प्रकारच्या शंका नागपुरांतील लोकांच्या मनांत होत्या. पण, माझे ‘महाराष्ट्रां’तील सहकारी श्री. अण्णासाहेब मेहेंदळे, श्री. वासुदेवराव फडणवीस, श्री. तात्याजी फडणवीस प्रभृति मित्रांच्या मदतीनें डॉक्टरसाहेबांनीं सगळ्या गोष्टी जलद जुळवून आणल्या; व अक्षयतृतीयेच्या दिवशीं सकाळीं मला

श्री. नवाथे यांच्या घरीं नेऊन, श्री. अण्णासाहेब मेहेंदळे यांच्या साक्षीनें, साखरपुड्याचा समारंभहि उरकून टाकला. त्यांनीं पुढाकार आणि जबाबदारी घेतल्यामुळें हें अभिलषित लग्न अखेर एकदांचें ठरलें.

लग्न निश्चित झाल्याचें कळल्यावर एक दिवस दुपारीं बुवा माझ्याकडे आले आणि मला म्हणाले, “कां हो, आम्हांला नाहीं नाहीं म्हणतां त्याच मुलीशीं लग्न ठरलं अखेर तुमचं ! आम्ही सुचवीत होतो, तेव्हां तुम्हीं नकार दिलात न् मागाहून उंबरठे झिजवून त्याच मुलीला गांठलीत !—”

बुवांनीं रागारागानें काढलेल्या या उद्गारांचा मला कांहींच बोध होईना. थोड्या वेळानें त्यांचा राग निवल्यावर त्यांच्या सांगण्यांत असें आलें कीं, माझे स्वशुर श्री. विश्वनाथराव नवाथे आणि बुवा हे लहानपणापासूनचे स्नेही असून, शिवाय वध्याच्या हनुमानगडचे ‘श्रीरामदासानुदास’ प्रो. श्रीधर विष्णु परांजपे यांच्या संप्रदायांत दोघेहि एका काळीं शिरलेले होते. त्यामुळें श्री. नवाथे यांच्या एकुलत्या एका मुलीवर बुवांचा अतिशय लोभ होता; व मला ते तीन चार वर्षे ओळखीत असल्यामुळें माझ्याशीं तिचें लग्न व्हावें, अशी त्यांची फार इच्छा होती. मी बुवांना सगळा प्रकार निस्संकोच मनानें समजावून सांगितला. पण, त्यांना नकार देऊन शेवटीं मी त्याच मुलीशीं इतरांच्या मार्फत लग्न जुळविलें, या गोष्टीविषयींचा राग त्यांच्या मनांतून कधींहि गेला नाहीं.

अशा रीतीनें ज्या मुलीला पाहाण्याचें प्रथम मी नाकारलेलें होतें, त्याच मुलीशी शुक्रवार ता. २९ मे १९२५ रोजीं सकाळीं १०-११ वा. माझे लग्न झालें. लग्न ठरलें, त्या वेळीं मजजवळ एक कपर्दिकहि नव्हती. प्रो. रा. म. मराठे यांनीं लग्नाच्या खर्चाची सर्व व्यवस्था केली; व अ. वसंतराव कर्णिक यांनीं इतर जरूर तें सहाय्य केलें. त्यामुळें हें चिरवांच्छित लग्न सुरळीत पार पडलें. मात्र, कुळकर्णी, मराठे किंवा कर्णिक यांपैकी कोणीहि लग्नाला हजर नव्हता.

या योगायोगाइतकाच आमच्या वैवाहिक जीवनांतील आणखीहि एक योगायोग चमत्कारिक आहे.

लग्नाच्या वेळी त्या काळांत नागपुरांतील हिंदु मुलींच्या शाळेत मिळणाऱ्या दुय्यम शिक्षणापलिकडे माझ्या पत्नीची-सौ. शांताबाईची-मजल गेलेली नव्हती. म्हणून लग्नानंतर लगेच मी तिला शिकवावयाला सुरुवात केली. पण तिची कांहीं म्हणण्यासारखी प्रगति होईना. अशा असमाधानकारक परिस्थितींतच १९२६ च्या मे महिन्यांत आम्ही दोघे पुण्यास कर्णिकांकडे राहावयाला आलों. लग्नानंतर मी प्रथमच सपत्नीक पुण्यास आलेला असल्यामुळे माझ्या अनेक मित्रांनीं आम्हां दोघांना जेवावयाला बोलावले. पहिलीं दोन तीन ठिकाणचीं जेवणें मोठ्या मजेत झालीं. पण, 'रविकिरणमंडळां'तील माझ्या एका बड्या विद्वान् मित्राच्या घरीं आम्ही दोघें जेवावयाला गेलों असतां, त्यांच्या पदवीधर विदुषी सहचारिणीनें माझ्या पत्नीसमोर बेधडक म्हटलें,—

“हे काय हो, गजाननराव ? इतक्या कमी शिकलेल्या अडाणी मुलीशीं कसं लग्न केलंत तुम्हीं ? पुण्यास काय तोटा पडला होता का मुलींना ?—”

त्या अत्यंत सदभावनेनें पण अविचारपूर्वक काढलेल्या उद्गारांचा शांताबाईवर बिलक्षण परिणाम झाला. त्या दिवशी रात्रीं जेवून घरीं परत आल्यावर कर्णिक बंधूंच्या समक्षच तिनें मला सांगून टाकलें,—

“मी नाहीं पुन्हा आतां तुमच्याबरोबर जेवायला येणार कुणाकडे तुम्ही एकटेच जात जा—”

त्यानंतर पंधरा दिवसांनीं आम्ही नागपूरला परत आलो; व शांताबाईनें झटून अभ्यासाला सुरुवात केली.

आणि, दैवयोग असा कीं, आमच्या लग्नानंतर बरोबर एक तपानें म्हणजे ता. २५ मे १९३७ रोजीं ती 'गृहीतागमा' झाली.

माझी पहिली कादंबरी 'मुक्तात्मा' प्रसिद्ध झाली त्या वेळीं, आमचा पहिला मुलगा चंद्रशेखर याचा जन्म झाला त्या वेळीं किंवा साहित्यसंमे-

लनाच्या अध्यक्षपदाचा बहुमान मला प्रथम मिळाला त्याहि वेळीं जितका आनंद झाला नव्हता, तितका आनंद त्या दिवशीं मला झाला.

आणि, त्यानंतर बारा तेरा दिवसांनी माझ्या अध्यक्षतेखालीं महेश्वर येथें भरलेल्या मध्यभारतीय मराठी साहित्यसंमेलनाला, आम्हीं दोघेहि हजर राहिलों.

× × × ×

या योगायोगामुळें जसें महेश्वरचें साहित्यसंमेलन हें माझ्या आठवणींत कायम होऊन वसलेलें आहे, त्याचप्रमाणें दुसऱ्याहि एका योगायोगामुळें हें संमेलन मला अविस्मरणीय वाटतें.

या संमेलनाच्या साहित्यविभागाचें अध्यक्षपद मला देण्यांत आलेलें होतें; व काव्य-कलाविभागाच्या अध्यक्षपदावर उत्कृष्ट शिल्पकार, मार्मिक टीकाकार आणि विनोदी लेखक श्री. रघुनाथ कृष्ण फडके यांच्यासारख्या सव्यसाची कलाभिज्ञाची निवड झालेली होती. संमेलनाचे कार्यवाह श्री. म. रा. उपासनी यांनीं ज्या वेळीं ही दुहेरी योजना मला कळविली, तेव्हां माझे मन संकोच आणि आश्चर्य यांनीं व्यग्र होऊन गेलें.

श्री. अण्णासाहेब फडके यांच्या आणि माझ्या वयांत, व्यासंगांत आणि अधिकारांत मोठें थोरलें अंतर होतें, हें तर झालेंच. पण, त्याहिपेक्षां महत्त्वाची गोष्ट ही कीं, मला अगदीं बाळपणापासून ते ओळखीत असल्यामुळें, हा योगायोग एका परीनें जितका अभिमानास्पद, तितकाच दुसऱ्या परीनें संकोचकारक असाहि मला वाटला.

श्री. फडके यांचें वास्तव्य जरी अलिकडे घार संस्थानांत असलें, तरी ते मूळचे वसईचे. आमचेंहि घर वसईला शेंडे आळींत होतें. ते आणि त्यांचे ज्येष्ठ बंधु, 'नवयुगधर्म' या रसाळ इतिहासग्रंथाचे लेखक, श्री. सदाशिव कृष्ण फडके या दोघांशीं माझ्या वडिलांचा स्नेहसंबंध होता. 'नवयुगधर्म' हा ग्रंथ बाहेर पडल्यावर श्री. सदाशिवराव फडके यांनीं मला जें एक पत्र त्यासंबंधीं लिहिलेलें होतें, त्यात माझ्या वडिलांच्या आणि त्यांच्या या

स्नेहाची आठवण मोठ्या प्रेमळपणाने दिलेली होती. श्री. अण्णासाहेब फडके यांचे आमच्याकडे नेहमीं येणे-जाणे असे. इतकेच नव्हे, तर आपल्या व्यावसायीन जीवनाच्या सुरवातीला मेणाची अप्रतिम सुंदर चित्रे तयार करून त्यांचे प्रदर्शन भरविण्याची जी योजना अण्णासाहेबांनीं काढलेली होती, तिला माझ्या वडिलांनी भांडवल पुरवून सक्रिय प्रोत्साहन दिलेले होते. मुंबईत रामबागेत हे प्रदर्शन चालू असतां माझे वडील पुष्कळदां दारावर बसत असत, व मीहि त्यांच्याबरोबर नेहमीं तेथे जात असे.

श्री. उपासनी यांचे पत्र आल्यावर या सगळ्या स्मृति चलच्चित्रां-प्रमाणे माझ्या डोळ्यांपुढे उभ्या राहिल्या: व माझ्या मनांत आले की, बाळपणापासून ज्यांच्याकडे आपण कुतूहलयुक्त आदराने पाहत आलों, त्या श्री. फडके यांच्यासारख्या भारतीय कीर्ति संपादन केलेल्या कलाकोविदांच्या बरोबरीने अध्यक्ष म्हणून गौरविले जाण्याचा मान आपल्याला मिळावा, हा योगायोग किती विलक्षण ! पण, लगेच माझ्या मनांत अशी शंका आली की, मला जरी पूर्वीच्या या सगळ्या गोष्टी आठवत असल्या, तरी अण्णासाहेबांना त्यांचे स्मरण असेल का ? म्हणून, श्री. उपासनी यांना जें पत्र मी पाठविलें, त्यांत या पूर्वसंबंधाची थोडी आठवण दिलेली होती. तें पत्र श्री. उपासनी यांनीं श्री. फडके यांना दाखवितांच अण्णासाहेबांनीं त्यांना असे सांगितले कीं, गजाननराव माडखोलकर हे मला पुतण्यासारखे आहेत आणि त्यांच्या भेटीचा योग इतक्या वर्षांनीं अशा रीतीने यावा, ही आनंदाची गोष्ट आहे.

आम्ही महेश्वरला गेल्यावर त्या दिवशीं संध्याकाळीं जेव्हां अण्णासाहेब धारहून मोटारनें तेथे आले, तेव्हां आम्ही दोघांनींहि त्यांची भेट घेऊन त्यांना विनम्र भावाने वंदन केले. त्या वेळीं सद्गदित कंठाने त्यांनीं आमचे जें कौतुक केले, तें मी कधींहि विसरणार नाहीं.

संमेलनांतले माझे अध्यक्षीय भाषण त्यांना आवडण्यासारखें नव्हतें. पण, वयाचा आणि दर्जाचा फरक किंवा हा मतभेदहि मनावर न घेतां, मला



त्यांनीं खरोखरच पुत्रनिविशेष कौतुकानें वागविलें; व महेश्वरहून निघतांना आम्हां उभयतांना त्यांनीं धारला येण्याचें निमंत्रणहि अत्यंत आग्रहानें दिलें. त्या निमंत्रणानुसार आम्हीं धारला गेलों; त्यांच्या उदार आतिथ्याचा आणि चतुर संभाषणाचा मनसोक्त लाभ घेतला; व त्यांच्या कृपेनें मांडवगडा-वरील भव्य शिल्पावशेषहि आम्हांला पाहावयाला मिळाले.

धारला गेल्यावर आपल्या चित्रशाळेत जेव्हां त्यांनीं आम्हां दोघांना नेलें, तेव्हां मी त्यांना म्हटलें,—

“अण्णासाहेब, लहानपणीं आपलीं चित्रे पाहातांना माझ्या स्वप्नांतहि कधी आलें नाहीं कीं, अशा रीतीनें पुढें भावी काळांत आपली भेट होण्याचा योग येईल—”

× × × ×

महेश्वरचें साहित्यसंमेलन आणखीहि एका कारणामुळें माझ्या मनांत चिरंतन होऊन बसलेलें आहे. मात्र तें कारण वाचून लोक मला मनाच्या हळवेपणाबद्दल कदाचित् हंसतीलहि. पण, स्वतःच्या आयुष्यांतील कांहीं चमत्कारिक प्रकार निवेदन करण्यासाठींच मी आज लेखणी उचललेली असल्यामुळें, तें निस्संकोच मनानें सांगण्याचा मला हिऱ्या होत आहे.

१९२२ च्या मे महिन्यांतील गोष्ट. माझे गुरु श्री. तात्यासाहेब कोल्हटकर हे पुण्याच्या कविसंमेलनाचे अध्यक्ष निवडले गेलेले होते. आपल्या भाषणाचा कच्चा मसुदा वरोवर घेऊन ते संमेलनाच्या आठ दिवस आधीं मुंबईला आले. आल्यावर तो कच्चा मसुदा त्यांनीं मला समग्र वाचून दाखविला; व त्यावर चर्चा करून त्यांत कमी अधिक काय करावयाचें तेंहि आम्हीं ठरवून टाकले. त्या मसुद्यांतील संदर्भ तपासून घ्यावयाचे होते. म्हणून, मी जेव्हां रात्री घरीं जावयाला निघालों, तेव्हां तो मसुदा त्यांनीं माझ्या स्वाधीन केला आणि ते मला हंसत हंसत म्हणाले, “गजाननराव, हा मसुदा जर तुमच्या हातून हरवला, तर तुम्हांलाच मी माझे भाषण म्हणून टेबलावर उभे करीन—”

या योगायोगाइतकाच आमच्या वैवाहिक जीवनांतील आणखीहि एक योगायोग चमत्कारिक आहे.

लग्नाच्या वेळी त्या काळांत नागपुरांतील हिंदु मुलींच्या शाळेत मिळणाऱ्या दुय्यम शिक्षणापलिकडे माझ्या पत्नीची-सौ. शांताबाईची-मजल गेलेली नव्हती. म्हणून लग्नानंतर लगेच मी तिला शिकवावयाला सुरुवात केली. पण तिची कांहीं म्हणण्यासारखी प्रगति होईना. अशा असमाधानकारक परिस्थितींतच १९२६ च्या मे महिन्यांत आम्ही दोघे पुण्यास कर्णिकांकडे राहावयाला आलों. लग्नानंतर मी प्रथमच सपत्नीक पुण्यास आलेला असल्यामुळे माझ्या अनेक मित्रांनीं आम्हां दोघांना जेवावयाला बोलावले. पहिलीं दोन तीन ठिकाणचीं जेवणें मोठ्या मजेत झालीं. पण, 'रविकिरणमंडळां'तील माझ्या एका वड्या विद्वान् मित्राच्या घरीं आम्ही दोघें जेवावयाला गेलों असतां, त्यांच्या पदवीधर विदुषी सहचारिणीनें माझ्या पत्नीसमोर वेधडक म्हटले,--

“हें काय हो, गजाननराव ? इतक्या कमी शिकलेल्या अडाणी मुलीशीं कसं लग्न केलंत तुम्हीं ? पुण्यास काय तोटा पडला होता का मुलींना ?—”

त्या अत्यंत सद्भावनेनें पण अविचारपूर्वक काढलेल्या उद्गारांचा शांताबाईवर बिलक्षण परिणाम झाला. त्या दिवशी रात्रीं जेवून घरीं परत आल्यावर कर्णिक बंधूंच्या समक्षच तिनें मला सांगून टाकले,--

“मी नाहीं पुन्हा आतां तुमच्याबरोबर जेवायला येणार कुणाकडे. तुम्ही एकटेच जात जा--”

त्यानंतर पंधरा दिवसांनीं आम्ही नागपूरला परत आलो; व शांताबाईनें झटून अभ्यासाला सुरुवात केली.

आणि, दैवयोग असा कीं, आमच्या लग्नानंतर बरोबर एक तपानें म्हणजे ता. २५ मे १९३७ रोजीं ती 'गृहीतागमा' झाली.

माझी पहिली कादंबरी 'मुक्तात्मा' प्रसिद्ध झाली त्या वेळीं, आमचा पहिला मुलगा चंद्रशेखर याचा जन्म झाला त्या वेळीं किंवा साहित्यसंमे-

लनाच्या अध्यक्षपदाचा बहुमान मला प्रथम मिळाला त्याहि वेळीं जितका आनंद झाला नव्हता, तितका आनंद त्या दिवशीं मला झाला.

आणि, त्यानंतर बारा तेरा दिवसांनी माझ्या अध्यक्षतेखालीं महेश्वर येथें भरलेल्या मध्यभारतीय मराठी साहित्यसंमेलनाला, आम्हीं दोघेहि हजर राहिलों.

× × × ×

या योगायोगामुळें जसें महेश्वरचें साहित्यसंमेलन हें माझ्या आठवणींत कायम होऊन वसलेलें आहे, त्याचप्रमाणें दुसऱ्याहि एका योगायोगामुळें हें संमेलन मला अविस्मरणीय वाटतें.

या संमेलनाच्या साहित्यविभागाचें अध्यक्षपद मला देण्यांत आलेलें होतें; व काव्य-कलाविभागाच्या अध्यक्षपदावर उत्कृष्ट शिल्पकार, मार्मिक टीकाकार आणि विनोदी लेखक श्री. रघुनाथ कृष्ण फडके यांच्यासारख्या सव्यसाची कलाभिज्ञाची निवड झालेली होती. संमेलनाचे कार्यवाह श्री. म. रा. उपासनी यांनीं ज्या वेळीं ही दुहेरी योजना मला कळविली, तेव्हां माझे मन संकोच आणि आश्चर्य यांनीं व्यग्र होऊन गेलें.

श्री. अण्णासाहेब फडके यांच्या आणि माझ्या वयांत, व्यासंगांत आणि अधिकारांत मोठें थोरलें अंतर होतें, हें तर झालेंच. पण, त्याहिपेक्षां महत्त्वाची गोष्ट ही कीं, मला अगदीं बाळपणापासून ते ओळखीत असल्यामुळें, हा योगायोग एका परीनें जितका अभिमानास्पद, तितकाच दुसऱ्या परीनें संकोचकारक असाहि मला वाटला.

श्री. फडके यांचें वास्तव्य जरी अलिकडे धार संस्थानांत असलें, तरी ते मूळचे वसईचे. आमचेंहि घर वसईला शेंडे आळींत होतें. ते आणि त्यांचे ज्येष्ठ बंधु, 'नवयुगधर्म' या रसाळ इतिहासग्रंथाचे लेखक, श्री. सदाशिव कृष्ण फडके या दोघांशीं माझ्या वडिलांचा स्नेहसंबंध होता. 'नवयुगधर्म' हा ग्रंथ बाहेर पडल्यावर श्री. सदाशिवराव फडके यांनीं मला जें एक पत्र त्यासंबंधीं लिहिलेलें होतें, त्यात माझ्या वडिलांच्या आणि त्यांच्या या

स्नेहाची आठवण मोठ्या प्रेमळपणाने दिलेली होती. श्री. अण्णासाहेब फडके यांचे आमच्याकडे नेहमीं येणे-जाणे असे. इतकेच नव्हे, तर आपल्या व्यावसायीक जीवनाच्या सुरवातीला मेणाची अप्रतिम सुंदर चित्रे तयार करून त्यांचे प्रदर्शन भरविण्याची जी योजना अण्णासाहेबांनी काढलेली होती, तिला माझ्या वडिलांनी भांडवल पुरवून सक्रिय प्रोत्साहन दिलेले होते. मुंबईत रामबागेत हे प्रदर्शन चालू असतां माझे वडील पुष्कळदां दारावर बसत असत; व मीहि त्यांच्याबरोबर नेहमीं तेथे-जात असे.

श्री. उपासनी यांचे पत्र आल्यावर या सगळ्या स्मृति चलच्चित्रां-प्रमाणे माझ्या डोळ्यांपुढे उभ्या राहिल्या: व माझ्या मनांत आले की, बाळपणापासून ज्यांच्याकडे आपण कुतूहलयुक्त आदराने पाहत आलों, त्या श्री. फडके यांच्यासारख्या भारतीय कीर्ति संपादन केलेल्या कलाकोविदांच्या बरोबरीने अध्यक्ष म्हणून गौरविले जाण्याचा मान आपल्याला मिळावा, हा योगायोग किती विलक्षण ! पण, लगेच माझ्या मनांत अशी शंका आली की, मला जरी पूर्वीच्या या सगळ्या गोष्टी आठवत असल्या, तरी अण्णासाहेबांना त्यांचे स्मरण असेल का ? म्हणून, श्री. उपासनी यांना जें पत्र मी पाठविलें, त्यांत या पूर्वसंबंधाची थोडी आठवण दिलेली होती. तें पत्र श्री. उपासनी यांनी श्री. फडके यांना दाखवितांच अण्णासाहेबांनी त्यांना असे सांगितले कीं, गजाननराव माडखोलकर हे मला पुतण्यासारखे आहेत आणि त्यांच्या भेटीचा योग इतक्या वर्षांनी अशा रीतीने यावा, ही आनंदाची गोष्ट आहे.

आम्ही महेश्वरला गेल्यावर त्या दिवशीं संध्याकाळीं जेव्हां अण्णासाहेब घारहून मोटारनें तेथे आले, तेव्हां आम्ही दोघांनींहि त्यांची भेट घेऊन त्यांना विनम्र भावाने वंदन केले. त्या वेळीं सद्गदित कंठाने त्यांनीं आमचे जें कौतुक केले, तें मी कधींहि विसरणार नाहीं.

संमेलनांतलें माझे अध्यक्षीय भाषण त्यांना आवडण्यासारखें नव्हतें. पण, वयाचा आणि दर्जाचा फरक किंवा हा मतभेदहि मनावर न घेतां, मला

त्यांनीं खरोखरच पुत्रनिर्विशेष कौतुकानें वागविलें; व महेश्वरहून निघतांना आम्हां उभयतांना त्यांनीं धारला येण्याचें निमंत्रणहि अत्यंत आग्रहानें दिलें. त्या निमंत्रणानुसार आम्हीं धारला गेलों; त्यांच्या उदार आतिथ्याचा आणि चतुर संभाषणाचा मनसोक्त लाभ घेतला; व त्यांच्या कृपेनें मांडवगडा-वरील भव्य शिल्पावशेषहि आम्हांला पाहावयाला मिळाले.

धारला गेल्यावर आपल्या चित्रशाळेत जेव्हां त्यांनीं आम्हां दोघांना नेलें, तेव्हां मी त्यांना म्हटले,—

“अण्णासाहेब, लहानपणीं आपलीं चित्रें पाहातांना माझ्या स्वप्नांतहि कधी आलें नाहीं कीं, अशा रीतीनें पुढें भावी काळांत आपली भेट होण्याचा योग येईल—”

× × × × ×

महेश्वरचें साहित्यसंमेलन आणखीहि एका कारणामुळें माझ्या मनांत चिरंतन होऊन बसलेलें आहे. मात्र तें कारण वाचून लोक मला मनाच्या हळवेपणाबद्दल कदाचित् हंसतीलहि. पण, स्वतःच्या आयुष्यांतील कांहीं चमत्कारिक प्रकार निवेदन करण्यासाठींच मी आज लेखणी उचललेली असल्यामुळें, तें निस्संकोच मनाने सांगण्याचा मला हिऱ्या होत आहे.

१९२२ च्या मे महिन्यांतील गोष्ट. माझे गुरु श्री. तात्यासाहेब कोल्हटकर हे पुण्याच्या कविसंमेलनाचे अध्यक्ष निवडले गेलेले होते. आपल्या भाषणाचा कच्चा मसुदा वरोवर घेऊन ते संमेलनाच्या आठ दिवस आधीं मुंबईला आले. आल्यावर तो कच्चा मसुदा त्यांनीं मला समग्र वाचून दाखविला; व त्यावर चर्चा करून त्यांत कमी अधिक काय करावयाचें तेंहि आम्हीं ठरवून टाकले. त्या मसुद्यांतील संदर्भ तपासून घ्यावयाचे होते. म्हणून, मी जेव्हां रात्रीं घरीं जावयाला निघालों, तेव्हां तो मसुदा त्यांनीं माझ्या स्वाधीन केला आणि ते मला हंसत हंसत म्हणाले, “गजाननराव, हा मसुदा जर तुमच्या हातून हरवला, तर तुम्हांलाच मी माझे भाषण म्हणून टेबलावर उभे करीन—”

दुसऱ्या दिवशीं सकाळीं मीं भाषण तपासून आणलें, व त्यानंतर त्याची पक्की प्रत आम्हीं दिवसभर खपून तयार केली. रात्रीं त्यांनीं समग्र भाषण पुन्हा एकवार मला वाचून दाखविलें. जणूं कांहीं ती अध्यक्षीय वाचनाची रंगीत तालीमच होती ! तात्यासाहेबांच्या ठिकाणीं सभाधीटपणाचा गुण अगदीं नव्हता; व त्यांचे श्रेष्ठ कलागुण जरी माझ्या वांट्याला प्रायः मुळींच आलेले नसले, तरी या गुणाभावाचा वारसा मात्र माझ्याकडे आला असावा, असें जाहीर सभेंत भाषण करावयाला उभें राहातांच मला नेहमीं वाटतें.

भाषणाचें वाचन संपलें आणि रात्रीं दीडच्या सुमारास मी घरीं जाण्याकरितां उठलों. तेव्हां तात्यासाहेब अकस्मात् उद्गारले, “गजाननराव, तुमची या वयांतच इतकी तयारी झालेली आहे कीं, संमेलनांचीं अध्यक्षपदे मिळण्यासाठीं तुम्हांला माझ्याप्रमाणें पन्नाशी गांठावी लागणार नाही. माझ्या डोळ्यांदेखतच तुम्हांला अध्यक्षपदाचे सगळे बहुमान मिळतील—”

त्यांनीं दिलेला हा आशीर्वाद जरी वाच्यार्थ्यानिं नव्हे, तरी पर्यायानें खरा ठरला. १९३६ सालीं बडोद्याच्या वाङ्मयपरिषदेचें प्रो. फडके यांनीं सहेतुक झिडकारलेलें अध्यक्षपद मला देण्यांत आलें. पण, असला उष्टा, अन्हेरलेला बहुमान स्वीकारण्याची माझी इच्छा नसल्यामुळें, मीं तें निमंत्रण आभारपूर्वक नाकारलें. त्यानंतर १९३७ च्या मार्चमध्ये मला महेश्वरचें निमंत्रण आलें आणि तें मीं स्वीकारलेंहि. संमेलनाच्या आदल्या दिवशीं दुषारीं आम्हीं महेश्वरला जाऊन पोचलों. तो संबंध दिवस गडबडींत आणि गप्पाष्टकांत गेला. पण मला मात्र माझ्या गुरूंनीं पंधरा वर्षापूर्वीं दिलेला हा आशीर्वाद राहून राहून सारखा आठवत होता. रात्रीं बाराच्या सुमारास मीं अंधरुणावर अंग टाकलें. आदल्या रात्रीं गाडींत झालेल्या अलोचन जाग्रणामुळें आणि दिवसभर पडलेल्या दगदगीमुळें मला विलक्षण थकवा आलेला होता. पण, शरीर आणि मन हीं दोन्ही अत्यंत श्रान्त झालेलीं असतांहि, कांहीं केल्या माझा डोळा लागेना; व तात्यासाहेबांच्या त्या प्रेमपूर्ण उद्गारांची आठवण होऊन माझ्या डोळ्यांतून टिपे पडूं लागलीं.

माझे स्नेही मला 'कठोर' समजतात. कै. सौ. मनोरमाबाई रानडे यां-  
तर केव्हां केव्हां म्हणत असत, "गजाननरावांना फक्त प्रखर, क्रूर टीकादृष्टि  
आहे. त्यांना हृदय किंवा भावना मुळीं नाहीतच--"

पण, मित्रांनीं कठोर आणि भावनाशून्य ठरविलेला मी,—त्या दिवशीं-  
रात्रीं माझ्या डोळ्यांचें पाणी कांहीं केल्या खळेना. पुनःपुन्हा मनांत येई-  
कीं, तात्यासाहेब जर आज ह्यात असते, तर मला हा बहुमान मिळालेला  
पाहून त्यांना केवढा आनंद झाला असता.

आपले शिष्य आपल्यापेक्षां यशस्वी आणि लोकप्रिय झाल्याबद्दल  
कोल्हटकरांना असूया वाटे, असा एक प्रवाद आहे. विशेषतः, कै. गडकरी  
यांच्या लोकोत्तर यशाविषयीं त्यांना हेवा वाटत असे, असें मीं किती तरी  
जणांच्या तोंडून ऐकलेलें आहे. कै. गडकरी यांच्याबद्दल ते केव्हां केव्हां अत्यंत  
कडवटपणानें बोलत असत, हें अगदीं खरें. पण तें असूयेमुळें मात्र खास  
नव्हे. "शिष्यादिच्छेत् पराजयम्" अशीच खरोखरी त्यांची वृत्ति होती.  
शिष्यांच्या सवाई यशाबद्दल किंवा लोकप्रियतेबद्दल त्यांना कधींच वैषम्य  
वाटलें नाहीं. पण, यश आणि लोकप्रियता यांच्या मदनें घुंद होऊन  
शिष्य जेव्हां त्यांचा उपहास किंवा अपमान करीत, तेव्हां मात्र त्यांना  
अतिशय मनस्ताप होत असे. शिष्यांच्या यशाचा आणि लोकप्रियतेचा हेवा  
वाटण्याचें त्यांना मुळीं कारणच नव्हतें. कारण, यश आणि लोकप्रियता  
यांच्याविषयींच्या त्यांच्या कल्पनाच मुळीं भिन्न म्हणजे फार उंची आणि  
अभिजात होत्या.

परवां श्री. गोविंदराव टेंबे हे तात्यासाहेब आणि इतर लोकप्रिय  
समजले जाणारे लेखक यांच्याविषयीं बोलतांना मला म्हणाले,  
"तात्यासाहेबांना मिळालेली लोकप्रियता ही मर्यादित असली, तरी कांहीं  
निराळ्याच प्रकारची होती. त्या त्या विषयांतल्या शेलक्या मर्मज्ञ रसिकां-  
कडून मिळालेली मान्यता होती ती. त्यांना लाभलेली ही मान्यता लहानशा-  
देव्हान्यासारखी होती, हें खरें. पण तो देव्हारा बावनकशी सोन्याचा होता.

उलट, इतर लेखकांची लोकप्रियता ही कागदी फुलांनीं मढविलेल्या मोठ्या थोरल्या मखरासारखी आहे. तात्यासाहेबांच्या मान्यतेचें मोल आणि सर ही त्या लोकप्रियतेला कधींच येणार नाहीं !

गोविंदरावजींचे हे उद्गार ऐकत असतां माझ्या मनांत आलें, आपल्या चांटांचालादेखील असलें कागदी फुलांचें मखर तर आलें नसेल ना ?

धनुष्यारी, दिवाळी अंक, ९ ऑक्टोबर १९४१

जीवनसाहित्य, मे १९४३

५  
६  
७  
८  
९  
१०  
११  
१२  
१३  
१४  
१५  
१६  
१७  
१८  
१९  
२०  
२१  
२२  
२३  
२४  
२५  
२६  
२७  
२८  
२९  
३०  
३१  
३२  
३३  
३४  
३५  
३६  
३७  
३८  
३९  
४०  
४१  
४२  
४३  
४४  
४५  
४६  
४७  
४८  
४९  
५०  
५१  
५२  
५३  
५४  
५५  
५६  
५७  
५८  
५९  
६०  
६१  
६२  
६३  
६४  
६५  
६६  
६७  
६८  
६९  
७०  
७१  
७२  
७३  
७४  
७५  
७६  
७७  
७८  
७९  
८०  
८१  
८२  
८३  
८४  
८५  
८६  
८७  
८८  
८९  
९०  
९१  
९२  
९३  
९४  
९५  
९६  
९७  
९८  
९९  
१००



## माझी पहिली दिवाळी

‘विवाहानंतरची माझी पहिली दिवाळी’ हे शब्द वाचतांच मनांत ज्या मजेदार कल्पना आल्या पाहिजेत, त्या येण्यासारखी माझी परिस्थिति नव्हती.

कारण मी त्या वेळीं घरजांवई होतो.

पण, घरजांवई झाला, तरी त्याचाहि दिवाळसण म्हणून असतोच. फार तर, स्वतःच्या घरून सासुरवाडीला जाऊन तेथें आपला रुबाब दाखविण्याची जी संधि इतर जावयांना मिळते, ती घरजांवयाला मिळत नाही, एवढेंच. तो घरचाच झालेला असल्यामुळे त्याच्या जांवईपणाचा दिमाख असा कांहीं शिल्लक उरत नाही; व सासुरवाडीला दिवाळसणासाठीं आलेले इतर जांवई ज्या रीतीनें रुसतात, फुगतात आणि सासरच्या माणसांना आपल्यापुढें नाकदुःखा काढावयाला लावतात, त्या रीतीनें वागणें त्याला शक्य नसतें.

दिवाळसणांतला एवढा हा दिमाखदारीचा भाग वगळला, तर माझी लग्नानंतरची पहिली दिवाळी अतिशय मजेंत गेली, यांत शंका नाही.

या मजेचें मुख्य श्रेय माझ्या पत्नीच्या--सी. शांताबाईच्या-- अनेक लहान मोठ्या भावंडांना द्यावें लागेल. भावंडांचें सुख किंवा नात-लगांचें कौतुक म्हणून ज्याला म्हणतात, तें माझ्या वांट्याला अजिबात आलेलें नाही. दोन सख्खे मामा सोडले, तर आईच्या किंवा वडिलांच्या बाजूनें एकहि नातलग मला नव्हता; व माझ्या पाठीवर झालेलीं भावंडे सर्व अल्पायुषी निघाल्यामुळे माझे बाळपण एकाकीच गेलेलें होते.

पण, शांताबाईला जरी सख्खें भावंड एकहि नाहीं, तरी आते-मामे-मावस भावंडे मात्र रग्गड आहेत. आमच्या पहिल्या दिवाळीला हीं तिचीं सर्व भावंडे बहुतेक हजर होतीं; व त्यांनीं आपल्या हास्यविनोदानें सारें घर डोक्यावर घेतलेलें होतें. या नात्यांतल्या भावंडांच्या जोडीला शांताबाईची मानलेलीं आणि म्हणून अधिक मायेचीं अशीं हक्कदार भावंडे होतीं, तीं निराळींच ! त्यांचा जिव्हाळा आणि कौतुक कांहीं आगळेंच होतें. पिंजऱ्यात वाढलेलें पांखरूं त्यांतून निसटून रानांतल्या पांखरांत गेलें, म्हणजे त्याला जसें वुजल्यासारखें होतें, तशी शांताबाईच्या त्या सान्या भावंडांच्या किलविलाटांत आणि कलकलाटांत माझ्या मनाची अवस्था होऊन गेली.

लग्नापूर्वीं माझ्या आयुष्यांत भाऊविजेचा सण कधीं उगवलाच नव्हता. मला एक सावत्र बहीण होती. पण ती जवळ जवळ माझ्या आईच्या वयाची. शिवाय, माझ्या जन्मानंतर तिला ऐन तारुण्यांत वैधव्य आल्यामुळें, तिच्याच बरोबरीच्या माझ्या आईच्या संसाराचा तिला साहजिकच दुस्वास वाटे. त्यामुळें तिची दिवाळी डोळ्यांतून टिपें गाळण्यांत जावयाची; व ती विधवा असल्यामुळें मला ओवाळण्याचाहि हक्क तिला उरलेला नव्हता. आपल्या लहानग्या सावत्र भावाला ओवाळण्याची लहर तिला एकादे वेळीं चुकून येई. तो चुकून माकून येणारा ओवाळणीचा प्रसंग अजूनहि माझ्या स्मरणांत आहे. माझ्या बहिणीनें ओवाळणीचें तबक नीरांजन पेटवून माझ्यापुढे पाटावर ठेवावयाचें, व त्यांतलें अक्षतामिश्रित कुंकुम स्वतःच्या हातानें आपल्या कपाळाला लावून घेऊन मीं त्या तबकांत ओवाळणी घालावयाची. माझी सोंवळी झालेली बहीण हा सारा प्रकार साऱू नयनांनीं पाहात समोर उभी असे.

माझ्या लग्नापूर्वींच्या आयुष्यांत जी भाऊबीज कधीं मवीं उगवत असे, ती या प्रकारची.

दिवाळींत ओवाळणीचे दोन प्रसंग असतात. एक नरकचतुर्दशीच्या पहांटे आणि दुसरा भाऊविजेच्या सायंकाळीं. माझ्या नशिवाचा योग असा

खडतर होता कीं, लहानपणीं अभ्रुपाताशिवाय हे दोन्ही प्रसंग कधीं साजरे झालेले मीं पाहिले नाहीत.

बहीण विधवा. त्यामुळें नरकचतुर्दशीच्या पहांटेच्या कार्यक्रमाला तिच्या रडण्यानें सुरुवात व्हावयाची. शिवाय, माझ्या पाठीवर दीड दोन वर्षांच्या अंतरानें एकामागून एक तीन नक्षत्रासारख्या बहिणी होऊन त्या गेल्यामुळें, माझ्या आईच्या जिवालाहि तिचें स्वतःचें म्हणून जें एक दुःख असे, तें वेगळेंच. त्या दुःखाची पाठशिवण आईच्या मृत्यूपर्यंत सारखी चालू होती. त्यामुळें निर्भर आनंदाची अशी दिवाळी माझ्या आयुष्यांत कधीं आ गीच नाही. बहीण वैधव्यानें पोळलेली आणि आई अपत्यनिधनाने होरपळलेली. दोघींच्याहि दृष्टीनें मी अपशकुनीच. तेव्हां, त्या शोकमय परिस्थितींत नरकचतुर्दशीचें काय किंवा भाऊबिजेचें काय ओवाळणें केव्हां होई, केव्हां होतहि नसे.

पण या दुःखद वातावरणांतहि दिवाळीच्या मंगलमय आनंदाची चुणूक दाखविणारा एक प्रसंग मला अजूनहि आठवतो.

तो म्हणजे बलिप्रतिपदेच्या दिवशीं सकाळीं परटिणीकडून होणारी ओवाळणी. आतां हा प्रघात मुंबईला सुरू आहे कीं नाही, हें मला माहित नाही. पण त्या वेळीं मात्र तो सर्रास प्रचलित होता. हिरव्या तांबड्या भपकेदार रुंद काठाचें करबती काठी पातळ नेसलेली, पायांत चांदीचे लठ्ठ शिदेशाही तोडे घातल्यामुळें किंचित् अडखळत चालणारी आणि नाकांत कोंकणी थाटाची मोठी थोरली सोन्याची नथ घातलेली पोस्त वयाची ती काळी कुळकुळीत परटीण हातांत तबक घेऊन प्रसन्न मुखानें ओवाळावयाला आली, म्हणजे माझे मन हर्षानें उचंबळून येई. ती वयोमानाप्रमाणे स्थूल होती; व तिच्या कपाळावर चांगलें ढव्बूएवढे कुंकू लावलेलें असे. पण, देवीच्या वणांनीं डागळलेल्या तिच्या चेहऱ्यावर जी हास्यरेषा ओवाळणीच्या वेळीं उमटत असे, ती पाहून ढगांच्या खवल्यांनीं व्यापलेल्या क्षितिजावरील बिजेच्या चंद्रकोरीचा भास होई.

अगदीं कोरा चकचकीत रुपया मी तिच्या तबकांत टाकीत असें. तो रुपया घेऊन माझ्या हातीं नारळ देतांना जें कौतुक तिच्या डोळ्यांतून ओसंडत असे, तेवढ्याच काय तो दिवाळींतला माझ्या वांट्याला येणारा निर्भर आनंद.

या जुन्या आठवणी मी एवढ्याचसाठीं बेट आहे कीं, लग्नानंतरची माझी पहिली दिवाळी किती मजेत गेली असेल, याची तुलनेनें कल्पना यावी.

आमच्या दिवाळसणाला नरकचतुर्दशीच्या प्रातःस्नानाच्या वेळच्या मंगल वाद्यांनीं प्रारंभ झाला. नळे, चंद्रज्योति, फटाके वगैरेच्या धुरानें आणि आवाजानें कुंद झालेल्या वातावरणांत माझे स्नान झालें स्नानानंतर फराळाला जी सुरुवात झाली, तिची मग येणाऱ्या प्रत्येक नव्या माणसागणिक दिवसभर पुनरावृत्ति चालू होती. शिवाय, नातलगांकडे फराळाला जावें लागलें आणि शिष्टाचाराप्रमाणें प्रत्येक ठिकाणीं थोडथोडे उष्टावण करावें लागलें, ते वेगळेंच. नातलग पुष्कळ असण्यांत जे फायदे-तोटे असतात, त्या दोहोंचाहि या दिवाळसणांत मला एकदमच अनुभव आला. त्यांचें प्रेम आणि पाहुणचार हीं दोन्ही मला संकटासारखीं वाटलीं. कारण, माझ्या गुरुंप्रमाणें, सकाळी उठल्याबरोबर हिंगाष्टकाचें चूर्ण घेऊन, दिवसभर होणाऱ्या पाहुणचाराचा यथेच्छ उपभोग घेण्याची कला मला कधींच साधली नाही. फराळाच्या दर तासागणिक येणाऱ्या आमंत्रणांना तोंड देण्याचा जो हा प्रसंग माझ्यावर या पहिल्या दिवाळसणांत आला, त्याचा उपयोग पुढें मला साहित्यसंमेलनांच्या अध्यक्षपदांच्या वेळीं झाला. अशा प्रसंगीं निमंत्रित मुख्य पाहुण्यानें जर कांहीं खाल्लें नाही, तर इतरांनाहि, शिष्टाचारानुसार, समोर ठेवलेल्या स्वादिष्ट पदार्थांवर हात मारणें अशक्य होतें; व म्हणून आपल्या बरोबर बोलावलेल्या इतर मंडळीची उपासमार होऊं नये, यासाठीं तरी निदान मुख्य पाहुण्याला स्वतःवर अजीर्णाची आपत्ति ओढवून घ्यावयाला तयार व्हावें लागतें. सुदैवानें माझ्याबरोबर माझे मेहुणे आणि मित्र यांचा परिवार असे, व आधुनिक युद्धांतला सेनापति ज्याप्रमाणें स्वतः लढाईत भाग न

घेतां आपल्या सैन्याला फक्त हुकूम सोडतो आणि त्याच्या पराक्रमाचे श्रेय मात्र स्वतः उपटतो, त्याप्रमाणे मी या परिवाराच्या जोरावर आजपर्यंत अनेक सण आणि संमेलने यांच्या चक्रापत्तीतून यशस्वी रीतीने पार पडलेलो आहे.

दिवाळीचे पहिले तीन दिवस अशा रीतीने मोठ्या मजेत गेले. माझ्या दृष्टीने दिवाळी पाडव्याच्या दिवशीच संपलेली होती. कारण, मला वहीण नसल्यामुळे, भाऊबिजेच्या दिवसाशी आपला कांहीं संबंध नाही, असेच मी समजून चाललेलो होतो.

त्या दिवशीं दुपारच्या मेजवानीला माझे सर्व मेहुणे अर्थातच हजर होते. तो दिवस जांवयाच्या माहात्म्याचा नसून भावांच्या बडेजावाचा होता; व त्यांचीच सरबराई आणि थट्टामस्करी दिवसभर चाललेली होती. संध्याकाळ झाल्यावर प्रथम शांताबाईने क्षितिजावर अंधुक दिसणाऱ्या चंद्राला ओवाळले; व नंतर एकामागून एक सर्व भावांच्या ओवाळणीचा समारंभ झाला. मी माडीवर एकटाच बसलेलो होतो. खाली ओवाळणीची गडबड चालू असतांनाच शांताबाई वर येऊन मला म्हणाली,—

“ तुम्हींसुद्धां खाली चला—”

“ माझं काय काम आहे खालीं ? ”

“ तुम्हांला ओवाळायची सगळी तयारी झाली आहे—”

आणि तिनें आग्रहपूर्वक खालीं नेऊन मला पाटावर बसवले.

आपल्याला कोण ओवाळणार आहे, याची मला कांहींच कल्पना नव्हती. मी मनांतल्या मनांत आचंबा करीत त्या गजबजलेल्या माजघरांत देवापुढे मांडलेल्या रंगीत पाटावर मुकाट्याने बसलो.

शांताबाईने एक तीन चार वर्षांची, जरीच्या बुट्ट्यांचा परकर नेसलेली, अचपळ गोरटेली मुलगी माझ्यासमोर आणून उभी केली, व सोन्याच्या घागऱ्यांची मुदी घातलेला तिचा चिमुकला गोंडस हात आपल्या हातीं घेऊन माझ्या कपाळाला कुंकुमाक्षता लावल्या.

माझ्यासमोर चार हातांनी धरलेल्या त्या तबकांत मी सहर्ष चित्ताने ओवाळणी टाकली आणि लगेच त्या मुलीला उचलून आपल्या मांडीवर घेतले.

तेव्हापासून गेलीं सोळा वर्षे ही माझी बहीण दर भाऊबिजेला मला नेमाते ओवाळीत आलेली आहे.

लग्नानंतरच्या पहिल्या दिवाळीची जर माझी सगळ्यांत आल्हाददायक आठवण कोणती असेल, तर ती म्हणजे भाऊबिजेच्या दिवशीं शांताबाईने अकस्मात् माझ्यासमोर आणून उभी केलेली ही धिटुकली बहीण.

—कला, दिवाळी १९४१

—जीवनसाहित्य, मे १९४३

## माझ्या आयुष्यांतील सर्वोच्च आनंदाचा क्षण

मानवी आयुष्यांतील सर्वोच्च आनंद हा जसा विविध प्रकारचा असू शकतो, तसेच त्या आनंदाचे क्षणहि अनेक असू शकतात, असें मला तरी चाटते. म्हणून माझ्या आयुष्यांतील दोन अगदी वेगवेगळ्या प्रकारचे सर्वोच्च आनंदाचे क्षण मी या लेखांत वर्णन करित आहे.

१९२० च्या मे महिन्यांतली गोष्ट. 'नवयुग' आणि 'उद्यान' या त्या काळांतल्या प्रमुख मासिकांतून माझे लेखन प्रसिद्ध होऊं लागल्याला आतां वर्ष होत आलेलें होतें. 'नवयुग' मासिकाच्या १९१९ जुलैच्या अंकांत 'केशवसुतांचा संप्रदाय' हा जो माझा पहिलाच लेख प्रकाशित झाला, त्यावर उठलेली टीकेची झोड मला अगदी अनपेक्षित होती. त्यामुळे मी साहजिकच गांगरून गेलेलों होतों. लेखक या दृष्टीने मान्यता मिळवावयाला पदवी, सामाजिक प्रतिष्ठा किंवा सुप्रतिष्ठितांचा पाठिंबा या ज्या तीन गोष्टी अवश्य असतात, त्यांपैकी एकहि तेव्हा माझ्या गाठी नव्हती. किंबहुना, आपल्याला मानाने जगण्याचें दुसरें कांही साधन नाही, अशी मनाची खात्री पटल्यानंतर, प्रवेशपरीक्षेंत अपेश येतांच, विद्यापीठाकडे पाठ फिरवून, एक प्रकारच्या निराशाजन्य निर्धाराने मी लेखनाकडे वळलेलों होतों. 'नवयुगा'चे तत्कालीन संपादक श्री. ग. वि. कुळकर्णी यांनी ज्या वेळी माझी 'शिवप्रभूस'ही कविता आणि 'केशवसुतांचा संप्रदाय' हा लेख हीं दोन्ही स्वीकारल्याचें धत्र मला पाठविलें, त्या वेळी माझ्या निराश मनाला आशेचा पहिला किरण दिसला.

माझ्यासमोर चार हातांनी धरलेल्या त्या तबकांत मी सहर्ष चित्ताने ओवाळणी टाकली आणि लगेच त्या मुलीला उचलून आपल्या मांडीवर घेतले.

तेव्हांपासून गेलीं सोळा वर्षे ही माझी बहीण दर भाऊबिजेला मला नेमाने ओवाळित आलेली आहे.

लग्नानंतरच्या पहिल्या दिवाळीची जर माझी सगळ्यांत आल्हाददायक आठवण कोणती असेल, तर ती म्हणजे भाऊबिजेच्या दिवशीं शांताबाईने अकस्मात् माझ्यासमोर आणून उभी केलेली ही धिटुकली बहीण.

—कला, दिवाळी १९४१

—जीवनसाहित्य, मे १९४३



## माझ्या आयुष्यांतील सर्वोच्च आनंदाचा क्षण

मानवी आयुष्यांतील सर्वोच्च आनंद हा जसा विविध प्रकारचा असू शकतो, तसेच त्या आनंदाचे क्षणहि अनेक असू शकतात, असें मला तरी चाटते. म्हणून माझ्या आयुष्यांतील दोन अगदी वेगवेगळ्या प्रकारचे सर्वोच्च आनंदाचे क्षण मी या लेखांत वर्णन करीत आहे.

१९२० च्या मे महिन्यांतली गोष्ट. 'नवयुग' आणि 'उद्यान' या त्या काळांतल्या प्रमुख मासिकांतून माझे लेखन प्रसिद्ध होऊं लागल्याला आतां वर्ष होत आलेलें होतें. 'नवयुग' मासिकाच्या १९१९ जुलैच्या अंकांत 'केशवसुतांचा संप्रदाय' हा जो माझा पहिलाच लेख प्रकाशित झाला, त्यावर उठलेली टीकेची झोड मला अगदी अनपेक्षित होती. त्यामुळे मी साहजिकच गांगरून गेलेलों होतों. लेखक या दृष्टीने मान्यता मिळवावयाला पदवी, सामाजिक प्रतिष्ठा किंवा सुप्रतिष्ठितांचा पाठिंबा या ज्या तीन गोष्टी अवश्य असतात, त्यांपैकी एकहि तेव्हा माझ्या गाठी नव्हती. किंबहुना, आपल्याला मानाने जगण्याचें दुसरें कांही साधन नाही, अशी मनाची खात्री पटल्यानंतर, प्रवेशपरीक्षेंत अपेश येतांच, विद्यापीठाकडे पाठ फिरवून, एक प्रकारच्या निराशाजन्य निर्धाराने मी लेखनाकडे वळलेलों होतों. 'नवयुगा'चे तत्कालीन संपादक श्री. ग. वि. कुळकर्णी यांनी ज्या वेळी माझी 'शिवप्रभूस'ही कविता आणि 'केशवसुतांचा संप्रदाय' हा लेख हीं दोन्ही स्वीकारल्याचें शत्रु मला पाठविलें, त्या वेळी माझ्या निराश मनाला आशेचा पहिला किरण दिसला.

पण, 'केशवसुताचा संप्रदाय' हा माझा पहिला लेख बाहेर पडतांच, जी टीकेची सरवत्ती त्यावर चोहो बाजूंनी उडाली, तिच्यामुळे मी स्वतः तर मांगरलोंच, पण श्री. कुळकर्णी हेसुद्धा थोडेसे हादरले. कारण, तत्कालीन अनेक विख्यात कवि आणि टीकाकार या दोघांनीहि माझ्यासारख्या गोरसवदा लेखकाच्या बेजबाबदार जलाल लिखाणाला 'नवयुगा'सारख्या अग्रगण्य मासिकाने प्रोत्साहन द्यावे, याबद्दल आपला आश्चर्ययुक्त संताप जसा जाहीर रीतीने तसाच त्यांना पाठवलेल्या खाजगी पत्रांतूनहि व्यक्त केलेला होता. तरीसुद्धा, श्री. कुळकर्णी यांनी, कवि माधव (माधव केशव काटदरे) यांच्या आग्रहामुळे, केशवसुत आणि टिळक यांच्यावरील माझे लेख, थोडा वेळ घेऊन का होईना, 'नवयुगांतून प्रसिद्ध केले.

त्यांपैकी रेव्हरंड टिळक यांच्यावरील माझा लेख प्रसिद्ध होतांच पुन्हा मर्जात्ररुद्ध टीकेचें काहूर उठलें. टिळकांच्या कवितेचे संपादक रेव्हरंड भास्कर कृष्ण उजगरे आणि त्यांचे चिरंजीव श्री. देवदत्त नारायण टिळक हे दोघेहि माझ्या घरीं येऊन मला समक्ष भेटले; व रेव्हरंड उजगरे यांनी माझी खूपच खरडपट्टी काढली. श्री. कुळकर्णी यांच्याकडेहि पुन्हा तक्रारीचीं पत्रे आलीं. त्यामुळे, त्यांनाहि तत्कालीन प्रतिष्ठित मंडळीच्या दृष्टीने टीकास्पद ठरलेले माझे लेख 'नवयुगांतून प्रसिद्ध करणें, हें संकट वाटूं लागलें.

अशा चमत्कारिक परिस्थितींत मी असतांना, १९२० सालच्या मे महिन्यांत एक दिवस दुपारीं, 'विविधज्ञानविस्तारा'चे संपादक रावसाहेब मोरमकर यांच्याकडून एक मनुष्य मला अचानक बोलवावयाला आला; व त्याने मला असें सांगितलें की, "तात्यासाहेब कोल्हटकर हे मोरमकरांकडे वसलेले असून, त्यांनी तुम्हाला तिथें बोलावलें आहे."

तो त्याचा निरोप ऐकून मला आश्चर्य आणि आनंद यांचा असा कांही धक्का बसला की, आजहि मी त्याचें वर्णन करूं शकत नाहीं. कोल्हटकर हे त्या वेळीं महाराष्ट्रांतील अग्रगण्य असे लोकप्रिय ग्रंथकार होते; व जुन्या आणि नव्या अशा दोन्ही प्रकारच्या लेखकवर्गांत त्यांच्याविषयीं निरतिशय आदर

होता. त्यांच्यासारख्या श्रेष्ठ ग्रंथकाराने आपल्यासारख्या एका पुढे येण्यासाठी धडपड करित असलेल्या पोरसवदा लेखकाला मुद्दाम मनुष्य पाठवून भेटीसाठी बोलवावे आणि तेहि 'विविधज्ञानविस्तारा'सारख्या त्या काळांतील विद्वन्मान्य मासिकाच्या संपादकाच्या घरी ! माझा स्वतःच्या कानांवर क्षणभर विश्वासच बसेना !

त्या माणसाबरोबरच मी रावसाहेब मोरमकर यांच्या फणसवाडींतील घरीं गेलों. मीं रावसाहेबांच्या दिवाणखान्यांत पाऊल ठेवले, त्या वेळीं तिथें मैफल रंगलेली होती. उपरणें पांघरलेले तात्यासाहेब लोडाला टेकून मध्यभागीं बसलेले होते. त्यांच्यासमोर खाद्य पदार्थांनी भरलेल्या प्लेट्स ठेवलेल्या होत्या; व सभोवती बसलेल्या मंडळीबरोबर हास्यविनोद करित ते त्यांचा आस्वाद घेत होते.

मीं दारांत पाऊल ठेवतांच रावसाहेब पुढे आले आणि उद्गारले, "या हो, या माडखोलकर !" मला पाहातांच तात्यासाहेबांनी रावसाहेबांकडे वळून आश्चर्याने विचारलें, "काय रावसाहेब, हेच का माडखोलकर ?" त्याबरोबर आपले पिंगट, तीक्ष्ण डोळे मिस्किलपणाने मिचकावीत रावसाहेब त्यांना म्हणाले, "मीं सांगितलें नव्हतें तुम्हाला ? हेच ते माडखोलकर! —"

त्यानंतर तात्यासाहेबांनी मला मोठ्या प्रेमाने आपल्या शेजारीं बसविलें; व रावसाहेबांनी मुद्दाम चहाचा नवीन कप माझ्यासाठी आणवून फराळ करण्याचा आग्रह मला केला.

मला वाटतें, धारचे श्री. माधव व्यंकटेश लेले, रावबहादुर काशिनाथ नारायण साने, श्री केशवराव फणसे, श्री. आनंदराव तेलंग, प्रो. नारायण केशव बेहरे प्रभृति मंडळी त्या वेळीं तेथे बसलेली होती. माझा जीव त्या चड्या मंडळींत अगदी गुदमरल्यासारखा होऊन गेला. रावसाहेबांच्या लक्षांत माझी स्थिति तेव्हाच आली. त्यांनी मला मायेने म्हटलें, "संकोच करण्याचें कांही कारण नाही. घ्या कांहीं तरी थोडेंसें—"

पण, तो चहाचा कप कसाबसा संपवण्यापलिकडे, त्या मैफलीत भाग घेणे कांहीं मला शक्य झाले नाही.

सायंकाळीं सहाच्या सुमारास ती बैठक संपली. त्या वेळीं कांदेवाडी-समोर ट्रामच्या रस्त्यावर सोमण बिल्डिंगमध्ये रहात असलेले आपले चुलत बंधु श्री. हरि गणेश कोल्हटकर यांच्या घरीं तात्यासाहेब उतरत असत. तेथें जावयाला ते निघाले. मीहि अर्थातच उठलों आणि त्यांना वाकून नमस्कार केला. त्याबरोबर त्यांनी मला विचारलें, 'आपल्याला वेळ आहे ना ? मग चला तर माझ्याबरोबर !'

त्यांच्याबरोबर व्हिक्टोरियांत बसून आम्ही सोमण बिल्डिंगमध्ये आलों.

माझ्या भाग्योदयाचा तो परम मंगल दिवस असें मी समजतो. कारण त्या दिवसापासून तात्यासाहेबांनी माझा आपल्या उक्तींनी आणि कृतींनी परोपरीने पुरस्कार केला; माझी चिपळूणकरांवरील लेखमाला 'विविधज्ञान-विस्तारा'तून प्रसिद्ध करण्याची व्यवस्था केली; व मला सर्व प्रकारचें शिक्षण मोठ्या मायेने दिलें.

त्या दिवसाचें स्मरण ज्या ज्या वेळीं मला होतें, त्या त्या वेळीं माझे डोळे अजूनहि भरून येतात. त्यानंतर उत्कर्षाचे आणि आनंदाचे अनेक प्रसंग, माझ्या गुरूंच्या कृपेने आणि आशीर्वादाने, उत्तरोत्तर सतत घेत गेले. पण, त्या दिवशीं त्यांच्या भेटीने जो आनंद आणि जी आशा माझ्या मनांत उत्पन्न केली, तिला खरोखरी उपमा आणि सीमा नाही.

(२)

१९४९ सालच्या जून महिन्यांतील गोष्ट. सौ. शांतावाईला कॅन्सर झाल्यामुळे टाटा हॉस्पिटलमध्ये त्यावर उपचार करण्यासाठी आम्ही मुंबईला आलेलों होतो. आमच्या बरोबर आमच्या भगिनी सौ. हिरावाई भोंसुले या मुद्दाम आलेल्या होत्या. डॉ. रा. आ. भोंसुले यांनी आम्हाला

टाटा हॉस्पिटलमध्ये नेलें. तेथील तरुण धन्वंतरी डॉ. जसवाला यांनी सुमारे पाऊण तास सौ. शांताबाईची प्रकृति तपासली.

त्यानंतर त्यांनी डॉ. भोंसुले यांना आणि मला आपल्या चेंबरमध्ये बोलावले. त्यांचा तो गोरापान, किंचित् लांबट, रुंद चेहरा कसल्या तरी गूढ चित्तेने ढगाळून गेलेला होता. आपले शांत अंतर्भेदी डोळे त्यांनीं माझ्या डोळ्यांना जणू निर्धाराने भिडवले आणि अगदी संथपणाने विचारलें, “तुम्ही दोन महिने उशिरां का आलांत या बाईना घेऊन आमच्याकडे ? ज्या वेळीं पहिल्यांदा छातींतील गाठ हाताला जाणवू लागली, त्या वेळीं तडक तुम्ही इथं यावयाला हवं होतं. कुणी सल्ला दिला तुम्हांला त्या गाठीवर नागपूरला ऑपरेशन करायचा ? कोणी ऑपरेशन केलं ? आणि ऑपरेशन केल्यावर तुम्ही दोन महिने कुठे होतात ? ऑपरेशनमध्ये काढलेल्या गाठीच्या तुकड्यासंबंधी आमच्या इथून जो रिपोर्ट गेलेला होता, तो पाहिला होतात ना तुम्ही ? तरीसुद्धा तुम्ही पचमढीला का घेऊन गेलांत बाईना ? कोणत्या डॉक्टराच्या सल्ल्याने या सगळ्या गोष्टी केल्यात तुम्ही ?”

डॉ. जसवाला झपाझप एका मागून एक प्रश्न विचारीत होते. त्यांचा आवाज शब्दागणिक चढत होता आणि चेहऱ्यावर लाली उसळून येत होती.

त्यांचे हे प्रश्न अगदी रास्त होते. ते ऐकत असतांना १९४८ च्या डिसेंबरपासून गेल्या सहा महिन्यांत घडलेल्या सगळ्या घटना माझ्या डोळ्यांपुढे क्षणाधर्ति उभ्या राहिल्या.

अ. भा. महिला परिषदेच्या अधिवेशनासाठी सौ. शांताबाई नाताळांत ग्वाल्हेर येथे गेलेली असतांना आपल्या उरोभागांत लहानशी गुठळी उत्पन्न झाली असल्याचे तिच्या लक्षांत आले. म्हणून, तेथून दिल्लीला गेल्यावर आमचे मित्र मेजर गाडेकर यांना तिनें आपली प्रकृति दाखविली. त्यांन कॅन्सरची शंका आल्यामुळे त्यांनी ताबडतोब मुंबईला जाण्याचा सल्ला तिला दिला. पण, ती गुठळी हाताला नुसती जाणवण्यापलिकडे, तिच्यापासून कोणत्याहि प्रकारचा त्रास त्या वेळीं होत नव्हता. त्यामुळे मुंबईला जाण्याची

निकड काही आम्हाला वाटली नाही. पण, मार्चमध्ये जेव्हां ती गुठळी वाढत जाऊन, हळुहळू दुखावयाला लागली, तेव्हा आम्ही आमचे कौटुंबिक हितचिंतक, नागपूरचे ज्येष्ठ आणि श्रेष्ठ धन्वन्तरी, डॉ. ना. भा. खरे यांच्या कानांवर ती गोष्ट घातली. त्या वेळीं डागा हॉस्पिटलच्या प्रमुख डॉ. मिस्र राज यांना ती गाठ दाखविण्याची सूचना त्यांनी आम्हाला केली. डॉ. राज यांनी ती गाठ तपासली; व मुंबईस जाण्याचा सल्ला आम्हाला दिला. म्हणून मी खुद्द डॉ. खरे यांना शांताबाईची प्रकृति पहाण्याची विनंती केली. त्यांना 'मेनाँपाँज'च्या सुमारास उद्धवणारी ती दुधाची गुठळी असेल, असे वाटलें; व त्यांनीं डॉ. राज यांच्याकडून ऑपरेशन करवून घेण्याची सूचना केली. तदनुसार डॉ. राज यांनी 'एक्स्प्लोरेटरी ऑपरेशन' करून त्या गाठीचा तुकडा टाटा हॉस्पिटलकडे चिकित्सेसाठी पाठवला. तेथून जो रिपोर्ट आला, त्यांत ती गाठ 'मॅलिग्नंट' म्हणजे कॅन्सरची असल्याचा निर्णय दिलेला होता. डॉ. राज यांनी मला तो रिपोर्ट दाखवून शांताबाईला तत्काळ मुंबईला नेण्याची सूचना केली. शांताबाईच्या मित्र डॉ. सौ. सुमति खरे यांनीहि तसाच सल्ला निक्षून दिला. तेव्हा डॉ. खरे यांना मुद्दाम घरीं बोलावून आम्ही पुन्हा शांताबाईची प्रकृति आणि टाटा हॉस्पिटलचा रिपोर्ट हीं दोन्ही त्यांना दाखवलीं. तथापि, शांताबाईला अद्याप कॅन्सर झालेला नाही, असें निदान त्यांनी केलें; व ह्वापालट करण्यासाठी पचमढीला जाण्याचा सल्ला आम्हांला दिला. तेथे गेल्यावर कांही दिवसांनी जेव्हा जखम फुटून वाहू लागली, तेव्हा लगेच जूनच्या दुसऱ्या आठवड्यांत आम्ही नागपुरास परत आलों; व पुन्हा डॉ. खरे यांना प्रकृति दाखवली. त्या वेळीं मात्र त्यांनी, तिला कॅन्सर झाला असल्याचें निदान करून, पुढील उपचारांसाठी शक्य तितक्या लवकर मुंबईस जाण्याचा सल्ला दिला.

गेल्या सहा महिन्यांतले हे सगळे प्रसंग माझ्या डोळ्यांपुढे उभे राहिले; व ते डॉ. जसवाला यांना सांगून टाकावेत, असा विचार मनांत येऊन गेला.

तोच स्वतःच्या कपाळावर तरारलेले घामाचे थेंबे डॉ. जसवाला यांनी रुमालाने टिपले आणि आवाजांत कमालीचा गोडवा आणून ते मला म्हणाले, “मी तुम्हांला दोष देत नाहीं. अशा अनर्थकारक चुका किती तरी माणसं करतात आणि मग रोगी आमच्या हातांत राहात नाही. मी प्रयत्न करून पाहातो. जर मला यश आलं, तर तुम्ही दैववान् आहांत, असं समजेन मी!’

ते एकदम बोलावयाचे थांबले आणि त्यांनी आपल्या रुंद केसाळ मन-गटावरील घडघाळाकडे पाहिले. आम्ही तत्क्षणीचं समजलों आणि मुकाट्याने उठून बाहेर आलों.

त्याच दिवशीं सायंकाळीं सौ. हिराबाईसह सौ. शांताबाई टाटा हॉस्पिटलमधील दुसऱ्या मजल्यावरल्या खास स्वतंत्र खोलीत राहावयाला आली. माझे मुंबईतील मित्र श्री. मनोहर नाडकर्णी यांनी सर्व व्यवस्था काळजीपूर्वक केलेली होती.

दोन दिवस आम्ही अगदी मजेंत घालविले. जणू कांही, सौ शांताबाईला कांही झालेंच नाही आणि एकाद्या सुंदर विश्रामगृहांत आम्ही आपल्या मित्रांसह विश्रांतीसाठी येऊन राहिलों आहोंत, अशा थाटांत आमचे सर्व व्यवहार चाललेले होते. दिवसभर मित्रमंडळी सारखी भेटावयाला येत असत आणि सायंकाळी आम्ही चौघे हाफकिन इन्स्टिट्यूटपर्यंत फिरावयाला जात असूं. आम्हाला पाहून कोणीहि म्हटलें नसतें की, आमच्यापैकी एकावर मृत्यूचे पाश पडलेले आहेत !

शनिवारीं दुपारीं ११ वाजतां डॉ. जसवाला हे रोजच्याप्रमाणे शांताबाईला पाहावयाला आले. गेल्या दोन दिवसांत त्या दोघांचा परिचय पुष्कळच वाढलेला होता. बोलतां बोलतां त्यांनी चटकन शांताबाईचा हात आपल्या हातांत घेतला आणि किंचित् गंभीर होऊन पण ओठावरील स्मित कायम ठेऊन तिला विचारलें, “सोमवारीं दुपारीं अकरा वाजतां ऑपरेशन करण्याचा विचार आहे माझा. तुमची तयारी आहे ना ?”

त्यांचा तो अनपेक्षित प्रश्न ऐकून आम्ही अगदी सुन्न होऊन गेलो. शांताबाईहि क्षणमात्र अगदी स्तब्ध होती. पण दुसऱ्याच क्षणी ती हसून उद्गारली, “तयारीचा काय प्रश्न आहे ? आपण जें ठरवाल, तें सगळें मान्यच आहे मला—”

“अजून दोन दिवस आहेत. तसं ऑपरेशन साधंच आहे अगदी. तुम्हांला जर जवळच्या कुणा माणसाला बोलवायचं असेल, तर आजच तार केलेली बरी,—तशी कांही जरूर नाही म्हणा,—मीं आपलं सहज सुचवलं !” आपल्या आवाजांत शक्य तितकी सहजता, शक्य तितकी मिठ्ठास आणून डॉ. जसवाला अगदी सावकाश बोलत होते.

“विशेष कांही नाही ना त्यांत ? मग कुणाला मुद्दाम तार करायची गरज नाही. जीं माणसं जवळ असायला हवीं, तीं आहेतच बरोबर माझ्या—”

डॉ. जसवाला यांनी काही न बोलतां हळूच आपल्या हातांतला तिचा हात सोडून दिला; पुन्हा एकवार त्यांनी तिला तपासली, व नंतर तिच्या खांद्यावर हात ठेवून ते म्हणाले, “तुमच्याबद्दल खात्री आहे मला. या दिव्यांतून आपण यशस्वी रीतीनं पार पडूं !—”

त्यानंतर ते दोन दिवस आम्हीं पूर्वीसारखेच मजेंत घालविले. जणू डॉक्टर सकाळीं जें काय बोलले, तें सर्व आम्ही विसरून गेलेलों होतो.

सोमवारीं सकाळीं शांताबाईने नेहमीप्रमाणे स्नान केलें; व आपल्या आवडीनुसार सायलीच्या फुलांची सुंदर वेणी डोक्यांत घातली. आज सकाळी ऑपरेशन आहे, ही गोष्ट प्रो. वि. ह. कुळकर्णी आणि श्री. व. भ. कर्णिक या दोघांशिवाय आमच्या कोणाच मित्राजवळ आम्ही बोललेलों नव्हतो. ते दोघे मुद्दाम नवाच्या सुमारास भेटावयाला येऊन गेले. बरोबर साडे दहा वाजतां डॉ. भोंसुले आले.

त्यांचा चेहरा जात्याच गंभीर. पण, आज खोलींत आल्यावर त्यांनी हसून शांताबाईला विचारलें, “काय शांताबाई, तयारी आहे ना ?—”



“हो तर, मी वाटच षहात होतें आपली,” शांताबाईने त्यांना हसून उत्तर दिलें.

“ तसं भिण्यासारखं कांही नाही बरं का ! ” डॉ. भोंसुले स्मित करीत म्हणाले.

त्यावर सौ. हिराबाई उद्गारल्या, “छे छे ! आम्ही कोणीच कांही भ्यायलेलों नाहीं, भाऊजी ! आणि शांताबाईचं तर हें दुसरं ऑपरेशन आहे—”

त्यानंतर पंधरा वीस मिनिटें गप्पाटप्पांत गेलीं. श्री. मनोहर नाडकर्णी आणि मी—दोघेच मात्र फारसें कांही बोललों नाही. हिराबाई आणि शांताबाई या मात्र अर्धवट गमतीने आणि अर्धवट गंभीरपणानें नागपूरच्या नाना प्रकारच्या आठवणी काढून सारख्या बोलत होत्या.

बरोबर अकराला पांच मिनिटें असतांना डॉ. जसवाला आंत आले आणि डॉ. भोंसुले यांना अभिवादन करून शांताबाईला म्हणाले, “तुम्ही तयार आहांत ना ?”

शांताबाईने हसून विचारलें “हो. निघायचं लगेच ?—”

“हो—” डॉ. जसवाला यांनी तिच्याकडे नखशिखान्त न्याहाळून पाहात म्हटलें.

ती तत्क्षणीच उठून उभी राहिली.

तोंच ते तिला अगदी नरम, मृदु आवाजांत म्हणाले, “ती वेणी काढून घ्या तेवढी डोक्यांतली—”

त्यांचा तो उद्गार ऐकतांच हिराबाईंनीं झटदिशी शांताबाईच्या डोक्यांतली वेणी काढली. त्यांचे डोळे भरून आले होते.

खोलीच्या दारापाशीं शांताबाई येतांच ते तिला म्हणाले, “या गाडींत निजून चलायचं आता तुम्ही—”

त्याबरोबर शांताबाई त्यांना म्हणाली, “पण मी चालू शकतें ना ! आज सकाळीच तर फिरून आलों आम्ही—”

“तें खरं. पण आता या हातगाडींतून स्ट्रेचरवर निजून गेलं पाहिजे तुम्हांला,” डॉ. जसवाला हसून म्हणाले.

ती मुकाट्याने गाडीतील शय्येवर निजली.

गाडी लिफ्टपर्यंत आल्यावर डॉ. जसवाला आम्हांला म्हणाले, “आता तुम्ही इथूनच परत जा. आणखी तासाभरानें वाईना खोलींत घेऊन येईन पुन्हा मी—”

शांताबाईने निजल्या निजल्याच हसून हात जोडले आणि लिफ्ट वर गेला.

बाराच्या सुमारास डॉ. जसवाला ती हातगाडी घेऊन खोलींत आले. डॉ. भोंसुले बरोबर होते.

शांताबाईचे डोळे मिटलेले होते. त्यांच्या कडांना आसवे गोठलेली होती. ओठ घट्ट आवळलेले होते. तिचा सबंध उरोभाग बँडेजच्या पांढऱ्या शुभ्र पट्ट्यांनी बांधलेला होता.

त्यांनी अलगद तिला बिछान्यावर ठेवली. खाटेच्या वरल्या टोकाला सलाईनची ट्यूब लावलेली होती आणि तिची सळई पायांना टोचून दिलेली होती. त्या अवस्थेत—मूर्च्छित, बधिर, निश्चेष्ट अशा स्थितींत,—शांताबाई बिछान्यावर निपचित पडलेली होती.

मधून मधून ती एकादा उसासा टाकी. मधूनच एकाद वेळीं मोठ्याने विव्दळे. तेवढीच काय ती जीवनाची खूण ! हिराबाई तिच्या उशाशीं बसलेल्या होत्या; व मनोहर आणि मी तिच्या पायांशीं बसलेलों होतो.

डॉ. जसवाला आणि डॉ. भोंसुले सांयकाळीं पांच वाजतां आणि पुन्हा रात्री नव् वाजतां येऊन तिला पाहून गेले. पण, ‘ठीक आहे’ या अर्थाने नुसती मान हलविण्यापलिकडे, ते कांही बोलले नाहीत.

मात्र रात्री जातांना डॉ. जसवाला यांनी शांताबाईला इंजेक्शन दिलें.

पहाटे पांच वाजतां अकस्मात् आमच्या कानांवर अगदी क्षीण पण

स्पष्ट आवाजांत उच्चारलेला शब्द आला, “हिराबाई—”

हिराबाई तत्क्षणींच जवळ गेल्या. शांताबाईने आपले डोळे पूर्ण उघडलेले होते आणि तिची मुद्रा नेहमीसारखीच अगदी शांत होती. हिराबाईंनी तिच्या कपाळावर हात ठेवला आणि हळूच विचारलें, “कसं वाटतं आतां ?”

“बरं वाटतं. पण हे कुठे आहेत ?”

मी झटकन पुढे झालों आणि तिचा हात माझ्या हातांत घेतला.

तोंच डॉ. जसव्हाला आंत आले आणि त्यांनी हसून म्हटलें, “खूप बरं वाटतय ना आतां ? मला खात्री होती तुमच्याबद्दल—My brave little sister ! —”

त्यांनी तिला तपासली आणि नंतर माझ्याकडे वळून ते हसत हसत म्हणाले, “तुमची बायको आता संकटांतून पूर्ण निभावली, असं समजायला हरकत नाही तुम्ही !”

त्यांचा तो उद्गार ऐकतांच माझ्या डोळ्यांत अश्रु आले. मला वाटलें, असा आनंदाचा क्षण आपल्या आयुष्यांत पुन्हा कधी यावयाचा नाही.

अमृत, एप्रिल १९५५

## माझे आवडते लेखक

“तुमचे आवडते लेखक कोणते ?” हा प्रश्न विचारून ‘चित्रे’ च्या संपादकांनी खरोखरीच मला मोठ्या संभ्रमांत टाकले आहे.

कारण या प्रश्नाचे उत्तर देणे कांहीं सोपे नाही. मनुष्याची अभिरुचि ही त्याचे वय आणि व्यासंग यांच्या अनुषंगाने सतत बदलत असते. लहानपणी आपल्यापैकी किती तरी जणांच्या मनांत आगगाडीचा गार्ड किंवा नाटकगृहाचा द्वारपाल होण्याची आकांक्षा चमकून गेली असेल. पण आज त्या साऱ्या कल्पना किती हास्यास्पद वाटतात ! किंबहुना, आपल्यापैकी ज्यांच्या कपाळीं आगगाडीतील प्रवासी नोकरी किंवा नाटकगृहाच्या द्वारपालाचे काम आलेले असेल, ते आपल्या वाळपणातील त्या तरल मनोराज्यांची पूर्तता अशा रीतीने झाल्याबद्दल स्वतःच्या नशिवाला किती दोष देत असतील ! हीच गोष्ट ग्रंथ आणि ग्रंथकार यांनाहि लागू आहे. लहानपणी आवडलेले ग्रंथ आणि ग्रंथकार मोठेपणी अगदीं टाकाऊ वाटण्याचाहि संभव असतो.

माझ्या आयुष्याच्या आतापर्यंत गेलेल्या पस्तीस पावसाळ्यांचे मी जेव्हा आपल्या या प्रश्नाचे उत्तर देण्याच्या अपेक्षेने, सिंहावलोकन केले, तेव्हा माझ्या डोळ्यांपुढे ‘गुलबकावली’ची अद्भुतरम्य मूर्ति प्रथम उभी राहिली. तें माझे पहिलें अत्यंत आवडते पुस्तक. माझे हें विधान वाचून पुष्कळाना हंसूं येईल. पण खरोखरी त्यांत हंसण्यासारखें काय आहे ? ‘मेघदूत’ मोठेपणी ज्या कारणांमुळे आपल्याला आवडतें, नेमके त्याच कारणामुळे ‘गुलबकावली’ लहानपणी मला आवडलेलें होतें, असें जर मी म्हटलें, तर तें चूक

होईल काय ? रत्नखचित मंदिरें दोहोंतहि आहेत; व कल्पनाशक्तीला चेतविण्याचा गुणहि दोहोंना समान आहे. मी तर असें म्हणून कीं, लहान-पणीं मला 'गुलबकावली' आवडली, म्हणूनच मला मोठेपणीं 'मेघदूता'नें इतकी भुरळ घातली. 'गुलबकावली'च्या कर्त्याचें नांव आज मला आठवत नाहीं. अर्थात् त्याचें पुस्तक जरी त्या वेळीं मला कितीहि आवडलेलें असलें, तरी तो माझा आवडता लेखक मात्र खास नव्हे !

त्यानंतरचें माझे दुसरें आवडतें पुस्तक 'उषःकाल'. 'गुलबकावली'नें जशी मला वाचण्याची गोडी लावली, तसें 'उषःकाला'ने मला स्वदेशावर प्रेम करावयाला शिकविले. 'गुलबकावली'तील रत्नांच्या भितीपेक्षाहि 'उषःकालां'-तील अंधाच्या भुयारांनीं माझी कल्पनाशक्ति अधिक उत्तेजित केली; व स्त्री-प्राप्तीसाठीं केलेल्या साहसापेक्षा स्वातंत्र्यप्राप्तीसाठीं केलेल्या साहसांत अधिक उदात्तता असते, याचा बोध प्रथमच माझ्या मनाला झाला. 'रोमॅटिक' या इंग्रजी शब्दाला 'रोमांचवादी' असा प्रतिशब्द हिंदींत वापरला जातो. तो योग्य असो वा नसो; एवढी गोष्ट मात्र खरी कीं, 'गुलबकावली' आणि 'उषःकाल' यांच्यांत जें रोमांचकारी सामर्थ्य आहे, त्यानेच माझ्या मुप्त भावना प्रथम जागृत केल्या. तथापि, 'गुलबकावली'च्या कर्त्याचें नांव जरी मी विसरून गेलेलों असलों, तरी 'उषःकाला'च्या कर्त्याची स्मृति मात्र माझ्या अंतःकरणांत नंदादीपाप्रमाणें तेवत आहे. अर्थात् हरिभाऊ आपटे हे माझे पहिले आवडते ग्रंथकार. सध्यांचा काळ हा 'सदाशिवपेठी' वाङ्मयाच्या टवाळीचा काळ आहे. पण, त्या टवाळींत सामील होण्याला अवश्य असलेली वर्गविहीन अशी राष्ट्रीयत्वशून्य वृत्ति माझ्या मनाची अद्याप झालेली नसल्यामुळें, हरिभाऊं-वरील माझी भक्ति रतिमात्रहि कमी झालेली नाहीं; व 'यशवंतराव खरे,' 'कर्गयोग,' 'चंद्रगुप्त', 'वज्राघात' वगैरे त्यांच्या कादंबऱ्या वाचतांना अजूनहि माझे मन उचंबळून येतें.

हरिभाऊंच्या नंतरचे माझे आवडते ग्रंथकार कै. विष्णुशास्त्री चिप-ळूणकर. त्यांची 'निबंधमाला' वाचण्याची इच्छा प्रथम मला ज्या कारणा-

मुळें झाली, तें कारण अजूनहि माझ्या ध्यानांत आहे. चिपळूणकरांचे एक अनन्य भक्त श्री. खंडेराव भिकाजी बेलसरे हे माझ्या वडिलांचे स्नेही होते. ते मला 'निबंधमाला' वाचण्याचा आग्रह नेहमीं करीत असत; व त्या पुस्तकाची एक प्रतहि त्यांनीं मला बक्षीस दिलेली होती. पण नाटक-कादंबऱ्यांत गढलेल्या माझ्या मनाला तें पुस्तक उघडूनसुद्धां पाहाण्याची बुद्धि झाली नाही. पुढें एकदां मी आजारी असतांना, हाताशी दुसरें नवीन पुस्तक नसल्यामुळें, मीं 'निबंधमाला' सहज उघडली; व जें पान दृष्टीस पडलें, तेंच वाचावयाला सुरवात केली. त्या पानावर गर्दभानंदाच्या मिरवणुकीचें वर्णन होतें. तें वाचतांना माझी हंसून हंसून मुरकुंडी वळली; व तेव्हांपासून 'निबंधमाले'विषयीं माझ्या मनांत प्रेम उत्पन्न झालें. त्यानंतर मीं तिची किती पारायणें केलीं, हें सांगणें कठीण आहे, व अद्यापसुद्धां मी ती मधून मधून वाचीत असतो. चिपळूणकरांचीं बरींच मते मला आज उथळ किंवा अदूरदर्शीपणाचीं वाटतात. पण 'निबंधमाले'ची माझ्या मनावरील मोहनी मात्र त्यामुळे कमी झालेली नाही. उलट, मी असें म्हणून कीं, 'उषःकाला'नें माझ्या मनांत उत्पन्न केलेला देशाभिमान 'निबंधमाले'नें उद्दीपित केला; व शिवाजीच्या काळांत रमलेलें माझे मन त्यांतून काढून माझ्या राष्ट्रविषयक भावनांना आवुनिक वळण लावले. अर्थात् निबंधमालाकार हे आजहि माझे आवडते लेखक आहेत.

चिपळूणकरांच्या नंतरचे माझे आवडते लेखक कै. शिंदराम महादेव परांजपे. 'काळां' तील निवडक लेखांचीं पुस्तके त्या वेळीं जप्त झालेलीं होती. 'निबंधमाले'च्या वाचनामुळें जप्त वाङ्मय वाचण्याची जी अनावर उत्कंठा माझ्या मनांत उत्पन्न झाली, तिची उडी 'काळां'तील लेखांवर पडली. शिवरामपंतांचें वाङ्मय हें देशाभिमान आणि कल्पनाशक्ति या दोहोंनाहि उद्दीपित करणारें असून, त्यांत उत्कृष्ट प्रकारचें ध्वनिकाव्य सांठविलेलें आहे. आपटे आणि परांजपे या दोघांचें वाङ्मय केवळ असामान्य बुद्धिमत्तेचेंच नव्हे, तर लोकोत्तर मनोव्यापारांचेंहि निदर्शक आहे. त्यामुळें

त्या दोघांविषयीं मला एक प्रकारचें कुतूहलयुक्त आकर्षण वाटत असे; व १९१६ सालच्या मे महिन्यांत मी जेव्हां पुण्यास प्रथमच गेलों, तेव्हां त्या दोघांना न्याहाळून पाहाण्यासाठीं आनंदाश्रम आणि तुळशीबाग यांच्यावरून किती तरी येरझारा घातलेल्या मला आता आठवतात. तें माझे कुतूहल अद्यापहि कमी झालेलें नाहीं. विशेषतः, 'प्रणयिनीचा मनोभंग' हा शिवरामपंतांचा 'रत्नाकरां'तील लेख ज्या वेळीं मी वाचला, त्या वेळीं माझ्या मनांत अशी कल्पना कितीदां तरी येऊन गेली कीं, स्विफ्टच्या उपरोधगंभीर आयुष्यांत जसें स्टेलाचें मधुर प्रणयरहस्य होतें, तसें एकादे रहस्य शिवरामपंतांच्या आयुष्यांत कशावरून नसेल ? त्यांच्या वाङ्मयांतील विदारक वक्रोक्तीला जसें त्यांच्या पारतंत्र्याविषयींच्या दुर्दम द्वेषाचें अधिष्ठान आहे, तसें त्यांतील कमनीय कल्पकतेला तितक्याच प्रबळ अशा एकाद्या कोमल भावनेचे अधिष्ठान कशावरून नसेल ?

अच्युतराव कोल्हटकर आणि गडकरी हे माझे त्यानंतरचे आवडते लेखक. 'संदेशा'चा मी प्रथमपासून मोठा चहाता वाचक होतो; व आज अच्युतरावांचे लेख पुन्हा वाचतांना त्यांतील पुनरुक्ति जरी कंटाळवाणी वाटते, तरी त्या वेळीं ती पुनरुक्ति मनाला किती झुलवीत असे, याची चांगली आठवण मला आहे. अच्युतराव ज्या कारणांमुळे मला आवडत असत, जवळ जवळ त्याच कारणांमुळे गडकरीहि आवडत असत. भाषा-प्रभुत्व, भावनांचे उद्रेक आणि कल्पनेच्या भराच्या हे विशेष या दोघा लेखकांना सामान्य होते, व या गुणांच्या अतिरेकामुळे गडकरी यांनीं तर मला कांहीं दिवस अगदीं भारून टाकलेले होते. विशेष आश्चर्याची गोष्ट ही कीं, श्री. श्री. कृ. कोल्हटकर यांच्या वाङ्मयाचा अभ्यास करण्याची मला जी इच्छा झाली, ती 'प्रेमसंन्यासा' ची अर्पणपत्रिका वाचून. कोल्हटकरांचे विनोदी लेख किंवा नाटके मी त्यापूर्वीं वाचलेलीं नव्हतीं, असें नाही. पण, त्यांनीं माझ्या मनाला वेध असा मात्र लावला नव्हता, हें कबूल करणें भाग आहे. अच्युतराव कोल्हटकर आणि गडकरी हे दोघेहि मला आतां पूर्वींइतके आवडत नाहींत. पण, माझे मन आणि लेखनशक्ति हीं विकसित

होण्याच्या अवस्थेत असतांना, त्यांच्या वाङ्मयाचे जे संस्कार माझ्यावर झाले, ते कबूल न करून कसे चालेल ?

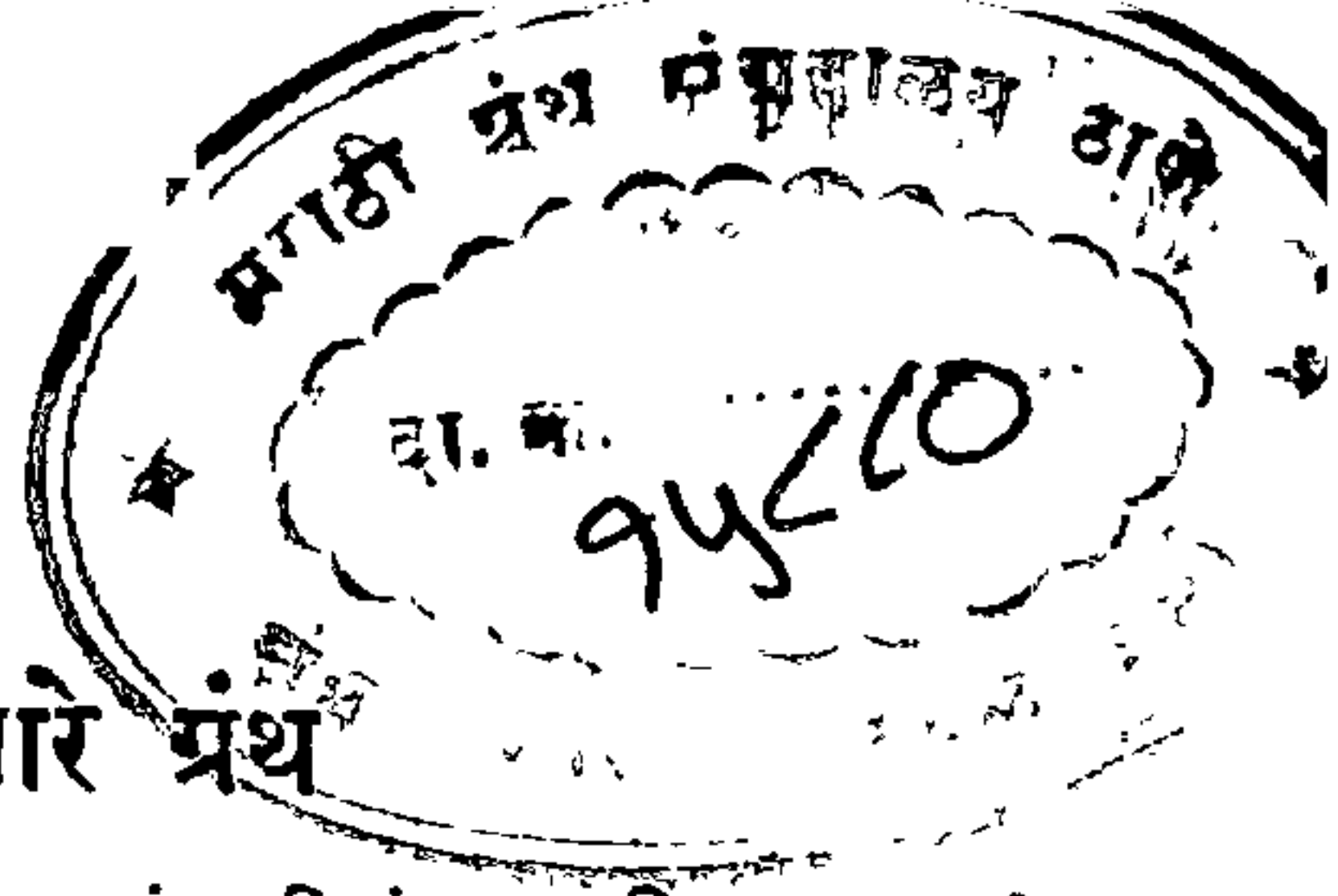
आणि या सर्वापेक्षां माझ्यावर जास्त परिणाम करणाऱ्या लेखकाचा शेवटी निर्देश करून मी आतां हा लेख पुरा करणार आहे. हे लेखक म्हणजे श्री. न. चिं. केळकर. श्री. श्री. कृ. कोल्हटकर यांच्याप्रमाणेच श्री. केळकर यांच्या वाङ्मयाकडेहि माझे लक्ष अगदीं उशिरां गेलें. पण, त्यांच्या वाङ्मयानें माझ्या बुद्धीवर आणि लेखनशैलीवरहि जो परिणाम केला, तो, चिपळूणकर सोडल्यास, दुसऱ्या कोणत्याहि लेखकानें केलेला नाही. माझे गुरु श्री. कोल्हटकर यांनीं मला लेखनव्यवसायाचें शिक्षण प्रत्यक्षच दिलें. पण, १९२१ सालच्या उत्तरार्धांत, केळकरांच्या सान्निध्यांत असतांना, लेखन-कलेचें आणि टीकापद्धतीचें जें शिक्षण त्यांच्याकडून मला प्रत्यक्षाप्रत्यक्ष मिळालें, त्याला मोल नाही. केळकरांपेक्षां विद्वान् आणि प्रतिभाशाली लेखक महाराष्ट्रांत झाले नाहीत, असें नाही. पण, लेखनकलेतील कलाकुसर, रंगढंग किंवा नोकझोंक ज्याला आपण म्हणूं, तो मात्र केळकरांच्या इतका अन्य कोणत्याहि लेखकाच्या वाङ्मयांत मला त्या वेळी तरी आढळला नाही. आपल्याला अनेक लेखक अनेक कारणांमुळे आवडतात. पण, असे लेखक मात्र केव्हांहि एक दोनच नसतात काय कीं, ज्यांच्या वाङ्मयाचा आपल्या मनोवृत्तीवर आणि लेखनशैलीवरहि चिरंतन परिणाम झालेला असतो ?

आणि, या दृष्टीनें जेव्हां मी मागे वळून पहातो, तेव्हां माझ्या मनाच्या क्षितिजावर चिपळूणकर आणि केळकर या दोनच व्यक्ति ठळक-पणानें उभ्या असलेल्या दृष्टीस पडतात.

चित्रा, दिवाळी अंक, १९३६

स्वैर विचार, ऑक्टोबर १९३८





## परिणाम करणारे ग्रंथ

मनुष्याच्या जीवनावर कोणताहि एक ग्रंथ चिरंतन परिणाम करू शकतो, असें मला वाटत नाही; व वाङ्मयावर तर कोणत्याहि एक किंवा अनेक ग्रंथांच्या वाचनापेक्षां अनुभूतींचा किंवा अवलोकनाचा परिणामच जास्त होतो. अर्थात्च “बहुत पाहिलें ग्रंथांतर । त्यासारखा उतार । आपणहि केला ॥” या कोटींतलें जें वाङ्मय असतें, त्याला माझे हें विधान लागू नाही. जीवनाच्या अवलोकनांतून, अनुभूतींतून किंवा मननांतून जें वाङ्मय निर्माण होतें, त्यावर कोणत्याहि ग्रंथापेक्षां जीवनाचाच ठसा जास्त उमटलेला असतो.

पण ग्रंथ हे सुद्धां मानवी जीवनाचा एक घटक नाहीत काय ? खात्रीनें आहेत. कारण, मानवी संस्कृतीच्या विकासाचें आणि स्वरूपाचें ज्ञान आपल्याला ग्रंथांच्या वाचनानें होतें; व आपल्या बुद्धीच्या आणि कल्पनाशक्तीच्या विकासालाहि ते मदत करितात. पण, ग्रंथ हे सामान्यतः त्या त्या काळांतील वैचारिक प्रगतीचे निदर्शक असतात, हें एक; व दुसरें असें कीं, परिवर्तनशील आणि प्रमाथी अशा विराट् मानवी जीवनाच्या फक्त कांहीं छटाच तेवढ्या ग्रंथांतून चित्रित किंवा विशद केलेल्या असतात. ग्रंथांच्या या मर्यादा लक्षांत घेतल्या, म्हणजे त्यांचा जीवनावर किंवा वाङ्मयावर होणारा परिणाम किती मर्यादित असतो, हें कळून येईल. म्हणूनच, वाढत्या वयाबरोबर जसे आपले कपडे किंवा सोबती बदलतात, तशीच आपली ग्रंथांविषयींची आवडहि बदलत जाते. जन्मभर एकाच ग्रंथावर ज्याची निष्ठा कायम राहाते, त्या मनुष्याच्या मनाची प्रगति कुठें तरी कुंठित झालेली आहे, त्याच्या बुद्धीला कुठें तरी पंगुता आलेली आहे, असें मी तरी समजेन. मला वाटतें, माणसाच्या आयुष्यांत पुढें केव्हां तरी असा एक काळ येत असावा कीं, जेव्हां त्याला, कोणत्याहि ग्रंथाच्या वाचनापेक्षां, मननाच्या गुहेत शिरून, जीवनाच्या विराट् स्वरूपाचा जो कांहीं साक्षात्कार स्वतःला झालेला असेल, त्यांचें चिंतन करणें प्रिय वाटावें.

या साऱ्या लिहिण्याचा अर्थ असा मात्र नव्हे कीं, माझ्या मनावर किंवा लेखनावर कोणत्याहि ग्रंथाचा परिणाम झालेला नाही. मला फक्त एवढेंच म्हणावयाचें आहे कीं, ग्रंथांचा परिणाम माझ्या मनावर जितका झालेला असेल, त्याच्या किती तरी पट जास्त परिणाम इतर अनेक गोष्टींचा झाला आणि होत आहे.

पण, मीं या लेखांत त्या गोष्टींविषयीं बोलावें, अशी अपेक्षा नाही, फक्त ग्रंथांनीं जो काय परिणाम माझे जीवन आणि लेखन यांच्यावर केलेला असेल, तेवढ्याचेंच दिग्दर्शन मला आज करावयाचें आहे.

या दृष्टीनें पाहिलें, तर माझ्या मनावर सर्वांत जास्त परिणाम 'निबंधमाले'चा झाला, असें म्हणावें लागेल. वयाच्या आठव्या वर्षीच आईने माझ्याकडून 'निबंधमाला' वाचवून घेतली. त्या वेळीं, ते निबंध मला कितपत समजले असतील, हें आज सांगणें कठीण. पण, माझ्या विचारांना राष्ट्रीय वळण लागावयाला 'माले'चीं तेव्हांपासून मी केलेलीं पारायणें कारण झालीं, हें मात्र निस्संशय. 'निबंधमाले' इतकाच परिणाम माझ्या मनावर हरिभाऊ आपटे यांच्या कादंबऱ्यांचा झाला. 'माले'च्या वाचनानें मनांत उत्पन्न झालेली देशाभिमानाची भावना व्यापक आणि उदार व्हावयाला हरिभाऊंच्या कादंबऱ्या कारण झाल्या, असें मला वाटतें. माझ्या मनावर प्रभाव गाजविणारें तिसरें पुस्तक म्हणजे 'उत्तररामचरित.' हेंहि आईनेच आपल्या शेवटल्या दुखण्यांत माझ्याकडून वाचवून घेतलें. 'उत्तररामचरिता'च्या पारायणानें माझ्या विचारांवर आणि भाषेवर गाढ परिणाम केला आहे.

या तीन ग्रंथकारांच्या नंतर माझ्या मनावर परिणाम करून त्याला थोडी निराळी दिशा जर कोणी दाखविली असेल, तर ती मॅझिनीच्या 'ड्यूटीज् ऑफ् मॅन्' या ग्रंथानें. त्या ग्रंथाच्या पारायणानें माझ्या देगाभिमानाला प्रगल्भ आणि उन्नत स्वरूप प्राप्त झालें. मॅझिनीच्या या ग्रंथानें माझ्या राजकीय विचारांना जें नवें वळण लावले, त्याची पूर्तता बर्ट्रँड रसेलच्या

‘रोड्स् टु फ्रीडम्’ या पुस्तकानें केली. समाजवादाकडे माझा कल झुकावयाला रसेलचें हे पुस्तक कारण झालें. पण, ‘निबंधमाले’ च्या पारायणांचे माझ्या बालमनावर झालेले खोल संस्कार कायम असल्यामुळेंच कीं काय, मी अद्याप राष्ट्रवादीच राहिलेलों आहे.

मंझिनीचें वाङ्मय वाचून माझे लक्ष प्रथम ख्रिस्ताच्या चरित्राकडे गेलें, व १९२२ साली पुण्यास ‘सर्व्हंटस् ऑफ् इंडिया सोसायटी’ च्या निवासांत राहावयाला आल्यावर डॉ. झकरायस यांनी माझ्याकडून संबंध बायबल आणि ख्रिस्तचरित्रावरील रेनन, पॅपिनी वगैरेंचीं पुस्तकेंहि वाचवून घेतली. या वाचनाचा माझ्या मनावर अतिशय परिणाम झाला. माझी मनोवृत्ति रूढार्थानें तरी खास धार्मिक नाही किंवा ख्रिस्ती धर्माविषयीं म्हणून कांही मला प्रेम वाटतें असेंहि नाही तरीसुद्धा ‘नव्या करारां’ तले शेवटले अध्याय मी वारंवार वाचतो. माझ्या मनाला एकादे वेळी फार ताप किंवा दुःख झालें, म्हणजे हात आपोआप टेबलावर असलेल्या बायबलाकडे वळतात आणि त्याच्या वाचनानें मनाला विरंगुळा वाटतो. विशेषतः ख्रिस्ताला पकडण्यापूर्वींचा गेथस्मने बगिचांतला हृदयस्पर्शी प्रसंग मीं आजपर्यंत किती तरी वेळां वाचलेला असेल.

पण, माझ्या मनाला फक्त ‘नवा करार’ वाचूनच विरंगुळा वाटतो, असें मात्र नव्हे. ‘नव्या करारा’ पेक्षांहि माझा मनस्ताप कमी करण्याचें सामर्थ्य समुद्राच्या ठिकाणीं किती तरी पटीनी जास्त आहे. त्यामुळें, मन अतिशय त्रस्त झालें, म्हणजे समुद्रावर जाऊन मनसोक्त भटकण्याची संवय मला मुंबईस असेपर्यंत होती.

आणि म्हणूनच मी म्हणतो कीं, ग्रंथांपेक्षां किती तरी पट जास्त परिणाम इतर अनेक गोष्टी माणसाच्या मनावर करितात.

समीक्षक, १४ मार्च १९४१

जीवनसाहित्य, मे १९४३

## मी न वाचलेले कांहीं ग्रंथकार

आपण आयुष्याविषयीं विचार करूं लागलों, म्हणजे असें आढळून येतें कीं, आपल्या आवडीच्या म्हणून योजिलेल्या जितक्या गोष्टी आपल्या हातून घडून येतात, त्यापेक्षां न घडलेल्याच खरोखरी अधिक असतात. मला वाटतें, ऐकीव माहितीमुळें आपल्याला आवडलेले पण आपण वाचूं न शकलेलों ग्रंथ आणि ग्रंथकार हे या कोटींतच घालावे लागतील.

अशा इंग्रजी ग्रंथकारांत मी 'गलिव्हरचें प्रवासवृत्त' या ग्रंथाचा लेखक जोनॅथन स्विफ्ट याला अग्रस्थान देईन. इंग्रजी सहावींत असतांना इंग्रजी वाङ्मयाचा एक चित्रमय इतिहास माझ्या पाहाण्यांत आला. त्या पुस्तकांत स्विफ्ट हा स्टेला नांवाच्या एका अव्याजमनोहर बालिकेला शिकवीत असल्याचें मनोज्ञ दृश्य रेखाटलेलें होतें; व ठळक अक्षरांत त्याच्या जीवनाचा शोष करणारी त्याच्या स्टेलावरील अनिर्वचनीय पण अतृप्त प्रेमाची कथा दिलेली होती. तें चित्र आणि ती कथा यांनीं माझें मन इतकें कांहीं आकृष्ट आणि उद्दीपित केलें कीं, मी त्याच दिवशीं त्याचें 'गलिव्हर्स ट्रॅव्हल्स' हें पुस्तक खरेदी करून आधाशीपणानें वाचावयाला सुरुवात केली. पण, त्याचीं पंचवीस पानें मीं जेमतेम वाचलीं असतील, तेवढींच. स्टेला आणि स्विफ्ट यांच्या प्रणयकथेचा मागमूससुद्धां त्या पुस्तकात मला लागला नाही. आणि म्हणून तें पुस्तक मी जें एकदां बाजूला ठेवलें, तें कायमचेंच.

पण, स्विफ्टनें माझी निराशा एवढ्याच एका बाबतींत केली, असें नाही. डाल्टननें लिहिलेला आयर्लंडचा इतिहास ज्या वेळीं मीं वाचला, त्या

वेळीं प्रतिपक्षाला धुळीला मिळविणाऱ्या स्विफ्टच्या लेखनसामर्थ्याची मला थोडी कल्पना आली; व त्यानंतर त्याचें चरित्र मी मुद्दाम वाचून काढलें. तें वाचल्यावर त्यानें स्टेलासाठीं लिहिलेली आपल्या दैनिक हालचालींची रोजनिशी आणि पहिल्या जॉर्जची रखेली डचेस ऑफ केंडॉल हिची तुंबडी भरण्यासाठीं आयर्लंडांत पाडलेल्या तांब्याच्या नाण्यांवर त्यानें लिहिलेलीं पत्रें वाचण्याची विलक्षण जिज्ञासा मला उत्पन्न झाली. मी स्विफ्टचे समग्र ग्रंथ विकत घेतले; व मोठ्या उत्सुकतेनें त्यांतील 'जर्नस टु स्टेला' प्रथम वाचावयाला प्रारंभ केला. पण त्यांत चिल्लर गोष्टींचा मोठ्या लाडिकपणानें वर्णन केलेला पाल्हाळ वाचण्याचा मला लवकरच कंटाळा आला. म्हणून, तें पुस्तक बाजूला ठेवून, त्याच्या गजकीय लेखांचा संग्रह मी वाचावयाला घेतला. पण तोहि मला वाचवेना. माझा शेवटला प्रयत्न त्याच्या कविता वाचण्याचा झाला. स्टेला आणि व्हॅनेसा या आपल्या दोघां प्रियकरणींवर त्यानें लिहिलेल्या कवितांतील बरेचसे उतारे त्याच्या अनेक चरित्रकारांनीं उद्धृत केलेले आहेत. ते वाचून त्याचीं काव्यें वाचण्याची जी तीव्र उत्कंठा मला लागलेली होती, ती तृप्त करण्यासाठीं मी त्याच्या कवितांचा संग्रह वाचावयाला घेतला. पण, तो वाचीत असतांना, "Cousin Swift, you will never be a poet", या ड्रायडननें त्याच्याविषयीं वर्तविलेल्या फटकळ भविष्याची प्रतीति मात्र मला आली. तथापि त्याच्याविषयींचा माझा आदर षट्कचितहि कमी झाला नाही. उलट, त्याचें जीवन हें त्याच्या वाङ्मयापेक्षांहि अधिक गहन आणि प्रभावशाली होतें, असेंच मला नेहमीं वाटत आलेलें आहे.

अशीच माझी अवस्था मिल्टन आणि बर्क यांच्याहि बाबतींत झाली. मिल्टनवरील मेकॉले आणि हटन यांचे निबंध वाचून मी अगदीं वेडावून गेलों; व त्यानंतर सर वॉल्टर रॅले याचा मी त्याच्यावरील प्रबंध जेव्हां वाचला, तेव्हां त्याच्या महाकाव्यांचें पारायण करण्याची अनावर इच्छा मला झाली. प्रथम मी त्याचीं सुनीतें वाचलों. तीं मला अतिशयच सुंदर वाटलीं. म्हणून मी 'लिसिडस', 'कॉमस' 'ललेग्रो' वगैरे त्याचीं

## मी न वाचलेले कांहीं ग्रंथकार

आपण आयुष्याविषयीं विचार करूं लागलों, म्हणजे असें आढळून येतें कीं, आपल्या आवडीच्या म्हणून योजिलेल्या जितक्या गोष्टी आपल्या हातून घडून येतात, त्यापेक्षां न घडलेल्याच खरोखरो अधिक असतात. मला वाटतें, ऐकीव माहितीमुळे आपल्याला आवडलेले पण आपण वाचूं न शकलेलों ग्रंथ आणि ग्रंथकार हे या कोटींतच घालावे लागतील.

अशा इंग्रजी ग्रंथकारांत मी 'गलिव्हरचें प्रवासवृत्त' या ग्रंथाचा लेखक जोन्थन स्विफ्ट याला अग्रस्थान देईन. इंग्रजी सहावींत असतांना इंग्रजी वाङ्मयाचा एक चित्रमय इतिहास माझ्या पाहाण्यांत आला. त्या पुस्तकांत स्विफ्ट हा स्टेला नांवाच्या एका अव्याजमनोहर बालिकेला शिकवीत असल्याचें मनोज्ञ दृश्य रेखाटलेलें होतें; व ठळक अक्षरांत त्याच्या जीवनाचा शोष करणारी त्याच्या स्टेलावरील अनिर्वचनीय पण अतृप्त प्रेमाची कथा दिलेली होती. तें चित्र आणि ती कथा यांनीं माझे मन इतकें कांहीं आकृष्ट आणि उद्दीपित केलें कीं, मी त्याच दिवशीं त्याचें 'गलिव्हरचे व्हल्स' हें पुस्तक खरेदी करून आधाशीपणानें वाचावयाला सुरुवात केली. पण, त्याचीं पंचवीस पानें मीं जेमतेम वाचलीं असतील, तेवढींच. स्टेला आणि स्विफ्ट यांच्या प्रणयकथेचा मागमूससुद्धां त्या पुस्तकात मला लागला नाही. आणि म्हणून तें पुस्तक मी जें एकदां बाजूला ठेवलें, तें कायमचेंच.

पण, स्विफ्टनें माझी निराशा एवढ्याच एका बाबतींत केली, असें नाही. डाल्टननें लिहिलेला आयर्लंडचा इतिहास ज्या वेळीं मीं वाचला, त्या

वेळीं प्रतिपक्षाला धुळीला मिळविणाऱ्या स्विफ्टच्या लेखनसामर्थ्याची मला थोडी कल्पना आली; व त्यानंतर त्याचें चरित्र मी मुद्दाम वाचून काढलें. तें वाचल्यावर त्यानें स्टेलासाठीं लिहिलेली आपल्या दैनिक हालचालींची रोजनिशी आणि पहिल्या जॉर्जची रखेली डचेस ऑफ केंडॉल हिची तुंबडी भरण्यासाठीं आयर्लंडांत पाडलेल्या तांब्याच्या नाण्यांवर त्यानें लिहिलेली पत्रें वाचण्याची विलक्षण जिज्ञासा मला उत्पन्न झाली. मी स्विफ्टचे समग्र ग्रंथ विकत घेतले; व मोठ्या उत्सुकतेनें त्यांतील 'जर्नस टु स्टेला' प्रथम वाचावयाला प्रारंभ केला. पण त्यांत चिल्लर गोष्टींचा मोठ्या लाडिकपणानें वर्णन केलेला पाल्हाळ वाचण्याचा मला लवकरच कंटाळा आला. म्हणून, तें पुस्तक बाजूला ठेवून, त्याच्या गजकीय लेखांचा संग्रह मी वाचावयाला घेतला. पण तोहि मला वाचवेना. माझा शेवटला प्रयत्न त्याच्या कविता वाचण्याचा झाला. स्टेला आणि व्हॅनेसा या आपल्या दोघां प्रियकरणींवर त्यानें लिहिलेल्या कवितांतील बरेचसे उतारे त्याच्या अनेक चरित्रकारांनीं उद्धृत केलेले आहेत. ते वाचून त्याचीं काव्यें वाचण्याची जी तीव्र उत्कंठा मला लागलेली होती, ती तृप्त करण्यासाठीं मी त्याच्या कवितांचा संग्रह वाचावयाला घेतला. पण, तो वाचीत असतांना, "Cousin Swift, you will never be a poet", या ड्रायडननें त्याच्याविषयीं वर्तविलेल्या फटकळ भविष्याची प्रतीति मात्र मला आली. तथापि त्याच्याविषयींचा माझा आदर बत्किंचितहि कमी झाला नाही. उलट, त्याचें जीवन हें त्याच्या वाङ्मयापेक्षांहि अधिक गहन आणि प्रभावशाली होतें, असेंच मला नेहमीं वाटत आलेलें आहे.

अशीच माझी अवस्था मिल्टन आणि बर्क यांच्याहि बाबतींत झाली. मिल्टनवरील मेकॉले आणि हटन यांचे निबंध वाचून मी अगदीं वेडावून गेलों; व त्यानंतर सर वॉल्टर रॅले याचा मी त्याच्यावरील प्रबंध जेव्हां वाचला, तेव्हां त्याच्या महाकाव्यांचें पारायण करण्याची अनावर इच्छा मला झाली. प्रथम मी त्याचीं सुनीतें वाचलीं, तीं मला अतिशयच सुंदर वाटलीं. म्हणून मी 'लिसिडस', 'कॉमस' 'ललेग्रो वगैरे त्याचीं

खंडकाव्यें एकामागून एक वाचलीं तीं जरी मला फारशीं कंटाळवाणीं वाटलीं नाहींत, तरी त्याचीं महाकाव्यें हातीं घेण्याचा धीर मात्र आतां चटकन होईना. तथापि, अखेर मनाचा घडा करून, मी 'पॅरॅडाइज लॉस्ट' हें महाकाव्य वाचावयाला घेतलें. पण, त्याच्या उण्या पुऱ्या दोनशें ओळी मी वाचल्या असतील नसतील, तोंच, " Paradise Lost is a false poem, a grotesque poem, a tiresome poem, " हे मॅथ्यू अर्नोल्डनें उद्धृत केलेले एका फ्रेंच सेनेटरचे उद्गार मला पटूं लागले. शेवटीं मी मिल्टनचीं महाकाव्यें वाचण्याचा नाद सोडून दिला. मात्र तेव्हांपासून त्या अंध महाकवीविषयींचा माझा आदर आणि आश्चर्य हीं दोन्हीहि शतगुणित झालीं. ऑगस्टाईन बिरेलनें त्याच्या अर्नोल्डप्रभृति टीकाकारांवर टीका करतांना असें म्हटलेलें आहे कीं, महाकाव्याची महती कळावयाला मनहि मोठें असावें लागतें. अगदीं खरें. माझे मन मोठें नसल्यामुळेच मला मिल्टनचीं महाकाव्यें वाचवलीं नसावींत. दुसरें काय ?

मोर्लेसाहेबांचे बर्कवरील दोन्हीहि प्रबंध वाचून मला त्या राजकारणी तत्त्वज्ञान्याविषयीं अतिशय आदर वाटूं लागला. म्हणून मी प्रथम त्याची अमेरिकेच्या स्वातंत्र्याच्या प्रश्नावरील भाषणें वाचलीं. तीं मला फार आवडलीं. त्यानंतर मी त्याचीं हिंदुस्थानावरील भाषणें वाचून काढलीं. तीं मात्र मला मुळींच आवडलीं नाहींत. अलंकारांच्या ओझ्याखालीं दडपून गेलेली त्याची बोजड भाषा, हिंदुस्थानाच्या परिस्थितीचें अजब जान, इंग्रजांच्या पालकत्वाचा त्यांत मिरविलेला टेंभा व हिंदी संस्कृतीविषयींच्या तुच्छतेचा त्यांतून उमटणारा ध्वनि यांमुळे तीं भाषणें मला हिणकस वाटलीं. तथापि तीं वाचतांना कंटाळा मात्र आला नाहीं. पण बर्कच्या राजकीय तत्त्वज्ञानाची यथार्थ कल्पना त्याच्या या भाषणांच्या वाचनानें येण्यासारखी नव्हती. फ्रेंच राज्यक्रांतीवरील त्याच्या प्रबंधांत त्याच्या राजकीय तत्त्वज्ञानाचा गड्डा सांठविलेला आहे, असें समजलें जातें. म्हणून मी तो ग्रंथ वाचावयाला घेतला. पण त्याच्या शंभर पानांच्या पलिकडे



कांहीं मीं जाऊं शकलों नाहीं. एका फ्रेंच टीकाकारानें त्या प्रबंधाची टवाळी करतांना असें म्हटलें आहे कीं, मोराच्या शरीरापेक्षां त्याचा पिसारा जसा अवजड असतो व त्या पिसान्यावर चमकणारे शेंकडों डोळे जसे दिखाऊ असतात, तसे बर्कच्या या पुस्तकांत तत्त्वविचारांपेक्षां वक्तृत्वाचेच फवारे जास्त असून, त्यांतील प्रमेयें बहुतेक सारीं आभासात्मक आहेत. ही टवाळी कितपत रास्त आहे, कोण जाणें. पण, मोराच्या पिसान्याची त्या प्रबंधांतील वक्तृत्वपूर्ण शैलीला दिलेली उपमा मात्र समर्पक आहे, यांत शंका नाहीं, मला त्या वक्तृत्वाचाच कंटाळा आला; व त्याच्या भीतीनें मी तें पुस्तक खालीं ठेवलें. पण तें वाचून न झाल्याबद्दल मला खेद मात्र कधीहि वाटला नाहीं. कारण, तो प्रबंध बर्कचे मन आणि तत्त्वज्ञान यांची विशालता दर्शविणारा नसून, उलट त्यांच्या मर्यादांच मनावर विंबविणारा असल्यामुळें, त्याच्या-विषयींचा आदर कायम रहाण्याला त्या पुस्तकाचें अवाचनच जास्त इष्ट होईल, अशी माझी समजूत आहे.

माझ्या वाचनांत फारसा न आलेला अगदीं अलिकडील इंग्रजी ग्रंथकार एच्. जी. वेल्स हा होय. 'मॅरेज,' 'अॅन व्हेरोनिका' आणि 'न्यू मॅकिआव्हेली' या त्याच्या कादंबऱ्या मी एकामागून एक वाचल्या व त्या मला आवडल्याहि. त्यानंतर मी त्याची 'जगाच्या इतिहासाची रूपरेषा वाचली ती जरी मला कांही ठिकाणीं वेडीवांकडी, ओवधोबड आणि संकुचित वाटली, तरी जगाचा इतिहास लिहिण्याचा त्याचा तो धाडसी प्रयत्न मला एकंदरीत आवडला. हें त्याचें पुस्तक मी वाचीत असतांनाच त्याची 'किप्स' ही कादंबरी म्हणजे इंग्रजींतील एक उत्कृष्ट ललित कृति असल्याचे एका विद्वान् मित्रानें मला सांगितलें. म्हणून मी लगेच ती वाचावयाला घेतली. पण तिचा पहिला भागसुद्धा माझ्यानें पुरता वाचवला नाहीं. या कादंबरीला लिहिलेल्या प्रस्तावनेत एडवर्ड गॅक्सनें असें म्हटलें आहे कीं, "प्राणिशास्त्रज्ञाला हत्तीच्या वर्णनाइतकेंच शेतांतील उंदराच्याहि तपशीलवार वर्णनाचें महत्त्व वाटतें. 'किप्स' हा वेल्सचा शेतांतला उंदीर आहे; व त्याचें वर्णन त्यानें मोठ्या उत्साहानें केलेलें आहे." खरी गोष्ट ! पण,

समदर्शी शास्त्रज्ञाला जरी हत्ती आणि उंदीर यांचे महत्त्व सारखेच वाटले, तरी सामान्य वाचकाला इतकी समदृष्टि कोठून असणार ? वेल्स हा आधीं शास्त्राभ्यासी आणि नंतर कादंबरीकार आहे; व त्यामुळेच त्याच्या कादंबऱ्या आणि गोष्टी पुष्कळदां अगदीं कंटाळवाण्या वाटतात. ज्याला शास्त्र समजावून घ्यावयाचे आहे, तो ज्यूलियन हक्सले किंवा बर्ट्रँड रसेल यांचे लेख वाचील. वेल्सच्या किचकट आणि पाल्हाळिक कादंबऱ्या वाचण्याचे परिश्रम तो कशाला घेईल ? पण, वेल्सचे समग्र ललित वाङ्मय जरी मी वाचू शकलों नाहीं, तरी त्याच्या अवाचनापासून मी हा धडा मात्र निःसंशय शिकलों कीं, ललित लेखकानें तरी आपल्या लिहिण्यांत शास्त्रज्ञानाला कलाबुद्धीवर कधींहि मात करूं देतां कामा नये.

कोणते ग्रंथकार आपण कां वाचले नाहींत, हें अशा रीतीनें सांगत बसणें हा सुद्धां कदाचित् एक फुशारकीचा प्रकार ठरेल. म्हणून, मराठींतील असल्या अवाचनाचें फक्त एकच उदाहरण देऊन, हा अनिच्छेनें लिहावयाला घेतलेला लेख मी आतां हातावेगळा करणार आहे. इतिहासाचार्य राजवाडे यांचा समर्थ रामदासांवरील निबंध वाचल्यावर मला दासबोधाचें परिशीलन करण्याची जिज्ञासा उत्पन्न झाली. राजवाडेयांच्या लिखाणांतील अत्युक्ति आणि तर्कच्युति कळण्याचें तें वय नव्हतें. त्यामुळे समर्थांच्या कर्तृत्वाच्या आणि दासबोधाच्या महिम्याच्या त्यांनीं केलेल्या अचाट वर्णनावर माझा चटदिशीं विश्वास बसला. दासबोध घरीं होताच. तो लगेच सोंवळ्यांतून बाहेर काढून घेऊन मी वाचावयाला सुरवात केली. पण पहिल्या तीन दशकांतील स्तवनें, लक्षणें आणि निरूपणें वाचूनच मी टेकीला आलों. पण, वाटले, आपलें कांहीं तरी चुकत आहे. एवढा मोठा राष्ट्रीय स्फूर्तीचा ग्रंथराज आपल्याला वाचणें कंटाळवाणें व्हावें, हा आपल्याच बुद्धीचा कांहीं तरी दोष असावा. म्हणून स्नानोत्तर देवासमोर बसून दासबोध वाचण्याचा प्रयत्नहि मी कांहीं दिवस भक्तिपूर्वक करून पाहिला. पण व्यर्थ ! नवविधा भक्तीच्या निरूपणापलिकडे कांहीं माझी मजल गेली नाही. समर्थांच्या स्फुट कवितांचे खंड मी नंतर वाचले; व त्यांतील कांहीं कविता मला फार आवडल्याहि.

पण दासबोध बासनांतून बाहेर काढण्याचा हिऱ्या कांहीं मला पुन्हा झाला नाही. ज्या ग्रंथानें शिवाजीमहाराजांपासून चौडेमहाराजांपर्यंत अनेकांना राष्ट्रकार्याची स्फूर्ति दिली, तो ग्रंथ आपल्याकडून पुरता वाचून होऊं नये, हें आपलें दुर्दैव नव्हे काय ?—या विचाराने माझे मन वारंवार खट्टू होते.

पण या अवाचनांतहि एक समाधानाला जागा आहे. कै. श्री. कृ. कोल्हटकर हे केव्हां केव्हां असें म्हणत असत कीं, नामांकित म्हणून मानल्या गेलेल्या ग्रंथकारांविषयींची आपली आदरबुद्धि कायम रहावयाला त्यांच्या ग्रंथांच्या वाचनापेक्षां अवाचनच पुष्कळदां जास्त उपयोगीं पडतें. एकादा प्रसिद्ध ग्रंथ किंवा प्रथितयश ग्रंथकार आपल्या वाचनांत न आल्याबद्दल मला जेव्हां हळहळ वाटते, तेव्हां ती कमी व्हावयाला माझ्या गुरूंच्या या मार्मिक उद्गारांची आठवण किती तरी वेळां कारण झालेली आहे !

चित्रा

दिवाळी अंक, १९३७.

स्वैर विचार, ऑक्टोबर, १९३८.

## मीं भाषा कशी कमावली ?

या प्रश्नाचें उत्तर जर प्रामाणिकपणानें द्यावयाचें झालें, तर मला असें म्हणणें प्राप्त आहे कीं, माझ्या भाषेची कमाई ही मीं स्वतः केलेली नसून, माझ्यासाठीं ती अनेकांनी आजवर केली आहे.

माझ्यासाठीं भाषेची कमाई आपुलकीनें करणाऱ्या या सुहृदांत माझ्या आईवडिलांना मी अग्रपूजेचा मान देईन.

माझे वडील बहुश्रुत होते. इंग्रजी शिकून कांहीं दिवस सरकारी नोकरी केल्यावर ते जरी पुढें व्यापारधंद्यांत पडले, तरी आमच्या घराण्यांत मुंबईतील पाठारे प्रभु समाजाची वृत्ति असल्यामुळें, त्यांना वैदिक कर्म यथासांग पढावें लागलें होतें. संस्कृत वाङ्मयाचाहि त्यांचा व्यासंग चांगला होता. जुन्या मराठी कवींपैकीं मोरोपंतांवर त्यांची अनन्य भक्ति होती; व पंतांचें आर्याभारत त्यांना बहुतेक मुखोद्गत होतें. मुंबईच्या लोहारचाळ या भागांत आमचें स्वतःचें घर असतांना माझ्या वडिलांनीं खासगी रीतीनें ग्रंथसंग्रह करून तो आपल्या परिचित मंडळीला वाचावयाला खुला ठेवलेला होता, अशा आशयाचा उल्लेख मुंबई मराठी ग्रंथसंग्रहालयाच्या अगदीं जुन्या हस्तलिखित वृत्तांतांत आढळतो. दादोबा पांडुरंगांची यशोदा-पांडुरंगी, पंडितांचें विक्रमोर्वशीय, बॉस्वेलचें जॉन्सनचरित्र वगैरे सारखीं त्यांच्या संग्रहांतलीं कांहीं जुनीं दुर्मिळ पुस्तके अद्याप माझ्यापाशीं आहेत. त्यांच्या या विद्याप्रियतेमुळें कै. ना. कृ. गद्रे, कै. खंडेराव वेलसरे, कै. शिवरामशास्त्री गोरे, राजापूरच्या संस्कृत व्याठशाळेचे गुर्जर-पाध्येशास्त्री, वसईचे पंचांगकर्ते मोघेशास्त्री, 'विनोद'

पत्राचे संपादक कै. गजाननराव देसाई, कै. भालचंद्रशास्त्री देवस्थळी, त्रिद्याभूषण तांबेशास्त्री, पनवेलचे फडके बंधु प्रभृति विद्वान् मंडळी आमच्याकडे येत असत; व त्यांच्यांत होणारी नाना प्रकारची चर्चा माझ्या कानांवर नेहमीं पडत असे. त्या काळच्या पद्धतीप्रमाणें मुंज होण्यापूर्वीच रामरक्षा, अथर्वशीर्ष, महिम्न, गंगालहरी, विष्णुसहस्रनाम वगैरे संस्कृत स्तोत्रें आणि मुंज झाल्यानंतर जरूर तें ब्रह्मकर्म वडिलांनीं मला पढवले. आतां जानवें सुद्धां न घालणारा मी जेव्हां एकाद्या बाळबोध वळणाच्या कुटुंबवत्सल मित्राच्या घरी, संकष्टीच्या किंवा द्वादशीच्या पारण्याच्या वेळीं, त्याच्या वडिलांबरोबर अथर्वशीर्ष किंवा त्रिसुपर्ण अकस्मात् म्हणूं लागतो, तेव्हां त्याच्या घरची मंडळी चकित होऊन जातात.

माझ्या वडिलांचा पाठांतरावर अतिशय भर होता. “ पुस्तकस्था तु या विद्या ” हें स्मृतिगत नसलेल्या पुस्तकी विद्येविषयीं अविश्वास उत्पन्न करणारें सुभाषित मीं त्यांच्या तोंडून किती तरी वेळां ऐकलेलें आहे. त्यामुळे, त्यांनीं माझ्याकडून मुंज झाल्याबरोबर अमरकोश, रघूचे पहिले पांच सर्ग, उत्तररामचरित, मेघदूत, केकावली आणि आर्या-भारतांतील युद्धपर्वे हें संस्कृत मराठी साहित्य पाठ करून घेतलें. संस्कृत प्रथम त्यांनींच मला घरीं शिकवले. तथापि, हें जें पाठांतर त्यांनीं माझ्याकडून करवून घेतलें, त्याचे स्वारस्य कळण्याइतकें काहीं संस्कृत तेव्हां मला खात्रीनें येत नव्हतें. पण पाठांतराच्या बाबतींत त्यांनीं माझी कधीं गय केली नाही. उत्तररामचरित हें रोज एक अंक याप्रमाणें मीं त्यांना पाठ करून घडघडा म्हणून दाखवलेलें होतें. त्यांच्या या अभ्यासपद्धतीमुळे कालिदास आणि भवभूति यांचीं काव्य-नाटके आणि मोरोपंतांचें आर्याभारत हें आजहि मला बव्हंशीं कंठगत आहे.

पण त्यांच्यापेक्षांहि माझ्या आईच्या शिकवणुकीचा आणि रूपगुणांचा परिणाम माझ्या मनावर जास्त झाला.

प्रो. त्र्यं. शं. शेजवलकर यांची माझ्या आईशी ओळख होती. त्यांनीं आपल्या वडिलांचे जे लहानसें चरित्र लिहिलेलें आहे, त्यांत, “शेजवलकरांचें

बिन्हाड कांहीं दिवस लोहार चाळींतील माडखोलकरांच्या घरांत होते," असा उल्लेख केलेला असून, माझ्या वडिलांचेहि वर्णन थोडक्यांत केलेले आहे. शिवाय, इंदूरच्या संस्कृत महाविद्यालयांत अध्यापक असलेले माझे मामा काव्यतीर्थ श्री. धुंडिराजशास्त्री जांभेकर यांचे ते समवयस्क आणि स्नेही होते. त्यामुळे, माझ्या मामांबरोबर प्रो. शेजवलकर आमच्या घरीं आलेले असतां, त्यांनीं माझ्या आईला अनेकदा पाहिलेली होती. आठ वर्षापूर्वी श्री. गंगाधरराव खानोलकर यांच्या घरीं जेव्हां त्यांची माझी प्रथमच गांठ पडली, तेव्हां त्यांनीं माझ्या आईचा उल्लेख आदरपूर्वक केलेला होता.

माझी आई ही पौंभुल्यचि कै. नारायणशास्त्री जांभेकर यांची ज्येष्ठ कन्या. माझे आजोबा जसे शास्त्री तसेच ज्योतिषीहि होते. आपल्या या सुस्वरूप कन्येची पत्रिका जेव्हां त्यांनीं तयार केली, तेव्हां त्यांना असें दिसून आलें कीं, या मुलीच्या कपाळीं वैधव्ययोग असून, तिला जर विशिष्ट ग्रहयोग असलेल्या वयस्क बिजवराला दिली, तरच ही आपत्ति टळण्याचा संभव आहे. पत्रिकेवरून हें जें अनुमान त्यांनीं काढलें, त्यामुळे त्यांचा मुलीकडे पाहाण्याचा दृष्टिकोन अजिबात बदलला. आपल्या लाडक्या बुद्धिमान् 'काशी'ला वयाच्या दहाव्या वर्षापर्यंत जितकें म्हणून संस्कृत शिकवतां घेण्यासारखें होतें, तितकें त्यांनीं शिकवलें; व नंतर तिशीच्या घरांत असलेल्या माझ्या वडिलांशीं तिचा विवाह करून दिला.

माझ्या आईवर तिच्या वडिलांच्या विद्वत्तेची आणि निःस्पृहतेची छाप विलक्षण पडली होती. कै. बाळशास्त्री जांभेकर यांच्या घराण्यांत आपण जन्मलेलों आहोंत, ही जी जाणीव वडिलांनीं तिच्या बालमनावर बिंबवली, तिनें तिच्या आयुष्याला कठोर, ज्ञानप्रधान वळण लावलें. त्यांतच आपल्यापेक्षां जवळ जवळ बावीस वर्षांनीं मोठ्या अशा बिजवराशीं लग्न झाल्यामुळे, माझ्या आईला यौवन आणि मातृपद हीं प्राप्त होण्यापूर्वीच एक प्रकारचें वैराग्य येऊन गेलें.

अशा या विरागिनीच्या रूपगुणांविषयीं वाटणारें आकर्षण, माझ्या बुद्धिविकासाला वळण देण्याची तिची कठोर पद्धति आणि ती क्षयानें चार

वर्षे आजारी असतां तिच्या करमणुकीसाठीं मला रोज सक्तीनें करावें लागलेलें वाचन यांचा परिणाम माझ्या भाषाशैलीच्या बनावटीवर अतिशय झाला. १९०९ आणि १९१० हीं दोन वर्षे क्षयानें ग्रासलेल्या तिच्या प्रकृतीला उतार पडावा म्हणून आम्ही लोणावळचाला जाऊन राहिलों होतो. ऑक्टोबर ते मेअखेरपर्यंत लोणावळचाला सतत दोन वर्षे झालेल्या या वास्तव्यांत मी तिचा विद्यार्थी होतो आणि वाचकहि होतो. मूळचा तापट स्वभाव दुखण्यामुळे अधिकच त्रासिक झालेला; व शरीर अंथरुणाला खिळल्याकारणानें वाचनाशिवाय मनोरंजनाचें दुसरें कोणतेंहि साधन उपलब्ध नसलेलें. त्यामुळे मला शिकवण्यांत आणि मजकडून निरनिराळीं पुस्तके वाचवून घेण्यांत ती आयुष्याचे उत्तरोत्तर दुर्वह होत चाललेले दिवस कसेवसे घालवीत होती. ही ज्ञानदानाची सक्ती मला पुष्कळदां असह्य होई. अशा वेळीं मी गुंगारा दिला, म्हणजे घरीं परत आल्यावर आई निगडीच्या फोकानें मला मारीत असे. गेल्या दिवाळींत बारालिंग येथें तापीतीरावर हिंडताना जेव्हा मी निगडीच्या जाळ्या पाहिल्या, तेव्हां लोणावळचाला असतांना खाल्लेल्या या माराची आठवण होऊन माझ्या अंगावर कांटा उभा राहिला.

ही सगळी कंटाळवाणी खाजगी हकीकत मीं एवढ्याचसाठीं देत आहे कीं, माझ्या भाषाशैलीला अगदीं सुरवातीलाच इतकें विलक्षण गंभीर आणि पांडित्यपूर्ण स्वरूप कां आलें, याचा उलगडा व्हावा.

आई वारल्यावर १९१० सालच्या जूनमध्ये मी मुंबईतील आर्यन एज्युकेशन सोसायटीच्या शाळेंत दाखल झालों. त्या शाळेंतील धर्म-शिक्षणाच्या निमित्तानें संतकवींचे निवडक वेचे आणि संपूर्ण भगवद्गीता यांचें पठण मला घडलें.

वयाच्या सहाव्या वर्षापासून तेराव्या वर्षापर्यंत झालेल्या या सगळ्या सक्तीच्या ज्ञानार्जनाचा परिणाम असा झाला कीं, हायस्कुलांत जाण्याच्या सुमारास मीं काव्यरचनेला जो आरंभ केला, तो संस्कृत भाषेंतून ! माझ्या

या संस्कृत कवितेचे पहिले वाचक, प्रशंसक आणि प्रोत्साहक माझे परम-स्नेही कै. राजाराम लक्ष्मण पराडकर आणि श्री. शंकर गणेश वैद्य हे होते. हायस्कुलातील माझे संस्कृत शिक्षक कै. धारपुरे यांचा व्याकरणाविषयींच्या माझ्या अनास्थेबद्दल जरी मजवर राग होता, तरी संस्कृत कवितेची माझी उपस्थिति आणि माझी सुश्लिष्ट वाक्यरचना यांच्यावर खूष होऊन ते मला नेहमीं कौतुकाने 'गजाननपंडित' म्हणावयाचे ! आमचे त्या वेळचे प्रिन्सिपॉल श्री. द. पु. आधारकर यांचाहि माझ्या या विशिष्ट गुणांमुळे माझ्यावर लोभ होता; व म्हणून मॅट्रिकच्या चांचणी परीक्षेत गणितांत जरी मला दोनशेंपैकीं फक्त पंधरा वीस गुणच मिळालेले होते, तरी मला त्यांनीं परीक्षेला बसण्याची संधि, मोठ्या कळकळीनें महिना दोन महिन्यांत गणित सुधारण्याचा उपदेश करून, प्रेमपूर्वक दिली. श्री. आधारकर हे आतां सोलापूर जिल्ह्यांत वकील आहेत. १९२३ सालच्या मेमध्ये मी आणि श्री. शंकरराव वैद्य पुण्यास असतां त्यांनीं माझ्या घरीं आम्हां दोघा शिष्यांना भेट देऊन माझा पाहुणचार घेतला होता.

मॅट्रिक परीक्षेत अयशस्वी झाल्यावर जेव्हां मी पुन्हा त्या परीक्षेला बसण्याचें नाकारलें, तेव्हा वडिलांनीं १९१९ सालीं मला गवालिया तलावा-जवळील गोकुलदास तेजपाळ संस्कृत पाठशाळेंत घातले. या पाठशाळेंत मी जेमतेम वर्षभर असेन. मी संस्कृत पंडित व्हावे, याबद्दल त्यांचा किती कटाक्ष होता, हें यावरून दिसून येईल.

श्री. वैद्य आणि विशेषतः कै. पराडकर या दोघांशीं असलेला माझा स्नेह हाहि दुर्दैवाने पांडित्यपोषक ठरला. दोघेहि संस्कृतचे दर्दी होते. पराडकर आणि मी आळीपाळीनें आणि चढाओढीनें संस्कृत श्लोक म्हणून रोज रवूचा एक सर्ग आणि गीतेचा एक अध्याय पाठ म्हणत असूं. श्री. त्र्यं. वि. पर्वते, श्री. द. प. नवरे, प्रो. वि. ह. कुळकर्णी आणि श्री. श्री. अ. डांगे हे जे चार मित्र त्याच सुमारास मला लाभले, ते सगळे कै. रा. ग. गडकरी यांच्या वाङ्मयाचे भोक्ते होते. आतां मी हें सांगितलें असतां



आश्चर्य वाटेल कीं, स्वतः लंकेच्या पार्वतीसारखी अगदीं साधीसुधी भाषा लिहिणारे माझे मित्र श्री. पर्वते हेहि त्या वेळीं पुढें 'आधुनिक कविपंचकां'त प्रकट झालेल्या माझ्या गडकरी थाटाच्या संस्कृतप्रचुर भाषाशैलीचें कौतुक करीत असत. पराडकर, वैद्य, नवरे, कुळकर्णी आणि डांगे हे संस्कृत वाङ्मय आणि गडकरी यांचे भोक्ते असले, तरी पर्वते हे त्याहि वेळीं आधुनिक अभिरुचीचे होते. पण माझ्या अलंकारिक भाषाशैलीचें कौतुक करण्यांत त्यांचाहि पाय कांहीं मार्गें नव्हता.

माझ्या वडिलांना माझ्या संस्कृत कवितेचें तर फारच कौतुक वाटे. त्यांनीं माझ्या संस्कृत आणि मराठी कविता, आपले स्नेही श्री. भालचंद्र-शास्त्री देवस्थळी यांना दाखवून, त्यांच्याकडून दुरुस्तहि करवून घेतल्या होत्या.

वयाला विशी उलटण्याच्या आंत 'नवयुगां'त प्रसिद्ध झालेल्या माझ्या कविता आणि 'आधुनिक कविपंचक' यांच्या भाषाशैलीचें श्रेय या सगळ्या संस्कारांना आणि संगतीला आहे. माझी गडकरीछाप भाषा पाहून 'नवयुगा'चे तत्कालीन संपादक कै. गणपतराव कुलकर्णी हे माझ्यावर इतके कांहीं खूष झाले कीं, ज्याच्या त्याच्याजवळ ते माझी तोंड भरून तारीफ करीत असत. मी खरोखरीच त्या वेळीं गडकरी-भक्त होतो; व 'आधुनिक कविपंचका'ची पहिली हस्तलिखित प्रत जी मी तयार केलेली होती, ती कै. गडकरी यांनाच अर्पण केली होती. पुढें पराडकरांच्या आकस्मिक मृत्यूमुळें मीं तें पुस्तक त्यांना अर्पण केलें, हा भाग वेगळा.

पण, संस्कृतप्रचुर भाषाशैलीचें जें हें वेड आईवडील आणि पराडकर, वैद्य प्रभृति स्नेही यांच्यामुळें माझ्या डोक्यांत शिरलें, तें १९२० च्या मे महिन्यांत माझे गुरु कै. श्री. कृ. कोल्हटकर यांनी पहिल्या भेटींतच काढून टाकलें.

माझ्या भाषाशैलींतील हें पहिलें परिवर्तन होय.

पहिल्या दिवशी रा. सा. मोरमकर यांच्या घरीं झालेल्या भेटींत तात्यासाहेबांनीं इतक्या अल्प वयांत मीं कमावलेल्या भाषाप्रभुत्वाची प्रशंसा केली. पण, दुसऱ्या दिवशीं दुपारीं जेव्हां सोमण बिल्डिंग मधील श्री. हरिभाऊ कोल्हटकर यांच्या बिन्हाडीं ते एकटे असतांना मी त्यांना भेटलों, तेव्हां त्यांच्या वाणींतली सगळी उपरोधपटुता माझ्या भाषेचे वाभाडे काढतांना प्रकट झाली. ते स्वतःला भाषाप्रभु समजत नसत. चिपळूणकर आणि केळकर या दोघांच्या भाषाशैलीविषयीं त्यांना फार आदर असे. गडकऱ्यांच्या भाषेला ते केव्हां अंगभर गोंदून घेणाऱ्या वडारणीची, तर केव्हां पाटीभर दागिने घालणाऱ्या मारवाडणीची उपमा देत असत. गद्यामध्ये शब्दालंकारापेक्षां अर्थालंकारांवर अधिक भर कां द्यावा आणि अनुप्रासाची योजना गद्यांत कशा रीतीनें केली असतां भाषेला ठसकेवाजपणा येतो, याचें सोदाहरण शिक्षण त्या दिवशींच्या त्यांच्या संभाषणांत मला मिळालें. इतकेंच नव्हे, तर 'आधुनिक कविपंचक' आणि 'विष्णु कृष्ण चिपळूणकर' हीं दोन्ही पुस्तकें पुढें त्यांनीं, एकाद्या वर्गशिक्षकानें शुद्धलेखनाच्या वह्या तपासाव्यात त्याप्रमाणें, अत्यंत बारकाईनें तपासलीं.

त्यानंतर सात आठ महिन्यांनीं माझा केळकरांशीं परिचय झाला. कोल्हटकरांनीं सुरू केलेलें भाषाशिक्षण त्यांच्या सहवासांत बहुतेक पूर्ण होऊन गेलें.

१९२० सालपर्यंत माझी भाषा गडकरी थाटाची होती. त्यानंतर चिपळूणकर, कोल्हटकर आणि केळकर यांच्या साहित्याचा आणि सहवासाचा परिणाम होऊन ती सुबोध आणि अर्थगंभीर झाली.

१९२४ सालीं मी नागपूरला गेल्यावर माझ्या भाषाशैलींत पुन्हा बदल होण्याचा योग आला.

१९२३ सालीं मी पुण्यास भारतसेवकसमाजाच्या निवासांत असतांना श्री. ज्योतिर्भूषण सेन यांच्या तोंडून प्रथम वंग भाषेची 'श्रवणकोमल-

वर्णराजि' माझ्या कानांवर पडली. त्याच सुमारास श्री. अ. ज. करदीकर यांचा 'आदामचें पाप' म्हणून जो ललित लेख 'ज्ञानप्रकाशां' तील 'काव्य-शास्त्रविनोदां'त छापण्यासाठीं मजकडे आला, त्याची वंगीय धर्तीवरील नादार्थमधुर भाषा वाचून मी मोहित झालों. पुढें नागपूरला गेल्यावर तर हिंदी आणि बंगाली या दोन्ही भाषा माझ्या कानांवर सतत पडूं लागल्या. माझी पत्नी सौ. शांताबाई, माझा मेहुणा श्री. द्वारकानाथ वासुदेव घाटे आणि माझे साहाय्यक श्री. विनायकराव गिजरे या तिघांना हिंदी आधींच उत्तम येत होते. हीं तिघेहि करंदीकरांजवळ बंगाली शिकलीं. त्यामुळें, स्वतःला हिंदी आणि बंगाली यांचे एक अवाक्षरहि येत नसतां, या दोन्ही भाषांतील वाङ्मयाचा अप्रत्यक्ष व्यासंग गेली तेरा चौदा वर्षे मला नित्य घडत आलेला आहे.

'मुक्तात्मा', 'भंगलेलें देऊळ', 'कांता' वगैरे कादंबऱ्या आणि 'उर्वशी' सारखे ललित लेख यांच्यावर हिंदी-बंगालीच्या या 'बहुश्रुतते'ची छाप पडलेली आहे. रवींद्रांची बहुतेक बंगाली कविता मी वाचूं शकलों नसलों, तरी ऐकलेली आणि समजावून घेतलेली आहे; व शरच्चंद्रादिकांच्या कादंबऱ्यांचीहि श्रवणभक्ति मला घडलेली आहे. ऐकलेला आणि वाचलेला मार्मिक शब्द किंवा कल्पना माझ्या स्मृतींत अगदीं भिन्न जातात; व केव्हां ना केव्हां तरी त्यांचा उपयोग केल्याशिवाय माझ्यानें राहावत नाहीं. माझी भाषाशैली ही गेलीं पंचवीस वर्षे याच रीतीनें बनत आणि बदलत आलेली आहे.

याच्या जोडीला भाषेच्या बाबतींत सतत नवीन प्रयोग करण्याचाहि नाद मला आहे. त्यामुळें माझ्या कोणत्याहि दोन पुस्तकांतील भाषेंत सादृश्य आढळणार नाहीं. विशेषतः, प्रत्येक कादंबरीची भाषाशैली थोडी तरी निराळी असावी, असा प्रयत्न मी बुद्धिपुरःसर केलेला आहे. दहा वर्षांपूर्वी प्रसिद्ध झालेल्या 'मुक्तात्मा' या कादंबरीतील माझी बंगाली धर्तीची संस्कृतप्रचुर भाषा पाहून लोकांना जितका धक्का बसला, तितकाच

धक्का ' नागकन्या ' या लवकरच प्रसिद्ध होणार असलेल्या माझ्या नव्या रानकहाणींतील देहाती गोंडी शब्दांची वर्दळ पाहून त्यांना वसेल .

गेल्या फेब्रुवारीत बडोदे येथे भरलेल्या वाङ्मय परिषदेचा अध्यक्ष या नात्याने केलेल्या भाषणांत मी नार्मद, खबरदार, मुनशी प्रभृति गुजराती साहित्यिकांच्या वृत्तीचा आणि उक्तींचा निर्देश केला होता . त्यावरून वोलतांना विख्यात गुजराती कादंबरीकार श्री. रमणलाल देसाई यांनी मला विचारलें, " आपल्याला गुजराती उत्तम येतें काय ? " मी त्यांना चटकन सांगितलें, " छे ! मुळींच नाहीं. माझ्या भाषणांतील गुजराती साहित्यासंबंधीची चर्चा मी माझ्या एका गुजराती जाणणाऱ्या मित्राच्या (श्री. गिजरे यांच्या ) मदतीने केलेली आहे. पण माझी मुलगी मीना हिनें शिक्षण सध्यां गुजरातीतून चालू आहे; व पुढें मागे तिच्या साहाय्याने मी गुजराती साहित्याचाहि परिचय करून घेईन. " माझ्या सभोवतालची सारी मंडळी ही बहुभाषाभिज्ञ असल्यामुळेच माझी भाषा-शैली ही इतकी विविध संस्कारांनी संपन्न झालेली आहे.

अर्थात् भाषेच्या या कमाईत वाचनापेक्षां श्रवणाचा आणि मनापेक्षां कानांचाच कार्यभाग जास्त आहे. नाद आणि नावीन्य या दोहोंनाहि भुलणारें माझे मन सारखें नव्या शब्दांच्या आणि नवीन कल्पनांच्या मागावर असतें. वयाच्या आठव्या वर्षी गंगालहरी पढतांना मन त्या स्तोत्रांतील मधुर नादलहरींनीं जितकें गुंगून गेलेलें होतें, तितकेंच आज तें एकाद्या गोंडी गाण्यांतील भेदक ललकारीनें हलून जातें.

म्हणून मी म्हणतो कीं, माझ्या भाषेच्या कमाईत अनेकांचा हात आहे. वयाच्या आठव्या वर्षापासून गेल्या बत्तीस वर्षांत जे जे सुहृद् मला लाभले, त्यांनीं माझे भाषाभांडार समृद्ध केले, माझ्या भाषेवर वेळोवेळीं वेगवेगळे शब्दसाज चढविले.

गेल्या दिवाळींत मूलतापीला तलावांतून निघणारा तापीचा लहानसा ओहोळ पाहून मीं जेव्हां आश्चर्य व्यक्त केले, तेव्हां माझे स्नेही श्री.

बल्लाजी धर्माधिकारी हे मला म्हणाले, “ भाऊसाहेब, हा ओहोळ सातपुड्यांत गेल्यावर त्याला अनेक नदीनाले मिळाले आणि त्याची पुढे तापी बनली.” माझ्या भाषेच्या कमाईविषयी मी विचार करुं लागलों, म्हणजे तापीचा तो उगमाजवळचा लहानसा ओहोळ डोळ्यांपुढे उभा राहून, बल्लाजींच्या या मार्मिक उद्गारांची मला आठवण होते.

—समीक्षक, डिसेंबर १९४१

—जीवन साहित्य, मे १९४३

राष्ट्रीय ग्रंथ समिती, ठाणे. स्वयंप्रस.  
 मंगळी... वि.  
 मंगळी... नोंद वि.

## ललित लेखनाची भाषा

गद्य आणि पद्य यांच्या भाषेत ज्याप्रमाणे फरक असतो, त्याचप्रमाणे ललित आणि ललितेतर वाङ्मयाच्या भाषेतहि असावा, असे कांहीं साहित्यकोविदांचे म्हणणे आहे. ते अगदीच अयोग्य आहे, असे नाही. लालित्य हा ज्या वाङ्मयाचा आत्मा आहे, त्याच्या भाषेतहि लालित्य असावे, हे स्वाभाविक नाही काय ? गद्य आणि पद्य यांच्या भाषेत भेद नसावा, असे वर्डस्वर्थचे मत होते; व त्याने स्वतः गद्यसदृश कविता लिहिण्याचा प्रयत्नहि यथाशक्ति केला. पण, त्याच्या उत्कृष्ट कवितांची भाषा वाचतांना, त्याचा हा प्रयत्न फसल्यासारखा वाटतो. कारण, त्या कवितांची भाषा साधी असली, तरी गद्यांत न आढळणारे असे एक प्रकारचे माधुर्य तींत दृष्टीस पडते. त्याच्या नंतरच्या कवींपैकीं प्रायः कोणीच गद्यसदृश भाषा लिहिण्याचा खटाटोप केला नाही.

काव्य, नाटक आणि कादंबरी या ललित वाङ्मयाच्या तीन प्रमुख शाखा आहेत. यांपैकीं काव्य हे छंदोमय असल्यामुळे त्याची भाषा गद्यापेक्षां आपोआपच वेगळी पडते. नाद हा छंदाचा आत्मा आहे. तेव्हां, छंदोमय वाणी ही नादयुक्त म्हणजे लालित्यपूर्ण असावी, हे स्वाभाविकच होय. पण, काव्यांत ज्या शब्दालंकारांच्या साहाय्याने लालित्य उत्पन्न करतां येते, ते यमकानुप्रासादि शब्दालंकार गद्यांत शोभत नाहीत. देवल, कोल्हटकर, गडकरी किंवा 'विचित्रलीला' कार जोशी यांच्या नाटकांतून केवळ अनुप्रासांचाच नव्हे, तर यमकांचाहि उपयोग चमत्कृति आणण्यासाठीं केलेला दृष्टीस पडतो; व जोशी यांच्या नाटकांतील नायक-

नायिकांचे सयमक खटके ऐकतांना गंमत वाटते. पण, हे शब्दालंकार गद्यांत अनैसर्गिक आणि अनुचित वाटतात, ही गोष्टहि त्याबरोबरच लक्षांत घेतली पाहिजे.

मग ललित आणि ललितेतर वाङ्मय यांच्या भाषेत फरक उत्पन्न कां व्हावा ? या फरकाचे मुख्य कारण हें कीं, भाषा ही रसानुगामी आहे. म्हणजे असें कीं, रसानुसार भाषेचें स्वरूप आपोआप बदलत जातें. या गोष्टीचा अनुभव आपल्याला रोजच्या बोलण्यांतहि येतो. रागाच्या वेळीं मनुष्य ज्या प्रकारची भाषा वापरतो, त्या प्रकारची भाषा तो आनंदाच्या वेळीं वापरीत नाही, व आनंदाच्या वेळची भाषा शोकाच्या वेळीं वापरीत नाही. ललितेतर वाङ्मयांत रसांना प्राधान्य नसतें. त्यामुळें भाषेचा एक सुबोधपणा सोडला, तर दुसऱ्या कोणत्याहि गोष्टीची त्यांत अपेक्षा नसते. पण ललित वाङ्मयाचें मात्र तसें नाही. त्याची भाषा रससापेक्ष असते, व या रसविषयक अपेक्षेच्या पूर्ततेवरच त्यांतील लालित्य अवलंबून असतें.

आणि, ही पूर्तता साधणें, हें कांहीं सोपें काम नाही. कवितेची भाषा ही जशी तिच्या छंदोमयतेमुळें नाटक आणि कादंबरी यांच्या भाषेपेक्षा वेगळी पडते, त्याचप्रमाणें नाटकाची भाषा ही त्याच्या संभाषणात्मकतेमुळें कादंबरीच्या भाषेहून वेगळी पडते. नेपथ्यसूचना सोडल्यास नाटक हें संवादमय असतें, व त्या दृष्टीनें त्याची भाषा बोलीच्या अगदीं जवळ जवळ येईल अशी असावी, असेंच कोणीहि म्हणेल. शिवाय, ती जशी रसानुसार, तशीच पात्रानुसारहि बदलली पाहिजे कोल्हटकरांच्या नाटकावर नेहमीं असा एक आक्षेप घेण्यांत येतो कीं, त्यांच्या नाटकांतील राजकन्येइतकीच तिच्या दासीचीहि भाषा प्रौढ आणि अलंकारिक असते. हा आरोप अगदीं यथार्थ आहे. किलोस्कर, देवल, वरेरकर आणि कांहीं प्रमाणांत खाडिलकर यांच्या भाषेत हा दोष आढळणार नाही. भाषा ही बोलीच्या जवळपास असली, म्हणजे तिला कमालीचा

साधेपणा येतो. पण साधेपणा म्हणजे लालित्याचा अभाव मात्र नव्हे. देवलांची भाषा ही लालित्यपूर्ण घरगुती, खोंचदार भाषेचा एक नमुना आहे. इंग्रजीतील ऑस्कर वाइल्डच्या नाटकांतील साधी वाटणारी पण वस्तुतः अलंकारिक असणारी भाषा हें या प्रकाराचें दुसरें उदाहरण म्हणून दाखवितां येईल.

यांतूनच असा प्रश्न उद्भवतो कीं, ललित लेखनाची भाषा ही घरगुती बोलीच्या कितीशी जवळपास असावी ? साधेपणाच्या पुरस्कृत्याचें असें आग्रहाचें म्हणणें आहे कीं, ललित लेखन शक्य तितके घरगुती भाषेंत असावें; व अलिकडे रवींद्रनाथ टागोर यांच्यासारखे लेखकहि आपल्या कादंबऱ्यांतून घरगुती भाषा वापरण्याचा प्रयत्न करूं लागले आहेत. पण, घरगुती भाषा ही कांहीं एका प्रमाणाबाहेर ललित वाङ्मयांतून वापरणें, हें अव्यवहार्य आणि अनिष्ट होय. कारण बोली ही स्थानपरत्वे आणि कालपरत्वे सतत बदलत असते. कोंकणांतील माणसानें जर वऱ्हाडांतील माणसाशीं आपल्या घरगुती भाषेंत बोलण्याचा सपाटा लावला, तर विचाऱ्या वऱ्हाडी माणसाला त्यांतील शेंकडा पन्नास शब्दांचा उमज पडणार नाही. त्याचप्रमाणें, एका शतकांत किंवा शतकाधांत जी भाषा लोकांच्या तोंडीं खेळत असते, ती नंतरच्या काळांत अनेक गोष्टींचे संस्कार होऊन आमूलाग्र बदलते. छत्रे यांचा 'बाळमित्र' किंवा कीर्तने यांचे 'थोरले माधवराव पेशवे' हीं पुस्तकें वाचतांना त्यांतील घरगुती भाषा आज कांही आपल्याला रोचक वाटत नाही. प्रसिद्ध स्कॉच कवि रॉबर्ट बर्न्स याची बव्हंशीं बोलींत लिहिलेली उत्कृष्ट कविता जी आज दुर्बोध होऊन बसलेली आहे, तीहि याच कारणामुळें. तेव्हां, कादंबरींत काय किंवा नाटकांत काय संवादासाठीं जी भाषा वापरावयाची, ती व्यवहारांतली वापरणें फार तर सोईचें होईल. पण निखालस घरगुती बोली वापरणें मात्र इष्ट होणार नाही.

ललित वाङ्मयाच्या भाषेचे विशेष प्रसाद आणि लालित्य हे असले पाहिजेत; घरगुतीपणा किंवा साधेपणा नव्हे. ऑस्कर वाइल्ड, मेरेडिय



किंवा हार्डी यांच्या ललित कृति जर आपण पाहिल्या, तर असें दिसून येईल कीं, त्यांतील भाषा ही सुसंस्कृत वाचकांना आल्हाद देणारी अभिजात अशीच आहे. त्यातून क्वचित् घरगुती शब्दप्रयोग वापरलेले असले, तरी अभिजातपणा हेंच खरोखरी त्या भाषाशैलीचें वैशिष्ट्य होय. भाषेचा इतका अभिजातपणा हा सामान्य वाचकवर्गाच्या दृष्टीनें गैरसोईचा वाटण्यासारखा आहे; व हार्डी आणि मेरेडिथ या दोहोंच्या कादंबऱ्यांवर क्लिष्टत्वाचा आरोप अनेकदां करण्यांत येतो, तो याच कारणामुळे. पण, एवढी गोष्ट मात्र खरी कीं, ललित वाङ्मयाची भाषा ही केवळ ललितेतर वाङ्मयाच्या भाषेपासूनच वेगळी असते असें नव्हे; तर व्यवहारांतील भाषेपासूनहि तिचें स्वरूप वेगळें असतें. किंबहुना, कोणत्याहि काळांतील आणि स्थळांतील व्यक्तींना समजेल आणि सरस वाटेल, असें तिचें स्वरूप असतें.

नवजीवन, दिवाळी अंक, १९३५  
जीवनसाहित्य, मे १९४३

## मी आणि माझे लेखन

आपण विचारलेल्या \* प्रश्नांपैकीं बहुतेक प्रश्न मला लागू पडण्यासारखे नाहीत. कारण, कवि, कथालेखक किंवा नाटककार यांच्यापैकीं कांहीच मी नाहीं. मी फक्त टीका करणारा म्हणजे वाङ्मय आणि वाचकवर्ग यांची गांठ घालून देणारा मधलोवा आहे ! त्यामुळे, स्फूर्ति, प्रतिभा, सौंदर्याकुलता, एकांतांत होणारे दिव्याचे साक्षात्कार इत्यादि अमनुभूत आणि,—मजसारख्या धोटापाठ लेखकाच्या दृष्टीनें,—अतींद्रिय भानगडींविषयीं मी काय लिहूं शकणार ? असल्या गोष्टी म्हणजे जावें त्याच्या वंशा तेव्हां कळे ! आपल्या प्रश्नपत्रिकेत उल्लेखिलेल्या बहुतेक उपाधि अशा आहेत कीं, त्यांनी बहुधा जगांतील बडे लेखक तेवढे भूषित झालेले आढळतात. आणि, मी तर केवळ एक वर्तमानपत्री लेखक आहे, अभिजात वाङ्मयनिर्माता नव्हे. रोजंदारीनें लेखणी झिजवणाऱ्या माझ्यासारख्या शारदेच्या साम्राज्यांतील मजुराला असली मिजासखोरी कशी शोभेल ? तथापि, आपण विचारलेच आहे, म्हणून आपल्या प्रश्नांपैकीं माझ्या दृष्टीनें सोईच्या अशा कांहीं प्रश्नांना मी उत्तरे देत आहे.

माझी कोणतीच वाङ्मय कृति मला आवडत नाहीं. कारण मला स्वतःला आवडण्यासारखी वाङ्मय कृति माझ्या हातून अद्याप निर्माण व्हावयाची आहे. शिवाय, आपला प्रत्येक लेख छापला जात असतां, प्रुफें तपासण्याच्या निमित्तानें तो इतक्या वेळां वाचावा लागतो कीं, त्यानंतर त्याच्याविषयीं कोणत्याहि प्रकारची आवड शिल्लक रहात असेल, असें मला वाटत नाहीं. माझा कोणताहि लेख छापला गेल्यानंतर, तो पुन्हा वाचण्याची इच्छा किंवा धैर्य मला झालेलें नाहीं. एका अर्थानें मी हें

---

\* मुंबईच्या माजी 'अरुण' मासिकाचे संपादक श्री. मो. ग. रांगणेकर यांनीं विचारलेल्या प्रश्नांना दिलेलीं उत्तरे.

भाग्यच समजतो. कारण, इतरांच्या लेखनाविषयीं जी प्रखर टीकादृष्टि आपण नेहमीं चालवितों, ती जर स्वतःच्याहि लेखनाविषयीं चालविण्याइतका समंजसपणा सुदैवानें आपल्या ठिकाणीं असेल, तर मेकालेप्रमाणें हातचा बाण सुटून गेल्याबद्दल आपल्याला कायमची हळहळ लागून राहिल. शिवाय आपली कोणती वाङ्मय कृति आपल्याला आवडते ? तर जिच्यांत आपलें प्रतिभासर्वस्व पूर्णतेनें प्रकट झालेलें आहे, असें आपल्याला वाटत असेल ती. पण, असें वाटणें, म्हणजे खरोखरी आपल्या बुद्धीची प्रगति कुंठित होणेंच नव्हे काय ? ज्याच्या ठिकाणीं हा अहंकार उत्पन्न झाला, त्याच्या बुद्धीची वाढ खुंटली, असें बेलाशक समजावें. स्वतःच्या कोणत्याच कृतीविषयीं स्वतःला समाधान न वाटणें, हें निदान मी तरी बुद्धीच्या प्रगमनशीलतेचेंच लक्षण समजतो. 'असंतोषः श्रियो मूलम्' हें तत्त्व जितकें व्यवहाराला, तितकेंच वाङ्मयालाहि लागू आहे.

मी केव्हाहि आणि कुठेंहि लिहूं शकतो. कारण, माझ्यासारख्या लेखकाला स्फूर्तीची वाट पहात तिष्ठत बसणें मुळींच परवडणारें नाही. मोर्लेसाहेबांनीं वर्तमानपत्राचें वर्णन 'धांदलें वाङ्मय' (Literature in hurry) असें केलेलें आहे. तेव्हां, असल्या या धांदलीच्या मामल्यांत, स्फूर्तीची वाट पहात ताटकळण्याइतका वेळ आहे कुणाला ? शिवाय, प्रतिभेला कळे लावून, एकांतांत तिच्या प्रसादाची वाट पहात, प्रहर न् प्रहर तिष्ठत कोण बसेल ? -- जो प्रतिभाशाली असेल तो. माझ्या ठिकाणीं तर तसलें कांहींच नाही. तादात्म्य, एकांताची आवश्यकता, स्फूर्तीचे दिव्य क्षण, पौर्णिमेची प्रशांत रजनी, पंच पंच उषःकालाचा प्रसन्न समय इत्यादि अनेक गोष्टी मी प्रतिभाशाली लेखकांविषयीं वाचलेल्या आणि ऐकलेल्या आहेत. पण, मी त्यांच्या वंशांतला नसल्यामुळेंच बहुधा, त्यांपैकीं कशाचाच मला अनुभव आलेला नाही. भगवद्भक्ताच्या भजनाला जसा काळ वेळ नसतो, तसाच माझ्यासारख्या धंदेवाईक लेखकाच्या लेखनालाहि काळ वेळ नसतो. ज्या क्षणीं हातांत लेखणी घ्यावी,

तोच स्फूर्तीचा दिव्य क्षण. एकांताचीहि आवश्यकता मला कधीं भासलेली नाही. मला वाटते, मी तर चक्रव्यूहांत बसून सुद्धां लिहू शकेन.

तद्रूप होण्यासाठीं मला कोणत्याच साधनाचा अवलंब करावा लागत नाही. वाङ्मयाची समाधि लावण्याकरितां, सुपारीच्या खांडापासून तोंदारूच्या पेल्यापर्यंत, निरनिराळ्या साधनांचा अवलंब प्रतिभाशाली लेखकांनीं केला असल्याचे मला माहित आहे. दुर्दैवानें, असल्या कोणत्याहि साधनाची मदत न घेतल्यामुळेच बहुधा, मी प्रतिभाशाली लेखक होऊं शकलों नाहीं, असें मला वाटते. हातांत लेखणी घेतल्याबरोबर, सभोंवतालच्या परिस्थितीचा पूर्ण विसर पडून, माझे मन क्षणार्धांत एकाग्र होते.

मी स्वतःच लिहितों. दुसऱ्याकडून लिहवून घेण्यासाठीं लेखक ठेवण्याइतका मोठेपणा मला अद्याप आलेला नसल्याकारणानें, तो प्रयोग करून पहाण्याची संधि मला दुर्दैवाने अजून मिळालेली नाही.

कॉमेडी किंवा ट्रॅजेडी यांपैकीं काय लिहिण्याकडे माझा विशेष कल आहे, हें मला स्वतःलाच अद्याप कळलेलें नाही. ज्यांच्या स्वतःच्या आयुष्याची ट्रॅजेडी झालेली असते, त्यांचा विशेष कल कॉमेडी लिहिण्याकडे असतो, अशी माझी कल्पना आहे. स्विफ्टचें सर्व आयुष्य दुर्घर मनस्ताप भोगण्यांत गेलें. पण त्याचें वाङ्मय वाचून मात्र सर्व जग आज पोट धर-धरून हंसते. उलट, ज्या लेखकांना उभ्या जन्मांत कधीं दुःखाची झळ लामलेली नसते, असे हार्डीसारखे लेखक दुःखपूर्ण कथा लिहिण्यांत आनंद मानतात. सुप्रसिद्ध अमेरिकन नट चार्ली चाप्लिन हा प्रेमभंगानें पोळलेला मनुष्य आहे, असें म्हणतात. पण, त्याच्याइतका लोकांच्या हंसून मुरकुंड्या उडवणारा नट आज जगांत दुसरा क्वचितच सांपडेल. तथापि या विषयावर मत देण्याचें मी तूर्त तहकूब करितों. कारण, ट्रॅजेडी अगर कॉमेडी यांपैकीं कांहींच मी अजून निदान प्रसिद्ध तरी केलेलें नाही.

माझी 'वाग्देवतेस' ही कविता 'विविधज्ञानविस्तार'मासिकाच्या जानेवारी १९१९ च्या अंकात प्रसिद्ध झाली. पण पाठविल्यानंतर चार

महिन्यांनीं. तथापि, माझी कविता प्रथम 'विस्तारांत' प्रसिद्ध झाली, याबद्दल मला केव्हांहि अभिमानच वाटेल. त्या मासिकाचे संपादक रावसाहेब मोरमकर यांचें त्या वेळीं जरी मजकडे लक्ष गेलें नाहीं, तरी पुढें एक वर्षाने माझ्या गुरूंच्या कृपेनें त्यांच्याशीं माझा निकट संबंध आला; व त्यानंतर त्यांनीं आमरण मजवर अकृत्रिम लोभ ठेवून मला परोपरीनें मदत केली. माझी ही प्रथमच प्रकाशनार्थ पाठविलेली कृति प्रसिद्ध व्हावयाला विलंब लागला खरा. पण याशिवाय दुसरी कोणतीहि अडचण आली नाहीं. परंतु मी हा माझा मोठासा गुण मात्र समजत नाहीं. ही कविता शार्दूलविक्रीडित वृत्तांत आणि सांप्रदायिक विषयावर होती. मग, जुन्या वळणाच्या कवितेला उचलून बरणारें 'विस्तारा' सारखें मासिक ती कां म्हणून नाकारील? माझ्या लिहिण्यांत जर कांहीं नावीन्य असतें, तर कोणत्याहि संपादकानें त्याला बेलाशक केराची टोपली दाखविली असती, याबद्दल मला मुळींच शंका वाटत नाहीं. शिवाय, त्या वेळीं नियतकालिकांच्या दाराशीं आजच्या इतकी प्रकाशनेच्छूंची गर्दी नसे, हेंहि लक्षांत घेतलें पाहिजे. 'विस्तारांत' कविता आल्यानंतर फेब्रुवारी महिन्यांत 'नवयुग' मासिकाकडे मी 'शिवप्रभूस'ही कविता पाठविली; व ती त्या मासिकाच्या मार्च-एप्रिल १९१९ च्या अंकात ताबडतोब प्रसिद्धहि झाली. इतकेंच नव्हे, तर 'नवयुगा' चे त्या वेळचे संपादक श्री. गणपतराव कुळकर्णी आणि काव्यपरीक्षक कवि माधवराव काटदरे यांना माझी ती कविता आवडून, त्या दोघांनीं आणि विशेषतः माधवरावांनीं, माझ्या या लेखनव्यवसायाच्या आरंभीच्या दिवसांत, मला अतिशय उत्तेजन दिलें.

माझा स्वतःचा वाङ्मयेतिहास, निव्वळ माझ्या पुरताच विचार केला, तर खचित गर्वानें फुगून जाण्यासारखा आहे; व केव्हां केव्हां मला तसा गर्व होतोहि. श्री. मा. के. काटदरे, श्री. श्री. कृ. कोल्हटकर, रा. सा. मोरमकर आणि श्री. न. चिं. केळकर यांनीं मला, उन्नतीची बिकट चढण चढत असतां, आपलेपणानें हात देऊन माझा मार्ग सुकर

केला, यापेक्षा अधिक अभिमानास्पद गोष्ट दुसरी कोणती असू शकेल ? खरोखरी, मी भाग्यशाली, म्हणूनच या थोर व्यक्तींची सहानुभूति, सहवास आणि सहाय्य मला लाभले १९२२ साली मी पुण्यास गेल्यावर श्री. गिरीश, प्रो. श्री. बा. रानडे, प्रो. मा. त्रि. पटवर्धन, श्री. यशवंत प्रभृति त्या वेळच्या नवीन पण नामांकित कवींशी माझा निकट संबंध आला; व पुढे त्यांनी ' रविकिरणमंडळ ' स्थापन केले. मी लेखक बेताचाच आहे आणि कवि तर मुळीच नाही. तरीसुद्धा, माझ्या या कविमित्रांनी मला आपल्या मंडळांत घेतले; व मंडळाच्या पुस्तकांवर चुरचुरीत टीका खरडण्यापलिकडे जरी माझा अन्य कांहींच उपयोग त्यांना होत नाही, तरीहि त्यांनी आपल्या मंडळाच्या पटावर माझे नांव कायम ठेवलेले आहे. त्यामुळे, त्यांचा जरी कांहीं नसला, तरी माझा मात्र मोठाच फायदा झाला आहे. त्यांच्या प्रभावळींत राहिल्या कारणाने या कविहीरकांच्या तेजोरश्मींनी माझीहि गरिबाची लेखनकामाठी उजळून दिसते; व स्वतः मी जातीचा अभिजात नसतां हि, ' पुष्पसंगे मातीस वास लागे ' या न्यायाने, माझ्या वर्तमानपत्री लिखाणावर अभिजातपणाची कळा आलेली आहे.

माझे 'आधुनिक कविपंचक' हे पहिले पुस्तक श्री. अ. चि. भट यांनी प्रकाशित केले. या पुस्तकाच्या किती प्रती त्यांनी काढल्या, याचा विचार करणे जरी इथे अवश्य नसले, तरी त्यांनी मला मोवदल्यादाखल बरे पैसे आणि तेहि मागितल्या वेळी दिले, ही गोष्ट मी आभारपूर्वक नमूद करतो. वायरनेने आपला प्रकाशक मरे याला बायबलाची एक प्रत नजर केली होती. मात्र, त्यांतील, ' बॅराबस हा दरोडेखोर होता, ' (Now Barabbas was a robber) या वाक्यांतील ' दरोडेखोर ' (robber) हा शब्द खोडून, त्याच्याऐवजी 'प्रकाशक' (Publisher) हा शब्द त्याने घातला होता ! तसें कांहीं करण्याचा प्रसंग अद्याप कोणत्याच प्रकाशकाने मजवर आणला नाही, याबद्दल मी दैवाला नेहमी दुवा देत असतो.

तथापि, मासिकांकडून लेखांसाठी वारंवार येणाऱ्या निकडीच्या मागण्या, लेख वाचण्याची तसदी न घेतां फक्त नांव वाचूनच दिले जाणारे वर्तमानपत्रांतील स्तुतिपर अभिप्राय, साहित्यसंमेलनाच्या अध्यक्षांच्या भाषणांतून इतर अनेक लेखकांबरोबर होणारा औपचारिक नामनिर्देश, युनिव्हर्सिटीच्यानीं पुस्तक मंजूर केल्यामुळे मिळणारा पोकळ बहुमान, नवीन होतकरू गरजू लेखकांकडून होणारी तोंडदेखली स्तुति इत्यादि कोरड्या प्रतिष्ठेचे कमी अधिक भडक आणि आपल्या महत्त्वाविषयीं घमेंड उत्पन्न करणारे मादक प्रकार सोडले, तर पैशाच्या दृष्टीनें वाङ्मयव्यवसायाचा गेल्या आठ वर्षांचा माझा अनुभव अत्यंत निराशाजनक आहे. मला कोणत्याहि लेखाबद्दल आजपर्यंत एक कपर्दिकहि मिळालेली नाही. मग माझ्या इतर व्यवसायबंधूंचें काय असेल तें असो. अर्थात् याबद्दल मी प्रकाशकांना दोष देऊं इच्छित नाहीं. ते तरी काय करतील विचारे ? त्यांचीं नियतकालिकें सदाच वुडित चाललेलीं. लेखकाच्या धंद्याइतका नादान धंदा दुसरा कोणताच नसेल, अशी माझी आतां खात्री होऊन चुकलेली आहे. इतर धंद्यांत पैसा न मिळाला, तरी मनुष्याचें डोकें तरी निदान ताळचावर रहातें. किंवा, यदा कदाचित् डोकें फिरलेंच, तर तें पैसा मुळींच न मिळाल्यामुळे फिरतें. परंतु, लेखकाच्या धंद्यांत पडलेल्या माणसाचें डोकें फिरतें, तें पैसा न मिळाल्यामुळे नव्हे; तर फुकटचा प्रतिष्ठेच्या लाभामुळे. उलट, पैसा न मिळणें,—किंबहुना मिळाला तरी तो न घेणें,—ही या धंद्यांत एक बहुमानाची बाब समजली जाते. शोपेनहौरनें असें म्हटलेलें आहे कीं, स्त्रीला रूपाचा आणि पुरुषाला बुद्धीचा अहंकार असतो. या त्याच्या सिद्धांताच्या सत्यतेचें मूर्तिमंत इर-साल उदाहरण म्हणजे लेखक. 'आतां उरलों उपकारापुरता' या अहंकारानें तो इतका बहकून गेलेला असतो कीं, जगाकडून होणाऱ्या उपेक्षेची किंवा अवज्ञेची यत्किंचित्हि दरकार न करतां, नियतकालिकांच्या निरर्थक मागण्या पुरविण्यासाठीं, तो रिमेंच्या रिमें उठवीत असतो. शिवाय, या त्याच्या जन्मजात अहंकाराला जोड म्हणूनच कीं काय, "कालो

ह्ययं निरवधिर्विपुला च पृथ्वी” हा आशीर्वाद घमेंडखोर भवभूतीने देऊन ठेवलेलाच आहे. इतर धंद्यांत पैसे न मिळाल्यामुळे लोकांनी आत्महत्या केल्याच्या बातम्या आपण नेहमी वाचतो. पण पैसे न मिळाल्यामुळे कोणत्याही लेखकाने आत्महत्या केल्याचे निदान मला तरी अद्याप माहित नाही. लेखक होण्यापेक्षा न्हाव्याचा, धोव्याचा, खाणावळवाल्याचा किंवा इतर कोणताही धंदा मनुष्याने करावा. क्षण, स्वतःच्या महत्त्वाविषयी भलत्याच कल्पना डोक्यांत उत्पन्न करणारा हा प्रतिष्ठित पण वांझोटा धंदा मात्र मुळीच करू नये. मला स्वतःला लिहिण्याची हौस नाही अगर लौकिकाचीही हांव नाही. निव्वळ हौसेखातर असे मी कवितांशिवाय काही लिहिले असेन, असे मला वाटत नाही. आणि, त्या माझ्या कविता जर मला स्वतःलाच कधी वाचाव्याशा वाटल्या नाहीत, तर लोकांनी तरी त्या कां म्हणून वाचाव्यात ? उदरनिर्वाहाचे दुसरे कोणतेही साधन उपलब्ध नसल्यामुळे मी या धंद्यांत पडलों.

टीकाकारांविषयी मला अतिशय आदर आहे. एक तर, मी स्वतःत्यांच्या वर्गांतला आहे; व दुसरे असे की, लेखकाच्या धंद्यांत मी शिरल्याक्षणापासून माझे डोके ताळ्यावर ठेवण्याची काळजी या माझ्या व्यवसायबंधूंनी मोठ्या दक्षतेने घेतलेली आहे. तो रोमहर्षण प्रसंग मला अद्यापहि आठवतो. माझे ‘आधुनिक कविपंचक’ हे पुस्तक प्रसिद्ध झाल्यावर मला काही दिवस अस्मान अगदी ठेंगणे होऊन गेलेले होते. पण, माझे हितैषी रावसाहेब मोरमकर यांनी श्री. बाळकृष्ण अनंत भिडे यांच्या करवी माझ्या डोळ्यांत टीकेचे इतके झणझणीत अंजन घातले की, त्यामुळे क्षणाधीत त्यांच्यावर चढलेली धुंदी उतरली. समर्थानीं कवींना जगदुद्धर्ते म्हणून गौरविलेले आहे. पण टीकाकार हे तर जगदुद्धर्त्या कवींचेहि उद्धर्ते आहेत. “नसता टीकाकारांचा व्यापार । तरी कैचा असता कवींचा उद्धार ?” खरोखरी, हे वाङ्मयवैदू जगांत आहेत, म्हणूनच प्रतिष्ठेच्या खोट्या कल्पनांनी वारंवार वहकणारीं



लेखकांचीं डोकीं थोडीं तरी ठिकाणावर राहिलेलीं आहेत. लेखकाचें डोकें ताळ्यावर ठेवण्याचा उद्योग हा वाङ्मयवैदू निरंतर आणि मोठ्या निरपेक्षपणानें करीत असतो. प्रथम प्रथम प्रतिकूल टीका वाचून माझ्या हृदयाला अगदीं घरे पडत. परंतु, कुत्सित टीकांच्या सदैव होणाऱ्या आघातांनीं माझे मन आतां इतकें घट्ट झालेलें आहे कीं, मजवर होणारी टीका मी स्वतः तर मोठ्या गोडीनें वाचतोच, पण तिच्यांतील विशेष खोंचदार भाग मित्रमंडळीलाहि वाचून दाखवितों. लेखकाच्या धंद्यांत जर माझी कांहीं प्रगति झालेली असेल, तर तिचें सर्व श्रेय या माझ्या व्यवसाय-बंधूंना आहे. प्रतिकूल टीकेमुळें वैमनस्य उत्पन्न होतेंच, असें नाहीं. प्रो. बेहरे यांचा आणि माझा परिचय मी त्यांच्यावर केलेल्या प्रतिकूल टीकेमुळें झाला; तर श्री. खांडेकर यांचा आणि माझा परिचय त्यांनीं माझ्यावर केलेल्या प्रतिकूल टीकेमुळें झाला. पण या दोघांही लेखकांशीं गेलीं आठ वर्षे माझा जिव्हाळ्याचा स्नेह आहे.

आपल्या प्रश्नांना इतकीं दिलखुलास आणि तपशीलवार उत्तरें मीं दिलेलीं आहेत कीं, हा लेख छापला जाण्याची मला आतां फारशी आशा उरलेली नाही. “भाषेचा उपयोग आपले विचार लपवण्यासाठीं करावयाचा असतो,” हें एका जगद्विख्यात मुत्सद्याच्या तोंडचें मुक्ताफळ प्रसिद्धच आहे. आणि बहुतेक सारे लेखकहि नेहमीं स्वतःशिवाय दुसऱ्या कोणाचे तरी विचार आणि अनुभव आपल्या लेखांतून व्यक्त करीत असतात. पण, मी मात्र, आपलें पत्र आल्यावर, लेखनव्यवसायाविषयींचे स्वतःचे विचार एकदां स्पष्टपणानें सांगून टाकण्याचें ठरविलें आणि त्याप्रमाणें अखेर केलेहि.

शेवटीं आणखी एक गोष्ट सांगितली पाहिजे. लेखकाचा धंदा सोडण्याचा मात्र माझा मुळींच विचार नाही.

अरुण, ऑक्टोबर १९२८

स्वैर विचार, ऑक्टोबर १९३८

## माझे पहिले पुस्तक

माझे पहिले पुस्तक 'आधुनिक कविपंचक' हे १९२१ सालच्या नोव्हेंबरमध्ये प्रसिद्ध झाले. त्या गोष्टीला आज ४४ वर्षे झालीं. त्या पुस्तकाच्या प्रकाशनाचा वृत्तान्त मनोरंजक, तसाच बोधप्रदहि वाटण्यासारखा आहे.

१९१९ सालच्या जुलै महिन्यांत त्या वेळी अत्यंत लोकप्रिय असलेल्या मुंबईच्या 'नवयुग' मासिकांत 'केशवसुतांचा संप्रदाय' हा माझा पहिला टीकालेख प्रसिद्ध झाला; व त्यानंतर त्याच मासिकांत आधुनिक कवींवरील माझे पांच टीकालेख क्रमाने प्रसिद्ध करण्याचे ठरले. त्यांपैकी केशवसुत, टिळक, विनायक आणि बालकवि यांच्यावरील लेख 'नवयुगांत' व गोविंदाग्रजांवरील लेख 'उद्यान' मासिकाच्या गडकरी अंकांत प्रसिद्ध झाला. कै. गणेश विठ्ठल कुळकर्णी हे या दोन्ही मासिकांचे संपादक होते. हे पांच लेख म्हणजेच 'आधुनिक कविपंचक'.

हे लेख 'नवयुगांतून' प्रसिद्ध होत असता, जशी त्यांच्यावर टीकेची झोड उडाली, त्याचप्रमाणे ते पुस्तकरूपाने प्रसिद्ध करण्यांत यावेत, अशाहि सूचना अनेकांनी केल्या. माझे मित्र कवि माधव (कै. माधव केशव काटदरे) यांनी त्या पुस्तकाच्या प्रकाशनाचा प्रश्न त्या काळांतील पुण्याचे नामांकित ज्येष्ठ कवि श्री. अनंततनय (दत्तात्रेय अनंत आपटे) यांच्याजवळ काढला; व ते मुंबईस आले असतां आपल्या खोताच्या वाडींतील बिन्हाडी त्यांच्याशी माझी ओळखहि करून दिली. श्री. अनंततनय माझ्याशी फार प्रेमाने वागले.

ते मला म्हणाले, "तुमच्या या पुस्तकाला आपण तात्यासाहेब केळकरांची प्रस्तावना घेऊं. पण तुम्ही नांव काय दिलें आहे त्याला?" मी म्हटलें, "पांच आधुनिक कवि." त्याबरोबर ते हसून उद्गारले,

“छे, छे ! हे नांव कांही आकर्षक नाही. आपण त्खाला ‘आधुनिक कविपंचक’ असे नांव देऊं. विष्णुशास्त्री चिपळूणकरांच्या ‘संस्कृत कविपंचका’चे हें धाकटें भावंड. शास्त्रीबुवांप्रमाणें तुम्हीहि वयाच्या अठराव्या वर्षी हे निबंध लिहिलेत. तुमच्या पुस्तकाला हें नांव शोभून दिसेल.”

दैवयोग असा कीं, हे लेख ‘नवयुग’ मासिकांतून क्रमाने प्रसिद्ध होत असतांनाच, १९२१ च्या जानेवारीत श्री. तात्यासाहेब केळकर यांच्याशी माझा परिचय झाला; व त्यांनी मला पुण्यास त्यांच्याजवळ काम करण्यासाठी बोलावले. पण मी स्वतः ‘आधुनिक कविपंचका’ला प्रस्तावना लिहिण्याची गोष्ट कांही त्यांच्यापाशी कधी काढली नाही. त्यांनीच एक दिवस मला विचारलें, “तुमच्या ‘आधुनिक कविपंचक’ या पुस्तकाची तुम्ही पेन्सिलीने लिहिलेली हस्तलिखित प्रत मजजवळ आहे, हें तुम्हाला माहित आहे काय ?” मी म्हटलें, “हो. अनंततनयांनी प्रस्तावना लिहिण्यासाठी ती आपल्याला दिलेली आहे.” हें बोलणें तेबढ्यावरच थांबलें.

दरम्यान पुस्तकाला प्रकाशक मिळवून देण्याचें श्री. अनंततनय यांचें अभिवचनहि सफल झालेलें होतें. पुण्याचे त्या काळांतिल सधन प्रकाशक, ज्ञानकोशकार डॉ. श्री. व्यं. केतकर यांचे परम स्नेही श्री. अच्युत चिंतामण भट यांच्याकडे ते एक दिवस मला घेऊन गेले; व पहिल्याच भेटीत बारा टक्के रॉयल्टीवर पुस्तक घेण्याचे श्री. भट यांनी मान्य केलें. बोलणे तोंडीच झालें. तदनुसार श्री. भट यांनी पुस्तकाची प्रेस कॉपी मजकडून तयार करवून घेतली; व ती डॉ. केतकर यांना दाखवली. डॉक्टरसाहेबांनी मला श्री. भट यांच्याकडे भेटिला बोलावले. आम्ही तिघे चहा घेत असतां डॉ. केतकर मला म्हणाले, “तुमचे लेख ‘नवयुगांत’ येत असतांनाच मी चाळलेले होते. लेख मला चांगले वाटले. तुमची गडकरीछाप भाषा मात्र मुळीच आवडली नाही. पण या भिकार आधुनिक कवींवर तुम्ही कशासाठीं हे लेख लिहिलेत ? अहो, ज्या केशवसुताला

तुम्ही क्रांतिकारक आणि युगप्रवर्तक कवि ठरवला आहे, त्याच्या कविता म्हणजे 'गोल्डन ट्रेजरी'तील कवितांची नुसती नक्कल आहे. तुम्ही कांही 'गोल्डन ट्रेजरी' वाचलेली दिसत नाही. किती शिकलेले आहांत तुम्ही?" मी म्हटलें, "जेमतेम मॅट्रिकपर्यंत गेलेलों आहे मी." तेव्हा डॉक्टरसाहेब तुच्छतेने हसून उद्गारले, "तरीच ! तरीच तुम्हाला हे कवि एवढे मोठे वाटले. अहो, शेले आणि वायरन यांच्या बुटांचे बंद सोडण्याची लायकी माहीं या तुमच्या कवींची !" मला वाटलें, अच्युतराव भट कांही आतां आपले पुस्तक छापित नाहीत. म्हणून, मी अच्युतरावांना विचारलें, "मग काय आपण छापणार आहांत ना पुस्तक माझे?" तेव्हा ते कांही बोलण्यापूर्वीच डॉक्टरसाहेब उद्गारले, "अच्युतराव, जरूर छपा हें पुस्तक. एक नवा चांगला टीकाकार पुढे आणल्याचे श्रेय तुम्हाला मिळेल."

त्यानंतर थोड्याच दिवसानी खुद्द केळकरांच्याच घरीं डॉ. केतकर यांची भेट होण्याचा योग अचानक आला. त्यांच्या 'ज्ञानकोशा'चा 'हिंदु-स्थान आणि जग' हा पहिला खंड त्या वेळीं नुकताच बाहेर पडलेला होता. त्यावरील अभिप्रायाच्या निमित्ताने 'केसरी'त 'ज्ञानकोशा'वर विस्तृत परिचायक लेख यावा, अशी विनंती तात्यासाहेबांना करण्यासाठी डॉक्टरसाहेब त्यांच्याकडे आलेले होते. त्यांच्या समक्षच तात्यासाहेबांनी तो खंड मला दिला आणि ते म्हणाले, "याच्यावर तुम्ही दोन लेख 'केसरी'साठी लिहा. ते कसे लिहायचे, हें मागाहून मी तुम्हाला सांगेन." तेव्हा डॉ. केतकर यांनी माझ्याकडे फहात केळकरांना विचारले, "काय ? हे लिहिणार लेख आमच्या 'ज्ञानकोशा'वर ?" तेव्हा, तात्यासाहेबांनी उलट त्यांना विचारले, "का वरें ? तुम्ही ओळखीत नाही का यांना ? हे मुंबईचे माडखोलकर,—कोल्हटकरांचे शिष्य. माझ्याजवळ काम करतात. हे चांगले लिहितील लेख !" तेव्हा डॉ. केतकर म्हणाले, "मी ओळखतो यांना. पण हे कच्चे आहेत अजून !" त्यावर तात्यासाहेब हसून उद्गारले, "पण हा कच्चा आंबा मी आढींत घातलेला आहे आतां ! त्याचा चीक कांही लागणार नाही तुम्हाला." यावर केतकरहि हंसले आणि निघून गेले.

पुढे 'केसरी' त ज्ञानकोशावर माझे दोन लेख संपादकीय म्हणून प्रसिद्ध झाले. तेव्हा डॉक्टरसाहेबांनी श्री. अच्युतराव भट यांच्याकडून निरोप पाठवून मला मुद्दाम आपल्या बंगल्यावर भेटिला बोलावले. त्याप्रमाणे श्री. भट यांच्यावरोबर मी त्यांच्या घरी गेलो. आमच्या पुष्कळच गप्पा गोष्टी चहा घेत घेत झाल्या. त्यांच्या ओघात शेवटीं ते मला म्हणाले, "तुम्ही आमच्या ज्ञानकोशावर खरोखरीच 'केसरी'त फार चांगले लेख लिहिलेत. नरसोपंतांची निवड अगदी योग्य ठरली." नंतर ते अच्युतरावांकडे वळून उद्गारले, "त्या दिवशीं मी म्हटलें नव्हतें तुम्हाला हे चांगले टीकाकार आहेत म्हणून ? पण यांनी टीकेसाठी कवि मात्र अगदी टुंके निवडले !"

श्री. अच्युतराव भट यांनी पुस्तकाचे फर्म केळकरांकडे प्रस्तावनेसाठी पाठवून दिले; व त्यांच्याकडून प्रस्तावना लवकर लिहवून घेण्याबद्दल मला तगादा लावला. त्या वर्षी महाराष्ट्र साहित्यसंमेलनाचें अधिवेशन बडोदे येथे श्री. तात्यासाहेब केळकर यांच्या अध्यक्षतेखाली भरणार होते. त्यामुळे, साहजिकच त्या संमेलनाच्या थोडे आधी 'आधुनिक कविपंचक' हें पुस्तक प्रसिद्ध व्हावे, अशी निकड श्री. भट यांना वाटत होती. पण मला कांही तात्यासाहेबांजवळ प्रस्तावनेसंबंधी प्रश्न काढण्याचा हिऱ्या होईना. शेवटीं एक दिवस 'वाग्वैजयंती'च्या प्रस्तावनेचे डिक्टेसन मला देत असतांना ते आपण होऊनच म्हणाले, "आतां तुमच्या पुस्तकाची प्रस्तावना देखील लवकरच लिहून टाकायची बरं का. मी चाळलेले आहेत फर्म. पण, तुम्हाला प्रस्तावनेसंबंधी कांही सुचवायचं असेल, तर तें तुम्ही मला मोकळेपणाने सुचवा." अर्थात् मला फार आनंद झाला. पण मी त्यांना प्रस्तावनेसंबंधीं मात्र कांहीच सुचवले नाहीं. नंतर एक दिवस दुपारीं ३ च्या सुमारास, आमचा चहा आटोपल्यावर, त्यांनीं प्रस्तावना मला डिक्टेट केली; व अशा रीतीने बडोद्याच्या साहित्यसंमेलनापूर्वी तें पुस्तक प्रसिद्ध झालें.

पुस्तकाची प्रेस कॉपी मी ज्या वेळीं श्री. भट यांना दिली, त्या वेळीं त्यांनी माझ्या हातावर रोख शंभर रुपये ठेवले, व मला ते म्हणाले,

“ बाकीचे पैसे खपाच्या हिशेबाप्रमाणे मी तुम्हाला देत जाईन .” त्यानंतर वर्षाच्या आंतच मी पुण्यास रहावयाला आलों; व माझे वडील अर्धांग-वायूने अत्यवस्थ असल्यामुळे अतिशय अडचणीत माझे दिवस चाललेले होते. म्हणून मी एकदा श्री. भट यांच्याजवळ पैशाचा प्रश्न काढला. तेव्हा, त्यांनी पुन्हा शंभर रुपये मला रोख दिले आणि ते हंसत हंसत म्हणाले, “ हे पहा माडखोलकर, आतां मात्र मजजवळ पुस्तकाच्या पोटीं कांहीं मागू नका बरं का ! नाही तर पलिकडल्या खोलीतले फर्म्याचे गठ्ठे मी तुमच्या स्वाधीन करून मोकळा होईन ! अडचण पडली, तर मित्र म्हणून मागा. पण प्रकाशक म्हणून मागू नका !” पुढे १९२७ सालीं, म्हणजे पुस्तक प्रसिद्ध झाल्यावर सहा वर्षांनी, त्यांनी संपूर्ण हिशेब चुकता केला. मात्र त्याच वेळीं पत्र लिहून त्यांनी मला कळविले की, “ अद्याप कांही अनुबाउंड प्रतींचे दोन तीन गठ्ठे शिल्लक आहेत. पण तेवढ्यासाठी तुमचा हिशेब अडवून ठेवणे मला योग्य वाटले नाही. म्हणून मी हिशेब चुकता केला आहे.”

श्री. भट यांच्यासंबंधी अनेकांनी असा प्रवाद मजजवळ बोलून दाखविला होता की, “भट हे करारापेक्षा जास्त प्रती काढतात आणि हिशेबासाठीहि खळखळ करतात. “ तुमचे पुस्तक अजून खपलेच नाही. मग तुम्हाला पैसे कुठून द्यायचे ? वाटल्यास हे गठ्ठे घेऊन चला !”—अशी त्यांची भाषा असते.” पण मला मात्र त्यांचा अनुभव एकंदरीत चांगला आला. माझ्यासारख्या पदवीघर नसलेल्या एकवीस वर्षांच्या पोरसवदा कच्च्या लेखकाच्या पहिल्या पुस्तकाला त्यांनी बारा टक्के रॉयल्टी देण्याचे जे सौजन्य त्या काळांत दाखवले, तें मला आजसुद्धा दुर्मिळ आणि म्हणून प्रशंसनीय वाटतें.

ललित, सप्टेंबर, १९६५

तरुण भारत, ता. १२ सप्टेंबर १९६५

## साहित्यांतील प्रत्यक्षानुभूति

प्रो. ना. सी. फडके यांनी, ता. ६ सप्टेंबर १९३६ रोजी, मुंबईच्या एल्फिन्स्टन कॉलेजांत 'ललित वाङ्मयाचा हेतु' या विषयावर व्याख्यान दिलें. त्या व्याख्यानांत त्यांनीं आपल्या मतानुसार, ललित वाङ्मयाचा हेतु विशद करितांना, खांडेकरांचा आणि माझा उल्लेख करून, आमच्या कादंबऱ्यांसंबंधानें कांहीं टीकापर विधानें केलीं. हीं विधानें जर दुसरा कोणी लेखक करता, तर त्याच्याकडे लक्ष देण्याची पर्वा मीं केली नसती. पण, प्रो. फडके यांच्यासारख्या ज्येष्ठ कादंबरीकाराची ही टीका असून, शिवाय ती करतांना कांहीं तात्त्विक प्रश्नहि त्यांनीं उपस्थित केलेले असल्यामुळें, तिला एक प्रकारचें महत्त्व साहजिकच येतें. म्हणूनच मी त्यांच्या या सान्याच व्याख्यानाची थोडी छाननी करून पाहाणार आहे.

खांडेकर आणि मी या दोघांवरहि प्रो. फडके यांचा मुख्य आक्षेप हा आहे कीं, आम्ही दोघे साम्यवादाचा पुरस्कार करण्याचें कंकण हातीं बांधून पुढें सरसावलेलों असलों, तरी आम्हांला त्या चळवळीचा प्रत्यक्ष अनुभव नाही; व म्हणून आमचें लिहिणें कृत्रिम, व्यर्थ आहे. यांपैकीं प्रो. फडके यांच्या विधानाचा पूर्वार्ध,—म्हणजे आम्ही साम्यवादाचा पुरस्कार करण्याचें कंकण हातीं बांधलेलें आहे हा,—निदान माझ्यापुरता तरी खरा नाही. माझी साम्यवादावरच काय, पण कोणत्याच वादावर ऐकांतिक आणि आत्यंतिक निष्ठा नाही. समाजांतील निरनिराळ्या घटना, चळवळी, दृश्यें आणि प्रश्न यांचें मर्म समजावून घ्यावयाचें व त्यांतील जो भाग आपल्याला हृद्य आणि रम्य वाटेल तो विश्लेषित आणि चित्रित करून

लोकांपुढें ठेवावयाचा, अशी माझी वृत्ति आहे. त्या निरीक्षणानें, विश्लेषणाने आणि चित्रणानें मला स्वतःला जो आनंद होतो, तो इतरांनाहि शक्य तर उपलब्ध करून द्यावा, एवढीच माझी इच्छा. त्यांतून यदृच्छेनें जो काय मतप्रसार घडेल, तो घडेल. मुख्य हेतु आनन्दनिर्माणाचा, कलोपासनेचा हेंच खरें.

पण, प्रो. फडके किंवा श्री. खांडेकर यांच्याप्रमाणें, कला आणि जीवन यांत विसंवाद आहे, असें मात्र मी मानीत नाहीं. उलट, माझे मत तर असें आहे कीं, जीवन म्हणजेच कला. जीवनाइतकें वैचित्र्यपूर्ण दुसरें काय असूं शकेल ? त्या वैचित्र्यांतील हृद्य आणि रम्य वाटणाऱ्या भागांचें कल्पनेच्या सहाय्यानें आणि शब्दांच्या साधनांनीं केलेलें चित्रण म्हणजेच ललित वाङ्मय. जगणें, कृतार्थतेनें जगणें, ही सर्वांत श्रेष्ठ कला आहे; व मानव जातीच्या साऱ्या आकांक्षा आणि सारे प्रयत्न या कलेभोवतीं केंद्रित झालेले आहेत. ज्याला आपण जीवनार्थ कलह म्हणतो, तो या कलेचा आविष्कार होय; व या कलहांत जी नाना प्रकारची चमत्कृति भरलेली आहे, तिच्यांतून ललित वाङ्मयांतील साऱ्या रसांचा, सौंदर्याचा आणि ओजस्वितेचा उगम होतो. त्यामुळें त्याला आपोआपच उद्बोधनक्षमता येऊन जाते. मग लेखक कलावादी असो किंवा जीवनवादी असो. अर्थात्, कला आणि जीवन यांच्यांतील विसंवादाबद्दल प्रो. फडके आणि श्री. खांडेकर यांच्यांत जो वाद गेलीं तीन चार वर्षे चालू आहे, तो मला तरी अगदीं निरर्थक वाटतो. जीवन आणि कला यांचें तादात्म्य एकदां मानल्यावर ललित वाङ्मयांतून, लेखकाच्या मतानुसार, थोडें बहुत तरी तत्त्वप्रतिपादन ओघानें व्हावें, हेंहि अगदीं क्रमप्राप्त आहे.

मग, फडके आणि खांडेकर यांच्यांत जो एवढा तीव्र मतभेद उत्पन्न झालेला दिसतो, तो कशामुळें ? त्याचें कारण, जीवनाकडे पाहाण्याची त्या दोघांची अगदीं भिन्न दृष्टि, हें होय. साम्यवादाला सदृश किंवा संबद्ध



अशा विचारांचा पुरस्कार जरी खांडेकरांनीं अधून मधून केलेला असला, तरी त्यांनीं स्वतःला कधीं साम्यवादी म्हणवून घेतल्याचें मला तरी स्मरत नाहीं. मला वाटते, श्री. खांडेकर हे भूतदयावादी (Humanitarian) आहेत आणि प्रो. फडके हे विलासवादी (Hedonist) आहेत. त्यामुळे, असें झालेले आहे कीं, खांडेकरांच्या कादंबऱ्यांतून समाजांतील कांहीं दलित वर्गांच्या दैन्याचें थोडें फार चित्रण आलेले आहे; तर फडके यांच्या कादंबऱ्यांतून मध्यम किंवा संपन्न वर्गांच्या जीवनांतील फक्त विलासाची तेवढीच बाजू आधिक्यानें चित्रित केलेली आहे. प्रो. फडके हे ज्या वेळीं, "मी संपन्न वर्गांचा कादंबरीकार आहे व मजुरांच्या परिस्थितीचें मीं निरीक्षण केलेले नसल्यामुळे, त्यांचें वर्णन माझ्या कादंबऱ्यांतून येणार नाहीं," असें सांगतात, त्या वेळीं त्या विधानाबद्दल राग मानण्याचें कारण नाहीं. उलट आपली भूमिका इतक्या प्रामाणिकपणानें स्पष्ट केल्याबद्दल मी तरी त्यांचें अभिनंदनच करीन.

पण त्याबरोबरच एक महत्त्वाचा प्रश्न उत्पन्न होतो. तो असा कीं, प्रो. फडके यांचा सारा काळ जरी संपन्न वर्गांच्या सहवासांत गेलेला असला व म्हणून त्यांचेंच जीवन चित्रित करण्याचे कंकण जरी त्यांनीं बांधलेले असले, तरी त्या जीवनाची फक्त विलासी बाजू तेवढीच ते कां रंगवतात ? या संपन्न वर्गांच्या जीवनाला विलासाशिवाय काय दुसरी बाजूच नाही ? त्यांचा सारा वेळ काय केवळ प्रणयक्रीडेंत आणि ख्यालीखुशालींत जातो ? वस्तुस्थिति अशी आहे कीं, गेल्या पाऊणशें वर्षांत हिंदुस्थानामध्ये जीं प्रचंड आर्थिक, सामाजिक आणि राजकीय आंदोलनें झालीं, त्या सर्वांचें नेतृत्व आणि कर्तृत्व, साम्यवादी ज्यांना तुच्छतेनें 'बूर्जा' किंवा 'पेटी बूर्जा' म्हणतात, त्या या संपन्न स्थितींतील मध्यम, उच्च आणि वरिष्ठ वर्गांकडे आहे; व आज हिंदुस्थान जरी साम्यवादाच्या घोषणेनें दुमदुमत असले, तरी काँग्रेस वर्किंग कमिटीचे बहुतेक सभासद हे एक काळी किंवा आजमुद्धां लक्षाधीश असलेले वकील, डॉक्टर, व्यापारी किंवा कारखानदार आहेत. पण, ज्या संपन्न वर्गांचे आपण

कादंबरीकार असल्याचा प्रो. फडके हे बहाणा करितात, त्या वर्गांनीं परकीय राज्यसत्तेविरुद्ध जो झगडा गेलें अर्धशतक मोठ्या निकरानें चालवलेला आहे, त्याचें अत्यल्प तरी प्रतिबिंब त्यांच्या कादंबऱ्यांत पडलेलें आढळतें काय ? त्या वर्गांच्या जीवनाची फक्त विलासी बाजू तेवढीच त्यांनीं मोठ्या हव्यासानें चित्रित केलेली आहे. हा त्या झुज्जार आणि देशाभिमानी वर्गाना त्यांनीं एका परीने अन्यायच केलेला नाही काय ? म्हणूनच, मी प्रो. फडके यांना विलासवादी (Hedonist) म्हणतो; व निरनिराळ्या मतांचे टीकाकार त्यांच्या कादंबऱ्यांवर जो कृत्रिमतेचा आणि एकांगीपणाचा आरोप सारखा करित आहेत, त्याचेंहि मर्म झालें तरी हेंच होय.

पण, आपल्यावरील हा एकांगीपणाचा आरोप पटल्यामुळें म्हणा किंवा राजकीय स्वरूपाच्या कादंबऱ्यांना सध्या वाढती मागणी आहे असें वाटल्यामुळें म्हणा, प्रो. फडके यांनी अलिकडे, आपली ही निव्वळ विलासवादाची भूमिका सोडून देऊन, आपल्या कादंबऱ्यांतून मध्यम वर्गाचें राजकीय जीवनहि चित्रित करावयाला प्रारंभ केलेला आहे; व त्यांनी व्यवहारदृष्टीने केलेल्या या उपक्रमाबद्दल मी त्यांचें मनःपूर्वक अभिनंदन करितों. गेल्या वर्षी याच दिवसांत, त्यांची 'उद्धार' ही कादंबरी 'किलोस्कर' मासिकांत प्रसिद्ध होत असतां, एक कम्युनिस्ट मित्र मला म्हणाला, "अहो, तुमचे फडके अलिकडे फॅसिस्ट झालेले दिसतात !" मीं त्याला विचारलें, "कशावरून ?" तेव्हां, तो म्हणाला, "त्यांच्या नव्या कादंबऱ्यांतील उपनायक विनयकुमार हा हिंदु सभावादी-लाठीकाठीचा वर्ग चालविणारा-फॅसिस्ट आहे !" त्यावर मी त्याला म्हटलें, "प्रो. फडके यांनीं आपल्या कादंबऱ्यांतून राजकारण अजिबात वगळलें म्हणून आजपर्यंत तुम्ही त्यांच्या नांवानें खडे फोडीत होतांत आणि आतां ते राजकीय चळवळींचा परामर्ष आपल्या कादंबऱ्यांतून घेऊं लागले, तरीहि तुमची त्यांच्याविरुद्ध तक्रार आहेच ! प्रत्येक लेखकानें साम्यवादाचा पुरस्कार केला पाहिजे, असा तुमचा आग्रह काय

म्हणून ? फडके यांनीं रेखाटलेलें चित्र वस्तुस्थितीच्या दृष्टीनें बरोबर आहे कीं नाहीं, हें पहा म्हणजे झालें ! हिंदु महासभा ही देशांतील एक प्रमुख संस्था असून, महाराष्ट्रांत तर हिंदु संघटनाचा जोर विशेष आहे. अशा स्थितींत, प्रो. फडके यांनीं त्या चळवळीचें थोडें बहुत चित्र आपल्या एका कादंबरींत रेखाटलें, एवढ्यावरूनच त्यांना फॅसिस्ट किंवा हिंदु सभावादी कसें म्हणतां येईल ? कोणत्याहि कादंबरींतील पात्रांचीं मतें म्हणजे कांही ती कादंबरी लिहिणाऱ्या लेखकाचीं मतें नव्हत. प्रो. फडके हे मध्यमवर्गीय असल्यामुळें त्यांना फॅसिस्ट होणें सोईचें नाहीं आणि आज ना उद्यां ते सोशॅलिझमकडे झुकलेले तुम्हाला दिसतील.” माझे हें म्हणणें अर्थातच त्या उतावळ्या कम्युनिस्टाला पटलें नाहीं. पण, आपल्या या व्याख्यानांत प्रो. फडके यांनीं, “साम्यवाद मला मान्य आहे,” असें प्रथमच जाहीर केलेलें दिसतें. त्यामुळें, कम्युनिस्टांचें जरी समाधान झालें नाहीं, तरी स्वतःला पुरोगामी म्हणवणाऱ्या लेखकवर्गाला मात्र खचित आनंद होईल.

प्रो. फडके यांच्या व्याख्यानांतील साऱ्या प्रतिपादनाचा रोख असा आहे कीं, ज्याला ज्या विषयाचा प्रत्यक्ष अनुभव नाहीं, त्यानें त्या विषयावर लिहूं नये; व प्रत्यक्षानुभूति नसलेल्या विषयावर आम्ही दोघांनीं कादंबऱ्या लिहिल्याबद्दल त्यांनीं आम्हांला दोष दिलेला आहे. त्यांच्या या विधानाच्या पूर्वार्धाचा परामर्ष प्रथम घेऊं. या बाबतींत मला त्यांना असें विचारावेसें वाटतें कीं, आपल्या ‘उद्धार’ कादंबरींत घड ना फॅसिस्ट, घड ना क्रांतिकारक आणि घड ना हिंदु सभावादी असें जें विनयकुमाराचें घेड-गुजरी पात्र त्यांनीं घातलेलें आहे, त्याला त्यांच्या प्रत्यक्षानुभूतीचा कितीसा आधार आहे ? प्रो. फडके हे जरी असहकारितेच्या चळवळींत काजव्यासारखे क्षणमात्र चमकून गेलेले असले, तरी हिंदु महासभेच्या चळवळींत त्यांनीं कधीं भाग घेतला असल्याचें अद्याप तरी लोकांना माहीत नाहीं. मग त्यांनीं हा जो विनयकुमार निर्माण केला, तो कोणत्या प्रत्यक्षानुभवाच्या जोरावर ? त्याचप्रमाणें, त्यांच्या या ‘उद्धार’ कादंबरींतील

नायिका विद्या हिचें चित्र रेखाटतांना, स्वप्नसंभोग आणि गर्भसंभवाभास या ज्या दोन अजब घटना त्यांनीं वर्णन केलेल्या आहेत, त्यांची प्रत्यक्षानुभूति तरी त्यांना कोठें मिळाली ? खरोखरी, प्रो. फडके यांचें प्रत्यक्षानुभूतीचें हें महत्त्व जर आणखी ताणलें, तर असें म्हणण्याचा प्रसंग येईल कीं, खुनाचें वर्णन करण्यापूर्वीं लेखकानें आधीं कोणाचा तरी मुडदा पाडून आलें पाहिजे आणि बलात्काराचें वर्णन करण्यापूर्वीं आधीं कोणा तरी स्त्रीची अब्रू घेऊन आलें पाहिजे. या तत्त्वानुसार ऐतिहासिक कादंबऱ्या लिहिणें हें तर सर्वथैव अशक्य; व स्कॉटपासून हरिभाऊंपर्यंत ज्या लेखकांनी ऐतिहासिक कादंबऱ्या लिहिल्या, ते सारे लेखक महामूर्ख ठरतात. कारण, ज्या काळाचीं शब्दचित्रें त्यांनीं रेखाटलेलीं आहेत, त्या काळाची प्रत्यक्षानुभूति त्यांना तरी कोठें होती ?

पण, प्रत्यक्षानुभूतीचें प्रस्थ माजवितांना प्रो. फडके ही गोष्ट विसरले कीं, ललित लेखनाच्या बाबतींत लेखकाची भिस्त प्रत्यक्षानुभूतीपेक्षां किती तरी पटीनी जास्त कल्पनाशक्तीवर असते. किंबहुना, वास्तव घटनांना हृद्यता आणि रम्यता जर कोणत्या एका किमयेमुळें येत असेल, तर ती कल्पनाशक्तीच्या. या शक्तीच्या जोरावर मनुष्य स्वतःची भूमिका न सोडतां इतरांच्या भूमिकेशीं समरस होऊं शकतो; व जे हजारों अनुभव त्याला प्रत्यक्षतः घेणें अशक्य असतें, त्यांच्या अपरोक्ष अनुभूतीचा आनंद तो या शक्तीच्या साहाय्यानें भोगूं शकतो. या शक्तीच्या प्रभावानें शेक्सपिअर आणि शाँ यांनीं रोमन कालांत भरारी मारून क्लिओपाट्रा, सीझर आणि अँटनी यांच्यासारखीं पात्रें निर्माण केलीं; व आपटे आणि खाडिलकर यांनीं पौराणिक आणि ऐतिहासिक प्रसंगांचे चित्रपट आपल्या डोळ्यांपुढें उभे केले. प्रत्यक्षानुभूति हाच जर ललित लेखनाचा पाया असता, तर वर्तमानपत्रांचे बातमीदार हे उत्तम कवि, कादंबरीकार आणि नाट्यलेखक कां न होते ? ललित लेखनांत प्रत्यक्षानुभूतीपेक्षांहि विशाल कल्पनाशक्ति, सूक्ष्म अवलोकन आणि वर्ण्य विषयाचें परिज्ञान यांचें महत्त्वच जास्त असतें. अनुभवाला

आणि अवलोकनाला शारीरिक आणि इतर उपाधींमुळे साहजिकच मर्यादा पडतात. पण कल्पनाशक्ति आणि अध्ययन यांना मात्र मर्यादा असू शकत नाही. हॅवेलॉक एलिस याने आपल्या 'कनफेशनल' या ग्रंथांत, कामगार चळवळीच्या मध्यम वर्गाकडे असलेल्या नेतृत्वाची कुचेष्टा करितांना, असें म्हटलेलें आहे कीं, कामगार क्रांतीचा जनक मानला गेलेला कार्ल मार्क्स हा स्वतः उच्च कुळांत जन्मला होता; व त्याचें सारें आयुष्य ब्रिटिश म्युझिअममध्ये ग्रंथवाचनांत गेलें होतें. या त्याच्या टीकेला एका साम्यवादी लेखकानें असें मार्मिक उत्तर दिलेलें आहे कीं, ब्रिटिश म्युझिअममध्ये बसून कार्ल मार्क्सनें त्या त्या देशांतल्या कामगारांच्या स्थितीची जितकी बारीक माहिती मिळविलेली होती, तितकी ती त्या त्या ठिकाणीं प्रत्यक्ष चळवळ करणाऱ्या कार्यकर्त्यांनाहि नव्हती; व म्हणूनच वर्गकलहाचें त्याचें तत्त्वज्ञान कामगारवर्गाला प्रमाण वाटलें. प्रत्यक्षानुभूति एक वेळ नसली तरी चालेल, पण वर्ण्य विषयाची माहिती मात्र सांगोपांग हवी. नाही तर, निरंजनासारख्या एका ललित लेखकाला तुरुंगांत 'अ' वर्ग देण्यासारखी हास्यस्पद चूक व्हावयाची ! असेंब्ली आणि वर्किंग कमिटी यांचा सभासद असलेल्या बॅ. शेरवानीसारख्या अव्वल दर्जाच्या पुढाऱ्यावर जिथें 'ए' क्लास मिळविण्यासाठी सत्याग्रह करण्याचा प्रसंग येतो, तिथें निरंजनाला 'ए' क्लास बहाल करण्यांत केवळ प्रत्यक्षानुभूतीचा अभावच नव्हे, तर सभोवतीं चाललेल्या घडामोडींचें अज्ञानहि दिसून येत नाहीं काय ?

आतां प्रो. फडके यांच्या व्यक्तिगत टीकेकडे वळूं. आम्ही कामगारांच्या चळवळींत प्रत्यक्ष भाग घेतलेला नसल्यामुळे, साम्यवादावर कादंबऱ्या लिहिण्याचा आम्हांला अधिकार नाहीं, हें प्रो. फडके यांचें विधान तत्त्वतः तर अगदीं चुकीचें आहेच, पण शिवाय तें खरेंहि नाहीं. 'मुक्तात्मा', 'भंगलेलें देऊळ' आणि 'शाप' या माझ्या तीन कादंबऱ्यांपैकीं 'भंगलेलें देऊळ' ही फक्त एकच कादंबरी अशी आहे कीं, जिची उभारणी माझ्या स्वतःच्या अनुभवांवर झालेली नाहीं, असें

मला म्हणावे लागेल. ती कादंबरी प्रसिद्ध झाल्यावर पाठविलेल्या एका पत्रांत सौ. कृष्णाबाई मोटे यांनी मला असे विचारलें होतें कीं, “ तिच्यांत वर्णन केलेलें जीवित हे एका विशिष्ट व्यक्तीचें आहे कीं काय ? ” त्यावर मी त्यांना असे कळविल्याचें आठवतें कीं, “ तीन निरनिराळ्या भगिनींच्या जीवनांतील घटनांची जुळणी करून ही कादंबरी लिहिलेली आहे. तथापि, ती लिहितांनाहि माझी भूमिका तिन्हाइताची नव्हती; तर बहिणींचा संसार विस्कटलेला पाहून तळमळलेल्या भावाची होती.” ‘ शाप ’ या कादंबरींतील कांहीं प्रसंग तर मी स्वतः पाहिलेले आहेत. त्या कादंबरीच्या तिसऱ्या प्रकरणांत निशिकांतानें, चंद्रशेखर आजाद याच्या रक्तानें भिजलेली माती कपाळाला लावून, शपथ घेतल्याचें जें वर्णन आलेलें आहे, तें काल्पनिक असावें, अशी शंका पुण्याच्या एका वाचकानें मला पत्र लिहून कळविली होती. त्यावर मी त्याला एवढेंच लिहिलें कीं, नागपूर कटाच्या खटल्यांतील एका जबानीवरून ती घटना मी घेतली आहे. ‘ मुक्तात्मा ’ कादंबरींत चंद्रशेखराच्या टेबलावरील टाइप केलेल्या कागदांवर पेपरवेटच्या ऐवजीं रिव्हॉल्व्हर ठेवल्याचा जो प्रसंग आहे, त्यासंबंधीं बोलतांना श्री. व. भ. कर्णिक हे मला एकदां असें म्हणाले होते कीं, “ ही गोष्ट अस्वाभाविक वाटते.” तेव्हां, मी त्यांना, ज्या प्रत्यक्ष घडलेल्या घटनेवरून तो प्रसंग मला सुचला होता, ती सांगितली. १९२७ च्या सप्टेंबरमधील गोष्ट. हिंदु-मुसलमानांच्या दंग्यानंतर एक दिवस रात्रीच्या वेळीं मी डॉ. हेडगेवार यांच्याबरोबर डॉ. मुंजे यांच्याकडे गेलों होतो. ते आपल्या लिहिण्याच्या खोलींत बसलेले होते; व त्यांच्या टेबलावरील कागदावर पेपरवेटच्या ऐवजीं रिव्हॉल्व्हर ठेवलेला होता. तें दृश्य माझ्या मनावर इतकें कांहीं ठसलें कीं, ‘ मुक्तात्मा ’ कादंबरींत अगदीं अभावितपणें तसा प्रसंग येऊन गेला !

किंबहुना, ‘ मुक्तात्मा ’ कादंबरींतील बहुतेक व्यक्ति आणि घटना इतक्या वास्तविक आहेत कीं, त्या दृष्टीनें त्या कादंबरीला ऐतिहासिक

म्हणावयाला हरकत नाही. ती कादंबरी लिहितांना कानपूर खटल्याला कारण झालेल्या १९२०-२३ सालांतील घटना माझ्या डोळ्यांपुढे होत्या; व कानपूर आणि मीरत या दोन्ही खटल्यांशीं संबद्ध असलेल्या तीन महाराष्ट्रीय तरुणांचे स्वभावविशेष एकवटून त्या कादंबरीचा नायक चंद्रशेखर हा मीं निर्माण केला. या तीन व्यक्तींपैकीं दोन व्यक्तींशीं गेलीं अठरा वर्षे माझा अत्यंत जिव्हाळ्याचा स्नेह असून, 'मुक्तात्मा' कादंबरींत वर्णिलेल्या चंद्रशेखराच्या जीवनांतील बऱ्याच घटना मीं प्रत्यक्ष डोळ्यांनीं पाहिलेल्या आहेत. म्हणूनच, श्री. डांगे यांनी, बंदिवासंतून सुटून आल्यावर, १९३५ च्या मेमध्ये दादर येथे झालेल्या आमच्या पहिल्याच भेटींत, असे उद्गार काढले कीं, "तुमच्या या कादंबरींत आमच्या आरंभीच्या चळवळीचें वर्णन तुम्हीं अगदीं हुबेहूब आणि उठावदार केलेलें आहे." पुढें, मीरत प्रकरणांतून सुटल्यावर नागपूर येथे आले असतां, श्री. केशवराव जोगळेकर यांनींहि 'मुक्तात्मा' कादंबरीविषयीं जवळ जवळ याच आशयाचे उद्गार माझ्यापाशीं काढले होते. फक्त त्यांनीं एवढीच उणीव सांगितली होती कीं, "चंद्रशेखराचा मजुरांच्या चळवळीशीं तुम्हीं प्रत्यक्ष संबंध काहींच दाखविलेला नाही." त्यावर मी त्यांना असें उत्तर दिल्याचें आठवतें कीं, "कानपूर कटाच्या खटल्यापर्यंत तुमच्या चळवळीचें स्वरूप बौद्धिकच होतें; तुम्ही स्वतः संक्रमणावस्थेंत होतात; व मजुरांच्या चळवळीशींहि तुमचा प्रत्यक्ष संबंध फारसा नव्हता." 'मुक्तात्मा' कादंबरी प्रसिद्ध झाल्यावर १९३३ सालच्या मेमध्ये प्रो. फडके यांच्याशीं माझी भेट झाली असतां खुद्द त्यांनीं स्वतःहि, "त्या कादंबरींतील प्रमुख पात्रें जिवन्त आणि ओळखीचीं वाटतात," असें मजजवळ बोलून दाखविलेले होते. फक्त प्रमिला हें पात्र व्हिही बाँमच्या एका पात्रावरून मीं घेतलें असल्याची शंका त्यांनीं व्यक्त केलेली होती. वृत्तपत्रव्यवसायांत प्रवेश केल्यापासून गेल्या पंधरा वर्षांत अनेक प्रभावी व्यक्तींचें अंतरंग आणि चळवळींचे अंतः-प्रवाह, केव्हां त्यांचा सहकारी म्हणून तर केव्हां त्यांचा टीकाकार

म्हणून, मला अगदीं जवळून पाहावयाला मिळालेले आहेत; व साहित्य-क्षेत्रांत सम्राट्पदीं विराजमान झालेल्या मूर्धाभिषिक्त ग्रंथकारापासून तों गव्हर्नरपदावर आरूढ होण्याच्या तयारींत असलेल्या कर्तृत्ववान् गृहमंत्र्यापर्यंत आणि क्रांतिकारकांच्या कटांत पूर्वायुष्य घालविलेल्या जटिलापासून तों सशस्त्र क्रांतीच्या स्वप्नांत रमलेल्या अराजकापर्यंत नाना प्रकारच्या राजकीय व्यक्तींच्या विश्रब्ध सहवासाची संधिहि मला लाभलेली आहे. या साहित्याचा उपयोग करून मी 'मुक्तात्मा' आणि 'शाप' या कादंबऱ्या लिहिलेल्या आहेत. तेव्हां प्रो. फडके यांनीं केलेला हा कृत्रिमतेचा आरोप, राजकीय किंवा साम्यवादी चळवळींत मी प्रत्यक्ष भाग घेतला नसला तरीहि, माझ्या या दोन्ही कादंबऱ्यांना लागू पडत नाहीं.

शनिवार वाड्यावरील आपल्या 'केसरी'तील लेखांसंबंधीं बोलतांना श्री. तात्यासाहेब केळकर हे एकदां मला म्हणाले होते, "एकाद्या उध्वस्त वाड्याचे मीं नुसतें जोतें जरी पाहिलें, तरी तेवढ्यावरून त्याचें सांगोपांग वर्णन मी सहज करूं शकेन !" मला वाटतें, तात्यासाहेबांच्या या मार्मिक उक्तींत प्रत्यक्ष निरीक्षण आणि कल्पनाशक्ति यांच्या ललित लेखनांतील आवश्यकतेचें प्रमाण फार समर्पक रीतीनें सूचित केलेलें आहे. प्रो. फडके यांना तें मान्य होईल काय ?

चित्रा, २० सप्टेंबर १९३६  
जीवनसाहित्य, मे १९४३



## भाइया वाङ्मयामागील मी

आजच्या भाइया भाषणाचा विषय 'भाइया वाङ्मयामागील मी' हा आहे.

पण प्रत्येक लेखकाच्या वाङ्मयामागे त्याचें स्वतःचें व्यक्तित्व खरोखरीच उभें असतें का ?

“Style is the man,—शैली म्हणजेच मनुष्य,” असें अेक प्रमेय पाश्चात्य साहित्यांत रूढ आहे. त्याचा अर्थ काय असेल तो असो. पण, प्रत्येक लेखक हा आपल्या वाङ्मयामागे अुभा असतो, असे मात्र पाश्चात्य साहित्यपंडितांनीहि गृहीत धरलेलें नाही. नाही म्हणावयाला, मिल्टन-सारख्या कांही कवींनी मात्र असें म्हटलेलें आहे की, “लेखकाचें वाङ्मय हें त्याच्या जीवनरसाचें निधान असतें.” पण तें वाङ्मयाला किती प्रमाणांत लागू पडेल ?

शास्त्रीय आणि अैतिहासिक वाङ्मयांत जर हा 'मी' लुडबुडूं लागला, तर केवढा अनर्थ होईल, हें सांगावयाला नको. मेकॉले आणि फरूड यांच्यासारख्या उत्कृष्ट लेखकांनी लिहिलेले इतिहासग्रंथ जे मागे पडले, ते केवळ त्या इतिहासांच्या मागे उभ्या असलेल्या 'मी' च्या अतिरेकामुळे. हेंच तात्त्विक ग्रंथांविषयीहि म्हणतां येईल. कालाईल, शोपेनहोअर किंवा नीत्शे या तत्त्वज्ञान्यांचे ग्रंथ प्रभावशाली खरेच. पण, तत्त्वांच्या निरपेक्ष विवरणापेक्षा पूर्वग्रहांच्या विकृत प्रदर्शनामुळे ते जे इतके दूषित झाल्या-सारखे वाटतात, ते त्यांतील 'मी' पणाच्या थैमानामुळेच नव्हत काय ?

अर्थात् विज्ञान, तत्त्वज्ञान आणि इतिहास या ज्या वाङ्मयाच्या तीन विचारगंभीर शाखा आहेत, त्यांत 'मी' ला कोणत्याहि प्रकारचा थारा

नाही,—थारा मिळतांहि कामा नये, हें ओघालाच आलें. आता उरलें ललित वाङ्मय. त्यांत बुद्धीपेक्षा भावनेला प्राधान्य असतें, अशी समजूत आहे. आणि भावना म्हणजेच एका अर्थाने मी. तेव्हा, हा भावनात्मक 'मी' ललित वाङ्मयांत जर संचार किंवा प्रचार करीतच असेल, तर तो किती प्रमाणांत ?

अभिजात संस्कृत वाङ्मयांतील कालिदास आणि भवभूति हे दोन अग्रगण्य लेखक आपण घेऊं. त्यांच्या साहित्यामागे त्यांच्यातील 'मी' उभा आहे, असें आपल्याला म्हणतां येईल काय ? नाटकाच्या किंवा काव्याच्या मंगलाचरणांत 'पुराणमित्येव न साधु सर्वं' किंवा 'उत्पत्स्यतेऽस्ति मम कोऽपि समानधर्मा' असे जे उद्गार या दोघा महाकवींनी काढलेले आहेत, तेवढाच काय तो त्यांच्या 'मी' पणाचा भावी पिढ्यांना त्यांच्या वाङ्मयांत होणारा साक्षात्कार ! कालिदासाचें 'मेघदूत' हें त्याचें विरहाक्रंदन आहे, असें मानलें जातें. पण, त्यांतील विरही यक्ष हा स्वतः 'शापेनास्तंगमितमहिमा' असा कालिदासच आहे, हें ठरवतांना संशोधकांना किती प्रयास आणि तें गृहीत घरतांना आपल्या कल्पनाशक्तीला तरी किती ताण ! या दोन कवींच्या वाङ्मयामागील 'मी' हा त्यांच्या काव्यनाटकांतून हुडकून काढणें अशक्य झाल्यामुळेच, संशोधकांना त्यांचीं चरित्रें लिहिणेंच काय, पण काळ निश्चित करणेंहि दुष्कर झालेलें नाही काय ? 'दिल्लीवल्लभपाणिपल्लवतले नीतं नवीनं वयः' अशा प्रकारचें, आपल्या 'लोकाधिक' म्हणा किंवा 'लोकातिग' म्हणा, चारित्र्याचें वर्णन करणारा जगन्नाथपंडितासारखा बढाभीखोर संस्कृत कवि अेकादाच.

संस्कृतकडून प्राचीन मराठीकडे वळलें, तरी मराठी वाङ्मयामागेसुद्धा कोणाचाहि 'मी' दर्पाने उभा असलेला आपल्या दृष्टीस पडणार नाही. 'भावार्थदीपिका' आणि 'यथार्थदीपिका' या दोन 'दीपिका'ंच्या लखलखीत प्रकाशांत ज्ञानेश्वरमहाराज आणि वामनपंडित यांच्या मूर्ति आपल्या रुचिर वैशिष्ट्याने तळपत असल्याचा भास त्यांच्या ग्रंथांच्या आरंभीं किंवा अखेर होतो, हें खरें. पण तो किती क्षण ! "माझा मराठाची बोल

कौतुकें । अमृतातें पैजा जिंके” असें म्हणणाऱ्या ज्ञानेश्वरांपासून तों ‘सदा हरि कविरायावर फिदा’ असें म्हणणाऱ्या रामजोश्यांपर्यंत जुन्या मराठी कवींनी आपल्या काव्यांतून स्वतःविषयी जे अभिमानोद्गार अधून मधून काढलेले आहेत, तेवढाच काय तो त्यांच्या वाङ्मयामागील ‘मी.’ याला अपवाद म्हणून अर्थातच कांही संतकवींच्या अभंग वाङ्मयाकडे बोट दाखवितां येईल. तें वाङ्मय बव्हंशीं आत्मपर असल्यामुळे त्यांत इथून तिथून ‘मी’ उभा असलेला दिसतो, यांत शंकाच नाही. पण तो ‘मी’ आणि आजच्या वाङ्मयामागे उभा असलेला ‘मी’ यांत किती फरक ! “पतित मी पापी, आलों शरण तूज । राखी माझी लाज, पांडुरंगे” या तुकाराममहाराजांच्या अभंगांतील ‘मी’ व “पांडुरंगा, आम्ही युगाचे दुर्जन । क्षणाचे सज्जन पश्चात्तापें” या गोविदाग्रजांच्या अभंगांतील ‘मी’ यांची जात एकच आहे, असें म्हणण्याचें धाडस कोण करील ?

ही सगळी चर्चा अकल्यावर आपल्याला अशी शंका येईल की, ‘माझ्या वाङ्मयामागील मी’ हा जो माझ्या आजच्या भाषणाचा विषय, त्याला बगल किंवा कलाटणी देण्याचा खेळ मी खेळत आहे. पण, तसें नाही किंवा “वाङ्मयाचा त्याच्या निर्मात्याशीं कांही संबंध नसतो,” असें हि मला सिद्ध करावयाचें नाही. मनुष्याची प्रकृति, संस्कार आणि पूर्वग्रह हे त्याच्या वाङ्मयावर परिणाम करतात आणि त्यांत प्रतिबिंबितहि होतात, हें कोण नाकबूल करील ? कारण वाङ्मय ही लेखकाची मामसप्रजा होय. तेव्हा, पित्याचे गुणधर्म त्याच्या या मानसप्रजेत, कदाचित् शारीर-प्रजेपेक्षाहि थोड्या अधिक प्रमाणांत, उतरावेत, हे स्वाभाविक नाही काय ? वाङ्मय,—विशेषतः ललित वाङ्मय हें,—‘मनसिज’ आहे, हें लक्षांत घेतलें असतां, त्यांत लेखकाच्या मनोभावनांच्या छटा प्रतीत व्हाव्यात, हें अनिवार्य आहे. पण लेखकाच्या व्यक्तित्वाचा म्हणजे त्याच्या ‘मी’पणाचा याहून जास्त परिणाम त्याच्या वाङ्मयावर होतो किंवा व्हावा, असे मात्र मला वाटत नाही.

कारण, तसा फाजील परिणाम हा कला आणि सदभिरुचि या दोहोंनाहि विघातक होईल, अशी भीति मला वाटते.

ज्या ललित वाङ्मयांत आत्मानुभूति आणि आत्माविष्कार यांना जास्तीत जास्त प्राधान्य मिळतें असें आपण मानतो, त्याचेहि माझ्या समजुतीने दोन विभाग किंवा दोन वर्ग पाडतां येतील. एक आत्मकेंद्रित वाङ्मय आणि दुसरें लोककेंद्रित वाङ्मय. आत्मकेंद्रित वाङ्मयांत भावमीतें, भावकथा, लघुनिबंध, आठवणी, आत्मवृत्तें वगैरे आत्मपर आणि आत्माभिमुख ललित वाङ्मयाचे प्रकार येतात; तर लोककेंद्रित वाङ्मयांत काव्यें, कादंबऱ्या, नाटके, गोष्टी, प्रबंध वगैरे लोकपर आणि लोकाभिमुख ललित वाङ्मयाचे प्रकार येतात. कालिदासाने नाटकांविषयी असें म्हटलेले आहे की,—

त्रैगुण्योद्भवमत्र लोकचरितं नानारसं दृश्यते

नाट्यं भिन्नरुचेर्जनस्य बहुधाप्येकं समीराधनं

हें जें त्याने नाटकांविषयीं म्हटलेलें आहे, ते ललित वाङ्मयांतील काव्यें, कादंबऱ्या, गोष्टी, प्रबंध वगैरे लोककेंद्रित लोकाभिमुख प्रकारांनाहि लागू पडतें. किंबहुना, ज्याला आपण शुद्ध आत्मपर वाङ्मय म्हणतो, अशा भावगीतासारख्या ( Lyric ) आत्मकेंद्रित, आत्मस्फूर्त काव्य-प्रकारांतहि ज्या प्रमाणांत लोकानुभूतीची छटा प्रतिबिंबित झालेली असेल, त्याच प्रमाणांत तें लोकमनाला आकर्षित करतें, हे विसरून चालणार नाही. देव आणि भक्त यांच्या वियोगदुःखाची संवेदना भाविक मनालाच कळणार आणि आकळणारहि. पण, तुकाराममहाराज त्या दुःखाचें वर्णन करतांना, जेव्हा—

कन्या स सुन्यासी जाये । मागे परतोनी पाहे

तैसें झालें माझ्या जीवा । कधी भेटमी केशवा ॥

या आपल्या भावनोत्कट अभंगांत सासरीं जाणाऱ्या मुलीची उपमा आपल्या तळमळणाऱ्या जिवाला देतात, तेव्हा त्या उपमेमुळें नास्तिकाच्याहि मनाला

त्यांतील रसाचा उमाळा हलवून सोडतो. कारण, भावना अगदी व्यक्तिगत, पण तिचा आविष्कार आणि अधिष्ठान मात्र लोकात्मक. भक्तीची, प्रेमाची किंवा शौर्याची भावगीतें, अभंग, लावण्या, पोवाडे इत्यादि कवनें हीं जीं आत्मपर असूनहि लोकांच्या मनाला इतकी भुरळ पाडतात, तीं त्यांतील व्यक्तिगत भावनेला विश्वात्मक स्वरूप मिळालेलें असतें म्हणूनच होय. कला ही मूलतःच व्यक्तिनिष्ठ आहे. पण, तिचा आविष्कार ज्या प्रमाणांत विशाल, त्या प्रमाणांत समाजमनाला तिचें आवाहन किंवा आकर्षणहि अधिक.

अर्थात् प्रत्येक लेखकाच्या वाङ्मयांत जो 'मी' प्रतिबिंबित झालेला असतो किंवा त्या वाङ्मयाच्या मागे जो 'मी' उभा असतो, तो जितका विशाल असेल, तितका त्या 'मी' पणाचा आविष्कारहि कलात्मक असतो आणि त्याचें आवाहनहि व्यापक असतें. "माझिया मीपणें गिळिलें अवघें विश्व,-" या उद्गारांत वर्णन केलेली अवघ्या विश्वाला गिळण्याची किमया सर्वांनाच साधेल, असें नाही. पण, ती किमया म्हणजेच खरोखरी कला; व ती ज्या प्रमाणात लेखकाला साध्य होईल, त्या प्रमाणांत त्याचें वाङ्मय प्रभावी होतें. प्रत्येक लेखक आपल्या दृष्टीने जगाकडे पाहातो, आपल्या बुद्धीने जगाविषयी विचार करतो आणि आपल्या लेखणीने जगाविषयी लिहितो त्याच्या दृष्टीला, बुद्धीला आणि लेखणीला पडणाऱ्या या त्याच्या मीपणाच्या मर्यादा लक्षांत घेऊनच बहुधा, "वाङ्मय म्हणजे विशिष्ट मनोवृत्तीने पाहिलेले लोकजीवन," (Literature is life seen through a temperament) अशी वाङ्मयाची व्याख्या हडसनने केलेली असावी, असें मला वाटतें. पण, म्हणून जर एकादा टीकाकार प्रत्येक कादंबरींतील किंवा नाटकांतील नायकाचा तोंडवळा हा त्यांच्या लेखकाच्या तोंडवळ्याशीं ताडून पाहूं लागला, तर आपल्या बायकोच्या प्रियकराचा पत्ता लावण्याच्या वेडाने पछाडलेल्या 'संशयकल्लोळां'तील फाल्गुनरावासारखी त्याची फसगंमत होईल. कारण कला म्हणजे केवळ

कारण, तसा फाजील परिणाम हा कला आणि सदभिरुचि या दोहोंनाहि विघातक होईल, अशी भीति मला वाटते.

ज्या ललित वाङ्मयांत आत्मानुभूति आणि आत्माविष्कार यांना जास्तीत जास्त प्राधान्य मिळते असें आपण मानतो, त्याचेहि माझ्या समजुतीने दोन विभाग किंवा दोन वर्ग पाडतां येतील. एक आत्मकेंद्रित वाङ्मय आणि दुसरें लोककेंद्रित वाङ्मय. आत्मकेंद्रित वाङ्मयांत भावमीतें, भावकथा, लघुनिबंध, आठवणी, आत्मवृत्तें वगैरे आत्मपर आणि आत्माभिमुख ललित वाङ्मयाचे प्रकार येतात; तर लोककेंद्रित वाङ्मयांत काव्यें, कादंबऱ्या, नाटके, गोष्टी, प्रबंध वगैरे लोकपर आणि लोकाभिमुख ललित वाङ्मयाचे प्रकार येतात. कालिदासाने नाटकांविषयी असें म्हटलेले आहे की,—

त्रैगुण्योद्भवमत्र लोकचरितं नानारसं दृश्यते

नाट्यं भिन्नरुचेर्जनस्य बहुधाप्येकं समीराधनं

हें जें त्याने नाटकांविषयीं म्हटलेलें आहे, ते ललित वाङ्मयांतील काव्यें, कादंबऱ्या, गोष्टी, प्रबंध वगैरे लोककेंद्रित लोकाभिमुख प्रकारांनाहि लागू पडतें. किंबहुना, ज्याला आपण शुद्ध आत्मपर वाङ्मय म्हणतो, अशा भावगीतासारख्या ( Lyric ) आत्मकेंद्रित, आत्मस्फूर्त काव्य-प्रकारांतहि ज्या प्रमाणांत लोकानुभूतीची छटा प्रतिबिंबित झालेली असेल, त्याच प्रमाणांत तें लोकमनाला आकर्षित करते, हे विसरून चालणार नाही. देव आणि भक्त यांच्या वियोगदुःखाची संवेदना भाविक मनालाच कळणार आणि आकळणारहि. पण, तुकाराममहाराज त्या दुःखाचें वर्णन करतांना, जेव्हा—

कन्या स सुन्यासी जाये । मागे परतोनी पाहे

तैसें झालें माझ्या जीवा । कधी भेटमी केशवा ॥

या आपल्या भावनोत्कट अभंगांत सासरीं जाणाऱ्या मुलीची उपमा आपल्या तळमळणाऱ्या जिवाला देतात, तेव्हा त्या उपमेमुळें नास्तिकाच्याहि मनाला

त्यांतील रसाचा उमाळा हलवून सोडतो. कारण, भावना अगदी व्यक्तिगत, पण तिचा आविष्कार आणि अधिष्ठान मात्र लोकात्मक. भक्तीची, प्रेमाची किंवा शौर्याची भावगीते, अभंग, लावण्या, पोवाडे इत्यादि कवने हीं जीं आत्मपर असूनहि लोकांच्या मनाला इतकी भुरळ पाडतात, तीं त्यांतील व्यक्तिगत भावनेला विश्वात्मक स्वरूप मिळालेलें असतें म्हणूनच होय. कला ही मूलतःच व्यक्तिनिष्ठ आहे. पण, तिचा आविष्कार ज्या प्रमाणांत विशाल, त्या प्रमाणांत समाजमनाला तिचें आवाहन किंवा आकर्षणहि अधिक.

अर्थात् प्रत्येक लेखकाच्या वाङ्मयांत जो 'मी' प्रतिबिंबित झालेला असतो किंवा त्या वाङ्मयाच्या मागे जो 'मी' उभा असतो, तो जितका विशाल असेल, तितका त्या 'मी' पणाचा आविष्कारहि कलात्मक असतो आणि त्याचें आवाहनहि व्यापक असतें. "माझिया मीपणें गिळिलें अवघें विश्व,—" या उद्गारांत वर्णन केलेली अवघ्या विश्वाला गिळण्याची किमया सर्वांनाच साधेल, असें नाही. पण, ती किमया म्हणजेच खरोखरी कला; व ती ज्या प्रमाणात लेखकाला साध्य होईल, त्या प्रमाणांत त्याचें वाङ्मय प्रभावी होतें. प्रत्येक लेखक आपल्या दृष्टीने जगाकडे पाहातो, आपल्या बुद्धीने जगाविषयी विचार करतो आणि आपल्या लेखणीने जगाविषयी लिहितो त्याच्या दृष्टीला, बुद्धीला आणि लेखणीला पडणाऱ्या या त्याच्या मीपणाच्या मर्यादा लक्षांत घेऊनच बहुधा, "वाङ्मय म्हणजे विशिष्ट मनोवृत्तीने पाहिलेले लोकजीवन," (Literature is life seen through a temperament) अशी वाङ्मयाची व्याख्या हडसनने केलेली असावी, असें मला वाटतें. पण, म्हणून जर एकादा टीकाकार प्रत्येक कादंबरीतील किंवा नाटकांतील नायकाचा तोंडवळा हा त्यांच्या लेखकाच्या तोंडवळ्याशीं ताडून पाहूं लागला, तर आपल्या बायकोच्या प्रियकराचा पत्ता लावण्याच्या वेडाने पछाडलेल्या 'संशयकल्लोळां'तील फाल्गुनरावासारखी त्याची फसगंमत होईल. कारण कला म्हणजे केवळ

छायाचित्र, केवळ प्रतिबिंब नव्हे; तर ती अवलोकित, अनुभूत आणि आकांक्षित अशा वास्तव आणि अवास्तव, व्यावहारिक आणि काल्पनिक जीवनांतील हृद्य, रम्य, भव्य किंवा भयानक अंशमात्र उचलून त्यांच्या बेमालूम संमिश्रणाने निर्माण केलेली प्रतिसृष्टि होय.

म्हणूनच कै. ह. ना. आपटे यांच्या सागरासारख्या प्रचंड कथा-वाङ्मयांत आपल्याला हरिभाऊ कुठेच नेमके दृष्टीस पडत नाहीत; तर त्यांना त्यांच्या सार्वजनिक जीवनांत भेटलेल्या आणि त्यांच्या विशाल प्रतिभेने कल्पिलेल्या अनेक व्यक्ति आढळून येतात. पण, त्याहि सर्व व्यक्ति म्हणजे कांही समकालीन व्यक्तींचीं हुबेहूब छायाचित्रे असतील, असें कोणी समजू नये. कारण, कादंबरी म्हणजे कांही छायालेखन नव्हे. लेखक जें जें कांही पाहातो, अनुभवतो किंवा कल्पितो, तें तें सारें त्याच्या प्रतिभेच्या मुशींतून पुन्हा नवें रूप आणि नवें तेज धारण करून प्रकट होतें; ब अशा रीतीने त्याची प्रतिसृष्टि निर्माण होत असते. म्हणूनच, हरिभाऊंच्या कादंबऱ्यांत स्वतः हरिभाऊ कुठेहि दिसत नाहीत, त्यांच्या समकालीन व्यक्तीहि दिसत नाहीत. कुठे कुठे म्हणूनच ते किंवा त्यांचे समकालीन दिसल्यासारखा भास जाणकारांना होतो. पण तो भासच. कारण, खरा कलाकार हा, तिलोत्तमेला निर्माण करणाऱ्या विधात्याप्रमाणे, आपल्या भोवतालच्या सृष्टींतून अंशमात्र ग्राह्य वाटेल तें घेतो आणि त्याच्या समवायाने नवी सृष्टि निर्माण करतो.

ही सगळी रुक्ष, लांबलचक चर्चा अकल्यावर आपण सहजच असें विचाराल की, “ ‘माझ्या वाङ्मयामागील मी’ या विषयावर भाषण करण्याच्या मिषाने, तुम्ही स्वतःच्या कादंबऱ्यांत कुठे कुठे, कसे कसे चमकून गेलेले आहांत, हें तुमच्या तोंडून अकण्याच्या जिज्ञासेने आतुर झालेल्या आम्हांला आता तुम्ही अखेर सांगणार आहांत तरी काय ? की असल्या तात्त्विक काथ्याकुटाच्या जोरावर आज आमच्या तोंडाला पानें पुसण्याचा तुमचा विचार आहे ? ”



नाही. आपली निराशा करण्याचा माझा विचार नाही. पण, आजच्या माझ्या या भाषणाचा विषय ज्या वेळीं प्रथम मला सांगण्यांत आला, त्या वेळीं आठ वर्षांपूर्वीची अेक पृच्छा मला आठवली; व म्हणूनच वाङ्मयांत लेखकाचें व्यक्तित्व किती प्रमाणांत प्रतिबिंबित होतें आणि व्हावें, या प्रश्नाचा मीं इतका परामर्श घेतला. माझ्या 'दुहेरी जीवन' या कादंबरीवर मुंबई आकाशवाणीने श्रुतिका केली होती. त्या प्रसंगीं कै. प्रो. अ. बा. गजेंद्रगडकर यांनी मला पत्र लिहून अशी पृच्छा केली होती की, "दुहेरी जीवना'तील भ्रमरवृत्ति कामुक नायक मुकुंद हा तुमच्या स्वतःच्या जीवनाचा प्रतिनिधि आहे की काय ?" दुष्यंत आणि अग्निमित्र यांच्यासारखे धीरललित नायक निर्माण करणाऱ्या कालिदासाला हा प्रश्न त्या थोर संस्कृत पंडिताने विचारला असता की नाही, कोण जाणे ! पण, मला विचारला, एवढें मात्र खरें !

त्या प्रश्नाचें जें उत्तर मीं त्या वेळीं दिलेलें होतें, त्याच्याच अनुषंगाने आज मी या विषयावर बोलणार आहे.

लेखक आपल्या वाङ्मयामागे उभा नसतो, नसलाहि पाहिजे, हें माझें मत मीं आतापर्यंत आपल्याला विशद करून सांगितलें. मग आता आणखी काय सांगावयाचें शिल्लक उरतें ? आता सांगावयाचें शिल्लक उरलें आहे, तें अेवढेंच की, माझ्या वाङ्मयांत माझें अवलोकन, अनुभव किंवा आकांक्षा हीं किती ठिकाणी, किती प्रमाणांत प्रतिबिंबित झालेलीं आहेत ?

ललित वाङ्मय म्हणजे, माझ्या मते, प्रतिभाशाली लेखकाने अवलोकित, अनुभूत आणि आकांक्षित यांच्या बेमालूम संमिश्रणांतून उत्पन्न केलेली मवसृष्टि.

माझ्या स्वतःच्या कादंबऱ्या माझ्या या व्याख्येच्या कसोटीला कितपत उतरतील, हें मीं सांगूं शकत नाही.

पण एक गोष्ट मात्र मी निश्चयाने सांगू शकतो. ती ही, की माझ्या बहुतेक कादंबऱ्यांतील महत्त्वाचे प्रसंग हे माझ्या अवलोकनांतले, अनुभवांतले किंवा चिंतनांतले आहेत.

आपण माझ्या पहिल्या 'मुक्तात्मा' कादंबरीचेच उदाहरण घेऊं. या कादंबरीचा नायक चंद्रशेखर आणि त्याचा मित्र केशव हे दोघेहि, १९२०-२१ सालीं जो कम्युनिस्ट चळवळीचा प्रारंभ मुक्ताच मुंबईस झालेला होता व ज्याचें पर्यवसान पुढे कानपूर कटाच्या खटल्यांत झाले, त्यांतील माझे दोन प्रमुख मित्र होत. त्यांच्या त्या काळांतील कांहीं हालचालींचें प्रतिबिंब त्या कादंबरींत पडलेलें आहे; व फक्त तेवढ्यापुरताच,—त्या हालचालींचा एक सहानुभवी प्रेक्षक म्हणून,—मी त्या कादंबरीच्या मागे उभा आहे. हेंच विधान मी माझ्या 'कांता,' 'नवे संसार' किंवा 'चंदनवाडी' या लोकप्रिय मानल्या गेलेल्या कादंबऱ्यां-विषयी करूं शकेन. माझे बहुतेक सर्व अवलोकन, कांही अविस्मरणीय अनुभव आणि कांही अतृप्त पण अदम्य आकांक्षा या कादंबऱ्यांतून प्रकट आणि चित्रित झालेल्या आहेत. माझ्या वाङ्मयाच्या मागे मी उभा असलोंच, तर तो साक्षी म्हणून उभा आहे; त्यांतील एक पात्र म्हणून खास नव्हे.

पण, मी केवळ साक्षी नाहीं; तर साक्षी आणि निर्माता दोन्हीहि आहे. त्यामुळे, त्या पात्रांचीं सुखदुःखें हीं माझीं सुखदुःखें आहेत; त्यांचे गुणावगुण हे माझे गुणावगुण आहेत; व त्यांचें यशापयश हें माझे यशापयश आहे.

कारण, तीं पात्रें म्हणजे मी स्वतः नसलों, तरी तीं माझीं मानसापत्यें आहेत. त्यामुळे, त्यांच्या सुखाने मी सुखी आणि दुःखाने मी दुःखी झालों,—अजूनहि होतो.

'चंदनवाडी' कादंबरींतील नायिका चंदन हिच्याविषयी बोलताना माझ्या एका विदुषी भगिनीने मला मुक्तेंच विचारलें, "चंदनसारख्या

निष्पाप प्रेमळ मुलीचा घात प्रत्यक्ष तिच्या जन्मदात्या आईच्या हातून तुम्ही करवलात, हें तुम्हाला लिहवलं तरी कसं हो, भाऊसाहेब ? तुमच्या हातांतून लेखणी गळून कशी पडली नाही ?—”

“लेखणी गळून पडली नाही, हें खरें; पण तीं शेवटलीं प्रकरणें लिहितांना माझ्या डोळ्यांतून अश्रु कितती तरी वेळां गळले असतील !—” मीं त्या भगिनीला उत्तर दिलें.

मला वाटतें, हें माझें उत्तर ऐकल्यावर, माझ्या वाङ्मयामागे मी कुठे उभा आहे, हें आपल्याला सहज कळून येईल.

मनोहर, मार्च १९४९

## मी कादंबरीलेखनाकडे का वळलों ?

गेलीं चाळीस वर्षे मी वाचकांपुढे टीकाकार, पत्रकार आणि कादंबरीकार अशा तीन नात्यांनी उभा आहे; व साहित्याच्या या तीन क्षेत्रांत जी काय कामगिरी माझ्या हातून घडली, ती लोकांनी, त्या क्षेत्रांतले सर्व प्रकारचे मान सन्मान मला देऊन, आत्मीयतेने आणि रसिकतेने गोडहि करून घेतलेली आहे. या चाळीस वर्षांच्या अवधींत कविता, लघुनिबंध गोष्टी इत्यादि इतरहि वाङ्मयप्रकार मी लिहून पाहिले; व त्या त्या काळांत त्याहि माझ्या लिखाणाचे कौतुक रसिकांनीं सहृदयतेने केले. तथापि, आज जो बृहन्महाराष्ट्रांतील बहुसंख्य वाचकवर्गाला मी सुपरिचित आणि अंशतः प्रिय किंबहुना मान्यहि आहे, तो आरंभीं सांगितलेल्या मुख्यतः तीनच नात्यांनी. इतकेंच नव्हे, तर आंतरप्रांतीय किंवा आंतरराष्ट्रीय प्रसिद्धि जिला म्हणतां येईल,—मी 'कीर्ति' हा शब्द मुद्दामच वापरीत नाही !,—तीहि जी मला थोडी बहुत लाभलेली आहे, तीसुद्धां या तीनच नात्यांनीं.

अशा स्थितींत, "मी हा वाङ्मयप्रकार कां लिहितो ?" या आकाशवाणीवरील भाषणमालेत मला 'कादंबरी' या लेखनप्रकारासंबंधींच का बोलावयाला सांगितले, हे मला समजलेलें नाही. वस्तुतः, टीकाकार या नात्याने जी निर्विवाद कीर्ति मला लाभलेली आहे किंवा पत्रकार या नात्यानेहि जो वरिष्ठ दर्जाचा लौकिक मी संपादन केलेला आहे, ती कीर्ति किंवा तो लौकिक कादंबरीकार म्हणून कांही माझ्या वाटचाला आलेला नाही, असे जर मी म्हटले, तर माझे टीकाकार खात्रीने माना

डोलावतील. 'भंगलेले देऊळ', 'कांता', 'चंदनवाडी', 'नवे संसार', 'प्रमद्वरा', 'अनघा' इत्यादि माझ्या कांही कादंबऱ्या माझे कादंबरीलेखन अश्लील किंवा अशिष्ट समजणाऱ्या टीकाकारांच्याहि मान्यतेला पात्र झालेल्या आहेत; व इतर कादंबऱ्यांना जरी ते सतत नावे ठेवीत आलेले असले, तरी गेल्या पंचवीस वर्षांत माझ्या बहुतेक कादंबऱ्यांच्या ज्या अनेक आवृत्त्या सारख्या निघत आलेल्या आहेत, त्यांवरून सर्वसामान्य वाचकवर्गाला त्या पुनःपुन्हा वाचाव्याशा वाटतात, हेहि उघड आहे.

एका जगद्विख्यात आधुनिक इंग्रजी कादंबरीकाराने असें म्हटलेलें आहे की, "सर्वसामान्य वाचक हाच खरोखरी साहित्याचा खरा रसिक आणि परीक्षकहि आहे. तो जोपर्यंत तुमची जुनी पुस्तके पुनःपुन्हा वाचतो आहे आणि नवी पुस्तके उत्सुकतेने उचलतो आहे, तोपर्यंत तुम्ही बेलाशक लिहित रहा. त्याची अभिरुचि हीच साहित्यांतील खरी कसोटी आहे. कारण तुमचे समकालीन टीकाकार हे नाना प्रकारच्या पूर्वग्रहांनी पछाडलेले असतात. कादंबरीच्या बाबतींत तर विशेषच ! कारण, तुमची इच्छा असो वा नसो, तींत तुमच्या भोवतालच्या आणि काळांतल्या अनेक व्यक्तींची प्रतिबिम्बे कळत न कळत पडून जातात; व त्यामुळे दुखावलेले हितसंबंधी टीकाकार मग तुम्हाला चावा घेण्याची कोणतीहि संधि सोडीत नाहीत. म्हणून, फक्त तुमचा खरा आश्रयदाता जो सर्वसामान्य वाचक, तो जोपर्यंत तुम्हाला साथ देत आहे, तोपर्यंत या भल्पात्म्यांची पर्वा न करतां खुशाल लिहित रहा ! "

मला जर आपण विचारल, तर मी असे म्हणेन की, या थोर इंग्रजी कादंबरीकाराचे समकालीन टीकाकारांविषयीचे हे उद्गार मला कांहीं फारसे पटत नाहीत. पण मी काय करूं ? आपण आज अभिजात म्हणून जगन्मान्यता पावलेले जुन्या काळांतले श्रेष्ठ ललित लेखक जरी घेतले, तरी त्यांच्याहि कपाळीं त्यांच्या समकालीन टीकाकारांनीं घोंडा घातलेला होता, असेंच आपल्याला दिसून येईल. डॉ. जॉन्सन याच्या

सारख्या महापंडिताने ग्रेच्या सर्व जगाने उत्कृष्ट ठरविलेल्या 'एलेजी' ची तिरस्काराने केलेली कुचाळी किंवा जेफ्रेसारख्या वर्डस्वर्थच्या काळांतल्या नामांकित टीकाकाराने त्याच्या 'एक्सकर्शन' या काव्यावर, "धिस वुइल नेव्हर डू -- असले काव्य कधीहि चालणार नाही," असा तावातावाने झाडलेला निर्णायक ताशेरा हा समकालीन विद्वानांची दृष्टि ही केव्हां केव्हा किती भ्रान्त आणि विकृत असते, याचाच खरोखरी निदर्शक नाही काय ? याहिपेक्षा गमतीदार उदाहरण द्यावयाचे झाले, तर ते शेक्सपिअरचे देतां येईल. तो तर दुनियेतल्या सगळ्या नाटककारांचा बादशहा ! पण, त्याचा समकालीन नाटककार आणि टीकाकार जो ग्रीन, त्याने त्याची अशी कांही विलक्षण शोभा केलेली आहे की पुसूं नका ! त्याने शेक्सपिअरच्या नांवावर 'शेक-सीन' (Shake-Scene) अशी बहारीची कोटि केलेली आहे. कां ? तर शेक्सपिअर इतरांच्या नाटकांतले 'सीन' उचलून ते आपल्या नाटकांत दडपीत असे म्हणून ! ही कोटि करून तो म्हणतो, "नाटकाच्या क्षेत्रांत मध्यां एक उपटसुंभ डोमकावळा शिरलेला आहे आणि इतरांची सुंदर पिसें चोरून मोर म्हणून तो मिरवतो आहे !" याच्याहि पलिकडला विषारी कडक टीकेचा मासला दाखवावयाचा झाला, तर तो आपण ज्यांना नाट्याचार्य म्हणून आज मुक्तकंठाने गौरवतो, त्या खाडिलकरांवरील टीकेचा दाखवतां येईल. 'सरस्वतीमंदिरा' सारख्या त्या काळांतल्या विद्वन्मान्य आणि भारदस्त म्हणून समजल्या गेलेल्या मासिकांत, एका प्रतिष्ठित टीकाकाराने, त्यांच्या एका नाटकाचा समाचार घेतांना, अशा आशयाचे उद्गार तळतळून काढलेले होते की, "असा नादान नाटककार जन्माला आला तरी कशाला आला ? आणि, आला, तर तो किती दिवस आमचा अन्त पहाणार आहे ?" म्हणूनच, बर्नॉर्ड शॉने असे म्हटले आहे कीं, "समकालीनांच्या टीकेला जर मीं डरलो असतो, तर माझा केव्हांच निकाल लागून गेला असता. पण, मी वाचक आणि प्रेक्षक यांच्याकडे नजर दिली आणि माझ्या टीकाकाराना पुरून उरलो !"

आपण विचाराल, हें सगळे विषयांतर कशासाठी ? पण हें विषयान्तर नाही. १९३३ सालच्या मार्चमध्ये माझी 'मुक्तात्मा' ही पहिली कादंबरी ज्या वेळीं प्रसिद्ध झाली, त्या वेळीं फडके, खांडेकर आणि अत्रे या माझ्या तिघा समकालीन ज्येष्ठ-श्रेष्ठांनी तिला नाही नाही तीं नांवे ठेवली; व मला असा सल्ला जाहीर रीतीनें दिला की, कादंबरी लिहिणें हें कांहीं माझ्यासारख्या बोजड भाषा लिहिणाऱ्या वर्तमानपत्री लेखकाचें काम नाही. रविकिरण मंडळांतील माझ्या कविमित्रांचाहि असाच अभिप्राय पडला. इतकेच नव्हे, तर टीकाकार या नात्याने मी त्या वेळपर्यंत कमावलेली कीर्ति आतां कादंबरीकार या नात्याने गमावतो की काय, अशीहि भीति त्यांना पडली. माझे वरिष्ठ आणि मित्र या दोघांनी त्या माझ्या पहिल्याच कादंबरीवर जो हा कडाका उडवला, तेवढ्यानेच कांही भागले नाही. मुंबईच्या 'विविधवृत्त' साप्ताहिकांतून त्या कादंबरीचे क्रमशः विडंबनहि प्रसिद्ध होऊं लागले. सारांश, एकाद्या नवशिक्याचे पहिले पुस्तक प्रसिद्ध झाल्यावर साहित्यांतील जाणत्यांकडून त्याची जितकी म्हणून शोभा होणें शक्य असेल, तितकी माझ्या त्या पहिल्या कादंबरीची होऊन गेली. मी जर कच्चा असतो, तर पुन्हा कांही कादंबरी लिहावयाला लेखणी हातांत घेतो ना ! पण, मी असा मख्ख की, त्या सगळ्या हलकल्लोळाला भीक न घालतां, मी लगेच दुसरी कादंबरी तीन महिन्यांच्या आंतच लिहावयाला घेतली आणि ती 'भंगलेले देऊळ' या नांवाने लोकांपुढे आली. आणि काय सांगावे ? ही माझी दुसरी कादंबरी अत्यंत लोकप्रिय आणि सर्वमान्यहि झाली. आपण असें समजूं नका कीं, 'मुक्तात्मा' कादंबरी ही त्या काळांतल्या थोर थोर टीकाकारांनी बोजड आणि रद्द ठरविल्यामुळे कायमची मागे पडली असेल. नाही ! त्याहि कादंबरीच्या आतांपर्यंत अनेक आवृत्त्या निघालेल्या आहेत; व अलिकडील कांहीं टीकाकारांच्या मतानें तर ती एक मराठींतील अगदी नवीन प्रकारची उत्कृष्ट राजकीय कादंबरी ठरून बसलेली आहे. म्हणून, मी म्हणतो की, माझ्या टीकाकारांची मते प्रमाण मानून जर मी लेखणी कायमची खाली

ठेवली असती, तर 'भंगलेले देऊळ,' कांता' किंवा 'चंदनघाडी' यांच्या-सारख्या पुढे सर्वमान्य झालेल्या कादंबऱ्या लिहिण्याचे भाग्य कांही मला लाभले नसते. टीकाकारांविषयीं मी जे हें विस्ताराने बोललो, ते केवळ कादंबरीकार या नात्याने त्यांच्या हातून होऊं घातलेला माझा अपमृत्यु कसा टळला, हें आपल्याला सांगण्यासाठीं !

पण एक गोष्ट मात्र प्रांजळपणाने कबूल केली पाहिजे. ती ही कीं, टीकाकारांच्या माझ्यावरील या आक्षेपांत तथ्य होते. १९३० सालापर्यंत मी मुख्यतः टीकाकार आणि अंशतः पत्रकार म्हणूनच प्रसिद्ध होतो. ललित लेखनाला जी एक हळुवार मनोवृत्ति आणि लडिवाळ लेखणी अवश्य असते, ती घणाघात करण्यांत भूषण मानणाऱ्या टीकाकाराच्या किंवा व्रणविदारण करण्यांत पराक्रम मानणाऱ्या पत्रकाराच्या ठिकाणी कोठून असणार ? माझी वृत्ति विचिकित्सक म्हणून रुक्ष, शैली पांडित्यपूर्ण म्हणून बोजड व दृष्टि दोषैकपरायण म्हणून निर्धृण अशीच त्या वेळी माझ्यासंबंधी समकालीनांची भावना होती. त्यामुळे, कादंबरीलेखनांत मला यश येणार नाही, असें जर त्यांना वाटलें असले, तर त्यांत त्यांचा त्वरी काय दोष ? पण माझी समजूत मान अगदी उलट आहे. मी टीकाकार आणि पत्रकार आहे, म्हणूनच मी यशस्वी कादंबरीकारहि होऊं शकलो. किंवा, मी असेहि म्हणेन की, टीकाकार आणि पत्रकार या दोन्ही नात्यांनी उच्च दर्जाची प्रतिष्ठा संपादन करूनहि, जेव्हा आर्थिक दृष्टीने आपला निभाव लागत नाही, असे माझ्या अनुभवाला आले, तेव्हा अर्थप्राप्तीचे एक हुकमी साधन म्हणून मी कादंबरी-लेखनाकडे वळलो. माझी पहिली कादंबरी ज्या वेळी प्रसिद्ध झाली, त्या वेळीं महाराष्ट्रांत कवि आणि नाटककार यांचा जमाना संपून कादंबरीकारांचा जमाना सुरू झालेला होता; व पैसा आणि प्रसिद्धि हीं दोन्ही मिळविण्याचे साधन म्हणून अनेक तरुण लेखक त्या वाङ्मय-प्रकाराकडे झपाट्याने वळत चाललेले होते. त्यामुळे, मलाहि असा मोह धडला की, आपणहि एकादी कादंबरी लिहून आपले नशीब उदयाळा येते



का पहावे. शिवाय, कादंबरीलेखनामुळे लाभणारी लोकप्रियता पाहून सौ. शांताबाईलाहि सारखें असें वाटे कीं, भाषाप्रभुत्वाबद्दल गाजलेल्या आपल्या पतीने कादंबरी लिहिण्याचा प्रयत्न का करूं नये ? त्यामुळे, ती मला नेहमी म्हणावयाची, “ आतां हें रक्त आटवणारें आणि भरीला शत्रु उत्पन्न करणारें टीकालेखन पुरे झालें. तुम्हाला आवडत नसलं, तरी देखील माझ्यासाठीं म्हणून तरी आता तुम्ही एक कादंबरी लिहा.” अशा रीतीने मी टीकाकाराचा कादंबरीकार झालो. म्हणूनच, मी वारंवार म्हणत आलेलों आहे की, मी कांही कलाकार नाही किंवा माझ्या कादंबऱ्या याहि काही कलाकृति नाहीत. मी एक धंदेवाईक लेखक आहे; व माझ्या कादंबऱ्या या ध्येयवादाची किंवा कलावादाची अवतारी अपत्यें नसून, केवळ जीविकावादाची हंगामी अवलाद आहेत. किंबहुना, एकादा कारखानदार ज्याप्रमाणें आपल्या कारखान्यांतून पैदा होणाऱ्या मुख्य मालाबरोबर इतरहि कांही माल जोडधंदा म्हणून पैदा करतो आणि त्यावर पैसा कमावतो, तसेंच कादंबरीलेखनाच्या बाबतींत माझें झालेलें आहे.

तें कसे तें पहा. माझा मुख्य व्यवसाय गेली चाळीस वर्षे पत्रकाराचा आहे. या व्यवसायांत पहिल्या पांच वर्षांच्या आंतच मला जे प्रामुख्य आणि प्रतिष्ठा प्राप्त झाली, तिच्यामुळे सर्व प्रकारच्या राजकीय आणि सार्वजनिक उलाढालींशी माझा अत्यंत निकट संबंध आला, त्या उलाढालींचें अंतरंग त्यांच्या थेट अगदी पोटांत शिरून पहाण्याची संधि मला मिळाली; व त्या उलाढालींचे जे जे कोणी प्रवर्तक किंवा पुढारी त्या त्या काळांत होऊन गेले, त्यांच्याहि विश्रब्ध सान्निध्याचा लाभ मला घडला. इतकेच नव्हे, तर गेल्या चाळीस वर्षांतील मुंबई आणि मध्यप्रदेश या दोन प्रांतांच्या राज्यकारभारात ज्या कर्तृत्ववाने महत्वाकांक्षी व्यक्ति राज्यकर्ते आणि मुत्सद्दी म्हणून गाजल्या, त्यांपैकी काही धुरंधर व्यक्तींच्या स्नेहाळ सहवासांत राहून, त्यांचे ममोजीवन आणि त्यांची राजकारणें समरसतेने पहाण्याची संधीहि, मला केवळ

पत्रकार म्हणूनच नव्हे, तर त्यांचा सल्लागार आणि सहकारी म्हणूनहि मिळाली. त्याबरोबरच, आपल्या समाजातील सत्ताधारी आणि संपन्न अशा वरिष्ठ श्रेणींतल्या लोकांच्या जीवनक्रमांत भाग घेण्याचा आणि त्यांची मनोगतें न्याहाळण्याचाहि योग मला सतत लाभत गेला किंबहुना, सोळा वर्षांपूर्वी दैनिकाचा संपादक म्हणून मी ज्या वेळी वृत्त-पत्रव्यवसायांत स्वतःच्या पायांवर उभा राहिलो, त्या वेळेपासून राजकारण आणि राज्यकारभार या दोहोंशीहि माझा इतका घनिष्ठ संबंध आला की, त्याव्यतिरिक्त वेगळे असे जीवन मला मुळीं कांही उरलेच नाही; व मध्यप्रदेशांतल्या आणि विशेषतः विदर्भांतल्या महत्त्वाच्या राजकीय घटना, केव्हा त्यांचा एक प्रवर्तक, केव्हां अंशभागी तर केव्हां साक्षी अशा तिन्ही नात्यांनी, मी पहात आलो. राज्यपाल, गृहमंत्री, मुख्य मंत्री इत्यादि वरिष्ठ कार्यकर्ते किंवा काँग्रेसचे अध्यक्ष, सरचिटणीस, प्रांतिक काँग्रेसचे अध्यक्ष इत्यादि वरिष्ठ नेते यांचा जो सहवास गेल्या तीस वर्षांत मला सारखा घडला, त्यामुळे मानवी जीवनाची जशी विविधता आणि उदात्तता मी प्रत्यक्ष पाहिली, तशीच कुटिलता आणि जटिलता, निर्घृणता आणि निस्संगताहि मी अनुभवली.

हे जें मानवी जीवनाचे विलक्षण वैचित्र्य पत्रकार या नात्याने सार्वजनिक चळवळीत वावरत असतांना मी पाहिले, त्यांतूनच माझ्या बहुतेक कादंबऱ्या निर्माण झालेल्या आहेत. श्री. तात्यासाहेब केळकर आणि श्री. शंकरराव देव, ना. श्रीनिवास शास्त्री आणि सर महादेव चौवळ, डॉ. मुंजे आणि डॉ. हेडगेवार, पं. रविशंकर शुल्ल आणि डॉ. राघवेंद्र राव, श्री. त्रिजलाल बियाणी आणि पं. द्वारकाप्रसाद मिश्र, बं. रामराव देशमुख आणि सौ. अनूसयावाई काळे, श्री. रा. कृ. पाटील आणि श्री. पु. का. देशमुख, आचार्य दादा घर्माधिकारी आणि श्री. डांगे, आचार्य विनोबाजी भावे आणि श्रीतुकडोजीमहाराज, श्री. काकासाहेब गाडगीळ आणि श्री. यशवंतराव चव्हाण यांच्यासारख्या गेल्या चाळीस वर्षांतल्या अग्र-

गण्य पुढाऱ्यांच्या, सत्पुरुषांच्या, मुत्सद्यांच्या आणि राज्यकर्त्यांच्या बरोबर त्यांच्या लोभांतला सहाय्यक, विश्वासांतला सहकारी आणि प्रमुख सल्लागार या नात्यांनी निरनिराळ्या चळवळींत आणि महत्त्वाच्या घटनांत भाग घेण्याचे जें भाग्य मला लाभलें, तें भाग्यच मला कादंबरीकार म्हणून साहित्यांत नशीब काढावयालाहि साधनीभूत झाले, असें मी आज कृतज्ञतापूर्वक म्हणतो. त्याचप्रमाणें, श्रीमंत बाबुराव देशमुख, श्रीमंत दादासाहेब धनवटे, श्रीमंत बापुसाहेब चिटणवीस, श्रीमंत पूर्णचंद्रराव बुटी, श्रीमंत राजे प्रतापसिंहराव भोसले, श्री. काळेसाहेब, श्रीमंत ताराबाई बुटी यांच्यासारख्या नागपुरांतील जुन्या जमान्यांतल्या लक्ष्मीपुत्रांचें मध्ययुगीन ऐषआरामी जीवन आणि नव्या जमान्यांतल्या उद्योगपतींची विलायती थाटाची आधुनिक रहाणी यांचाहि अनुभव घेण्याची संधि, त्यांचा एक कुटुंबीय म्हणूनच जणु कांही, मला मनमुराद मिळाली. याहि अनुभवांचा परिणाम माझ्या कादंबरीलेखनावर झाला. हें या सर्व उदार आणि रसिक व्यक्तींचें ऋणहि मी आनंदानें मान्य करतो.

म्हणूनच माझ्या समकालीन कादंबरीकारांपेक्षा अगदी वेगळी अशी मानवी सृष्टि मी उत्पन्न करूं शकलो. प्रो. फडके आणि श्री. खांडेकर यांच्यासारखे वडीलघारे कादंबरीकार आघाडीवर चमकत असतां, त्यांच्या मागून भीत भीत पुढे आलेला जो मी ! --तो मी पांच वर्षांच्या आंतच त्यांच्या बरोबरीने कादंबरीकार म्हणून जो उल्लेखिला जाऊं लागलों, त्याचें कारण एकच आहे. तें कारण हें कीं, आपटे, वा. म. जोशी प्रभृति कादंबरीकारांच्या नंतर, त्या दोघांनी कादंबरीलेखनाचे जे नवे नमुने, आपल्या विशिष्ट प्रकृतिनुसार, निर्माण केले, त्यापेक्षां सर्वच बाबतींत अगदी भिन्न स्वरूपाच्या अशा कादंबऱ्या, माझ्या वृत्तपत्रव्यवसायांतील आणि सार्वजनिक जीवनांतील अवलोकनाचा आणि अनुभवांचा उपयोग करून, मी लिहिल्या. कादंबरीकार म्हणून मी चांगला असेन किंवा वाईट असेन, --हा प्रश्न अलाहिदा. पण, महाराष्ट्रांतील इतर कादंबरीकारांनी न दाखवलेली विशाल आणि विचित्र, भव्य

आणि भोगलोलुप अशा मानवी जीवनाची किती तरी नावीन्यपूर्ण अंगोपांगे मी मराठी वाचकांना दाखवली, हे मात्र निस्संशय.

माझ्या कादंबऱ्यांतून मी रेखाटलेली पात्रे किंवा प्रसंग हे अनेकांना असंभाव्य वाटलेले आहेत, हे मी जाणून आहे. उलट, त्याबरोबरच, प्रत्यक्ष अवलोकनांतल्या व्यक्ति आणि घटना मी जशाच्या तशा उचलून माझ्या कादंबऱ्यांत घातल्या, म्हणूनहि मला अनेकांनी नावे ठेवलेली आहेत. पण, हीं दोन्ही विधाने खरी नाहीत, एवढेच मी म्हणतो. जे मी अंशतः तरी प्रत्यक्ष पाहिले किंवा अनुभवले नाही, ते जसे मी वर्णन केलेले नाही, त्याचप्रमाणे जे पाहिले किंवा अनुभवले, ते जसेच्या तसेच मी कधीहि वर्णन केलेले नाही. याचे एक अगदी ताजे गमतीदार उदाहरण देतां येण्यासारखे आहे. माझ्या नुकत्याच प्रसिद्ध झालेल्या 'रुक्मिणी' या कादंबरीत आपल्या घराण्याचे आणि आपले स्वतःचेहि चित्रण आलेले आहे, अशी समजूत माझ्या परिचया च्या दोघा बड्या व्यक्तींची झाली; व तसे त्यांनी मला लगेच पत्र लिहून प्रांजळपणाने कळविलेहि. तेव्हा, मी मी त्यांना सहजच अशी विनंती केली की, या कादंबरीतले कोणते प्रसंग नेमके आपल्याला अनुलक्षून आहेत, तेवढे मला आपण कृपा करून कळावा. माझ्या या विनंतीनुसार त्या व्यक्ति जेव्हा प्रसंगांचा ताळमेळ घालावयाला बसल्या, तेव्हा त्या दोघांही व्यक्तींना असे दिसून आले कीं, त्या कादंबरीतल्या फारच थोड्या प्रसंगांवर, — पुरत्या पंचवीस टक्के प्रसंगांवरसुद्धा नव्हे, — आपल्याला हक्क सांगतां येईल. या उदाहरणावरून हे स्पष्ट कळून येईल की, माझ्या कादंबऱ्यांतील पात्रे किंवा प्रसंग हे पुष्कळदा जे टीकाकारांना आपल्या ओळखीचे म्हणून वाटतात, ते खरोखरी त्यांना त्या पात्रांची किंवा त्या प्रसंगांची धड ओळख झालेली नसते म्हणून!

अर्थात्, मी कादंबरीकार म्हणून बरेच ललित साहित्य लिहिलेले असले, तरी माझी प्रकृति मात्र टीकाकाराची आहे; व टीकाकार म्हणून साहित्य आणि समाज या दोघांचे निरीक्षण आणि चिंतन करण्याचे जे

विलक्षण व्यसन गेली चाळीस वर्षे मला जडलेले आहे, त्या व्यसनामुळेच मी कादंबरीकार झालो. प्रसिद्ध इंग्रजी टीकाकार मॅथ्यू अलर्नॉड याने, “कविता ही जीवनाची टीका आहे,” अशी कवितेची व्याख्या केलेली आहे. त्याने ‘टीका’ हा शब्द कोणत्या अर्थाने वापरलेला आहे, हे मला माहित नाही. पण, मी जो कादंबरीकार झालो, तो केवळ समाजजीवनाचा टीकाकार म्हणून ! आणि, पत्रकार झाला, तरी तो सुद्धा समाजजीवनाचा टीकाकारच नसतो काय ? त्यामुळे, माझ्या कादंबऱ्यांना कोणी ‘रिपोर्टज’ म्हटले, कोणी ‘विकृत चित्रण’ म्हणून निंदिले किंवा कोणी ‘वर्तमानपत्री गळाठा’ म्हणून टाकाऊ ठरविले, तरी त्याबद्दल मला दुःख नाही. उलट, मराठी वाचकांच्या गेल्या दोन पिढ्या माझ्या कादंबऱ्या सतत उत्सुकतेने वाचीत आलेल्या आहेत आणि इतरही प्रमुख भारतीय भाषांत त्यांच्या अनुवादित आवृत्त्या सारख्या निघत आहेत, यांत मला समाधान आहे.

‘तरुण भारत, २३ ऑक्टोबर १९६०

सत्यकथा, जानेवारी १९६१

## माझे कादंबरीलेखन

प्रश्न:—कादंबरीलेखनाकडे वळण्यास आपणांस कोणते कारण घडलें ?

उत्तर:—माझी टीकाकाराची भूमिकाच मला कादंबरीकार व्हावयाला प्रेरक झाली. टीका ही कादंबरीची आई कशी होऊ शकते, याचें कदाचित् आपल्याला नवल वाटेल; व मी टीकाकाराचा कादंबरीकार कसा झालों, असा प्रश्न विचारणारे अनेक लोक गेल्या दोन वर्षांत मला भेटलेले आहेत. किंबहुना, दोन; वर्षांपूर्वी माझ्या 'मुक्तात्मा' कादंबरीला मिळालेल्या यशाबद्दल माझे अभिनंदन करतांना प्रो. श्री. ना. बनहट्टी यांनीं मुंबईहून मुद्दाम पाठविलेल्या पत्रांत, त्या यशाच्या मोहाला बळी पडून, मी आपलें मूळचें विवेचकाचें क्षेत्र सोडूं नये, असा आग्रहाचा सल्ला मला दिलेला होता. पण कादंबरी हा तरी एका परीनें टीकेचाच व्यापक प्रकार नव्हे काय ? टीकाकार हा आपल्यापुढें येणाऱ्या ग्रंथाच्या विशेषांचें वर्णन आणि विश्लेषण करितो; तर कादंबरीकार हा आपल्यापुढें वावरणाऱ्या समाजाच्या विशेषांचें वर्णन आणि विश्लेषण करितो, एवढाच काय तो फरक. पहिल्याची भूमिका संकुचित म्हणजे फक्त वाङ्मयाच्या टीकाकाराची असते; तर दुसरा मुळीं एकंदर मानवी जीवनाचा,—त्या जीवनांतील साऱ्या विशेषांचा आणि आणि वैचित्र्याचा,—टीकाकार असतो. ललित वाङ्मय म्हणजे बोलून चालून मानवी जीवनाची अनुकृती, प्रतिकृती किंवा विकृती होय. तेव्हां, त्या वाङ्मयाचे टीकाकार होण्यापेक्षां त्याला आधारभूत असलेल्या विशाल मानवी जीवनाचे टीकाकार होणें, हे अधिक उद्बोधक, अधिक आल्हाददायक नाही काय ? मी कादंबरीलेखनाकडे वळलों, तो मुख्यतः याच भावनेनें.

प्रश्न:-सत्य दृष्टीच्या आधारेण आपण आपल्या कादंबऱ्यांची उभारणी करतां कीं केवळ कल्पनेच्या साम्राज्यांत विहार करण्याकडे आपल्या मनाचा कल आहे ?

उत्तर:-ललित वाङ्मय म्हणजे निव्वळ सत्य नव्हे; तर अवलोकन, अनुभूति आणि आकांक्षा यांची मनोहर सरमिसळ. मनुष्य जितका कल्पक, तितक्या त्याच्या आकांक्षा उत्कट आणि उच्च. शिवाय, अवलोकित किंवा अनुभूत गोष्टींचें स्मरण मनांत टिकावयाला आणि पुढे त्यांचें हुबेहूब वर्णन करावयालाहि कल्पनाशक्तीची मदत अवश्य असतेच. या दृष्टीनें ललित वाङ्मयाच्या निर्मितींत कल्पकतेला अत्यंत महत्त्वाचें स्थान आहे. विशेषतः, ज्याच्या आकांक्षा उच्च असतात, त्याचें कथालेखन जात्याच कल्पकतापूर्ण असतें. ब्रिटिश मुत्सद्दी आणि कादंबरीकार डिस्राएली यानें आपल्या कथालेखनासंबंधी असे उद्गार काढलेले आहेत कीं, “ माझ्या आकांक्षा जेव्हां अनावर होतात, तेव्हां त्यांना प्रकट व्हावयाला संधी देण्यासाठीं मी कादंबरी लिहावयाला बसतो; व कादंबरींत त्या इतक्या स्पष्ट आणि संघटित स्वरूपांत व्यक्त होतात कीं, त्यांना व्यवहारांत मूर्त स्वरूप देणें मला पुढें सोपें जातें.” त्याच्या ‘सिबिल’ या कादंबरीतील बहुतेक कल्पना पुढें तो इंग्लंडचा मुख्य प्रधान झाल्यावर त्यानें अमलांत आणून यशस्वीहि करून दाखविल्या. अशा तऱ्हेचें कर्तृत्व फारच थोड्या कादंबरीकारांत असतें, ही गोष्ट खरी. पण, कोणत्याहि कादंबरीकाराच्या कृतींत जर वास्तवाला कल्पनेची म्हणजे अनुभूताला आकांक्षिताची जोड मिळणार नाही, तर तिच्यांत रम्यत्व उत्पन्न होणें अशक्य आहे. कला आणि मतप्रतिपादन या दोहोंच्या दृष्टीनें, अवलोकित आणि अनुभूत घटनांत अवश्य ते फरक करून, मी त्यांचा उपयोग माझ्या कादंबऱ्यांतून केलेला आहे. माझ्या ‘भंगलेलें देऊळ’ या कादंबरीविषयीं लिहितांना मुंबईच्या एका वृत्तपत्रानें असे म्हटलेलें होतें कीं, “ तें एक रमणीय स्वप्न आहे.” त्या पत्राचा नेम अगदी थोडक्यात चुकला. ‘भंगलेलें देऊळ’ हें स्वप्न नाही, तर

स्वप्नाळू प्रेमिकांची जीवनकथा आहे. त्या कादंबरींत वर्णन केलेला प्रत्येक महत्त्वाचा प्रसंग वास्तव आहे.

प्रश्न:—कथालेखनांत आपण तत्त्वास प्राधान्य देतां कीं कलेस ?

उत्तर:—कला आणि मतप्रतिपादन या दोहोंचें महत्त्व मी सारखेंच समजतो. इतकेंच नव्हे, तर मतप्रतिपादन यशस्वी व्हावें अशी जर इच्छा असेल, तर कलेच्या बाबतींत यत्किंचितहि ह्यगय करून चालणार नाहीं, असें मला वाटतें. कारण, ललित वाङ्मयाची मोहनी सारी त्याच्या कलात्मकतेंत, त्याच्यांतील कलाविलासांत आहे. कादंबरी हातात घ्यावयाला जर वाचकाला उत्सुकता वाटली नाहीं, तर तिच्यांतील मतप्रतिपादनाचा प्रयत्न निष्फळ होणार नाही काय ?

प्रश्न:—एकादा पाश्चात्य कादंबरीकार आदर्श म्हणून आपण आपल्यापुढें ठेवला आहे काय ?

उत्तर:—माझ्यापुढें आदर्श असा मी कोणताच ठेवलेला नाहीं. पण हार्डी, गॅल्सवर्दी, टर्जिनिव्ह आणि बॅल्झॅक हे माझे आवडते कादंबरीकार आहेत.

प्रश्न:—इंग्रजी वा इतर प्रमुख भाषांत आपल्या कादंबऱ्यांचीं रूपांतरे झाली, तर जगाचें लक्ष अल्प प्रमाणांत तरी महाराष्ट्र साहित्याकडे वळेल, असा आपणांस विश्वास वाटतो काय ?

उत्तर:—आपल्या या प्रश्नाला मनमोकळेपणानें उत्तर देणें म्हणजे स्वतःवर आत्मप्रौढीचा आरोप ओढवून घेण्यासारखें आहे. आत्मविश्वास हा अहंकाराचाच धाकटा भाऊ समजला जातो; व त्याचें स्वगत भाषण आपल्याला कितीहि प्रोत्साहक होत असलें, तरी नाटकांतील पात्राच्या स्वगत भाषणाप्रमाणें तें लोकांच्या कानांवर पडूं देऊन स्वतःला हास्यास्पद करून घेण्यांत काय स्वारस्य ?

प्रश्न: आपल्याला आपली कोणती कादंबरी विशेष आवडते व ती कां ?



उत्तर:-माझी कोणतीच कादंबरी मला आवडत नाही. गेल्या उन्हाळ्यांत मुंबईत असताना श्री. श्रीपाद अमृत डांगे हे 'मुक्तात्मा' कादंबरीविषयी बोलतांना मला म्हणाले, "आमच्या आरंभीच्या चळवळीचे वर्णन तुम्ही अगदी हुबेहूब आणि अतिशय उठावदार केलेले आहे" त्यांचे हे उद्गार ऐकून मला बरे वाटले; व साम्यवादी चळवळीच्या महाराष्ट्रांतील उपक्रमाचे शब्दचित्र म्हणून माझ्या त्या कादंबरीला जगाच्या दृष्टीने थोडे तरी महत्त्व मिळेल, असा विचार क्षणैक माझ्या मनांत चमकून गेला. पण, माझ्या या दोन्ही कादंबऱ्यांना, निरनिराळ्या कारणांमुळे, लोकप्रियता लाभलेली असली, तरी मला स्वतःला मात्र हे कथालेखन समाधानकारक वाटत नाही. मध्यप्रांतांतील जंगल सत्याग्रहाच्या चळवळीवर मी सध्यां लिहित असलेली कादंबरी मात्र कदाचित् मला आवडण्याचा संभव आहे. परंतु, जी कादंबरी अद्याप प्रसिद्धच काय, पण लिहून सुद्धां झालेली नाही, तिच्यासंबंधीं वाच्यता करण्यात काय अर्थ ?

विहंगम, ऑगस्ट १९३५

स्वैर विचार, ऑक्टोबर १९३८

## ‘मुक्तात्मा’ पुन्हा लिहिली तर ?

एकदा लिहिलेली कादंबरी पुन्हा लिहून काढणें खरोखरीच शक्य आहे काय ?

मला वाटतें, नाही. किंबहुना, मी तर असेंहि म्हणोन की, कोणतीहि ललित कृति ही पुन्हा लिहून काढणें शक्य नाही.

‘ललित कृति’ हा शब्दप्रयोग मी मुद्दामच केलेला आहे. कारण, इतर सर्व प्रकारचें वाङ्मय हें पुन्हा लिहून काढता येतें, असा सामान्यतः अनुभव आहे. किंबहुना, शास्त्रीय वाङ्मयावरील ग्रंथ हे तर, नवीन प्रमेयें आणि संशोधन यांचा समावेश करण्यासाठीं, दर नव्या आवृत्तिगणिक, सुधारावे आणि वाढवावे लागतात. ऐतिहासिक ग्रंथांसंबंधीहि असेंच म्हणता येईल. इतकेच नव्हे, तर साहित्यविषयक प्रबंधहि पुष्कळदां संपूर्ण पुन्हा लिहून काढल्याचें मला माहित आहे. फार कशाला? मी स्वतःच माझा चिपळूणकरांवरील टीकात्मक प्रबंध प्रत्येक आवृत्तिगणिक पुन्हा संपूर्ण नव्याने लिहून काढलेला आहे.

आणि, तरीहि मी म्हणतो की, ललित कृति ही मात्र पुन्हा लिहून काढणें शक्य नाहीं. मग टीकाकारांनी त्या कृतींतले किती का दोष दाखविलेले असत ना !

कारण, ललित कृति—मग ती कविता असो, कादंबरी असो किंवा नाटक असो,—ही एका विशिष्ट चिंतनात्मक मनोवृत्तींतून आविर्भूत झालेली असते; एका विशिष्ट मनोवस्थेचे, एका विशिष्ट भावसमाधीचे ती कृति हें अपत्य असतें. अर्थात् ती मनोवस्था आणि ती भावसमाधि यांची पुन्हा

तितकीच उत्कट आणि गाढ अनुभूति घडल्याशिवाय ती कृति पुन्हा लिहून काढणें शक्य नाही.

माझे हें विधान ऐकून आपण कदाचित् असें म्हणाल की, तुम्ही आज एकाद्या कविसारखे बोलतां आहांत ! पण, कवीसुद्धा आपल्या कृतीचें अनेकदा परिष्करण करितात, असा अनुभव आहे. शेलेने आपली ‘स्काय लार्क’ ही कविता तीन वेळां लिहिली, हें प्रसिद्धच आहे; व मराठी कवींपैकीं कांहींनी तर आपल्या कविता अनेक वेळा संपूर्ण नव्याने लिहून काढल्याचेहि सर्वश्रुत आहे. जिथे कवीसुद्धा आपल्या ललित कृतीचें पुनः पुन्हा परिष्करण करितात, तिथे कादंबरीकाराने, “मला आपली कादंबरी पुन्हा एकदा लिहून काढणें शक्य होणार नाही,” असें का म्हणावें ?

कारण, कवि ज्या एका मनोवस्थेंत कविता लिहितो, त्या मनोवस्थेचा अनुभव त्याला पुन्हा सुलभतेने घेतां येत असावा, असें दिसतें. वर्डस्वर्थनें तर कवितेची व्याख्या करतांना, “ मनाच्या शांत स्थितींत आठवलेल्या भावनेंतून तिचा उगम होतो,” असे म्हटलेलें आहे. पण एकदा उत्कटतेनें भोगलेल्या भावनेची अनुभूती पुन्हा तितक्याच उत्कटतेनें घेण्याची ही कवीची किमया कादंबरीकाराला साध्य नाही. भावगीत लिहिण्याच्या वेळची कवीच्या मनाची अवस्था ही जितकी उत्कट तितकीच अल्पजीवीहि असते. उलट, कादंबरी लिहिण्याच्या वेळची कादंबरीकाराच्या मनाची अवस्था ही चिंतनप्रधान, सखोल आणि दीर्घ काल टिकणारी अशी असल्यामुळे, त्या अवस्थेंत पुन्हा प्रवेश करून प्रतिभेला ती ललित कृति पुन्हा नव्याने लिहून काढणें शक्य होत नसावें. जगांतील श्रेष्ठ कादंबरीकारांनी टीकाकारांच्या मताने अत्यंत सदोष ठरलेल्याहि आपल्या कादंबऱ्या, त्यांच्या सूचनांनुसार, ज्या पुन्हा लिहून काढल्या नाहीत, त्या, मला वाटतें, याच कारणामुळें. स्वतःची एकदां लिहिलेली कादंबरी जर पुन्हा लिहून काढणें शक्य असतें,

तर महाराष्ट्रांतल्या सगळ्या थोर टीकाकारांनी नाकें मुरडलेल्या माझ्या 'मुक्तात्मा' या कादंबरीच्या ज्या तीन आवृत्त्या गेल्या वीस वर्षांत निघाल्या, त्यांपैकीं एका आवृत्तीच्या वेळीं तरी मी ती संपूर्ण पुन्हा लिहून काढण्याची काळजी घेतली नसती का ?

तथापि, आपण फार पूर्वी जी एक कादंबरी लिहिलेली असेल, ती आपल्याला परिपक्व अनुभवांच्या दृष्टीने पुन्हा लिहावयाची झाली, तर ती आपण कशी लिहू, याची कल्पना करणे मात्र मोठे गमतोचें आहे. बर्नार्ड शॉ याने नाटककार म्हणून नांव कमावण्यापूर्वी प्रथम कादंबरीकार म्हणून पुढें येण्याची घडपड केलेली होती. त्याने सुरुवातीला ज्या पांच कादंबऱ्या लिहिल्या, त्या सर्व त्याच्या नाट्यकृतींवर लुब्ध झालेले रसिक तर विसरून गेलेच, पण तो स्वतःहि पुढे विसरून गेला. इतका की, एका टीकाकाराने ज्या वेळीं त्याला त्या कादंबऱ्यांसंबंधीं प्रश्न केला, त्या वेळीं, "मला त्या कादंबऱ्यांतील एकहि पात्र किंवा प्रसंग आतां आठवत नाही," असें उत्तर त्यानें दिलें ! इतकेच नव्हे, तर "त्या कादंबऱ्या तुम्ही पुन्हा लिहून कां काढीत नाही?" असा प्रश्न जेव्हां त्या टीकाकाराने त्याला केला, त्या वेळीं त्या पृच्छेंतली खोंच लक्षांत घेऊन स्वतः शॉनेच त्याला असा प्रतिप्रश्न केला की, "मला जर आज वाटेल तितकी नवी मानसप्रजा निर्माण करण्याचें सामर्थ्य आहे, तर मी माझ्या या जुन्या, मृत आणि विस्मृत प्रजेच्या पुनरुज्जीवनाचा खटाटोप कशाला करीन ?" मला वाटतें, प्रत्येक कादंबरीकाराची आपल्या जुन्या कृतींविषयींची भावना अशाच प्रकारची असावी.

त्यामुळे, आपली जुनी कादंबरी पुन्हा एकदा लिहून पाहिली, तर ती कशी होऊं शकेल, याचा विचार करणें हें एका परीने मोठें मनोरंजक वाटतें.

'मुक्तात्मा' ही माझी पहिली कादंबरी प्रसिद्ध झाल्याला यंदा एकवीस वर्षे होतात. या कादंबरीनंतर माझ्या तेरा कादंबऱ्या प्रसिद्ध

झालेल्या आहेत. त्यांपैकी कोणतीही कादंबरी जरी आज त्यांच्या या वडील बहिणीच्या शेजारी ठेवून तुलना करावयाला गेले, तरी त्यांच्या तोंडवळ्यात प्रायः कोणत्याच प्रकारचे साम्य दृष्टीस पडणार नाही. भाषाशैली घ्या, कथानकाची रचना घ्या, स्वभावरेखन घ्या किंवा वर्णनाची पद्धति घ्या, यांपैकी कोणत्याच बाबतींत ही पहिली कादंबरी आणि नंतरच्या कादंबऱ्या यांच्यांत साम्य आढळून येणार नाही. जे काय सादृश्य दृष्टीस पडते, ते फक्त राजकीय परिस्थिति आणि चर्चा यांच्या चित्रणाच्या बाबतींत! तेवढी एक बाब सोडल्यास इतर बाबतींत या कादंबऱ्या एकमेकींशी वळंशी विसदृश आहेत, असें मी म्हटलें, तर तें चूक होणार नाही.

या विसदृशतेचे कारणहि अगदी उघड आहे. तें असें कीं, ‘ मुक्तात्मा ’ ही पहिली कादंबरी लिहिण्यापूर्वी सतत बारा वर्षे मी वृत्तपत्रव्यवसाय आणि टीकालेखन ही दोनच कामें मुख्यतः करित आलेलों होतो. ललित वाङ्मयाची भाषा आणि वृत्तपत्र किंवा टीकालेख यांची भाषा या अगदी भिन्न असतात, हें प्रसिद्धच आहे. त्यामुळे, भाषेपासून तों कथानकाच्या रचनेपर्यंत माझा जो सर्वच बाबतींत त्या वेळीं अननुभव होता, त्याचा परिणाम या पहिल्या कादंबरीवर साहजिकच फार झाला. तो इतका की, प्रो. फडके आणि श्री. खांडेकर या दोघा त्या काळांतल्या अत्यंत लोकप्रिय ज्येष्ठ कादंबरीकारांनी माझी ही पहिली कादंबरी वाचल्यावर, मला कादंबरीलेखनाचें तंत्र जमणें शक्य नाही, असा अभिप्राय अगदी प्रांजळपणानें दिला. आचार्य अत्रे यांनीं तर, या कादंबरीचीं पहिलीं चार पांच पाने वाचल्यावर, जांभया येऊं लागल्या-मुळे ती कंटाळून बाजूला ठेवली, व माझ्यासारख्या संस्कृतप्रचुर भाषा लिहिणाऱ्या वर्तमानपत्री बोजड लेखकाला कादंबरीलेखनाचें साजूक तंत्र साधणार नाहीं, अशा आशयाचा भुभुक्कारहि ‘ वायुपुत्र ’ या टोपण नांवाने ‘ संजीवनी ’ साप्ताहिकांतील आपल्या सदरांतून जाहीर रीतीनें केला.

अर्थात् 'मुक्तात्मा' कादंबरी जर मी पुन्हा लिहावयाला घेतली, तर, या सगळ्या थोर टीकाकारांच्या अभिप्रायांनुसार, मला अगदी भाषे-पासूनच ती सुधारावयाला प्रारंभ करावा लागेल. त्या कादंबरीची भाषा संस्कृतप्रचुर आहे; तिच्यातील व्यक्तींच्या म्हणा किंवा नैसर्गिक दृश्यांच्या म्हणा वर्णनांवरहि संस्कृत शैलीची छाप आहे; व पात्रांचें व्यक्तित्व ज्या कल्पनांनी प्रेरित होऊन निर्माण केलेलें आहे, त्या कल्पनाहि मूलतः अभिजात संस्कृत साहित्याच्या चिंतनांतून स्फुरलेल्या आहेत. कादंबरीचा नायक चंद्रशेखर याचेंच उदाहरण घ्या. कै. हरिभाऊ आपटे यांच्या 'कर्मयोग' या कादंबरीतील 'चंद्रशेखर' या पात्रावरून, डॉ. रवींद्रनाथ टागोर यांच्या 'गोरा' या कादंबरीतील 'गौरमोहन' या पात्रावरून आणि प्रसिद्ध क्रांतिकारक चंद्रशेखर आजाद यांच्या रोमांचकारी वीरचरितावरून मला माझ्या या पहिल्या मानसपुत्राच्या व्यक्तित्वाची घडण करण्याची कल्पना सुचली. पण, माझ्या मनावर संस्कृत साहित्यातील रामचंद्रापासून तों चाणक्यापर्यंत निरनिराळ्या नायकांच्या व्यक्तित्वाचा त्या वेळीं इतका कांही ठसा उमटलेला होता कीं, माझ्या या मानसपुत्राचें व्यक्तित्व कोणत्याच बाबतींत हरिभाऊंच्या मानसपुत्राशीं जुळतें राहूं शकलें नाहीं. तसेंच चन्द्रशेखर आजादशींहि ! जणुं संस्कृत साहित्यशास्त्राचे निकष डोळ्यांपुढें ठेऊनच मी हा माझ्या पहिल्या कादंबरीचा नायक उत्पन्न केला. तथापि, त्या काळांतल्या ज्या राजकीय घटनांच्या पार्श्वपटावर त्याचें चित्र मी रेखाटलेलें आहे, ती परिस्थिति आणि त्याबरोबरच त्या सुमाराम भारतांत स्थापन झालेल्या कम्युनिस्ट पक्षाच्या संघटनेंत प्रमुख असलेल्या माझ्या एका मित्राचें,—श्री. श्री. अ. डांगे यांचें व्यक्तित्व,—हीं दोन्ही इतकीं प्रभावी होती कीं, त्यामुळे चन्द्रशेखरचें चित्रण आपोआपच आधुनिक होऊन गेलें, हा भाग निराळा.

आज जर हेंच चन्द्रशेखरचें पात्र मी पुन्हा निर्माण करण्याचे ठरवलें, तर तें कशा प्रकारचें राहिल ? बाप माहीत नसलेला नायकिणीचा

मुलगा आणि त्यांतून सामाजिक संघर्षांच्या आवर्तांत सांपडून कम्युनिस्ट झालेला ! — तो खरोखरी कसा दिसला पाहिजे ? त्याची वेषभूषा कशी असली पाहिजे ? त्याचें बोलणें—चालणें कशा प्रकारचें असलें पाहिजे ? — इत्यादि गोष्टींची कल्पना आपण सहज करूं शकाल. ‘ मुक्तात्मा ’ कादंबरींतील चंद्रशेखर हा स्वतः सांगतो म्हणूनच तो गोवेकरणीचा मुलगा आहे, हें आपल्याला कळतें; व तो अगदी कडवटपणानें राजकारणावर टीका करतो, म्हणूनच आपल्याला त्याच्या कम्युनिस्ट मतांची ओळख पटते. एरवीं, त्याची चालचर्या ही जशी संस्कृत साहित्यांतल्या धीरोदात्त नायकाला शोभण्यासारखी आहे, तशी त्याच्या तोंडची भाषा ही सुद्धा संस्कृत वाङ्मयांत मुरलेल्या पंडिताला शोभण्यासारखी आहे.

चंद्रशेखरचें हें संस्कृतमय व्यक्तित्व पाहून बुचकळ्यांत पडलेल्या अनेक टीकाकारांनी गेल्या तीस वर्षांत पुनःपुन्हा मला असा प्रश्न विचारलेला आहे कीं, “ तुमचा हा कम्युनिस्ट नायक इतका संस्कृतमय, इतका सुसंस्कृत, इतका सहृदय कसा ? इतका निर्व्यसनी, इतका निर्मोह कसा ? ” या त्यांच्या प्रश्नाचे उत्तर मी आतापर्यंत देऊ शकलो नाही. पण, तें उत्तर आज अगदी मोकळ्या मनानें द्यावयाचे झाले, तर मी असे देईन कीं, १९१८ पासून १९३० पर्यंत महाराष्ट्रांतील पहिला कम्युनिस्ट कार्यकर्ता किंबहुना अखिल भारतांतील कम्युनिस्ट चळवळीचा एक आद्य प्रवर्तक म्हणून श्री. डांगे यांचें जें व्यक्तित्व सारखें माझ्या डोळ्यांपुढे तळपत होतें, तें व्यक्तित्व संस्कृतमय होतें, म्हणून त्या व्यक्तित्वाच्या आकर्षणांतून स्फुरलेला माझा हा नायकहि इतका संस्कृतमय, इतका सहृदय आणि इतका सुशील आपोआपच होऊन गेला ! श्री. मानवेन्द्रनाथ राँय यांचा एकमेव अपवाद सोडल्यास, श्री. डांगे यांचे व्यक्तित्व हे केवळ राजकीय दृष्टीनेच नव्हे, तर सांस्कृतिक दृष्टीनेहि भारतीय कम्युनिस्ट पक्षांत अद्वितीय ठरेल. १९१८ सालीं, मुंबईच्या विल्सन कॉलेजांत शिकत असतांना, चळवळे उपद्रवी विद्यार्थी म्हणून ते जितके गाजलेले होते, तितकाच संस्कृत आणि इंग्रजी या दोन

भाषांतील वाङ्मयाचे गाढ व्यासंगी म्हणूनहि त्यांनी लौकिक संपादन केलेला होता. इतका की, त्या कॉलेजचे प्रिन्सिपॉल डॉ. मॅकिन्, इंग्रजीचे अध्यापक प्रो. नी. स. ताकखाव आणि संस्कृतचे अध्यापक प्रो. ह. दा. वेलणकर या तिघांचाहि त्यांच्यावर लोभ होता. विशेष कौतुकाची गोष्ट ही की, इंटरमीजिएटच्या वर्गात गेल्यापासूनच मुळी 'मालती-माधव', 'मृच्छकटिक' आणि 'मुद्राराक्षस' या संस्कृतांतील तीन अगदी भिन्न स्वरूपाच्या नाटकांचे त्यांचे अध्ययन आणि चिंतन चालू होतें; व 'मालती-माधवा'चा इंग्रजी अनुवाद करून विस्तृत प्रस्तावनेसह त्याची आधुनिक पद्धतीची सटीप आवृत्ति काढण्याचाहि त्यांचा प्रयत्न सुरू होता. त्याबरोबरच गोविंदाग्रजांच्या कांहीं उत्कृष्ट कवितांचाहि इंग्रजी अनुवाद त्यांनी केलेला होता. इंग्रजी आणि संस्कृत या दोन भाषांतील निवडक उत्तम ग्रंथांचा त्यांनी केलेला संग्रह, सतत नवीन ग्रंथ विकत घेण्याचा त्यांचा हव्यास, पहाटे तीन चार वाजेपर्यंत सारी रात्र वाचनांत घालवण्याचे त्यांचें वेड, वेशभूषेपासून तों टेबलाच्या सजावटीपर्यंत प्रत्येक बाबतींत प्रतीत होणारी त्यांची कलाप्रेमी वृत्ति, श्री. र. शि. निमकर यांच्यासारख्या हुच्च समजल्या गेलेल्याहि आपल्या मित्रांविषयीची त्यांची निष्ठा व आपल्या पोटच्या गोळ्याप्रमाणे त्यांना विलक्षण वात्सल्याने वाढवणारी त्यांच्या काकांची उपस्त्री जी दगुबाई तिच्यावरील त्यांचें नितांत प्रेम !—माझ्या वयाच्या सतराव्या वर्षापासून श्री. डांगे यांचें हें बुद्धिप्रभ, अभिजात, संस्कृतमय, स्नेहाळ व्यक्तित्व माझ्या डोळ्यांसमोर विकसित होत असलेलें मी पाहात होतों.

१९१९ सालीं शिवजयंतीच्या मुहूर्तावर श्री. डांगे यांच्याशी माझी ओळख झाल्यापासून आमचा स्नेह झपाट्याने वाढत गेला. 'आधुनिक कविपंचक' आणि 'विष्णु कृष्ण चिपळूणकर' हे माझे पहिले दोन टीकाप्रबंध मी लिहित असतांना, स्वतःच्या संग्रहांतले उत्कृष्ट इंग्रजी टीकाग्रंथ देऊन आणि नाना प्रकारच्या सूचनाहि करून, पाश्चात्य वाङ्मयातील सर्जनशील टीकापद्धति मराठींत आणण्याच्या कामीं त्यांनी मला प्रोत्साहन दिलें.



आमच्या स्नेहाच्या त्या सुरवातीच्या दिवसांत रात्रीच्या रात्री आम्ही साहित्य, कला आणि राजकारण यांची चर्चा करण्यांत घालवल्या होत्या; व या सगळ्या गोष्टींच्या भरीला कानपूर आणि मीरत या दोन कटांच्या खटल्यांच्या वेळी ते तुरुंगांत असतांना त्यांचा आणि माझा पत्रव्यवहारहि सारखा चालू होता. मी माझ्या वाचनांत येणारे मराठी, संस्कृत आणि इंग्रजी ग्रंथ त्यांना नेमाने पाठवीत असे; व त्यासंबंधीचे आपले विचार ते मला विस्तृत पत्रे लिहून कळवीत असत. १९४८ च्या फेब्रुवारींत गांधीवधानंतर झालेल्या आमच्या ‘ शांता-निवासा ’च्या विध्वंसांत हा पत्रव्यवहार सगळा नष्ट होऊन गेला. पण, अशा रीतीने श्री. डांगे यांचे हे जें अभिजात, सुसंस्कृत, कलाप्रेमी, बहुश्रुत, विलोभनीय व्यक्तित्व माझ्या डोळ्यांपुढे बारा वर्षे होते, त्या व्यक्तित्वाच्या माझ्या मनावर पडलेल्या प्रभावांतून चंद्रशेखरचे संस्कृतमय, क्रांतिकारी व्यक्तित्व आविर्भूत झालेले आहे. मात्र चंद्रशेखर म्हणजे कांहीं केवळ श्री. डांगे यांची प्रतिकृति नव्हे, हें लक्षांत ठेवले पाहिजे. निमकर, जोगळेकर, पर्वते, केरकर, मांजरेकर, वेंगुर्लेकर प्रभृति त्या काळांतले माझे जे अनेक स्नेही आणि वर्गबंधु होते, त्यांच्या स्वभावाच्या आणि साहचर्याच्या छटा त्यांच्या व्यक्तित्वांत मिसळलेल्या आहेत.

इथेंच ओघाने आणखीहि एका प्रश्नाचा उलगडा करणें इष्ट होईल. ‘ मुक्तात्मा ’ प्रसिद्ध झाल्यावर कम्युनिस्ट पक्षाचे मुंबईतील विख्यात सह-प्रवासी कार्यकर्ते श्री. लालजी पेंडसे यानी मला एकदा असा प्रश्न विचारला होता की, “ या कादंबरीचा नायक चंद्रशेखर हा तुम्ही गोवेकरणीचा मुलगा कां दाखवला आहे ? त्याला नायकिणीचा मुलगा दाखवल्याने कम्युनिस्ट पक्षाला आपण उगाचच कमीपणा आणल्यासारखा होतो, असें तुम्हांला वाटत नाहीं काय ? ” इतरहि काही मित्रांनी ही शंका त्यावेळी बोलून दाखवलेली होती. इतकेंच नव्हे, तर ‘ मुक्तात्मा ’ प्रकाशित झाल्यानंतर जें नालस्तीचें विलक्षण वृद्धवादळ मुंबईच्या कांहीं वृत्तपत्रां-

तून माझ्याभोवती धिमाणा घालू लागलेले होते, त्या वादळांत, चंद्रशेखरला - नायकिणीचा मुलगा दाखवून मी कलावंत वर्गाची अवहेलना केली, अशा समजुतीने गोव्यात उठलेला निषेधाचा सूरहि घेऊन मिसळला होता. पुण्याच्या 'सकाळ' दैनिकाने मोठ्या सहृदयतेने या निषेधासंबंधी माझी मुलाखत घेऊन ती ताबडतोब प्रसिद्ध केली. त्यामुळे गोव्यात उठलेला हा धुळीचा लोट खाली वसला. तथापि, चंद्रशेखरला मी नायकिणीचा मुलगा कां बनवला, हा प्रश्न शिल्लक उरतोच.

चंद्रशेखरच्या या चमत्कारिक 'जातकुळी'ची कल्पना मला रवींद्रांच्या 'गोरा'च्या जन्मकथेवरून सुचली. मुंबई हायकोर्टातील युरोपियन न्यायाधीश आणि इतरहि काही बडे गोरे अधिकारी यांचा अनेक गोवेकरणींशी प्रेमसंबंध असल्याच्या आख्यायिका त्या वेळी मुंबईत प्रचलित होत्या. त्या आख्यायिका आणि 'गोरा'ची जन्मकथा यांचा मेळ पडून चंद्रशेखरची जातकुळी आकाराला आली. आर्यन एज्युकेशन सोसायटीच्या शाळेंतील माझे स्नेही वेंगुर्लेकर बंधु आणि मांजरेकर बंधु यांच्या केनेडी पुलाजवळील नायकिणींच्या वस्तींत असलेल्या विन्हाडीं माझे जाणे-येणे होते. त्या शाळेंतील नामांकित विद्वान् शिक्षक, वक्ते आणि लेखक श्री. परशुराम दिनकर चित्रे हे तेथून जवळच बटाट्याच्या चाळींत राहात असत. ते सुधारक आणि स्पष्टवक्ते होते. त्यांच्या या स्पष्टवक्तेपणामुळे एकदा पुण्याच्या वसंत व्याख्यानमालेंतील त्यांचें व्याख्यान श्रोत्यांनी गडबड करून बंद पाडण्याचा प्रयत्न केलेला होता. त्यांची मूलगामी विचारसरणी आणि वक्तृत्व यांची छाप विद्यार्थ्यांवर विशेष होती. माझे मित्र श्री. शंकर गणेश वैद्य आणि मी त्यांच्या विन्हाडीं वारंवार जात असूं. चाळिशीच्या घरांत असतांना त्यांनी, मांजरेकर बंधूंच्या भगिनीशीं लग्न करण्याचें नीतिधैर्य दाखवून, आपला जाज्वल्य सुधारकी वाणा कृतीने लोकांच्या प्रत्ययाला आणून दिलेला होता. 'मुक्तात्मा' कादंबरींतील गुप्ते मास्तरांचें पात्र हें श्री.

चित्रे यांच्यावरून सुचलेले आहे. चित्रे, वेंगुलेंकर आणि मांजरेकर यांचा सहवास आणि संभाषणे यांचा प्रभाव चंद्रशेखरची जातकुळी आणि व्यक्तित्व यांच्या घडणीवर झालेला आहे.

या कादंबरीच्या बाराव्या प्रकरणांत फ्रेंच पुलाजवळील म्हणून ज्या “ टुमदार निळ्या बंगली ” चा उल्लेख आलेला आहे, ती दुमजली बंगली आजही दृष्टीस पडते. फरक इतकाच की, ती बंगली वस्तुतः फ्रेंच पुलाजवळ नव्हती; तर केनेडी पुलाच्या रस्त्यावर उजव्या बाजूला होती. आज त्या बंगलीचा सुवकपणा नाहीसा झालेला असून, तिच्या प्रवेशद्वाराच्या दोन्ही स्तंभांवर असलेली ‘ नारायणाश्रम ’ हीं इंग्रजी आणि मराठी अक्षरेंहि अगदी पुसट होऊन गेलेली आहेत; व तिथे आता एक नर्सिंग होम आलेले आहे. पन्नास वर्षांपूर्वी या शोभिवंत बंगलींत मुंबईच्या भारत-विख्यात गायिका श्री. अंजनीबाई मालपेकर या राहात असत. त्या काळांतील लोकप्रिय सत्पुरुष श्रीनारायणमहाराज केडगांवकर यांच्यावर त्यांची नितान्त भक्ति होती; व म्हणूनच त्यांनी आपल्या या बंगलीला ‘ नारायणाश्रम ’ असे नांव दिलेले होते. महाराज मुंबईला आले, म्हणजे त्यांचा मुक्काम केव्हा केव्हा या बंगलीवर असे. १९१७ सालच्या नोव्हेंबरमध्ये श्री. शंकर गणेश वैद्य आणि मी महाराजांच्या दर्शनासाठी, सायंकाळच्या आरतीच्या वेळीं, ‘ नारायणाश्रमांत ’ गेलेलो होतो. श्री. अंजनीबाईंना त्या दिवशीं मी प्रथम पाहिलें आणि त्यांचें भजनहि ऐकलें. त्या वेळी त्यांचें वय पस्तीस वर्षांचें असावें. त्यांचा भक्तिभाव, सौजन्य, सौंदर्य आणि कंठमाधुर्य यांचा जो परिणाम माझ्या मनावर त्या दिवशीं झाला, त्यामुळे चंद्रशेखरचें घर म्हणून ती “ टुमदार निळी बंगली ” ‘ मुक्तात्मा ’ कादंबरींत येऊन गेली. चंद्रशेखरच्या जातकुळीची ही पार्श्वभूमि जर घ्यानांत घेतली, तर त्याचे मनोज्ञ व्यक्तित्व, उदात्त चारित्र्य आणि उत्कट मातृभक्ति यांचा उलगडा होऊन जाईल. त्याबरोबरच, तो गोवेकरणीचा मुलगा आणि अँग्लो-मराठा असूनहि, इतका अभिजात, सुसंस्कृत आणि मनोनिग्रही का आहे, या गोष्टीचाहि !

चंद्रशेखरच्या व्यक्तित्वाचे हें जें संस्कृत वळण, त्याच्या मूर्तीची ही जी अभिजात घडण, ती मला, आतां वीस वर्षांनंतर, जणुं त्याला नव्या मुशींत घालावयाचें ठरवलें, तर प्रथम बदलावी लागेल; व जे सर्वसामान्य कम्युनिस्ट कार्यकर्ते आज आपल्या सगळ्यांच्या डोळ्यांपुढे वावरत आहेत, त्यांच्या वागण्या-बोलण्याची तऱ्हा लक्षांत घेऊन त्या बकाल साक्षांत त्याचें अभिजात व्यक्तित्व नव्याने बसवावें लागेल. पण, हा बदल करावयाचा, म्हणजे केवढा जिवावरला प्रसंग !

नायकाच्या व्यक्तित्वाची मूस जशी मला ही कादंबरी आज पुन्हा लिहितांना बदलावी लागेल, त्याचप्रमाणें कथानकाचा साचाहि बहुतेक सर्वच बदलून घ्यावा लागेल. एक साधीच गोष्ट आपण लक्षांत घ्या. चंद्रशेखर हा कादंबरीचा नायक. पण, तो या कादंबरींत जो वाचकांच्या प्रथम दृष्टीस पडतो, तो कादंबरीची पहिली १२ प्रकरणे आणि १०६ पाने संपून गेल्यावर ! म्हणजे जवळ जवळ  $\frac{1}{3}$  कादंबरी वाचून झाल्यावर ! नायकाला इतक्या उशिरा आपल्या वाचकांसमोर आणून उभा करणारा कादंबरीकार हा तंत्रदृष्ट्या आज अजागळच ठरेल. किंबहुना, हें भाषण लिहिण्यासाठी ज्या वेळीं ही माझी पहिली कादंबरी मी किती तरी वर्षांनीं पुन्हा एकदां चाळून पाहिली, त्या वेळीं मला स्वतःलाच मुळीं माझ्या या तंत्रविषयक घोर अज्ञानाचें विलक्षण नवल वाटलें. म्हणून, ही कादंबरी पुन्हा लिहितांना मला आता तेरावें प्रकरण पहिले करावें लागेल आणि तदनुसार संपूर्ण कथानकाचा ओघहि बदलून घ्यावा लागेल. प्रो. फडके यांनीं ती प्रसिद्ध झाल्याबरोबर काळजीपूर्वक वाचून मला तिच्याविषयीं घाईघाईनें जें एक कार्ड इंग्रजींत घातलेलें होतें, त्यांत त्यांनीं असें म्हटलें असल्याचे मला आठवतें कीं, “ मी ही तुमची ३३६ पानांची कादंबरी २०० पानांत सहज बसवून दाखवीन ! ” मला वाटतें, हें विधान करितांना माझ्या कादंबरीच्या तेराव्या प्रकरणापर्यंतचीं पहिलीं १०६ पाने त्यांना निरुपयोगी वाटली असावीत. पण मला मात्र आजहि तीं पाने निरुपयोगी

वाटत नाहीत. कारण, कादंबरीचा उपनायक केशव याच्या मनोवृत्तीचें आकलन होण्याच्या दृष्टीनें तीं प्रकरणें आवश्यक असून, शिवाय कादंबरींत जें तत्कालीन राजकारणाचें प्रतिबिंब पडलेले आहे, त्यांतील कांहीं अंतःप्रवाह समजण्याच्या दृष्टीनेंहि पहिली तेरा प्रकरणें महत्वाची ठरतात. किंबहुना, चन्द्रशेखरच्या युयुत्सु पण संयत व्यक्तित्वांतील स्निग्ध छटा विशद व्हावयाला त्या प्रकरणांतल्या घटना पुढें कारण झालेल्या असल्यामुळें, मी स्वतः तरी कादंबरीचा हा पहिला नायकविरहित भाग अतिशय उपयुक्त समजतो. तरी सुद्धां, तंत्राच्या दृष्टीनें या भागाची मांडणी कोणताहि तंत्रपटु सराईत कादंबरीकार अगदीं वेमळ्या रीतीनें करील, हें मला मान्य आहे. म्हणूनच मी म्हणतो कीं, ‘मुक्तात्मा’ कादंबरी जर पुन्हा लिहावयाचें मी ठरवलें, तर तेराव्या प्रकरणापासूनच मी आतां तिचा प्रारंभ करीन.

या कादंबरीतील राजकीय स्वरूपाची पात्रें आणि राजकारणाची चर्चा यांच्यांतहि मला आतं तंत्राच्या दृष्टीनें पुष्कळच बदल करावा लागेल. पहिली गोष्ट ही कीं, या कादंबरीचा कालखंड जरी अगदीं लहान असला, तरी त्या काळांतील विशेषतः सुसंस्कृत श्रेणींतल्या प्रतिनिधिभूत व्यक्तींची आणि त्यांच्या विशिष्ट हालचालींची चित्रें रेखाटण्याचें मी ठरविल्यामुळें, तीं पात्रांची बरीच गर्दी झाल्यासारखी वाटते. कांही टीकाकारांचें तर असेंहि मत आहे कीं, तादृश गरज नसतांना मी, केवळ राजकीय चर्चेची माझी हौस फेडून घेण्यासाठी म्हणून, पात्रांचा हा गोंधळ कादंबरींत बळेच घुसडून दिलेला आहे.

याच्या जोडीला कांहीं टीकाकारांचा आणखी एक आक्षेप असा आहे कीं, या कादंबरीतील प्रमिलेचें पात्र, तिच्याभोवती उभा करण्यांत आलेला चाहात्यांचा परिवार आणि तिच्या घरच्या बैठकी या सर्व काल्पनिक आहेत. खुद्द प्रो. फडके यांनीच मुळीं मला त्या वेळीं असें विचारलें होतें कीं, “ ही प्रमिला कोठून पैदा केलीत तुम्ही, माडखोलकर ? पुण्या-

सारख्या स्त्री-शिक्षणाचें माहेरघर असलेल्या शहरांतदेखील अशी चतुर स्त्री आढळणें कठीण जाईल. मग मुंबईत तुम्ही अशी स्त्री आणि तिच्या घरची बैठक कूठे पाहिलीत ?” या त्यांच्या खोचक प्रश्नाचे उत्तर त्या परिस्थितींत देणे मला अर्थातच शक्य नव्हतें. कारण, १९३३ च्या मार्च मध्ये ‘मुक्तात्मा’ वाचकवर्गापुढे आल्या दिवसापासून नालस्तीचें असें कांहीं जबरदस्त घूळवादळ माझ्याभोवती थैमान घालू लागलें कीं, त्या कादंबरीसंबंधी मी कांहींहि बोलणें त्या वेळीं धोक्याचें झालें असतें. पण, आता तें वादळ शमल्याला तीस वर्षे लोटलेली असल्यामुळें, प्रमिला, तिचा परिवार आणि तिच्या घरच्या बैठकी यांच्यासंबंधी थोडा सूचक खुलासा करणे शक्य झालेलें आहे.

या पात्राची कल्पना मला प्रो. नारायण केशव बेहेरे यांच्या सासू-बाई श्री. मालतीबाई पटवर्धन यांच्यावरून अंशतः सुचली. त्या काळांतले गाजलेले तरुण कादंबरीकार श्री. वि. वा. हडप, ‘उद्यान’ आणि ‘नवयुग’ या मासिकांचे संपादक श्री. ग. वि. कुळकर्णी आणि विख्यात कवि श्री. माधवराव काटदरे यांच्या तोंडून मी या बाईचें वर्णन ऐकलेलें होतें. १९२० च्या मे महिन्यांत, माझे गुरु श्री. तात्यासाहेब कोल्हटकर यांच्याबरोबर, मी शांतारामाच्या चाळींतील श्री. मालतीबाईंच्या बिऱ्हाडीं प्रथम गेलों. त्या दिवशीं सायंकाळीं त्यांचे जामात प्रो. बेहेरे यांच्याशिवाय श्री. दाजीसाहेब तुळजापूरकर, वैद्यतीर्थ आप्पाशास्त्री साठे, ‘विविधज्ञानविस्तारा’चे संपादक रावसाहेब मोरमकर, श्री. काकासाहेब सप्रे, डॉ. दि. घों. साठे, श्री. सखाराम राजाराम सरदेसाई, मुंबई सरकारच्या पोलिस खात्यांतील सेवानिवृत्त डेप्युटी सुपरिटेंडंट रावसाहेब गंगाधर केशव उर्फ बाबासाहेब देशपांडे प्रभृति मंडळी त्या बैठकींत माझ्या दृष्टीस पडली. कोल्हटकरांचा मुक्काम मुंबईस असेपर्यंत, बहुधा रोज सायंकाळीं, त्यांच्याबरोबर श्री. मालतीबाईंकडे माझे जाणें होत असे. त्यामुळें, रा. ब. दा. ग. पाध्ये यांच्यापासून तों श्री. अच्युतराव कोल्हटकर यांच्यापर्यंत मुंबईतील निरनिराळ्या

क्षेत्रांतले अनेक प्रमुख कार्यकर्ते, पत्रकार आणि सरकारी अधिकारी मला त्या बैठकींत जवळून पहावयाला मिळाले.

श्री. मालतीबाईना माझ्यासारख्या त्या वेळीं नुकत्याच कुठे पुढे येत असलेल्या पोरसवदा लेखकाविषयी त्यांतल्या त्यांत आपुलकी वाटावयाला, कोल्हटकरांच्या शिष्यत्वाखेरीज, आणखीहि एक कारण घडलेलें होतें. तें असें कीं, मुंबईतील ‘ नवयुग ’ या त्या काळांतल्या लोकप्रिय मासिकाच्या १९१९ जुलैच्या अंकांत ‘ केशवसुतांचा संप्रदाय ’ हा जो माझा पहिला टीकालेख प्रसिद्ध झालेला होता, त्यामुळे त्यांचे जांवई प्रो. बेहेरे यांच्याशी माझे घनिष्ठ संबंध आलेले होते. वस्तुतः त्या लेखांत मी त्यांच्या कवितेवर कडक टीका केलेली होती. तथापि, श्री. के. मा. सोनाळकर, श्री. ए. या. निफाडकर, रेव्हरंड भास्करराव उजगरे, श्री. दे. ना. टिळक प्रभृति इतर कांहीं तत्कालीन कवींप्रमाणे त्या टीकेचा राग न मानता, मे महिन्याच्या सुटीत नागपूरहून मुंबईला आल्यावर, प्रो. बेहेरे हे आपण होऊन मुद्दाम माझ्या घरीं मला भेटावयाला आले. इतकेच नव्हे, तर—स्वतःच्या जलाल टीकापद्धतीमुळे त्या वेळीं बहुतेक जुन्या नव्या कवींचा राग आपल्यावर ओढवून घेऊन टीकास्पद होऊन बसलेला जो मी !—त्या माझ्यासारख्या नवोदित कवीचें कौतुक करणारी कविता लिहून, श्री. माधवराव काटदरे यांच्याप्रमाणेच, त्यांनीं हि ‘ नवयुगां ’तून माझे जाहीर रीतीनें स्वागत केले. त्यांच्या मजविषयीच्या या जिव्हाळ्यामुळे,—आणि कदाचित् माझ्या पोरवयामुळेहि असेल,—श्री. मालतीबाई माझ्याशीं घरगुती मोकळेपणाने वागत असत. श्री. अनंतराव गद्रे, श्री. सीतारामपंत लळित, श्री. बा. रा. पालवणकर, श्री. मा. के. काटदरे, श्री. ग. वि. कुळकर्णी, श्री. वि. वा. हडप, श्री. ग. ना. वीरकर, श्री. पु. बा. कुळकर्णी, श्री. र. शि. निमकर प्रभृति प्रो. बेहेरे यांच्या तरुण समवयस्क मित्रमंडळीची बैठक त्यांच्या बिऱ्हाडीं सामान्यतः सकाळीं असे. या सकाळच्या बैठकीला मी, केव्हा श्री. माधवराव काटदरे किंवा श्री. गणपतराव कुळकर्णी यांच्याबरोबर, तर केव्हा केव्हा एकट्यानेच,

हजर रहात असे. पण त्या वेळीं श्री. मालतीबाई सहसा बाहेर येत नसत. त्यांच्या एकुलत्या एक सुविद्य कन्या सौ. कमलाबाई बेहेरे याच, या सकाळच्या बैठकींत अगत्याने भाग घेऊन, आपल्या हौशी पतीच्या तरुण लेखक मित्रांचें स्वागत करीत असत.

अर्थात् श्री. मालतीबाईंच्या व्यक्तित्वाची आकर्षकता आणि संभाषणांतलें चातुर्य हें, त्यांच्या सुग्रणपणाबरोबरच, जें दिलखुलास प्रकट होत असे, तें त्यांच्या बिऱ्हाडीं बहुतेक रोज सायंकाळी भरण्या ज्येष्ठ कार्यकर्ते, साहित्यिक आणि पत्रकार यांच्या मैफलींत. 'मादाम द स्ताअल' ही पदवी श्री. दाजीसाहेब तुळजापुरकर यांनी त्यांना मोठ्या कौतुकाने दिलेली होती; व त्या बैठकींतहि ते केव्हा केव्हा त्यांना 'मादाम' म्हणून संबोधित असत. 'मुक्तात्मा' कादंबरी प्रसिद्ध झाल्यावर बेहेरे आणि तुळजापुरकर हे दोघेहि आपल्यावर रुष्ट होतील, अशी भीती मला सारखी वाटत होती. पण, कोल्हटकरांप्रमाणे, त्या दोघानीहि श्री. मालतीबाई आणि त्यांच्याकडील बैठकी यांच्या त्या कादंबरींत आलेल्या वर्णनांविषयी कांहीं नाराजी दर्शवली नाही. उलट, १९३३ च्या मे महिन्यांत मी आणि सौ. शांताबाई पुण्यास गेलेलों अमता, दाजीसाहेबांच्या आग्रहाच्या निमंत्रणानुसार, मळवली येथील त्यांच्या 'कुंजविलास' या रम्य बागबंगल्यांत, त्यांचा पाहुणचार घ्यावयाला जेव्हा आम्ही गेलेलो होतो, तेव्हां पहिल्याच दिवशीं दुपारी चहा घेतांना त्यांचा दिलदारपणा आमच्या अनुभवाला आला. चहाच्या वेळीं सर्व मंडळी मोकळेपणाने गप्पा मारीत बसली असतां श्री. दाजीसाहेब हे श्री. मालतीबाईंना हंसत हंसत म्हणाले, "व्हा बरं, ताई ! हे माडखोलकर इथल्या आपल्या बैठकींचं वर्णन-सुद्धा घालून टाकतील उद्या एकाद्या कादंबरींत. आपण जपून वागायला हवं यांच्यासमोर!" श्री. मालतीबाई यावर काहीं बोलल्या नाहीत, फक्त त्यांनी हसून आमच्याकडे पाहिलें. पण, सौ. शांताबाई मात्र दाजीसाहेबांना म्हणाली, "आपल्या 'माझे रामायण' या कादंबरीत आपण नाही का अशा प्रकारचीं अनेक वर्णनं घातलेलीं?" तेव्हां दाजीसाहेबांनीं हंसून



उत्तर दिलें, “मी कुठें दोष दिला तुमच्या पतिराजांना, शांताबाई ? मी फक्त सावध केलं आमच्या मंडळीला, एवढंच !” श्री. दाजीसाहेब आणि श्री. मालतीबाई ही दोघेहि आमरण आमच्याशी सौजन्याने वागलीं; व ज्या ज्या वेळीं प्रो.बेहेरे यांच्याकडे तीं दोघें नागपूरला नंतर आलीं, त्या त्या वेळीं अगत्याने आमच्या घरीं येऊन त्यांनी आमचा पाहुणचार मोठ्या आपुलकीने घेतला.

याच्या अगदी उलट वर्तन रा. सा. बाबासाहेब देशपांडे आणि वैद्यतीर्थ श्री. आप्पाशास्त्री साठे यांचे झालें. शास्त्रीबुवा हे माझ्या वडिलांचे स्नेही. त्यामुळे विद्यार्थिदशेत असल्यापासून मी त्यांना पहात आलेलों होतो. १९२० सालीं प्रो. बेहेरे यांचा परिचय झाल्यानंतर त्यांच्याबरोबर अनेकदा वैद्यतीर्थांच्या काकडवाडींतील दवाखान्यात मी गप्पा मारावयाला जात असे. त्या वेळीं कलकत्यांतील बंगाली क्रांतिकारकांच्या गुप्त संघटना, बंगाली महिलांचा रुचिर केशकलाप आणि पुष्ट यौवन, संदेश, रसगुल्ला, चमचम, रसमलई इत्यादि बंगाली मिठाईचे मधुर प्रकार, मत्स्याहाराचा बौद्धिक गुणांवर होणारा सुपरिणाम इत्यादि विषयांवर ते अगदीं रंगून बोलावयाचे. याहिपेक्षा साहजिकच ते जास्त रंगत असत श्री. मालतीबाईंच्या बैठकींत. शास्त्रीबुवांची मत्स्यलोलुपता रावसाहेब मोरमकर यांच्या बैठकींत मी प्रथम पाहिली; व ‘पाणशेंगा’, ‘जलफल’, ‘पांढरे बटाटे’, ‘डबल जी’, ‘डबल टी’ इत्यादि मासे, अंडी आणि सागुती यांच्यासंबंधी केलेले गमतीदार सूचक शब्द-प्रयोगहि मी या दोन्ही बैठकींत ऐकले. ‘विविधज्ञानविस्तारां’तून त्या सुमारास आद्युर्वेद आणि वैद्यवर्ग यांच्यासंबंधी झालेल्या वादांत वैद्यतीर्थांच्या ज्ञानाची आणि त्यांनी खास तयार केलेल्या कांहीं औषधींची जी कुचाळी करण्यांत आलेली होती, तीहि मी काळजीपूर्वक वाचली होती. धर्ममार्तंड श्री. काशिनाथशास्त्री लेले आणि ‘आचार्य’ मासिकाचे संपादक श्री. विष्णुशास्त्री बापट या आपल्या दोघा मित्रांसकच तेहि वर्णाश्रम घमचे आणि श्रीशंकराचार्यांचे कडवे अभिमानी होते. माझे

सासरे श्री. विश्वनाथराव नवाथे हे नागपुरांतील हिंदु सभा, वर्णाश्रम स्वराज्य संघ, रायफल क्लब इत्यादि संस्थांचे पदाधिकारी आणि कार्यकर्ते असल्यामुळे, त्या नात्यांनी शास्त्रीबुवा आणि रा. सा. बाबासाहेब देशपांडे यांच्याशी त्यांचा त्या वेळीं नुकताच संबंध आलेला होता. मी श्री. नवाथे यांचा जावई आहे, हें कळल्यावर रोबर त्या दोघांनीहि 'मुक्तात्मा' कादंबरीविषयींचा आपला जळफळाट त्यांच्यापाशीं अगदीं जलाल शब्दांनी प्रकट केला. माझे सासरे माझ्या कादंबऱ्या कांहीं वाचीत नसत. त्यामुळे, १९३३ च्या एप्रिलमध्ये, मुंबईहून आपले धर्मसंघटनेचें काम उरकून परत आल्यावर, त्यांनी जेव्हा, सौ. शांताबाईला ही सगळी हकिकत सांगून, शास्त्रीबुवा आणि बाबासाहेब यांच्यासारख्या सच्छील, धर्माभिमानी, राष्ट्रभक्त कार्यकर्त्यांची कुचाळी केल्याबद्दल आपली तीव्र नाराजी व्यक्त केली, तेव्हा मे महिन्यांत मुंबईला गेल्यावर आम्हांला कोणत्या वादळाला तोंड द्यावे लागणार आहे, याची कल्पना मला येऊन गेली.

बाबासाहेबांशीं माझा प्रत्यक्ष संबंध, मी १९२२ सालीं मुंबईहून पुण्यास रहावयाला गेल्यावर, आला. ते त्या वेळीं फर्ग्युसन कॉलेज रोडवर वैदिकाश्रमापाशीं असलेल्या स्वतःच्या 'दासविश्रामधाम' या बंगल्यांत रहात असत. 'ज्ञानप्रकाश'च्या 'काव्य-शास्त्र-विनोद' या माझ्या संपादकत्वाखाली निघणाऱ्या साहित्यविषयक पुरवणींत आलेले 'रेव्हरंड नारायण वामन टिळक' 'तुकारामबुवांचे धर्मविचार' वगैरे लेख त्यांना आवडल्याचें त्यांनी मला पत्र लिहून कळविलें होते; व आपल्या घरीं येऊन भेटण्याची सूचनाहि केली होती. विदर्भातील सार्वजनिक जीवनांत पुढे आघाडीला येऊन चमकलेले नागपूरचे अग्रगण्य कार्यकर्ते डॉ. श्री. ल. काशीकर हे बाबासाहेबांचे आप्त आणि माझे मित्र श्री. व. भ. कर्णिक यांचे अगदी शाळेपासूनचे स्नेही होते. म्हणून, त्यांच्यावर रोबर श्री. कर्णिक आणि मी, १९२३ च्या जुलैमध्ये, एक दिवशीं सायंकाळीं श्री. बाबासाहेबांच्या भेटीला गेलो. त्या वेळी ते इतिहाससंशोधक आणि

श्रीसमर्थ रामदास यांच्या वाङ्मयाचे रसाळ विवेचक म्हणून पुण्यांत गाजलेले होते. त्यांनीं पुढें रामदासी पंथाची रीतसर दीक्षाहि घेतली असावी, असें वाटतें. कारण, १९४६ सालीं, स्वतःच्या शेवटल्या आजारांत, ते आपल्या कन्या नागपूरच्या विख्यात कार्यकर्त्या सौ. सुभगाबाई काशीकर यांच्याकडे रहावयाला आले असता, त्यांनी मुद्दाम माझी आठवण काढल्यामुळे, डॉ. काशीकर यांच्या घरीं मी जेव्हां त्यांना भेटावयाला गेलों, तेव्हां त्यांनी रामदासी भगवी कफनी घातलेली असल्याचें माझ्या दृष्टीस पडलें. पण, ते कवि असतील, अशी कांहीं आमची त्या वेळीं कल्पना नव्हती. या भेटींत शिवकालीन इतिहासांतील स्फूर्तिदायक घटनांवर आपण रचलेल्या पोवाड्यांचा कांहीं भाग आपल्या खणखणीत सुरेल आवाजांत साभिनय म्हणून दाखवून त्यांनी आम्हाला थक्क केलें. त्यांच्या या पोवाड्यांविषयी बोलतांना स्वातंत्र्यवीर बॅ. सावरकर यांचे शिवकालावरील पोवाडे आणि क्रान्तिकार्य हा विषय ओघानेच निघाला. तेव्हा, सावरकरांच्या रोमांचकारी धारिष्ठाचे वर्णन बाबासाहेबांनी अगदी सद्गदित फंठाने केले; व महाराष्ट्रांतील आणि बंगालमधील क्रान्तिकारकांसंबंधीच्या अनेक रसभरित कथाहि त्यांनी आम्हाला सांगितल्या. अर्थात् त्यांच्या या बैठकींतून मी जो उठलों, तो त्यांचा देशाभिमान, इतिहासाचें ज्ञान, कवित्व आणि वक्तृत्व यांनी प्रभावित होऊन ! श्री. मालतीबाईंच्या बैठकींत कांहीं त्यांचें हें वैशिष्ट्य माझ्या निदर्शनाला आलेलें नव्हतें. त्यानंतर, पुण्याचे श्रेष्ठ इतिहासज्ञ आणि संशोधक श्री. दत्तोपंत आपटे हे एकदा माझ्याकडे आले असतां, मी त्यांच्याजवळ बाबासाहेबांच्या या भेटीचा उल्लेख केला. तेव्हा, श्री. दत्तोपंतांनीं, त्यांच्या पोलिस खात्यांतील पूर्वचरित्राची सविस्तर माहिती देऊन, मला सावध केलें.

‘मुक्तात्मा’ कादंबरी प्रसिद्ध झाल्यावर मुंबईच्या ‘विविधवृत्त’ साप्ताहिकाच्या अंतरंगांतील प्रमुख व्यक्तींना, त्या कादंबरींतील नानासाहेब, भगवंतराव, बबनराव, प्रो. राळे इत्यादि पात्रांचा तोंडवळा आपल्यासारखा आहे, असे वाटलें. त्यामुळे, माझ्यावर चिडून जाऊन या

राँय हें आमच्या लगेच लक्षांत आलें. कानपूर आणि मीरत या दोन कटांतील घटनांचा आणि व्यक्तींचा उपयोग तुम्ही या कादंबरींत कौशल्याने केला आहे. श्री. राँय यांना पकडण्याच्या कामीं सौ. सुहासिनी नंबियार आणि श्री. सुंदर काबाडी यांचा उपयोग पोलिसांनीं करून घेतल्याचें आम्ही ऐकलें होतें. त्याचेंहि सूचक वर्णन तुम्ही चांगलें केले आहे. बाबासाहेबांना खुशाल फिर्याद करूं द्या तुमच्यावर ! आम्ही सगळे तुम्हांला मदत करू. श्री. भय्यासाहेब बोबडे यांनी तात्यांचे पत्र आल्यावर तुमची कादंबरी काळजीपूर्वक वाचून काढली. त्यांनाहि ती फार आवडली. खटला झालाच, तर ते तुमच्या बाजूने उभे रहातील. तुम्ही कांही काळजी करू नका. तुमच्या कादंबरींतली ही प्रमिला कोण आहे, हें मात्र आम्हाला समजलें नाहीं. सुहासिनीवरून जर तुम्ही प्रमिलेची कल्पना बसवली असेल, तर गोष्ट वेगळी !” श्री. विश्वनाथराव केळकर आणि डॉ. हेडगेवार यांच्या या आश्वासनामुळे मी अगदी निश्चित होऊन गेलों.

या सगळ्या हकिगतीवरून कोणाचा कदाचित् असा समज होईल कीं, श्री. मालतीबाई, वैद्यतीर्थ आणि रावसाहेब देशपांडे या तीन व्यक्ति जशाच्या तशाच उचलून, मी ‘मुक्तात्मा’ कादंबरीत घातल्या. पण हा समज सर्वथैव चुकीचा ठरेल. कोणताहि कलाकार आपल्या अवलोकनांत आलेली एकादी व्यक्ति किंवा घटना जशीच्या तशीच उचलून कधी आपल्या साहित्यांत घालीत नाही. मानवी जीवनाचे आणि स्वभावाचे जे नाना प्रकारचे नमुने त्याच्या पहाण्यांत येतात, त्यांतून निवड करून आणि त्या नमुन्यांना आपल्या कल्पनांनुसार नवा आकार आणि आशय देऊन तो आपलीं पात्रें निर्माण करीत असतो. निदान माझा अनुभव तरी असा आहे. प्रमिलेचेंच उदाहरण घ्या. श्री. मालतीबाईंना साहित्याच्या मानाने राजकारणाविषयी मुळीच गोडी नव्हती. श्री. दाजीसाहेब तुळजापूरकर आणि श्री. अच्युतराव कोल्हटकर यांच्याशीं असलेल्या घनिष्ठ स्नेहसंबंधामुळे जें काय राजकारण त्यांच्या कानांवरून

जात असेल, तेवढेंच. श्री. श्री. अ. डांगे यांचे विल्सन कॉलेजांतील सहाध्यायी आणि मित्र श्री. र. शि. निमकर यांच्यावर अच्युतरावांचा लोभ होता. ‘संदेश’ दैनिकाच्या संपादकमंडळावरहि कांही दिवस त्यांनी काम केलेलें होते. या ऋणानुबंधामुळे प्रो. बेहेरे यांच्या सकाळच्या बैठकींत ते केव्हा केव्हा येत असत; व त्या वेळीं श्री. मालतीबाई त्यांची चौकशी करावयाला कधी बाहेर आल्या, तर डांगे आणि निमकर या दोघांनी डॉ. अँनी बेझंट, सर नारायण चंदावरकर प्रभृति नेमस्त पुढाऱ्यांच्या सभा उधळून लावण्याचा जो धडाका त्या वेळीं सुरू केलेला होता, त्याच्यासंबंधी श्री. निमकर आवेशाने रंगून त्यांच्याशीं गप्पा मारीत असत. श्री. मालतीबाईंच्या धारिष्ट्याची एक गोष्ट मात्र नमूद करण्यासारखी आहे. ती ही कीं, लोकमान्यांच्या निधनानंतर दुखवट्याची जी प्रचंड सभा शांतारामाच्या चाळींत भरलेली होती, त्या सभेंत श्री. अच्युतराव कोल्हटकर यांनी भाषण करण्याचा प्रयत्न केला असतां, लोकांनी त्यांचा धिक्कार करून, त्यांना खाली बसणें भाग पाडलें. कारण, टिळक पर्स फंडासंबंधी ‘संदेश’मधून केलेल्या वितंडवादांत, त्यांनी केलेली टिळकांची अनन्वित नालस्ती लोकांच्या आठवणींत अगदी ताजी होती. सभा संपल्यावर त्या अलोट गर्दींत श्री. अच्युतरावांना मारपीट होण्याचा जेव्हा संभव दिसला, तेव्हा श्री. दाजीसाहेबांच्या मदतीने, श्री. मालतीबाईंनी आपल्या घरी त्यांना आश्रय देऊन, त्या संकटांतून वाचवले. असे कांही अपवाद सोडल्यास त्यांचा राजकारणाशीं कोणत्याच प्रकारचा संबंध नव्हता. म्हणूनच मी असे म्हणतो की, एकाद्या कादंबरींतील किंवा नाटकांतील एकाद्या पात्राचा तोंडवळा किंवा कांही लकबी जरी आपल्या पहाण्यांतल्या व्यक्तींशी जुळत्या असल्याचा भास झाला, तरी तेवढ्यावरून कोणताहि ग्रह करून घेणें आणि त्याच्या आधाराने कोणतीहि विधानें करणें न्यायाचे होणार नाही.

अशा स्थितीत, 'मृवतात्मा' कादंबरीतील प्रमिलेचे पात्र, तिच्या भोवतालचा परिवार आणि तिच्या बैठकीतील संवाद हे मला अयोग्य किंवा अनावश्यक कसे वाटतील ? उलट चंद्रशेखरचे व्यक्तित्व आणि कर्तृत्व यांना उठाव आणणारी पार्श्वभूमि म्हणून मला तीं सर्व अवश्यच वाटतात.

तथापि, ही कादंबरी जर पुन्हा लिहिण्याचे ठरविले, तर पात्रांऐवजी मी चर्चेच्या बैठकीत काटकसर करीन; काही तात्कालिक प्रसंगांचे आतां दुर्वोध होऊन बसलेले निर्देश गाळीन; व चर्चाहि अधिक रंजक करण्याचा प्रयत्न करीन. मनुष्य लिहावयाला बसला, म्हणजे पुष्कळदा त्याची लहरी प्रतिभा ही, स्मरणशक्तीला आपल्या छंदानुसार राबवून घेऊन, तिच्या ठेवणीतील स्वतःला इष्ट वाटणाऱ्या चिजा तेवढ्याच उचलते; व त्या चिजांचा परस्परसंबंध किंवा त्यांच्यातील सादृश्य आणि वैसादृश्य हे घ्यानांत न घेता त्यांची एक कथा तयार करिते. मनुष्य हा जर तंत्रज्ञ असेल, तर तो आपल्या प्रतिभेला वेसण घालून स्वतःच्या अभिरुचीला पटतील, अशाच चिजा तिच्याकडून उचलवतो आणि त्यांच्या समवायाने कलापूर्ण कथानक तयार करतो. 'मुक्तात्मा' कादंबरी जर पुन्हा लिहावयाची झाली, तर मला जसा कथानकाचा प्रारंभ निराळ्या रीतीने करावा लागेल, त्याचप्रमाणे तीं ज्ञालेली पात्रांची गर्दीहि परस्परसंबंधांच्या शिस्तीत आणून बसवावी लागेल, हे उघड आहे. पण मी हे अर्थात् केवळ तंत्रिक दृष्टीने बोलत आहे. आपण जर मला हडमून खडसून विचारले, तर मी आपल्याला असेच सांगेन की, त्या कादंबरीतील ती बेशिस्त गर्दी आणि ती बेलगाम चर्चाच मला अधिक सजीव, सकस आणि स्वाभाविकहि वाटते. केव्हां केव्हां माझ्या मनांत असेंहि येते की, विधात्याच्या सृष्टींत जर इतका विस्कळितपणा दृष्टीस पडतो आणि त्यांतूनच नाना प्रकारचे वैचित्र्यहि प्रादुर्भूत झाल्याचे जर आपल्या प्रत्ययाला येते, तर शब्दसृष्टींतच इतके रेखीव आणि कातीव ओतकाम म्हणा किंवा नकसकाम म्हणा करण्याचा आग्रह का ? तरीसुद्धा,

पुनर्लेखन करतांना मला आतां तंत्राकडेच अधिक लक्ष द्यावेसें वाटेल, हें मी मान्य करतो.

शेवटी एक गोष्ट मला प्रांजळपणानें सांगितली पाहिजे. वर्नार्ड शॉने अमें म्हटलें आहे की, “ स्वतःची जुनी पुस्तके पुन्हा चाळायला लागलें, म्हणजे आपण त्या जुन्या जगांतून निसटून बाहेर पडल्याबद्दल मनाला बरे वाटतें; व ती पुस्तके नंतर केवळ आपल्या प्रतिभेने भोगलेल्या एका कालखंडाची स्मारके म्हणूनच आपल्या दृष्टीनें शिल्लक उरतात.” शॉच्या या उद्गारांत तथ्य आहे, यांत शंका नाही. पण, मग त्यांतूनच असा एक प्रश्न उद्भूत होतो की, त्याची ही टीका जर खरी असेल, तर प्रत्येक नव्या आवृत्तिगणिक ललित कृति पुन्हा आमूलाग्र लिहून काढावीशी कां वाटूं नये? पण, वाटत नाहीं, हे मात्र निश्चित ! मी तंत्रदृष्टीने वीस वर्षांनंतर ‘मुक्तात्मा’ कादंबरी पुन्हा कशी लिहीन, हे आपल्याला आता पर्यंत खुल्या दिलाने सांगितलें. पण, ती कादंबरी पुन्हा लिहिण्यापेक्षा आजपर्यंत ज्या स्वरूपांत,—विस्कळित म्हणा किंवा वैगुण्यपूर्ण म्हणा,—ती वाचकांपुढें आहे, त्याच स्वरूपांत ती सदैव त्यांच्यापुढें रहावी, असें मला वाटतें.

कारण माझ्या जीवनांतील कांहीं अविस्मरणीय अनुभूतींचा जिव्हाळा तिच्यांत उतरलेला आहे.

तरुण भारत, १५ ऑगस्ट १९५५

मुक्तात्मा पुस्तकालय, मुंबई

४९२२७

१४२२

चारु

२०।३।६८

## भंगलेलें देऊळ

‘भंगलेलें देऊळ’ ही माझी कादंबरी अत्यंत लोकप्रिय समजली जाते. गेल्या वीस वर्षांत तिच्या चार आवृत्त्या निघालेल्या आहेत. अनेक विद्यापीठांनी आपल्या उच्च अभ्यासक्रमांत क्रमिक पुस्तक म्हणून तिचा समावेश केलेला आहे; व महाराष्ट्रांतील कै. प्रो. वा. म.जोशीप्रभृति सर्व प्रमुख टीकाकारांनी उत्तम कलाकृति म्हणून तिची मुक्तकंठाने प्रशंसा केलेली आहे. मला वाटते, चिपळूणकरांवरील माझा प्रबंध आणि ‘चंदनवाडी’ ही कादंबरी सोडल्यास, माझ्या कोणत्याच पुस्तकाचा इतका सर्वतोमुखी गौरव झालेला नसेल.

पण, आज या कादंबरीची कहाणी सांगण्याची जी संधि मला अनायासें लाभलेली आहे, तिचा फायदा घेऊन मी अगदी मोकळ्या मनाने तिच्यासंबंधीं कांहीं गोष्टी स्पष्टपणानें बोलणार आहे.

‘मुक्तात्मा’ कादंबरी लिहून संपल्यानंतर दीड महिन्यांच्या आंत जी ही कादंबरी मी लिहावयाला घेतली, ती कोणत्या कारणामुळे ? एक पुस्तक लिहून हातावेगळें केल्यानंतर दुसरें पुस्तक इतक्या तातडीनें लिहावयाला घेण्याची कांहीं माझी प्रवृत्ति नाही. एकाद्या कथाबीजावर किंवा घटनेवर अनेक दिवस, केव्हां केव्हां अनेक वर्षे, चिंतन करावें, तेव्हां कुठें माझ्या मनांत तें बीज अंकुरते, ती घटना आकाराला येते; व मग माझें भारावलेलें मन मला लेखनाला प्रवृत्त करते. तेव्हा ‘भंगलेलें देऊळ’ ही कादंबरीच तेवढी इतक्या घाईनें मी कां लिहावयाला घेतली ?

पहिलें कारण हें कीं, माझी पत्नी सौ. शांताबाई हिला माझी ‘मुक्तात्मा’ ही पहिली कादंबरी आवडली नाही. तिला कादंबरी



म्हणावें कीं नाहीं, यावद्दलच मुळीं शांताबाईच्या मनाचा निश्चय होईना. कारण, तत्कालीन लोकप्रिय कादंबरीकारांच्या ज्या नांवाजलेल्या कादंबऱ्या तिच्यापुढे होत्या, त्यांपैकी एकाहि कादंबरीसारखी 'मुक्तात्मा' ही तिला वाटेना. भाषा पहावी, तर संस्कृतप्रचुर म्हणून बोजड; वर्णनें पहावींत, तर तीं विस्तृत म्हणून कंटाळवाणी; संभाषणें पहावींत, तर तीं राजकीय चर्चेनें भरलेलीं म्हणून रुक्ष; व प्रसंग पहावेत, तर त्यांत सहसा कुठें प्रणयाचा उन्माद किंवा शृंगाराची बहार नाहीं. त्यामुळें, शांताबाईच्या मनानें असें घेतलें कीं, मराठीत त्या वेळीं कादंबरीचा जो एक साचा लोकप्रिय झालेला होता, तशा प्रकारची कादंबरी लिहिण्याचा प्रयत्न मी करून पहावा.

माझ्या पत्नीने खाजगी रीतीनें माझ्या 'मुक्तात्मा' या कादंबरीविषयीं जें हें आपलें मत वारंवार मंजजवळ बोलून दाखवलेलें होतें, तेंच नंतर त्या वेळच्या अनेक प्रमुख कादंबरीकारांनीं आणि टीकाकारांनींहि जाहीर रीतीने व्यक्त केलें. घरची आणि बाहेरची 'मुक्तात्मा' कादंबरीवरील ही प्रतिकूल टीका 'भंगलेलें देऊळ' ही कादंबरी लिहावयाला,—ती लिहिळी जात असतांना तिला कल्पनारम्य असें प्रणयोत्कट वळण लागावयाला,—कारण झाली.

माझ्या इतर सर्व कादंबऱ्यांसंबंधीं मी असे विधान निःशंक मनानें करूं शकेन कीं, त्या कादंबऱ्यांत बव्हंशीं माझ्या वैचित्र्यपूर्ण जीवनांतला काही ना काहीं भाग, काहीं ना काहीं जिव्हाळा उतरलेला आहे. पण, 'भंगलेलें देऊळ' ही एकच कादंबरी अशी आहे कीं, तिचा माझ्या जीवनाशीं काडीचाहि संबंध नाहीं, माझ्या स्वतःच्या अनुभूतीचा कोणताहि जिव्हाळा तींत उतरलेला नाहीं. केवळ कल्पनेने लिहिलेली ती एक कृत्रिम कथा आहे.

'कल्पनेनें लिहिलेली' याचा अर्थ असा कीं, त्या कादंबरींत ज्या घटना किंवा जें जीवन मी वर्णन केलेलें आहे, त्याचा यत्किंचितहि अनुभव मला स्वतःला नाहीं. अर्थात् ललित लेखक जीं नाना प्रकारची

पात्रे आणि प्रसंग निर्माण करतो, तीं सर्वच्या सर्व त्यांच्या स्वतःच्या अनुभूतीतून किंवा अवलोकनांतून आविर्भूत झालेलीं असतात, असें नाहीं. पुष्कळदां इतरांकडून ऐकलेल्या किंवा साहचर्यानें सुचलेल्या घटनांचा उपयोग करूनहि तो कथापट तयार करीत असतो. तथापि, तो अशा रीतीनें कथानक निर्माण करीत असतांनाहि, त्याचें स्वतःचें हृदय कुठें ना कुठें तरी हललेलें असावे लागतें, त्याच्या भावना कुठें ना कुठे तरी उचंबळून याव्या लागतात. पण, 'भंगलेलें देऊळ' या कादंबरींत ज्या अनेक घटना मी चित्रित केलेल्या आहेत, त्यांपैकीं कोणत्याहि घटनेनें मला हलवलेलें नाहीं. माझ्या इतर कादंबऱ्यांविषयीं मी असें म्हणूं शकेन कीं, त्यांतील कांहीं घटना वर्णन करतांना माझ्या स्वतःच्या मनाचा पराकाष्ठेचा क्षोभ झालेला होता, माझ्या डोळ्यांना खरोखरी धारा लागलेल्या होत्या. पण 'भंगलेलें देऊळ' लिहितांना मात्र या तादात्म्याच्या समाधीचा एकहि क्षण मी अनुभवलेला नाहीं.

तथापि या कादंबरीचें कथानक काल्पनिक किंवा कृत्रिम नाहीं. अनसूया, अरुण, अनिरुद्ध, मनोरमा इत्यादि जीं पात्रे त्या कादंबरींत आलेलीं आहेत, तीं वास्तविक आहेत, जिवंत आहेत. फक्त तीं पात्रे माझी स्वतःची मानसप्रजा नाहींत, एवढेंच मला म्हणावयाचें आहे. हीं सर्व पात्रे केव्हां ना केव्हां तरी स्वतः माझ्याशीं बोललेली असतील आणि त्यांच्या जीवनांतील जे प्रसंग मी वर्णन केलेले आहेत, ते सर्व कदाचित् या पात्रांनींच आपल्या तोंडाने केव्हां ना केव्हा तरी मला सांगितलेले असतील. त्या प्रसंगांच्या अनुषंगानें ज्या भावनात्मक संघर्षांचें वर्णन मी केलेलें आहे, तो संघर्ष या पात्रांनीं मजजवळ केलेल्या आत्मनिवेदनांत मी पाहिलेला असेल. पण, यापलिकडे,—म्हणजे केवळ एक सहानुभवी श्रोता म्हणून जो काय असेल तो सोडल्यास,—माझा त्यांच्याशीं कांहीं संबन्ध नाही. त्या त्या पात्रांच्या मुखानें ते ते प्रसंग मी जिज्ञासेनें आणि सहृदयतेनें ऐकले; व मला जशी योग्य वाटली, तशी त्या प्रसंगांची

गुंफण करून मी या कादंबरीचा कथापट तयार केला. माझे जर कांहीं कर्तृत्व आणि कौशल्य असेल, तर तें फक्त एवढेंच.

त्यामुळे, ही माझी दुसरी कादंबरी प्रसिद्ध झाल्यावरहि, तिच्यातील पात्रांसंबंधी चमत्कारिक कुतूहल आणि जिज्ञासा उत्पन्न होऊन, किती तरी वर्षे मुंबई-पुण्यांतील साहित्यिक आणि समाजसेवक यांच्या बैठकींत ती एक चर्चेचा विषय होऊन बसलेली होती. फक्त 'मुक्तात्म्या'प्रमाणे टीकेचे धूळवादळ तिने उठवलें नाही, एवढेंच ! तरी देखील साहित्य आणि समाजसेवा या दोन्ही क्षेत्रांतील कांही प्रमुख व्यक्तींचा मजविषयीं गैरसमज आणि रोप व्हावयाला ती कारण झालीच. तिचे कथाबीज माझी परित्यक्त तरुण दुर्दैवी माझेवहीण श्री. दुर्गा देवस्थळे (पेंढरकर) हिच्या विद्यार्थिदशेपासून माझ्या डोळ्यांसमोर असलेल्या विफल वैवाहिक जीवनावरून मला सुचलें. तथापि, मुंबई-पुण्यांतील बहुतेक साहित्यिकांचा समज मात्र असा झाला कीं, 'रविकिरण मंडळां'तील विख्यात कवि श्री. माधव जूलियन आणि त्या काळांतील मुंबईच्या नामांकित समाजसेविका श्री. शांताबाई कशाळकर यांच्या निष्फळ प्रणयजीवनाचे चित्र मी या कादंबरींत रेखाटलेलें आहे. खुद्द डॉ. माधवराव पटवर्धन यांनीं मात्र, ती वाचल्याबरोबर, तिच्यांत कोणत्याहि विशिष्ट व्यवतीचें चित्रण केलेलें नसल्याचें मला अगदी स्पष्टपणानें कळवलें. तरीसुद्धा, त्यांच्या स्वतःच्या विचित्र प्रमाथी भावजीवनांतील एका दुःखद रहस्याची वाच्यता व्हावयाला ही कादंबरी पर्यायाने कारण झाली, हा दंश मात्र त्यांच्या दीर्घद्वेषी स्वभावानुसार त्यांच्या मनांत कायमच राहिला. श्री. शांताबाई कशाळकर यांना मात्र माझा मुळीच राग आला नाही. उलट, त्यांचे आणि माझे परम स्नेही प्रो. वि. ह. कुळकर्णी यांनी, १९३२ च्या मेमध्ये माझा त्यांच्याशीं परिचय करून दिल्यानंतर, त्यांनीं स्वतःच आपली जी आत्मकथा मला अगदी मोकळ्या मनानें सविस्तर सटीक सांगितलेली होती, तिचा थोडासा उपयोग करून त्यांच्या जीवनांतील वैफल्य आणि शल्य

मी या कादंबरींत अत्यंत प्रभावी रीतीने चित्रित केल्याबद्दल त्यांनी मला आमरण घन्यवाद दिले. अर्थात् 'भंगलेलें देऊळ' ही कादंबरी मी श्री. शांताबाईवरून लिहिली, असा जो दाट समज त्या वेळी पसरलेला होता, तो कोणत्याहि अर्थानें योग्य म्हणता येणार नाही.

तेव्हा, या कादंबरींतील पात्रे ही माझी मानसप्रजा नाहीं, हें कोणाच्याहि आतां सहज लक्षांत येईल. कारण, माझ्या इतर बहुतेक कादंबऱ्यांत, माझी इच्छा असो वा नसो, राजकीय विचार आणि घटना यांचें प्रतिबिंब कुठे ना कुठें तरी पडून गेलेलें आहे. आणि, तेंहि कुठें उत्कटतेनें, तर कुठे प्रखरतेनें. पण 'भंगलेलें देऊळ' या कादंबरीला मात्र राजकारणाचा गंधहि लागलेला नाही. आरंभापासून अखेरपर्यंत एकच विषय तिच्यांत चित्रित केलेला आहे आणि तो म्हणजे प्रणयमूलक संघर्ष. 'मुक्तात्मा' कादंबरीच्या पाठोपाठ लिहिलेली ही कादंबरी राजकारणापासून इतकी अलिप्त असावी, याचें टीकाकारांना खरोखरी आश्चर्य वाटावयाला हवे होतें; व त्यामुळें ती कृत्रिम असल्याचाहि संशय त्यांना यावयाला हवा होता. पण, तसें आश्चर्य त्यांना वाटले नाहीं आणि संशयहि आला नाहीं, हें माझे केवढें सुदैव !

पण, माझ्या एका टीकाकार मित्राला मात्र असा संशय आला; व तो त्याने लभेच मला पत्र लिहून व्यक्तहि केला. इतकेंच नव्हे, तर अशा प्रकारची कृत्रिम कादंबरी लिहिल्याबद्दल माझा निषेध करून त्यानें मजवर असा आरोप केला कीं, "केवळ लोकप्रियता मिळविण्याच्या लालसेने तुम्ही ही साचेबंद कलाकृति निर्माण केलीत. 'मुक्तात्मा' ही कादंबरी लिहून कथावाङ्मयांत जें एक नवे दालन उघडण्याचा प्रयत्न तुम्ही केलेला होता, त्यावर ही कृत्रिम प्रणयकथा लिहून तुम्ही पाणी ओतलेंत." हा त्याचा आरोप मी तत्क्षणींच मान्य केला; व त्याला गप्प बसण्याची विनंति केली. त्याच्या मौनाचा फायदा मला असा मिळाला कीं, माझ्या या कादंबरीच्या त्या वेळीं झालेल्या प्रशंसेंत कुठेंहि प्रतिकूल टीकेचा बदसूर निघाला नाहीं.

स्त्रीची भूमिका स्वतःकडे घेऊन, तिच्या आत्मकथेच्या रूपाने, स्त्रियांचीं दुःखें वर्णन करण्याचा उपक्रम कै. ह. ना. आपटे यांनीं, पाऊणशें वर्षांपूर्वी, 'पण लक्षांत कोण घेतो ?' ही कादंबरी लिहून केला. तेव्हांपासून कादंबरीलेखनाचा हा साचा इतका कांही लोकप्रिय झाला कीं, महाराष्ट्रांतील अनेक प्रमुख कादंबरीकारांनीं या प्रकारचीं भावनोत्कट कथानके स्त्रीच्या आत्मचरित्राच्या स्वरूपांत लिहिलेलीं आहेत. तींही इतकीं बेमालूम कीं, या कादंबऱ्या स्त्रियांनीच लिहिलेल्या असाव्यात, असा भ्रम मोठमोठ्या साहित्याचार्यानासुद्धां झाला. हा लोकप्रिय साचा मी उपयोगांत आणला खरा, पण तेथेंहि माझ्या संस्कृत-प्रचुर शैलीनें माझा घात केला. तरीसुद्धां, टीकाकारांनीं एकमुखानें ज्ही कादंबरी श्रेष्ठ कलाकृति ठरवली, हे त्यांचे माझ्यावर केवढे उपकार !

सत्यकथा, जलै १९५९

## आमची मानसकन्या

स्वतःच्या कादंबरीची कथा सांगणें, ही कांहीं सोपी किंवा साधी मोष्ट नाही. विशेषतः, ज्या लेखकाचा लेखनव्यवसाय अनेक वर्षे चाललेला असतो, त्याला तर आपल्या एकाद्या कृतिविषयीं बोलणें फार कठीण जातें. कारण, स्वतःच्या कादंबऱ्यांची कथानकें, जसजसा काळ लोटत जातो, तसतशी आपल्याला आठवेनाशी होतात. मग, ती कथानके कशीं काय सुचलीं किंवा त्यांतील पात्रें कशा रीतीनें आकाराला आली, हें निश्चयाने किंवा विस्ताराने कसें सांगता येणार ? निदान माझी तरी अवस्था आज अशी आहे कीं, स्वतःच्या कादंबऱ्यांची कथानकें म्हणा किंवा त्यांतील पात्रें म्हणा हीं कांहीं मला आज धड आठवत नाहीत.

त्यामुळें, माझ्या कादंबऱ्यांविषयी जेव्हा मला लोक काहीं विचारतात आणि त्यांच्यासंबंधी बोलण्याचा प्रसंग येतो, तेव्हा मला माझे गुरु कै. श्रीपाद कृष्ण कोल्हटकर यांच्या एका विनोदी नाटकातील प्रसंग आठवतो. त्या नाटकातल्या वृद्ध इनामदाराला त्याच्या दोन बायकांपासून विपुल संतति झालेली असते. इतकी कीं, त्याला आपल्या मुला-मुलींची संख्याच काय, पण नांवेसुद्धां धड आठवत नाहीत. सारांश, बहुप्रसू मनुष्य आणि बहुप्रसू लेखक यांच्या परिस्थितींत फारसा फरक नसावा, असें मला वाटतें. आपल्या शंभर पुत्रांची नांवे आणि त्यांचा वंशविस्तार यांचे अचूक स्मरण ठेवणाऱ्या गांधारीसारखा मेधावी लेखक विरळा. विशेषतः, ज्यांची साहित्यसृष्टि विशाल असते आणि मानसप्रजा विपुल असते, त्यांना तर आपल्या मानससंततीची आठवण ठेवणें फार कठीण जात असावें.

म्हणून, आज 'चंदनवाडी' ची कथा आपल्याला सांगतांना माझ्या कडून जर काही चुकीची किंवा विसंगत विधाने करण्यांत आली, तर आपण सहृदयतेने त्याबद्दल मला क्षमा करावयाला हवी. एका फ्रेंच कादंबरीकाराने आपल्या पात्रांविषयीं असे उद्गार काढलेले आहेत की, "माझे कथासाहित्य अफाट आहे; त्या साहित्याने व्यापलेला कालखंडहि विस्तीर्ण आहे; व त्या साहित्यांतील पात्रे तर अगणित आहेत. ज्यां विशिष्ट मनोवस्थेंत मी एकादी कथा लिहिली किंवा विशिष्ट पात्र निर्माण केले, ती मनोवस्था म्हणजे केवळ त्या त्या घटकेपुरती टिकलेली मनाची एक तात्कालिक स्वरूपाची आविष्ट स्थिति होय. तो आवेश किंवा आवेग उतरल्यावर ती स्थिति पुन्हा जशीच्या तशी आठवणें आणि वर्णन करणें कसे शक्य आहे ? आणि, मनाच्या त्या आविष्ट स्थितीत जी प्रजा एका परीने त्याला न कळतच निर्माण होऊन गेली, तिच्यासंबंधी तरी निश्चयाने कांही सांगणें कसे शक्य आहे ? म्हणून माझी पुस्तके आणि पात्रें यांच्याविषयी प्रश्न विचारून मला भलत्या संकटांत घालू नका." त्या फ्रेंच लेखकाप्रमाणें दशकानी मोजता येतील इतक्या कादंबऱ्या मी लिहिलेल्या नाहीत; व माझ्या कादंबऱ्यांतील पात्रसंख्याहि अगणित नाही. तेव्हा, त्या बड्या बहुप्रज कादंबरीकाराला जें हे बोलणें शोभले, तें मला शोभणार नाही, याची मला पुरपूर जाणीव आहे. शिवाय, कादंबऱ्यांचें शतक ओलांडलेले आणि आपण उत्पन्न केलेल्या हजारो पात्रांविषयी बिनचूक बोलू शकणारे साहित्यसृष्टींतील प्रजापति आपल्या मराठी भाषेंतहि सुदैवाने आज विद्यमान आहेत. त्यांचे उदाहरण डोळ्यां-पुढे ठेवूनच मी 'चंदनवाडी'विषयी आज थोडेसे बोलणार आहे.

स्वतःच्या कादंबरीची कथा सांगण्यासाठी मी 'चंदनवाडी'च कां निवडली, असा प्रश्न कदाचित् आपण मला कराल. त्याचें उत्तर असें कीं, 'भंगलेलें देऊळ' ही कादंबरी सोडली, तर 'चंदनवाडी'इतकी मान्यता आणि लोकप्रियता माझ्या दुसऱ्या कोणत्याहि कादंबरीला मिळालेली नाही. किंबहुना, 'भंगलेले देऊळ' या कादंबरीवर देखील जे एक दोन

आक्षेप विद्वान् टीकाकारानी घेतलेले आहेत; तशा प्रकारचे आक्षेपसुद्धा 'चंदनवाडी'वर काणी घेतलेले नाहीत. तिचें यश आणि लोकप्रियता हीं दोन्ही निरपवाद आणि निष्कलंक आहेत. जो काय आक्षेप या कादंबरी-वर कै. डॉ. बाबासाहेब जयकर यांच्यासारख्या श्रेष्ठ रसिकाने जाहीर रीतीनें घेतला, तो फक्त एवढाच कीं, चंदनसारख्या अश्राप नायिकेच्या निरागस प्रणयजीवनाचे पर्यवसान भीषण मृत्युंत दाखवण्यासारखा निर्दयपणा मला करवला तरी कसा ? या आक्षेपाचे उत्तर मी ओघाने पुढे देईनच. पण, 'चंदनवाडी' ही साहित्यपंडितांनी एकमुखानें उत्कृष्ट कलाकृति ठरवली, एवढ्याच एका कारणामुळे मी तिची कथा आपल्याला सांगण्यासाठी प्रवृत्त झालेलो आहे, असे मात्र आपण समजू नका.

मी ही कादंबरी जी आज कथा सांगण्यासाठी निवडली, ती या उद्देशाने कीं, तिच्या निर्मितीत माझी पत्नी सौ. शांताबाई हिचा आणि इतरहि कांहीं व्यक्तींचा जो हातभार मला लाभलेला होता, त्याचा निर्देश या निमित्ताने जाहीर रीतीने करून त्यांचे उतराई व्हावे. या कादंबरीचे कथानक सौ. शांताबाईने मला सुचवले. केवळ सुचवलेच नाही, तर लिहूनहि दिले. मी मुंबईसारख्या औद्योगिक शहरांत जन्मलेला आणि वाढलेला लेखक. नागपूर प्रांतातील मध्ययुगीन मालगुजारी परिस्थितीची आणि त्या परिस्थितींतून उत्पन्न झालेल्या प्रश्नांची मला काय माहिती असणार ? सौ. शांताबाईने प्रत्यक्ष पाहिलेला जो कथाप्रसंग मला लिहून दिला, त्या प्रसंगात मालगुजारी प्रथेच्या दुष्परिणामांचे आणि पतनाचे जें बीज ग्रथित केलेले होते, तो प्रसंग आणि तें बीज यांचा विस्तार म्हणजेच 'चंदनवाडी' ! पण, सौ. शांताबाईने मला केवळ कथानकच लिहून दिले, असे मात्र नाही. तिने स्वतः त्या कथानकावर लिहिलेली 'सोन्याची साखळी' ही हृदयस्पर्शी गोष्टहि 'मनोरमा' मासिकाच्या १९३१ सालातील जूनच्या अंकांत प्रसिद्ध झालेली होती. मी 'चंदनवाडी' लिहावयाला हाती घेतली, ती १९४२ च्या जूनमध्ये म्हणजे त्या नंतर सुमारे बारा वर्षांनी ! अर्थात्, माझ्या मनात हे



कथानक भरावयाला आणि त्यावर कादंबरी लिहिण्याची. इच्छा मला व्हावयाला आणखी काही घटना कारणीभूत झालेल्या असाव्यात, हे उघड आहे.

या घटनाहि शांताबाईमुळेंच मला पहावयाला मिळाल्या. १९३४ साली आम्ही नागपूरच्या नवी शुक्रवारी या पेठेंत रहावयाला आल्या-नंतर त्या भागांतील महार वस्तीशी आणि नागनदीच्या पलिकडे असलेल्या उंटखान्यांतील 'पुअर हाऊस'शी सौ. शांताबाईचा निकट संबंध आला या सगळ्या भागांत मुख्यतः महार कार्यकर्त्यांनी चालवलेल्या ज्या शैक्षणिक आणि इतर संस्था होत्या, त्यांच्या कार्यात ती अध्यक्ष आणि सहलागार अशा दोन्ही नात्यांनीं प्रामुख्याने भाग घेत असे. या निमित्ताने गिरणीत काम करणाऱ्या मूळच्या संपन्न कास्तकार घराण्यातल्या पण आधुनिक आर्थिक संक्रमणाच्या फेऱ्यांत सापडून देशोधडीला लागलेल्या एका कुलीन मराठा स्त्रीच्या एकुलत्या एक अत्यंत बुद्धिमान्, सुस्वरूप, सुशील मुलीचे दुर्दैवी प्रणयजीवन पहाण्याचा प्रसंग आमच्यावर आला. नुसता पहाण्याचा प्रसंगच आला नाही; तर त्या प्रणयजीवनाचा शेवट जो अखेर चंदनच्या भोषण मृत्यूंत झाला, तो टाळण्यासाठीहि सौ. शांताबाईने आपल्याकडून पराकाष्ठेचे प्रयत्न केले. पण आम्ही काही तो टाळू शकलो नाही. त्यामुळें, तिच्या दारुण मरणाचा असा कांही विलक्षण परिणाम आम्हा दोघांच्या मनावर झाला कीं, त्या आवेगांत 'चंदनवाडी'चे पहिले प्रकरण त्यानंतर आठ दिवसांच्या आंतच मुळी मी भरल्या डोळ्यांनीं लिहून काढले. केवळ पहिले प्रकरणच नव्हे; तर शेवटलेहि ! किंबहुना, चंदनच्या मरणाचा प्रसंग मीआधीं लिहून काढला आणि नंतर 'चंदनवाडी' सोडून जाण्याचा तिच्या मोठ्या माय-वर आलेला प्रसंग ! सारांश, मूळ कथानक, त्याचे करुण पर्यवसान आणि स्यातील ठळक घटना या सगळ्याच खरोखरी शांताबाईने मला सुचवल्या आणि दाखवल्याहि.

या कादंबरीचें कथानक आणि वातावरण हे जसे शांताबाईकडून मला मिळाले, तसेच तींत वर्णन केलेले कॅथॉलिक ख्रिस्ती मिशनचें धार्मिक जीवन आणि पुअर हाऊसचे परिसर हे पहाण्याची संधि सिस्टर झेवियेरा यांच्यामुळे मला मिळाली. उंटखान्यातील हें पुअर हाऊस कॅथॉलिक मिशनमधील नन्सनी चालवलेले होते,—आजहि त्याच ते चालवित आहेत. या पुअर हाऊसमध्ये माझे महार जातीतील विद्यार्थि-मित्र श्री. अभिमन्यु कोसारे यांनी मला नेलें; व सिस्टर झेवियेरा यांच्याशी माझी ओळख करून दिली. या ओळखीचें पर्यवसान पुढे कौटुंबिक स्नेहांत झाले. या कादंबरीची नायिका जी चंदन, ती सिस्टर झेवियेरा यांच्या वत्सल सान्निध्यांत त्या वेळी शिक्षण घेत होती. तिचे मनोज व्यक्तित्व त्यांनीच घडवलेले होते. चंदनवर पडलेला त्यांच्या उदात्त चारित्र्याचा प्रभाव पाहून आम्हाला दोघांनाहि केव्हां केव्हा असे वाटे की, ही मुलगी एकाद दिवशी ख्रिस्ती होऊन जोग घेईल. पण सिस्टर झेवियेरा यांची येशू ख्रिस्तावरील आणि ख्रिस्ती धर्मावरील भक्ति जरी विलक्षण दृढ आणि गाढ होती, तरी चंदनवर मात्र त्यांनी आपल्या या धर्मनिष्ठेचा भलता परिणाम होऊ दिला नाही. तिच्यावरील त्यांची माया निखालस धर्मनिरपेक्ष होती. त्यांच्या स्नेहामुळे मला ख्रिस्ती धर्मातील कॅथॉलिक पंथाची तत्वप्रणाली, आचारधर्म, कर्मकांड, भूतदयेचे कार्य आणि भारताविषयी विचार करण्याची दृष्टी या सर्व गोष्टी प्रत्यक्ष पहावयाला मिळाल्या. पुअर हाऊसमधील चर्चमध्ये अगदी किरकोळ धार्मिक समारंभ जरी असला, तरी तो पहावयाला सिस्टर झेवियेरा आम्हाला अगत्याने बोलावित. त्यामुळेच मला कॅथॉलिक पंथाच्या धर्मजीवनाची इतकी यथार्थ कल्पना आली; व त्याचे चित्रण 'चंदनवाडी'त इतक्या बारकाईने बिनचूक करतां आले. म्हणूनच मी म्हणतो की, या कादंबरीच्या निर्मितीत आणि रचनेत सौ. शांताबाईच्या खालोखाल सिस्टर झेवियेरा यांचा हात आहे. १९४६ सालच्या जूनमध्ये सिस्टर जेव्हा दिवंगत झाल्या, त्या वेळी त्यांच्या अंत्य दर्शनाला आम्ही दोघे गेलो असतां, 'चंदनवाडी'च्या

कथानकाशी असलेला जिवंत धागा तुटल्याचे दुःख आमच्या जिवाला झाले. त्या ख्रिस्ती सन्यासिनीचे जे अत्यंत वात्सल्यपूर्ण असे धर्ममय जीवन आम्ही पाहिले, त्याचा विसर मला कधीहि पडणार नाही. नागपूरच्या कॅथॉलिक चर्चचे बिशप डॉ. लुई फ्रान्सिस गाये यानी 'चंदनवाडी'च्या तिसऱ्या आवृत्तीला लिहिलेल्या इंग्रजी प्रस्तावनेत सिस्टर झेवियेरा आणि त्यांच्या भगिनी सिस्टर कॅलिस्टा या दोघींचे चित्रण मी अगदी हुबेहूब केले असल्याचे प्रशस्तिपत्र मला दिलेले आहे. पण मला मात्र तसे वाटत नाही. पावित्र्य, वात्सल्य आणि कारुण्य यांनी सिस्टर झेवियेरा यांचे जीवन काठोकाठ भरलेले होते. त्या जीवनातला किती जिव्हाळा आणि गोडवा 'चंदनवाडी'त उतरलेला आहे, हे माझे मलाच माहित.

मला वाटते, खुद्द चंदनविषयी सुद्धा मला असेच म्हणावे लागेल. माझ्या कादंबऱ्यांतील सगळीच प्रमुख पात्रे ही माझ्या जिव्हाळ्याच्या माणसांतून निवडून काढून मी चित्रित केलेली आहेत. 'भंगलेले देऊळ', 'डाक बंगला' आणि 'नागकन्या' या तीन कादंबऱ्या जर सोडल्या, तर माझ्या इतर सर्व कादंबऱ्यांतील पात्रे हीं केव्हा ना केव्हा तरी माझ्या आयुष्यांत येऊन गेलेली आहेत. त्यांपैकी कांहीनी केव्हा ना केव्हा तरी मला रिझविले किंवा रडविले आहे; व त्यांपैकी काही प्रमुख पात्रांनीं माझे मन आणि जीवन केव्हा ना केव्हा तरी व्यापले आहे. याचें एक अगदीं लहानसें उदाहरण द्यावयाचे झालें, तर तें दशरथ या पात्राचें देतां येईल. पुअर हाऊसमधील हा अपंग आंधळा भिकारी, एक दिवसा आड शांताबाईकडून भिक्षा घेण्यासाठीं, खुरडत खुरडत आमच्या 'शांतानिवासां'त यावयाचा; व तिच्याबरोबर सात आठ मिनिटें गप्पा मारल्यावर आम्हांला दुवा देऊन पुढें जावयाचा. या भिकाऱ्याचें सुंदर रंगीत छायाचित्र नागपूरचे सुप्रसिद्ध फोटोग्राफर श्री. पाठक बंधु यांच्या महालांतील स्टूडियोच्या दर्शनी भागांत किती तरी वर्षे ठळकपणानें लावलेलें होते. हा भिकारी जशाचा तसा पुअर

हाऊस मधून उचलून मी 'चंदनवाडी'त घातला. म्हणूनच मी म्हणतो की, या कादंबरीतील पात्रांना माझी मानसप्रजा म्हणणे अनुचित होईल. ही पात्रे म्हणजे माझी मानसप्रजा नव्हत; तर माझ्या जीवनाचे अंशभागी किंबहुना सहचर म्हणूनच मला त्यांचे वर्णन करावे लागेल. कांही तर याहूनहि अधिक ! म्हणजे असे की, ते नायक आणि त्या नायिका हे केवळ जीवनाचे त्या त्या काळातले सहचर नव्हत; तर खरोखरी घटकच ! कारण त्यांनी आपल्या व्यक्तित्वाने आणि चारित्र्याने माझे जीवन बहरवले आणि प्रतिभा उद्दीपित केली.

चंदन ही अशा नायिकांत अग्रगण्य होय. तिला आमची मानसकन्या म्हणण्याचा मोह मला एवढ्याच कारणामुळे पडतो की, तिच्याविषयीचे आम्हा दोघांचे वात्सल्य अपरंपार होते. इतके अपरंपार की, 'चंदनवाडी' लिहून मी एका परीने माझ्या हृदयांतून जरी तिला काढून टाकण्याचा प्रयत्न केला,—माझ्या आणि शांताबाईंच्या मनावरील तिच्या करुणरम्य दुःखद स्मृतीचा भार जरी दूर करण्याचा प्रयत्न केला,—तरी आजहि तिची आठवण झाल्याबरोबर माझ्या हृदयाला वेदना होतात आणि डोळ्यांना पाणी येते. जणु आमची प्रत्यक्ष पोटची मुलगीच चंदनच्या रूपाने आम्हाला सोडून गेली !

डॉ. गाये यांनी चंदनला पाहिलेले नव्हते. 'चंदनवाडी' वाचल्यावर त्यांनी मोठ्या उत्सुकतेने तिची चौकशी सिस्टर झेवियेरा यांच्याजवळ केली. तेव्हा सिस्टर गहिवरून त्यांना म्हणाल्या, "चंदन मेली नाही. माडखोलकरांच्या कादंबरींत ती मूर्तिमंत आपल्याला भेटेल." सिस्टरचे हे उद्गार मला सांगून बिशपसाहेब सद्गदित कंठाने म्हणाले, "माडखोलकर, तुमची चंदन खरोखरी अविस्मरणीय आहे, अमर आहे."

म्हणूनच मला म्हणावेसे वाटते की, चंदन ही आमची एकुलती एक मानसकन्या आहे.

तरुण भारत, ४ फेब्रुवारी १९६२

## राजकीय कादंबरी

आजच्या या चर्चेचा उपन्यास करण्याची विनंती जेव्हां मुंबई मराठी ग्रंथसंग्रहालयाच्या चिटणिसांनी केली, तेव्हां मला तें एक मोठें संकटच वाटलें. मी कांहीं कादंबऱ्या आणि इतर वाङ्मय लिहिलेलें असलें, तरी तज्ज्ञतेच्या अधिकारानें या विषयावर बोलावें, अशी माझी योग्यता नाही. मी ज्या बऱ्या वार्डट कादंबऱ्या गेल्या सात आठ वर्षांत लिहिल्या, त्यामुळें मला 'राजकीय कादंबरीकार' ही पदवी मिळाली; व कांहीं टीकाकारांनीं तर मला राजकीय कादंबरीचा प्रवर्तकहि ठरवून टाकलें. पण, दवाखान्यांत औषधें खलणाऱ्या कंपाउंडरला जसें लोकांनीं डॉक्टर म्हणावें, तसाच मला लाभलेल्या या पदवीचा प्रकार दिसतो. म्हणून, आज या चर्चेचा उपक्रम करण्याची जी संधि मला आपण दिली आहे, तिचा फायदा घेऊन मी असें जाहीर करतो कीं, मी राजकीय कादंबरीकार नाही किंवा तशा प्रकारच्या कादंबरीशाखेचा प्रवर्तकहि नाही.

मग, लोक आणि केव्हां केव्हां चांगले जाणकार मार्मिकहि मला राजकीय कादंबरीकार कां म्हणतात, असा प्रश्न साहजिकच उद्भवतो. ते मला कोणत्या अर्थानें राजकीय कादंबरीकार म्हणतात, याचा बोध मलाहि अद्याप झालेला नाही. कदाचित् यापुढें होणाऱ्या चर्चेत तो झाल्यास न कळे. कधीं कधीं मला असें वाटतें कीं, माझ्या बरोबरीच्या

---

ता. २७ ऑगस्ट १९४१ रोजीं दादर येथें मुंबई मराठी ग्रंथसंग्रहालयाच्या वार्षिकोत्सवानिमित्त 'राजकीय कादंबरी' या विषयावर झालेल्या चर्चेच्या प्रारंभीं अध्यक्ष या नात्यानें केलेलें प्रास्ताविक भाषण.

इतर कांहीं कादंबरीकारांपेक्षां माझ्या कादंबऱ्यांतून राजकीय चर्चा जास्त येत असल्यामुळे, त्यांनीं ही पदवी मला बहाल केली असावी. पण, निव्वळ राजकीय चर्चा एकाद्या कादंबरींत आहे, म्हणून तिला राजकीय म्हणणे योग्य होईल का ? माझे गुरु कै. तात्यासाहेब कोल्हटकर यांच्या 'दुटप्पी कीं दुहेरी' या कादंबरींत राजकीय चर्चा पुष्कळच आलेली आहे. पण तिला कांहीं कोणी राजकीय कादंबरी म्हटल्याचें ऐकिवांत नाहीं. मग माझ्याच कादंबऱ्यांना लोक राजकीय कादंबऱ्या कां म्हणतात ?

तेव्हां, निव्वळ चर्चेमुळे एकादी कादंबरी लोकमतानें राजकीय ठरत नाही, हें उघड आहे. निव्वळ चर्चेपेक्षां कांहीं तरी वास्तव आणि प्रत्यक्ष, कांहीं तरी आकांक्षित आणि अनुभूत असें जिवंत राजकारण अशा कादंबरींत आपल्याला वाचावयाला, प्रतिबिंबित झालेलें पाहावयाला मिळावें, अशी बहुधा वाचकांची अपेक्षा असावी. पण जुन्या व्यक्तिवादी (Individualistic) कादंबऱ्यांतून हे वास्तव आणि प्रत्यक्ष, आकांक्षित आणि अनुभूत लोकांना आजवर वाचावयाला मिळत आलेलें नाहीं काय ? हरिभाऊ आपटे यांच्या 'मी' या कादंबरींतील किंवा प्रो. वा. म. जोशी यांच्या 'इंदु काळे व सरला भोळे' या कादंबरींतील 'मी' आणि 'विनायकराव' यांच्या व्यक्तिचित्रणांत राजकारणाच्या गडद छटा उमटलेल्या नाहीत काय ? मग या कादंबऱ्यांना लोक राजकीय कादंबऱ्या कां म्हणत नाहीत ? या कादंबऱ्यांतील नायक हे देशाभिमानी होते; व देशासाठीं आत्यंतिक स्वार्थत्यागहि त्यांनीं केलेला होता. मग, त्यांचें जीवन ज्यांतून प्रामुख्यानें चित्रित केलेलें आहे, त्या या कादंबऱ्या राजकीय कां समजल्या जाऊं नयेत ?

याचें कारण, मला वाटतें, लोकांच्या राजकारणाकडे पाहण्याच्या दृष्टीत आणि खुद्द राजकारणाच्या स्वरूपांतहि सांपडेल. राजकारण हें व्यक्तिवादी किंवा व्यक्तिनिष्ठ असूंच शकत नाहीं. हिटलर किंवा स्टालिन यांच्यासारख्या अरेरावांचें राजकारण जरी घेतलें, तरी त्याला

रंग चढतो, तो ते जेव्हां देशाच्या नांवानें हांक फोडतात किंवा जनहृदयें उद्दीपित करतात, त्या वेळीं ! राजकारण ही समुदायाच्या विशाल मनाची हालचाल, त्याच्या विराट् जीवनाचें आंदोलन आहे. एका व्यक्तीच्या आकांक्षांच्या किंवा अनुभवांच्या रूपानें जेव्हा ही हालचाल चित्रित करण्यांत येते, तेव्हां तें चित्रण कितीहि उत्कट, कितीहि रंगपूर्ण वाटलें, तरी त्या सामुदायिक आंदोलनाच्या विशालतेच्या फक्त कांहीं व्यक्तिसापेक्ष छटा तेवढ्याच त्या चित्रणांत उमटतात. समुदायाच्या मनाची जी भव्य हालचाल आपण राजकारणांत प्रत्यक्ष पाहातो, केव्हां केव्हां स्वतःहि अनुभवतो, त्या भव्यतेचा प्रत्यय आपल्याला त्या व्यक्तिवादी कादंबऱ्यांत येत नाही. रामानें आरशांत पाहिलेलें चंद्राचें प्रतिबिंब आणि एकाद्या प्रचंड सरोवरांत पडणारें चंद्रमंडित आकाशाचें प्रतिबिंब यांत जो फरक, तोच व्यक्तीच्या जीवनाच्या अनुषंगानें रेखाटलेल्या आणि आंदोलनांच्या व्यापक अनुभूतीनें रेखाटलेल्या कादंबऱ्यांतील राजकारणांतहि होय.

दुसरें असें कीं, राजकारण हें जसें सामुदायिक असते, तसेंच तें सद्यो-निष्ठहि असतें. राजकारणाला भविष्यकाळ असेल, पण भूतकाळ खात्रीनें नाही. जें राजकारण, ज्या राजकीय हालचाली भूतकालांत विलीन झाल्या किंवा समुदायाच्या मानसिक प्रगतीच्या दृष्टीनें मार्गें पडल्या, त्या इतिहासांत जमा होतात. त्यांना आपण चालू म्हणजे जिवंत राजकारण म्हणत नाही. फार कशाला ? नेमस्त पक्ष किंवा वर्णाश्रम स्वराज्यसंघ यांच्यासारखे जे पक्ष आज विद्यमान आहेत, राजकारणांत मधून मधून प्रत्यक्ष भागहि घेत आहेत, त्या पक्षांच्या एकाद्या परिषदेचें किंवा चळवळीचें वर्णन जेव्हा आपण वाचतो, तेव्हां आपल्याला क्षणभर भूतकाळात गेल्यासारखें, इतिहासाचें एकादें जुनें पान वाचल्यासारखें वाटतें. कारण, लोकांच्या विचारांची, आकांक्षांची आणि हालचालींची जी प्रगति झालेली असते, त्या प्रगतीच्या दृष्टीनें तें त्यांचें राजकारण जुनाट आणि मागासलेलें असतें. राजकीय पुढारी म्हातारे होत असतील. पण, राज-

कारण,—समाजाचे युयुत्सु राजकीय मन,—कधीं म्हातारें होत नाहीं. तें ज्या दिवशीं म्हातारें होईल, त्या दिवशीं त्या समाजाचा न्हास सुरू झाला, असें बेलाशक समजावें. समाजाच्या या सदैव तरुण रहाणाऱ्या राजकीय मनाचे व्यापार, त्याचा प्रगतिपिपासु असंतोष, त्याचीं लढाऊ आंदोलनें ज्या प्रमाणांत समरसतेनें आणि यथार्थतेनें रेखाटलीं जातील, त्या प्रमाणांत कादंबरीला राजकीय रंग चढतो, राजकारणाचा जोष तिच्यांत उत्पन्न होतो. गतकालीन राजकीय उलाढालींवर लिहिलेल्या ज्या कादंबरीला आपण ऐतिहासिक म्हणतो, त्या कादंबरींतसुद्धां लेखकाची सद्यःकालांत रमणारी संवेदनशील प्रतिभा त्याच्या भोंवतालीं चालणाऱ्या घडामोडींचे आभास उत्पन्न करिते; समकालीन वैचारिक संघर्षांचे पडसाद तींत कळत न कळत उमटतात; व म्हणूनच ऐतिहासिक कादंबरी वाचतांना केव्हां केव्हां आपल्याला पुनःप्रत्ययाचा उत्कट आनंद लाभतो. हरिभाऊ आपटे यांच्या विशेषतः मराठ्यांच्या इतिहासावरील कादंबऱ्या वाचतांना हा अनुभव फार येतो.

म्हणूनच, जिला आपण मराठींत 'राजकीय' कादंबरी म्हणतो, तिला युरोपांत 'समाजात्मक कादंबरी' ( Sociological Fiction ) म्हणतात. जुन्या कादंबऱ्यांतून एकादी व्यक्ति, व्यक्तिसमूह किंवा कुटुंब यांच्या जीवनाचे चित्रण व्यक्तिनिष्ठ भूमिकेवरून केले जात असे. ज्यांना मराठींत वास्तववादी ( Naturalistic ) कादंबऱ्या म्हणतात, त्या सामाजिक वैगुण्यांच्या आविष्कारार्थ लिहिलेल्या सुधारणाभिमुख कादंबऱ्यांतूनहि समाजातील घडामोडींकडे पाहण्याची ही व्यक्तिनिष्ठ भूमिकाच प्रधान होती. व्यक्ति ही समाजाची एक प्रसव आणि घटक आहे, या दृष्टीनें व्यक्तीकडे न पाहातां, उलट तिला केंद्र कल्पून आणि समाज ही तिच्या जीवनाची पार्व्वभूमि आहे असें गृहीत धरून, या वास्तववादी कादंबऱ्यांतून जीवनाचे चित्रण केलेलें आढळेल. हरिभाऊंच्या सामाजिक कादंबऱ्या हें या लेखनप्रकाराचें मराठीतील उत्कृष्ट उदाहरण आहे. गॅल्सवर्दीच्या 'फॉरसाइट सगा' या कादंबरींत महायुद्धाचे मध्यम वर्गा-



तील (Bourgeois) कुटुंबसंस्थेवर झालेले नैतिक आणि आर्थिक परिणाम कुशलतेने चित्रित केलेले असले, तरी, त्या चित्रणाचे केंद्र कुटुंब हे आहे, समाज नव्हे, हे लक्षांत ठेवले पाहिजे: व वॉलपोलच्या 'हेरीज सगा' या कादंबरीमध्ये आलेल्या एका कुटुंबातील दीडशें माणसांचे जीवनवृत्त "हे गेल्या तीन शतकांतील सामाजिक इतिहासावरील प्रमाणपुस्तक" (Text-book of the social history of more than three centuries) आहे, असे वर्णन जरी काहीं टीकाकारांनी केलेले असले, तरी आपण मात्र ते तारतम्यानेच घ्यावयाला हवे. थॉमस मॅनची 'बंडरब्रक्स' ही कादंबरीह्याच वर्गात मोडेल. जागतिक घडामोडींचे परिणाम व्यक्तीच्या जीवनावर कसे होतात, याचे सूक्ष्म चित्रण रोमॅ रोलांच्या 'जाँ ख्रिस्ताँफ' या कादंबरीत पाहावयाला मिळते. या सगळ्या कादंबऱ्यांतून समाजवर्णन आलेले असले, तरी ते व्यक्तिजीवनाच्या किंवा कुटुंबजीवनाच्या दृष्टीने केलेले आहे; व म्हणूनच या कादंबऱ्यांना 'समाजात्मक कादंबऱ्या' न म्हणतां वास्तववादी, व्यक्तिनिष्ठ कादंबऱ्या म्हटले जाते.

उलट, राजकीय कादंबरीत समाज हाच जीवनाचे केंद्र असतो; व व्यक्ति या समाजाच्या घटक या दृष्टीने त्यांचे चित्रण केले जाते. अनेक व्यक्तींच्या जीवनांतील वेचक घटना घेऊन आणि समाजस्थितीच्या अनुषंगाने त्या घटनांचा अन्वय लावून राजकीय किंवा खरे बोलावयाचे म्हणजे 'समाजात्मक कादंबरी'त समाजातील वैचारिक किंवा इतर आंदोलनांचे चित्रण केले जाते. आज व्यक्ति आणि तिचे जीवन हे पृथक्, एकाकी, विलग राहिलेले नाही. तासा तासाला नव्या आवृत्त्या काढणारी वृत्तपत्रे, जमाच्या कोनाकोपऱ्यांतील बातमी घरपोच देणारा रेडिओ, जगातील प्रत्येक घटनेचे छायाचित्र दाखविणारे टेलिव्हिजन, जगाच्या दूर-दूरच्या भागांतील माणसांचे सहभाषण सुलभ करणारा टेलिफोन आणि इतर वायुगति वैज्ञानिक साधने यानीं व्यक्तीच्या जीवनाचा दुवा जगाच्या विराट् जीवनाशी इतक्या दृढतेने आणि शीघ्रतेनेहि आज जोडून टाकलेला आहे की, समाजाव्यतिरिक्त स्वतंत्र असे जीवन व्यक्तीला आतां फारसे

उरलेलेच नाही. व्यक्ति आणि जग यांच्यातील या समरसतेमुळे वाचकांचीं मनें विशाल, दृष्टि व्यापक आणि अभिरुचि विविध झालेली आहे. विज्ञानाने हें जें संक्रमण व्यक्तीच्या जीवनांत घडवून आणलें, त्यांतूनच समाजात्मक कादंबरी जन्माला आली. लेखक आज स्वतःच्या भावाविष्कारार्थ जितकें लिहितो, त्यापेक्षां समाजाच्या भावाविष्कारार्थ लिहिण्याची क्रिया त्याच्या हातून सध्यां यदृच्छेनें पण उत्साहाने अधिकाधिक घडत आहे. कारण आज त्याचें जीवन हें त्याचें स्वतःचें उरलेलें नाही; तर समाजाच्या जीवनाचाच तो एक भाग बनलेला आहे. या परिवर्तनाचें श्रेय जितकें विज्ञानाला तितकेंच लोकशाहीलाहि द्यावें लागेल. लोकशाहीनें व्यक्तीच्या जीवनांत राजकीय ईर्ष्या उत्पन्न केली आणि तिला जागतिक घडामोडींच्या आवर्तनांत आणून उभें केलें. त्यामुळे, आज कादंबरी ही भावकवितेप्रमाणें (lyric) निव्वळ आत्माविष्कारार्थ लिहिली जात नाही; तर समाजमनाला जी आत्माविष्काराची निकड भासते, तिच्या प्रेरणेपासून स्फूर्ति घेऊन ती लिहिली जात आहे.

माझ्या कादंबऱ्यांना लोक राजकीय म्हणतात, तें, मला वाटतें, या कारणामुळे कीं, त्यांत अलिकडील कांहीं राजकीय घटनांचें प्रतिबिंब पडलें असल्याचा भास लोकांना होतो. पण, हें प्रतिबिंब बुद्धिपुरःसर किंवा कलादृष्टीनें पाडण्याचा प्रयत्न मी करीत असतो, असा मात्र कोणी आपला समज करून घेऊं नये. 'मुखवटे' या माझ्या एका कादंबरी-विषयीं लिहितांना श्री. प्रभाकर पाध्ये यांनीं असें म्हटलें होतें कीं, ही कादंबरी म्हणजे एक 'वृत्तिका' (reportage) आहे. माझ्या ज्या कादंबऱ्या राजकीय समजल्या जातात, त्यांचें वर्णन करावयाला इतका समर्पक शब्द दुसरा खास सांपडणार नाही. गेलीं बावीस वर्षे मी वृत्त-पत्रव्यवसायांत आहे; व मी कादंबऱ्या लिहितों, त्याहि त्या व्यवसायाची एक शाखा म्हणूनच लिहितों. कारण, मला माहित आहे कीं, मी साहित्यपंडित नाहीं किंवा कलाकोविद नाहीं; मजजवळ कल्पकता नाहीं किंवा कारागिरी नाहीं; मनोविज्ञान नाहीं किंवा तत्त्वज्ञान नाही. पण

एक गोष्ट मात्र मजजवळ आहे; व ती म्हणजे वृत्तपत्रव्यवसायांत आलेला मानवी स्वभावाचा आणि हालचालींचा दुर्मिळ असा अजब अनुभव. त्या अनुभवाचा उपयोग करून मी कादंबऱ्या लिहिल्यामुळे त्यांना राजकीय स्वरूप आपोआपच आलेले आहे. बुद्धिपुरःसर राजकीय कादंबरी लिहिण्याचा प्रयत्न मी केलेला नाही. जसे माझ्या भोवतालचे वातावरण, तसे माझे वाङ्मय. प्रसिद्ध इंग्रजी कादंबरीकार सर ह्यू वॉलपोल याने असे म्हटलेले आहे की, "जगांत आज सगळ्यांत सोपी गोष्ट जर कोणती असेल, तर ती कादंबरीलेखन ही होय." (The easiest thing in the world to do today is to write a novel.) म्हणूनच, वृत्तपत्रलेखन निर्वाहाला अपुरे पडते असे दिसताच, मी कादंबरीलेखनाकडे वळलों. हा माझा आपला एक जोडवंदा आहे. कला, ध्येयवाद किंवा तत्वज्ञान माझ्या कादंबऱ्यांत हुडकण्याचा प्रयत्न करून जे निराशेने मजवर रागावतात, त्यांना मी एवढेच सांगतो की, या कलाकृती नव्हेत, वृत्तिका आहेत. तुम्ही मला राजकीय कादंबरीकार म्हणून कितीही फुगवलेत, तरी मी कांही हरभऱ्याच्या झाडावर चढण्याइतका उल्लू नाही.

याबरोबरच आणखीहि एका गोष्टीचा खुलासा मी करतो. माझ्या कादंबऱ्या या राजकीय घडामोडींच्या निदर्शक समजल्या जात असल्यामुळे त्यांत राजकारणांतलीं आपल्या ओळखीचीं माणसें लोक घुंडाळू लागतात; व बऱेच आपल्याला पात्रांची ओळख पटल्याचाहि बहाणा करितात. ही त्यांची फाजील सलगी केव्हां केव्हां मला त्रासदायक होते. गोव्याच्या 'कला' मासिकांत एका टीकाकाराने असे लिहिलेले होते की, 'कांता' या कादंबरींत मी मध्यप्रांत-वऱ्हाडचे माजी गृहमंत्री श्री. श्री. ब. ताबे यांचे पात्र घातले आहे; व हे विधान करून नंतर त्याने न्यायाधीशाच्या गंभीरपणाने असा सवाल केला होता की, अशा रीतीने एका थोर गृहस्थाचे पात्र कादंबरींत घालणे योग्य आहे काय ? मला जाब विचारावयाला निघालेल्या या मनकवड्या टीकाकाराला मी काय उत्तर देणार ? असल्या टीकाकारांना ही साधी गोष्ट कळत नाही की,

कलेची आणि जबाबदारीची चाड असलेला कोणताहि कादंबरीकार एकाच विशिष्ट व्यक्तीवरून आपलें पात्र निर्माण करणार नाहीं. आपण अवलोकिलेल्या अनेक व्यक्तिविशेषांचें बेमालूम मिश्रण करून तो आपलीं पात्रें घडवीत असतो. परवांच मी माझ्या एका मित्राला गंमतीनें म्हटलें कीं, "माझ्या या नव्या कादंबरींत मी तुमचें पात्र घातलें आहे. तुम्ही तें हुडकून काढाल, तर मी तुम्हांला बक्षीस देईन." त्या मित्रानें कादंबरी उत्सुकतेनें शेवटपर्यंत वाचली; व नंतर मला हिरमुसल्या तोंडाने म्हटलें, "तुमची ही गचाळ कादंबरी मी प्रारंभापापून शेवटपर्यंत कांहींहि न गाळतां वाचून काढावी, म्हणून तुम्ही ही थाप मारलीत !" पण, मग मी त्याला त्या कादंबरींतील एका पात्राचे कांहीं विशेष मला त्याच्यावरून कसे सुचलेले आहेत, हें दाखवून दिलें; व तें त्याला पटलेंहि. ही खाजगी गोष्ट मी एवढ्याचसाठीं सांगत आहे कीं, कादंबरीं-तील कोणतेंहि पात्र हें कोणत्याहि एका व्यक्तीवरून घेतलेलें नसतें आणि घेणे योग्यहि नाही. तेव्हां, माझी कादंबरी हातांत पडतांच चिच्यांतील पात्रांचे तोंडवळे ओळखण्याच्या उद्योगाला जे लोक लागतात, त्यांना मी एवढेंच सांगतों कीं, निट आणि चेट यांना वसंतसेना समजून मिठ्या मारणाऱ्या शकारासारखी तुम्ही आपली अवस्था करून घेऊं नका.

शेवटीं एक गोष्ट सांगून मी हा लांबलेला विषयोपन्यास पुरा करितों. मी मघाशींच आपल्याला सांगितलें कीं, वृत्तपत्रलेखनाचा एक जोडधंदा आणि तोहि वॉलपोलनें म्हटल्याप्रमाणें अगदीं सोपा म्हणून मी कादंबऱ्या लिहितो. प्रो. वा. म. जोशी, प्रो. फडके, श्री. खांडेकर किंवा श्री. पु. य. देशपांडे यांच्या कादंबऱ्यांसारख्या उत्कृष्ट कलाकृति जर मी निर्माण करूं शकलों असतों, तर मला धन्यता वाटली असती. पण, त्या भाग्यवंतांना लाभलेलें तें लालित्याचें, कल्पकतेचें आणि ध्येयवादित्वाचें ईश्वरी देणें आपल्या वाट्याला आलेलें नाहीं, हें मी जाणून आहे. म्हणूनच, कादंबरी-वाङ्मयाचा अत्यंत निकृष्ट गणला गेलेला सुलभ लेखनप्रकार जो राजकीय कादंबरी, त्याचा अवलंब मी

जाणून बुजून केला आहे. सर ह्यू वॉलपोल यानें राजकीय कादंबरीविषयीं असे उद्गार काढलेले आहेत कीं, "कादंबरी राजकीय व्हावी, असा तुमचा आग्रह दिसतो. पण, माझ्या मते, वाङ्मयावर अत्यंत अनिष्ट परिणाम जर अलिकडे कशाचा झाला असेल, तर तो कादंबरी मतप्रचारक असली पाहिजे, असा अट्टाहास करणाऱ्या मार्क्सवादी टीकेचा. हा शुद्ध मूर्खपणा आहे. दहा वर्षांपूर्वीच्या राजकीय कल्पनांनीं भरलेली कादंबरी म्हणजे पेंढा भरून ठेवलेलें मढें ! टॉलस्टॉयच्या नेपोलियनविषयींच्या कल्पनां-मुळें कांहीं 'बॉर अँड पीस' ही कादंबरी टिकलेली नाही; तर नटाशा, पायर आणि अँड्री या पात्रांमुळें ती टिकली आहे." (You want the novel to be political. In my view one of the worst of modern influences has been marxist criticism with its insistence that the novel must be propagandist. This is imbecile. Nothing is more dead than a novel stuffed with the political notions of ten years ago. ) वॉलपोलचें हें म्हणणें मला अक्षरशः मान्य आहे. डिस्राएलीच्या 'सिबिल' वगैरे कादंबऱ्या त्याच्या ह्यातीत किती गाजल्या ? पण आज त्या कोणी उघडून तरी पाहातो का ? मलाहि माझ्या स्वतःच्या कादंबऱ्यांचें मरण जवळ आलेलें दिसत आहे.

## माझे कथालेखन

मी कांही जातिवन्त कथाकार नाही. माझी भूमिका पत्रकाराची आहे. वृत्तपत्रव्यवसायांतील प्राप्ति उपजीविकेला अपुरी पडूं लागल्यामुळे मला ललित लेखनाकडे वळावे लागले; व गेली तीस वर्षे ललित लेखन हे एक जोडव्यवसाय म्हणूनच मुख्यतः मी करीत आलेलों आहे. ललित लेखनाकडे माझी प्रवृत्ति व्हावयाला अंशतः जशी आर्थिक अडचण कारण झाली, तसाच माझी पत्नी सौ. शांताबाई हिचा आग्रहहि अंशतः कारण झाला. श्री. भाऊसाहेब खांडेकर यांच्यासारख्या माझ्या समकालीन लेखकांना गोष्टी आणि कादंबऱ्या लिहिल्यामुळे अर्थप्राप्ति-बरोबरच जी लोकप्रियताहि मिळूं लागलेली होती, ती पाहून सौ. शांताबाईच्या मनाने असे घेतले की, मीहि ललित लेखनाचा प्रयत्न करून पहावा आणि साहित्यशास्त्रात 'यशसेऽर्थकृते' ही जी ललित साहित्याची पहिली दोन प्रयोजने सांगितलेली आहेत, तीं मला साध्य करता येतात की नाही, हे बघावे.

या दोन कारणांमुळे तीस वर्षांपूर्वी मी, ज्या वेळी प्रथम ललित लेखनाला हात घातला, त्या वेळीं मला त्यात यश मिळण्याबद्दल यत्किंचितहि खात्री वाटत नव्हती. मुख्यतः टीकाकार आणि अंशतः पत्रकार अशा दोन नात्यांनी जी ख्याति तोपर्यंत मला लाभलेली होती, तिच्यामुळे माझी मनोवृत्ति आणि लेखनशैली या दोहोंनाहि एक प्रकारचे

---

१९५८ च्या डिसेंबरमध्ये प्रसिद्ध झालेल्या 'रातराणीचीं फुले' या पुस्तकाच्या द्वितीयावृत्तीला लिहिलेल्या प्रस्तावनेतील महत्त्वाचा भाग.

निश्चित वळण लागून गेल्यासारखे झाले होते. त्या अभ्यासजड, विचारगंभीर, प्रौढ वळणात मुरलेल्या बुद्धीला आणि रुळलेल्या लेखणीला ललित लेखनाच्या नवीन नाजूक, नजाकतदार, नर्मनिर्भर मार्गाकडे लावणे, हे कांही सोपे काम नव्हते. शिवाय, माझे गुरु कै. श्री. कृ. कोल्हटकर यांच्या आदेशानुसार, ज्या दिवशी मी कवितालेखन अजिवात सोडून दिले, त्या दिवसापासून वाङ्मयाच्या क्षेत्रांतील लालित्याचा विभाग हा आपला नव्हे, अशी माझ्या मनाची एक प्रकारे भावनाच होऊन गेलेली होती. अशा स्थितीत, सौ. शांताबाईच्या आग्रहानुसार, १९२५ सालच्या जूनमध्ये 'दिलरुबा' ही गोष्ट जेव्हा मी प्रथम लिहिली, तेव्हा ती वाचकांना आवडेल, अशी काही मला उमेद वाटत नव्हती. पण, 'मासिक मनोरंजना'त ती गोष्ट प्रसिद्ध झाल्यानंतर जी अभिनंदनपर पत्रे मला अनेक परिचित रसिकांकडून आणि अपरिचित वाचकांकडून आली, त्यामुळे माझा धीर चेपल्यासारखा झाला. पुढे 'रत्नाकर' मासिक निघाल्यावर त्याचे संपादक प्रो. ना. सी. फडके यांनी मला एक दोन वेळां गोष्टी लिहून पाहाण्याबद्दल सुचविले. त्यांच्या भिडेखातर 'अश्विनोचे औक्षण', 'अखेरची इच्छा' अशा ज्या दोन तीन गोष्टी मी त्या मासिकासाठी लिहिल्या, त्या काही 'दिलरुबा' या माझ्या पहिल्या गोष्टीइतक्या लोकाभिरुचीच्या कसोटीला उतरल्या नाहीत.

१९३३ सालच्या मार्चमध्ये माझी 'मुक्तात्मा' ही पहिली कादंबरी प्रसिद्ध झाली. त्या कादंबरीच्या संस्कृतप्रचुर बोजड भाषेबद्दल फडके खांडेकर, अत्रे प्रभृति त्या काळातल्या अत्यंत लोकप्रिय आणि यशस्वी लेखकांनी माझी जी शोभा केली, तिच्यामुळे ललित लेखनाची कला आपल्याला साध्य होईल की नाही, याबद्दल माझ्या मनांत जबर शंका उत्पन्न झाली. 'मुक्तात्म्या'च्या पाठोपाठ एक वर्षाने प्रसिद्ध झालेली माझी दुसरी कादंबरी जी 'भंगलेले देऊळ', तिची प्रशंसा उत्कृष्ट कलाकृति म्हणून प्रो. वा. म. जोशी यांच्यापासून तो प्रो. डॉ. शं. दा.

पेंडसे यांच्यापर्यंत तत्कालीन अनेक अग्रगण्य टीकाकारांनी मुक्तकंठाने केल्यामुळे मला पुन्हा धीर आला. तथापि, कादंबरी आणि कथा यांची जात जरी एक समजण्यांत येत असली, तरी त्यांच्या लेखनाचे तंत्र मात्र अगदी भिन्न आहे, याची मला जाणीव होती. म्हणून कथालेखनाच्या वाटेला काही मी गेलों नाही. पण, १९३६ साली प्रो. वि. ह. कुळकर्णी, श्री. प्रभाकर पाध्ये, श्री. खं. सा. दौंडकर, श्री. वा. रा. ढवळे प्रभृति माझ्या मुंबईच्या मित्रमंडळीने 'ज्योत्स्ना' हे मासिक सुरू केल्यावर, त्याच्यासाठी दर महिन्याला नियमाने मी काही तरी लिहावे, असा आग्रह श्री. ढवळे यांनी घरला; व प्रत्येक महिन्याला व्यासंगपूर्वक लेख लिहिण्यापेक्षा एकाद्या प्रसंगावर गोष्ट लिहिणे हे अधिक सोपे आहे, असे वाटून मी कथालेखनाकडे वळलों. १९३६ सालापासून १९३९ सालापर्यंत माझ्या हातून जे कथालेखन घडलें, त्याचें कारण 'ज्योत्स्ना' आणि 'सत्यकथा' या दोन मासिकांच्या संपादकांचे माझ्या-विषयीचें अगत्य हेंच होय. त्यांचा लकडा जर माझ्या पाठीमागे नसता, तर माझ्या हातून इतकेंसुद्धा कथालेखन झालें असते की नाही, हें सांगणें कठीण आहे.

माझ्या गोष्टींच्या दोन संग्रहांची ही जी द्वितीयावृत्ति माझे प्रकाशक मित्र श्री. दिगंबरराव धुमाळ यांच्या स्नेहभावामुळें वाचकांच्या हातीं पडण्याचा योग आज आलेला आहे, त्यातील बहुतेक कथांत वर्णन केलेले प्रसंग अनुभूत आणि वास्तविक आहेत. केवळ काल्पनिक अशी प्रायः एकहि घटना नाही. खुद्द याच संग्रहातील 'दोष कोणाचा ?' ही जी आत्मनिवेदनात्मक कथा आहे, ती त्या वेळीं अनेकांना असंभाव्य वाटली. कदाचिन् आजहि वाटेल. पण, त्या कथेला आधारभूत असलेली घटना मी प्रत्यक्ष पाहिलेली आहे; व तिच्या इष्टानिष्टतेबद्दल आम्ही कांही मित्रानी त्या वेळी चर्चाहि केलेली होती, असे मला स्मरते. 'रातराणीची फुले' आणि 'डॉ. अजित' या दोन गोष्टी मिळून जें कथानक सिद्ध होतें, तेंहि माझ्या पहाण्यांतलें असून, डॉ. अजित यांच्या



आत्महत्येचा त्यांत वर्णन केलेला दाहण प्रसंग आजहि ही प्रस्तावना लिहितांना माझ्या डोळ्यांपुढे उभा आहे. 'पडदानशीन मोटर' या गोष्टींतील कथानक पचमढीच्या एका मुक्कामात माझ्या कानांवर आलें; व 'नृत्यांगना' या कथेतील हृदयद्रावक घटना तर नागपूरला घडलेली आहे. सारांग, या दोन्ही कथासंग्रहांत जे निरनिराळे प्रसंग चित्रित केलेले आहेत, ते मी स्वतः ऐकलेले, पाहिलेले किंवा अनुभवलेले आहेत, असे म्हणावयाला शंका वाटत नाही.

या कथासंग्रहांतील कांही प्रसंग मी ज्यांच्या सहवासांत ऐकले, पाहिले किंवा अनुभवले आहेत, त्या माझ्या दोन मित्रांचा निर्देश यथे करणें मला अवश्य वाटतें. या दोन मित्रांपैकी नागपूरचे सुप्रसिद्ध कायदेपंडित आणि कार्यकर्ते कै. रावसाहेब रामचन्द्र वासुदेव फुले यांचें ऋण माझ्यावर विशेष आहे. रावसाहेबांचें व्यक्तित्व लोकविलक्षण होतें. ते उत्कृष्ट कायदेपंडित, हजरजबाबी वक्ते, नागपूर नगरपालिकेचे उपाध्यक्ष, मध्यप्रांत-वन्हाड कायदेमंडळाचे सदस्य आणि जिनिवाच्या आंतरराष्ट्रीय कामगार परिषदेत गाजलेले भारतीय कामगार चळवळीचे नेते होते. पण स्वतःच्या गुणांचा, विद्वत्तेचा, प्रतिष्ठेचा किंवा दर्जाचा यत्किंचितहि अभिमान त्यांच्या ठिकाणी नव्हता. त्यांची इरसाल नागपुरी बोली आणि वागण्यातला नागपुरी अवखळपणा पाहून कोणालाहि असे वाटले नसते की, हा गृहस्थ आपल्या ढंगदार इंग्रजी वक्तृत्वाने आणि कामगार-विषयक कायद्यांच्या सूक्ष्म ज्ञानाने जिनिवाच्या परिषदेत इतका लौकिक संपादन करून आलेला असेल ! किंबहुना, श्री. चं. वि. बावडेकर, श्री. प्रभाकर पाध्ये, श्री. व. भ. कर्णिक प्रभृति माझे मुंबईचे जे मित्र त्या काळांत नागपूरला येऊन गेले, तें सर्व रावसाहेबांचे तें परस्परविरोधी गुणावगुणांनी विनटलेलें चमत्कारिक व्यक्तित्व पाहून प्रथम दर्शनी तरी बुजल्यासारखे होऊन गेले. शिष्टपणा आणि शिष्टाचार यांचे तर रावसाहेबांना इतकें काही वावडे होते की, खाजगी बैठकीत किंवा अड्ड्यांवर त्यांना अचानक पाहाणाराला हा कोणी तरी तोंडास येईल तें बोलणारा आणि मनास

चाहेल तसे वागणारा निस्संग कलंदर असावा, असे वाटत असे. जीवनातल्या नाना प्रकारच्या रसांची किंवा सुखोपभोगांच्या बऱ्या वाईट प्रकारांची मजा लुटतांना त्यांनी कोणतीहि मर्यादा पाळली नाही आणि कोणाचाहि मुलाजा ठेवला नाही. सुखास्वादाच्या बाबतीत त्यांना वर्ज असे मुळी काही नव्हतेच ! त्यांचे हे अशिष्ट व्यक्तित्व, 'फुले' हे ब्राह्मणेतर चळवळीत गाजलेले आडनांव आणि समाजाच्या खालच्या थरातल्या कार्यकर्त्यांशी असलेली त्यांची घसट या कारणांमुळे डॉ. अंबेडकर यांची त्यांच्या बाबतीत कशी फसगमत झाली, याचे मोठे चटकदार वर्णन ते स्वतःच करीत असत. डॉ. अंबेडकर यांनी त्या वेळी नवीनच स्थापन केलेल्या स्वतंत्र मजूर पक्षाचे ते नागपुरांतील मुख्य कार्यकर्ते होते. पुढे, त्या पक्षांत जातीयतेला ऊत घेऊन, चुरस आणि भांडणे सुरू झाल्यावर, रावसाहेब हे जातीने ब्राह्मण असल्याची चुगली त्यांच्या एका प्रतिस्पर्ध्याने डॉक्टरसाहेबांकडे केली; व अशा रीतीने त्या पक्षाचे त्यांच्याकडे असलेले पुढारीपण खाडकन संपुष्टात आले ! या घटनेचे रसभरित वर्णन करून रावसाहेब म्हणत असत, "माझ्या 'फुले' या आडनावामुळे बाबासाहेब मला सत्यशोधक ब्राह्मणेतर समजले आणि माझे रंगरूपहि या त्यांच्या समजुतीला पोषक ठरले, यांत माझा काय दोष ? त्यांनी मला कधी जात विचारली नाही आणि मी ती त्यांना कधी सांगितली नाही. स्वतंत्र मजूर पक्ष हा काही जातीय पक्ष नव्हता. त्यामुळे जात सांगण्याचा प्रश्नच मुळी कधी उद्भवला नाही." रावसाहेबांचे हे आत्मसमर्थन अगदी समर्पक होते. पक्का तेलिया काळा रंग, देवीच्या वणांनी डागळलेला चेहरा, चेहऱ्याच्या मानाने मोठे असलेले गाजरासारखे गरगरीत नाक, काटकुळ्या शरीरयष्टीला न शोभणारी बेढब उंची, एक डोळा किंचित् बारीक असल्यामुळे नजरेत आलेला मिस्किलपणा, पानतंबाकूचा बार ठासल्यामुळे डाव्या गालाला आलेली फुगवटी आणि घाईघाईने कसे तरी अंगावर चढवलेले मळके कपडे !—अशा प्रकारचे रावसाहेबांचे ते विचित्र ध्यान पाहिल्यावर डॉ. अंबेडकर यांची जर त्यांच्या बाबतीत

फसगत झाली असली, तर त्यांत काय आश्चर्य ? बॅ. महम्मद अली जिना यांचें जे एकच जाहीर व्याख्यान नागपूरच्या चिटणीस पार्कमध्ये झाले, त्याचे अध्यक्षपदहि, रावसाहेबांचा मुस्लिम लीगशी कोणत्याहि प्रकारचा संबंध नसतांना सुद्धा, त्यांना देण्यात आलेले होते, ही घटना-देखील त्यांच्या व्यक्तित्वाच्या अजबपणाची निदर्शक म्हणूनच सांगावी लागेल.

१९३२ सालापासून १९४४ सालापर्यंत रावसाहेबांचा आणि माझा जो हा घनिष्ठ स्नेहसंबंध होता, त्याचें प्रतिबिंब 'दुहेरी जीवन' ही कादंबरी आणि या दोन कथासंग्रहातील 'पडदानशीन मोटर', 'देऊळ आणि दर्गा', 'नृत्यांगना', 'अमीना', 'वलीसाहेब' इत्यादि गोष्टी यांत पडलेले आहे. 'दुहेरी जीवनांत' वर्णन केलेले नागपूर आणि जिनिवा येथील बहुतेक प्रसंग व 'कांता'मध्ये पडलेले सीताबर्डी बॉम्ब केसमधील घटनांचे प्रतिबिंब हीं दोन्ही मी रावसाहेबांच्या रसाळ गप्पांतून उचललेली आहेत. त्यांच्या आणि माझ्या स्वभावांत किंवा राहाणीत कांहींहि साधर्म्य नव्हते; व राजकीय मतांच्या दृष्टीने तर आम्ही दोघे दोन टोकांना उभे होतो. इतकेंच नव्हे, तर कामगार चळवळीतील त्यांचे वलाढय प्रतिस्पर्धी, नागपूरचे झुंजार नेते कै. रा. स. रुईकर यांच्याशीं माझे संबंध अत्यंत जिव्हाळ्याचे होते. मी ज्या 'महाराष्ट्र' द्विसाप्ताहिकाच्या संपादकमंडळात त्या वेळी होतो, तें द्विसाप्ताहिक आणि त्याचे मुख्य संपादक कै. दादासाहेब ओगले यांचीहि रावसाहेबांविषयीं कांही अनुकूल भावना होती, असें नाही. किंबहुना, 'डॉ. राव यांचे नाटपेड लगेढोल' या 'महाराष्ट्रा'तील एका उपाग्रलेखात आमच्या दादांनी रावसाहेबांची जी झणझणीत टिगल केलेली होती, तिच्यामुळे चिडून जाऊन 'महाराष्ट्रा'वर बदनामीची फिर्याद करण्यापर्यंत त्यांच्या रागाचा पारा एकदा भडकून गेलेला होता. या कारणांमुळे रावसाहेबांचा आणि माझा स्नेहसंबंध हा नागपूरच्या बार रूममध्ये आणि राजकीय गोटांत त्या वेळीं एक कुतूहलाचा विषय होऊन बसलेला होता. कै. रामभाऊ रुईकर हे तर मला एकदा स्पष्टच

म्हणाले होते कीं, “भाऊसाहेब, तुमचा आणि रावसाहेबांचा स्नेह हे मला खरोखरी एक कोडे आहे. कारण, अभिरुचि, मते किंवा हितसंबंध यांपैकी कोणत्याच बाबतींत तुम्हां दोघांत समानत्व नाही. आणि तरी माझ्यापेक्षा रावसाहेबांच्या सहवासात तुम्ही जास्त वेळ असता !” रामभाऊंची ही टीका अगदी समर्पक होती. स्वतः रावसाहेबांना हि त्यांच्या आणि माझ्यामधील साधर्म्याच्या अभावाची जाणीव पूर्णपणे होती, असें मला वाटते. कारण, या संग्रहांतील ‘अमीना’ आणि ‘वली-साहेब’ या दोन गोष्टी वाचल्यावर ते मला हंसत हंसत म्हणाले होते कीं, “भाऊसाहेब, ताजुद्दिनबावाच्या उरुसांत ज्या गोष्टी आपण पाहिल्या आणि अनुभवल्या, त्यांचं हुबेहूब वर्णन केलंय तुम्ही ! आपण दोघेहि सारखेच कलंदर आहोंत. पण माझी कलंदरी लोक मला पहाताक्षणींच ओळखतात. तथापि तुमची कलंदरी ओळखण्यासाठीं मात्र त्यांना मुद्दाम तुमच्या गोष्टी आणि कादंबऱ्या वाचाव्या लागतील !”

पण, मला स्वतःला मात्र आपण कलंदर आहोंत, असें कधी वाटलें नाही. किंबहुना, रावसाहेबांच्या सहवासात असताना जी कलंदरीची लटक मला आलेली होती, ती केवळ हंगामी किंवा संसर्गजन्य होती, असेच आतां म्हटलें पाहिजे कारण, त्यांच्या माझ्या साहचर्याच्या त्या काळांत मी नागपुरांतील अशा कांही वस्तींत आणि अड्ड्यांवर गेलेलों आणि रमलेलों आहे कीं, जेथे पूर्वी किंवा नंतर मी चुकूनहि कधी पाऊल ठेवलेलें नाही. त्यांच्या सहवासाविषयीं मला जें-इतकें आकर्षण वाटे, त्याचे मुख्य कारण म्हणजे राजकीय घटना आणि राजकारणी व्यक्ति यांचे विश्लेषण, युरोपच्या आधुनिक इतिहासांतले समर्पक दाखले देऊन, करण्याची त्यांची विलक्षण हातोटी. मध्यप्रांत-वन्हाडच्या इतिहासात गाजलेल्या ‘खरे प्रकरणां’त त्यांच्या या विश्लेषक कुशाग्र बुद्धीचे आणि घटना-पांडित्याचेंहि विदारक चातुर्य मी अनेक प्रसंगी पाहिले. मध्यप्रांत-वन्हाडातील राजकारणाचे अन्तःप्रवाह न्याहाळण्याची संधिहि, त्यांच्या सहवासात असतांनाच, मला प्रथम लाभली. इतकेंच नव्हे, तर मध्यप्रांत-

वन्हाडचे ब्रिटिश अमदानीतील माजी गृहमंत्री कै. डॉ. राघवेन्द्र राव आणि काँग्रेस राजवटीतील माजी गृहमंत्री पं. द्वारकाप्रसाद मिश्र या ज्या दोन अत्यन्त कर्तृत्ववान् मुत्सद्यांनी १९२५ सालापासून १९५५ सालापर्यंत मध्यप्रान्त-वन्हाडच्या राजकारणाला आपल्या प्रभावाने अगदी भिन्न वळण लावले, त्या दोघांशीहि माझा परिचय रावसाहेबांनीच करून दिला. डॉ. राव यांच्या खास निमंत्रणावरून १९३६ सालच्या एप्रिलमध्ये मी प्रथम त्यांच्याबरोबरच पंचमढीला गेलों; व त्या आमच्या पहिल्याच भेटीत डॉ. राव हे त्या वेळी जें मराठी दैनिक काढण्याच्या विचारांत होते, त्या दैनिकाचे संपादकत्व स्वीकारण्याचे जरी मी नाकारले, तरी डॉक्टरसाहेबांशी त्या निमित्ताने झालेल्या परिचयाची परिणति पुढे अत्यन्त विश्रब्ध स्नेहात झाली. 'कांता' या कादंबरीपासून तों 'नवे संसार' या कादंबरीपर्यंत माझ्या कादंबऱ्यातून मध्यप्रान्त-वन्हाडांतील कांही राजकीय घटनांचे जें चित्रण आलेले आहे, त्याचा प्रारंभ रावसाहेबांच्या सहवासात सुरू झालेल्या या राजकीय स्नेहसंबंधांतूनच झाला. रावसाहेबांच्या जीवनाच्या या राजकारणी बाजूबरोबरच कलदंडी बाजूकडेहि मी जिज्ञासेनें ओढला गेलों. तो इतका कीं, सौ. शांताबाईच्या रोषाला न जुमानता, मी त्यांच्याबरोबर भटकण्यात रात्रीच्या रात्री घालवल्या. ते नागपूर नगरपालिकेचे उपाध्यक्ष असताना या दिलदार शौकीन शहरांतील सर्व प्रकारच्या अड्ड्यांवर आणि मैफलीत त्यांचा अनिर्बंध संचार असे; व नागपुरात कुठेहि तमाशा, दंडार, मुशायरा, कवालीची मैफल किंवा नाचगाण्याची बैठक असली, म्हणजे रावसाहेब रात्रीं अपरात्रीं मोटारींतून माझ्याकडे यावयाचे आणि मला आपल्याबरोबर तेथें घेऊन जावयाचे ! नव्या शुक्रवारीच्या मध्यरस्त्यावरील आमच्या 'गणेशभुवना'पुढें त्यांची मोटर रात्रीं अकरा साडे अकरा वाजता अचानक येऊन उभी रहावयाची आणि मोटारीचा कर्ण वाजवीत रावसाहेब पुकारावयाचे, "अजी भाऊसाहेब, चाला न जी ! ते सकवार याद करून राह्यली आहे तुमची ! तुम्ही येईपर्यंत ते चाळ

नाही बांधीत म्हणे पायांत ! तव्हा चाला ना जी बावा आतां जलदी !” रस्त्याच्या दुतर्फी असलेल्या घरांतील मंडळीची झोपमोड करणारा त्यांचा तो पुकारा ऐकून मी अगदीं खजील होऊन जात असे. पण, रावसाहेब मात्र, मी माडीवरून कपडे करून खालीं येईपर्यंत, त्या उघड्या मोटारींतील आपल्या समानशील दोस्तांशीं मोठमोठ्यानें गप्पा मारीत, निस्संकोच मनानें मला आवाज देत रहावयाचे ! ताजुद्दिन-बावाच्या उरुसामध्ये तर आम्ही पहाटे तीन वाजेपर्यंत भटकलेलों आहोंत. त्यांच्या त्या बेछूट सहवासात मी शरद् ऋतूतील कोजागिरीच्या चांदण्यापासून तों शिमग्यातील धुळवडीच्या चांदण्यापर्यंत सर्व प्रकारच्या निशाचरणाची नशा मनसोक्त लुटलेली आहे

पण रावसाहेबांच्या आणि माझ्या स्नेहसंबंधाच्या या कलंदरी बाजूचा जितका परिणाम माझ्या ललित लेखनावर झाला, त्याहिपेक्षां जास्त परिणाम त्यांच्या राजकीय बाजूचा माझ्या वृत्तपत्रीय लेखनावर झाला. डॉ. राघवेंद्र राव यांना ते आपले राजकीय गुरु मानीत असत; व प्रतिकौटिल्यच अशा आपल्या या गुरुच्या प्रभावाने त्यांना राजकारणाचा तात्त्विक, शास्त्रीय आणि व्यावहारिक व्यासंग आणि चर्चा करण्याचे जणु व्यसनच जडलेले होते. त्यामुळे, त्या मस्त कलंदरी जीवनाच्या धवडग्यांतहि, त्यांचे इतिहास, राजकारण, घटनाशास्त्र इत्यादि विषयांवरील वाङ्मयाचे वाचन आणि चिंतन सारखे चालू असे. डॉ. राव यांचा स्वतःचा ग्रंथसंग्रह उत्कृष्ट होता; व राजकारण, इतिहास आणि साहित्य या विषयांवरील उत्तमोत्तम अद्ययावत् पाश्चात्य ग्रंथ त्यांच्या अभ्यासिकेंतील टेबलावर नेहमी दृष्टीस पडावयाचे. मला असे अनेक प्रसंग आठवतात की, ज्या वेळी आम्हां दोघांशीं गप्पा मारीत असतांना, त्यांनी अगदी ताज्या ऐतिहासिक किंवा राजकीय ग्रंथातले दाखले देऊन, ते ग्रंथ वाचण्याची शिफारस आम्हाला केलेली होती. ‘खरे प्रकरणांत डॉ. खरे आणि त्यांचे प्रतिस्पर्धी पंडित-मंत्री यांच्यात घटनात्मक संघर्ष उत्पन्न होऊन जेव्हा डॉ. खरे यांच्यापुढे

पेचप्रसंग उभा राहिला, तेव्हां त्या सुमारास नुकतेंच प्रसिद्ध झालेलें ब्रिटिश घटनापंडित विल्यम जेनिंग्ज याचे 'कॅबिनेट गव्हर्नमेंट' हे पुस्तक डॉ. राँव यांनी आम्हाला दिले; व तें देण्यातला त्यांचा उद्देश ओळखून आम्ही डॉ. खरे यांना ते वाचण्याची विनंती केली. खरे प्रकरणांतील निरनिराळ्या घटनांवर चर्चा करण्यांत नागपूरच्या रेस्ट-हाऊसमधील डॉ. राव यांच्या खोलींत किंवा रावसाहेबांच्या घरी आम्ही रात्रीच्या रात्री घालवलेल्या आहेत. अशा प्रकारच्या चर्चेच्या ओघांत रावसाहेबांना केव्हां केव्हां राजकीय भाकितें वर्तवण्याची हि लहर येत असे. त्यांपैकीं एक चमत्कारिक भाकित मी कवी विसरणार नाहीं. मध्यप्रांत-बन्हाडच्या दुसऱ्या काँग्रेस मंत्रिमंडळांतील गृहमंत्री पं. द्वारकाप्रसाद मिश्र यांना त्या वेळचे गव्हर्नर सर फ्रान्सिस वायली यांनी विख्यात ब्रिटिश कादंबरीकार एच. जी. वेल्स याची 'दि होली टेरर' ही राजकीय कादंबरी भेट म्हणून नजर केलेली होती. पं. मिश्र यांनी मला ती वाचण्याची शिफारस केली; व मलाहि ती फार आवडल्यामुळे मी ती रावसाहेबांना वाचण्याचा आग्रह केला. ती वाचल्यावर रावसाहेब मला अगदी गंभीरपणाने म्हणाले, "भाऊसाहेब, हा वेल्स राजकारणाचा मोठा गोजा दिसतो. या कादंबरीचा नायक हुकूमशहा रुडॉल्फ याला ज्या पद्धतीने ठार मारण्यांत आल्याचे वर्णन वेल्सने केलेले आहे, त्या पद्धतीने जर उद्यां स्टालिनचा निकाल लावण्यात आला, तर नवल वाटायला नको ! पं. मिश्र यांच्यासारख्या चाणक्यनीतींत निपुण असलेल्या मुत्सद्याला सर फ्रान्सिस यांनी ही कादंबरी भेट म्हणून द्यावी, यांत सुद्धा राजकारण आहे !" स्टालिनचे देहावसान झाल्यावर त्याच्या मृत्युसंबंधी ज्या कड्या नंतर उठल्या, त्या वाचून मला रावसाहेबांच्या या मार्मिक उद्गारांची आठवण झाली. राजकारणांतील घटनांचा अन्वयार्थ लावण्याची आणि राजकारणी व्यक्तींचें मनोगाहन करण्याची डॉ. राव आणि रावसाहेब यांची कला विदारक खरी पण विलोभनीय होती. त्या कलेचा जो परिणाम आमच्या

स्नेहसंबंधाच्या या काळांत माझ्या मनावर झाला, त्यामुळे माझ्या वृत्तपत्रीय लेखनाला लागलेले विश्लेषक वळण पुढे पं. मिश्र यांच्या उद्बोधक साहचर्यात दृढतर होत गेले.

रावसाहेबांप्रमाणेच माझे मुंबईचे रसिक मित्र श्री. उमाकान्त भेंडे यांच्याहि सहवासाचा परिणाम या दोन संग्रहांतील कांही गोष्टींवर झालेला आहे. 'आकर्षण', 'त्याची मुशाफरी', 'दोष कोणाचा?', 'रातराणीची फुले' इत्यादि या दोन पुस्तकांतील कांही गोष्टी आणि 'डाकबंगला' ही कादंबरी याची कथाबीजे त्यांच्या सान्निध्यांत आणि संभाषणांत मला लाभली. श्री. भेंडे हे पंचवीस वर्षांपूर्वी ब्लॅकी अॅण्ड सन या विलायती प्रकाशनसंस्थेचे प्रवासी प्रतिनिधि होते. त्या नात्याने ते प्रथम नागपुरास आले असतां, माझे मित्र प्रो. वि. ह. कुळकर्णी यांच्या स्नेहसंबंधामुळे, माझ्याकडे उतरले; व या निमित्ताने झालेल्या आमच्या ओळखीचे पर्यवसान लवकरच दृढ मैत्रींत झाले. श्री. भेंडे यांनी मद्रास-पासून पेशावरपर्यंत अखिल भरतखंडांत प्रवास केलेला; त्यांचे अवलोकन आणि अनुभव हीं दोन्हीहि वैचित्र्यपूर्ण; व रावसाहेबांप्रमाणे कोणत्याहि घटनेचे नकला करून साभिनय वर्णन करण्याची नाट्यपूर्ण शैली जरी त्यांना साधलेली नव्हती, तरी त्यांचीहि संभाषणाची पद्धत मोठी रसाळ होती. त्यामुळे, त्यांचा मुक्काम वर्षातून दोन तीन वेळां नागपुरास असला, म्हणजे गप्पागोष्टी करण्यांत आणि भटकण्यांत आमचा वेळ मोठा मजेंत जात असे; व परस्परांनी पाहिलेल्या आणि अनुभवलेल्या मानवी जीवनातील निरनिराळ्या विशेषांची आणि प्रसंगांची तुलना आणि चिकित्सा करण्यांत आम्ही रात्रीच्या रात्री घालवीत असूं. कै. रावसाहेब फुले यांना श्री. भेंडे यांनी एकदा गमतीने असें म्हटलें होते की, "रावसाहेब, मी जरी आपल्यासारखा बडा वकील आणि पुढारी नसलों, तरी मला आपण निव्वळ पुस्तकांचा फिरस्ता व्यापारी मात्र समजूं नका. मीहि कांही आयुष्य कमी पाहिलेलें नाहीं; व आयुष्यांतल्या कोणत्याहि खेळांत मी आपल्याला हार जाणार नाही!" पण, श्री. भेंडे



यांचे हें स्वतःविषयीचे विधान लक्षांत घेऊनहि मी असे म्हणून की, रावसाहेबांच्या वागण्यांत जो एक विलक्षण बेछूटपणा, जी एक विलक्षण निस्संगता होती,— जिचें वर्णन इंग्रजींतील 'अॅबॅन्डन' या शब्दानेच यथार्थतेनें होऊं शकेल—ती श्री. भेंडे यांच्या ठिकाणी नव्हती, हें निश्चित ! किती झालें, तरी बोलून चालून ते मुंबईकर ! रावसाहेब ज्याप्रमाणें आपल्या वकिलीच्या टेबलावर, कुळांच्या समोर केसची चर्चा करीत असतांना, वेलाशक भाजी चिरीत असत किंवा पुडाच्या वड्या स्वतः तयार करून आपल्या मित्रमंडळीला हौसेनें वाढीत असत, तसा प्रकार श्री. भेंडे यांच्या हातून कधीहि घडेल, असें मला वाटत नाही. रावसाहेबांसारख्या अस्सल नागपुरी माणसाच्या बेछूट वृत्तीं-तील अशिष्ट पण उदार कलंदरी त्यांच्यासारख्या स्वतःच्या कपड्यांच्या इस्तरीला, वागण्याच्या सभ्यतेला आणि राहाणीच्या मिजाशीला काटे-कोरपणानें जपणाऱ्या प्रतिष्ठित मुंबईकरांच्या ठिकाणी कोठून येणार ? रावसाहेब हे जबरदस्त खेळिये होते. आणि तेहि खट्याळ आणि खोडसाळ खेळिये ! ते स्वतःच्या जीवनाशीं खेळले, व्यवसायाशीं खेळले आणि राजकारणाशी सुद्धा खेळले. अशा बेगुमानपणाने की, आपल्या आयुष्याचा अखेर खेळखंडोबा झालेला त्यांना पहावा लागला. श्री. भेंडे यांची भूमिका फक्त रसिकाची होती. त्यांच्या सहवासांत केलेल्या स्वैर कथालापांच्या ज्या गहिऱ्या छटा या दोन पुस्तकांतील कांही गोष्टींतून उमटलेल्या आहेत, त्याहि वाचकांना तितक्याच चमत्कृतिजनक वाटतील, अशी मला आशा आहे.

हीं दोन पुस्तके प्रसिद्ध झाल्यानंतर गेल्या अठरा वर्षांत अनेक नियतकालिकांच्या संपादकांनी, विशेषतः आपल्या दिवाळी अंकांसाठी, मला गोष्टी लिहिण्याचा आग्रह केला. पण, अशा तऱ्हेचे त्रुटित ललित लेखन करण्याची इच्छा मला नंतर अजिबात का झाली नाही, हें माझे मलाच कळत नाही. एक कारण कदाचित् असें असावें की, महायुद्ध सुरू होऊन रावसाहेब फुले हे कॅप्टन म्हणून रणांगणावर गेल्यानंतर, माझ्या

जीवनांत तात्पुरती आलेली ही कलंदरी लुप्त होऊन गेली; व श्री. भेंडे यांनी फिरत्या प्रतिनिधीचा पेशा सोडल्यावर अशा प्रकारच्या लेखनाला प्रेरक झालेला त्यांचा गप्पिष्ट सहवासहि तुटल्यासारखा झाला. त्यामुळे, १९३९ नंतर गेल्या दीड तपांत, मी एकहि गोष्ट लिहिली नाही. माझ्या कादंबरीलेखनांत मात्र खंड पडलेला नाही तें ज्या संध गतीने पूर्वी चाललेलें होतें, त्याच गतीने आजहि चाललें आहे. पण, त्रुटित ललित लेखन अजिबात थांबलें, हें मात्र खरें. त्यामुळें, आज या दोन कथा-संग्रहांकडे मी, माझ्या एका काळच्या कलंदरी वृत्तीचें स्मारक म्हणून, एक प्रकारच्या तटस्थतेने पाहूं शकतो, हें निस्संशय !

तरुण भारत, १ मार्च १९५९

## कलाहीन कथांचा संग्रह

मी स्वतःला साहित्यिक किंवा ललित लेखक समजत नाही. साहित्यनिर्मिति आणि कलोपासना या दोन गोष्टी, ज्यांना भरपूर आर्थिक स्वास्थ्य लाभलेले असते, त्या सुखवस्तु व्यक्तींनाच करणे शक्य आहे. उपजीविकेचा दुसरा कोणताही मार्ग उपलब्ध नसल्यामुळे मी वर्तमानपत्रांच्या धंद्यांत पडलों; व त्या धंद्याला केवळ जोड म्हणूनच मी निरनिराळ्या प्रकारचे लेखन गेलीं वीस वर्षे करीत आलेलों आहे. प्रतिभा, पांडित्य किंवा प्रसाधन यांपैकी कशाचाहि या लेखनाशी संबंध नाही. वृत्तपत्रव्यवसायांत पडलेल्या माणसाला, त्याची इच्छा असो वा नसो, रोज अनेक गोष्टी ऐकाव्या, पाहाव्या, वाचाव्या आणि लिहाव्याहि लागतात. या परिस्थितींतूनच माझे सारे लिखाण पैदा झालेले आहे.

अर्थात् प्रस्तुत पुस्तकांत समाविष्ट केलेल्या लेखांना गोष्ट, लघुकथा किंवा शब्दचित्र यांपैकी कोणते नांव द्यावे, हे मला समजत नाही. 'शुक्राचे चांदणे' हे अशा प्रकारच्या माझ्या लेखांचे पहिले पुस्तक जेव्हां दोन वर्षांपूर्वी प्रसिद्ध झाले, तेव्हाहि माझ्या मनांत ही शंका उत्पन्न झालेली होती; व म्हणूनच 'कलाहीन कथांचा संग्रह' असे नांव मी त्याला स्वतःच देऊन टाकले. त्या नांवावर विनोदबुद्धि विशेष तीव्र असलेल्या माझ्या एका मित्राने अशी टीका केली की, "कलाहीन का होईना, पण तुम्ही आपल्या या लिखाणाला 'कथा' या नावाने संबोधता,

---

१९४० च्या फेब्रुवारींत प्रसिद्ध झालेल्या माझ्या 'रातराणीची फुले' या पुस्तकाच्या प्रथमावृत्तीला जोडलेली भूमिका.

हेंच मुळी मला अधिक वाटते. कथावाङ्मयाचा कोणताहि तंत्रज्ञ या पुस्तकांतील लेखांना 'कलाहीन कथा' म्हणावयालासुद्धा कबूल होणार नाही. कारण, त्यांत कला तर नाहीच, पण कथाहि नाहीत !" मला ही त्याची टीका मार्मिक वाटली; व या दुसऱ्या पुस्तकाच्या नामकरणाच्या बाबतींत मी मुग्ध राहाण्याचे ठरविलें.

पण, आपल्या मुलाला आपण नांव ठेवण्याचें टाळलें, म्हणून लोक नांवें ठेवीत नाहीत, असें थोडेंच आहे ? माझ्या या लिखाणावर सामान्यतः दोन प्रकारची टीका प्रथमपासूनच होत आलेली आहे. पैकी टीकेचा एक प्रकार मी वर वर्णन केला तो. त्या टीकेचें तात्पर्य असें कीं, हे माझे लेख साहित्यशास्त्रांतल्या कोणत्याहि शिष्टसंमत साचांत बसूं शकत नाहीत. मला स्वतःला हा आक्षेप अर्थात्च मान्य आहे. कारण, हे लेख ज्या उद्देशाने मी लिहिले, त्यांचा कला किंवा साहित्य यांच्याशीं कांहीं-सुद्धां संबंध नाही. फ्रेंच कादंबरीकार व्हिक्टर ह्यूगो याचें 'थिंग्ज सीन' (Things Seen) हें पुस्तक वाचीत असतां, आपल्या अवलोकनांत आलेलीं कांही दृश्यें किंवा प्रसंग वर्णन करावेत, अशी कल्पना माझ्या मनांत आली; व लगेच 'दिलरुबा' हा लेख लिहून मी तो 'मनोरंजनांत' प्रसिद्ध केला. तो लेख लिहितांना कलेच्या जाणिवेपासून माझे मन इतकें कांही दूर होतें की, 'आवडत्या गोष्टी' या पुस्तकाच्या प्रस्तावनेंत प्रो. लागू यांनी त्याचा 'उत्कृष्ट कलाकृति' म्हणून केलेला निर्देश जेव्हा मी पाहिला, तेव्हा मला अतिशय आश्चर्य वाटलें. त्यानंतर गेल्या पंधरा वर्षांत अशा प्रकारचे जे लेख मी लिहिले, ते लिहितांना हाच एक उद्देश माझ्या डोळ्यांपुढें होता. किंवहुना, 'अजिंक्य' हा माझा लेख जेव्हा 'सत्यकथें'तून प्रसिद्ध झाला, तेव्हा त्यावर 'घडलेल्या गोष्टी' असें उपशीर्षक मी घातल्याचें कदाचित् कांहीं वाचकांना आठवतहि असेल.

व्हिक्टर ह्यूगोचे लोकोत्तर कलागुण जरी या लेखांत नसले, तरी वास्तवकथनाची जी चाड त्याने 'पाहिलेल्या गोष्टी' लिहितांना बाळगली

असल्याचे सांगतात, ती चाड मोहि या लेखांत वाळगण्याचा प्रयत्न केला आहे. अर्थात्, आपल्या पाहाण्यांत किंवा ऐकण्यांत आलेल्या गोष्टी कितीहि खऱ्या असल्या, तरी त्या वर्णन करतांना अनेक बंधनें पाळावीं लागतात. तीं पाळतांना जें कांहीं थोडे बहुत गोपन, लोपन किंवा मिश्रण करावें लागलें असेल, तेवढेंच. प्रस्तुत संग्रहांतील 'दिलरुबा' हा लेख मी, महाराष्ट्रांतील अग्रगण्य अंध पंडित गीतावाचस्पति कै. सदाशिवशास्त्री भिडे हे, १९२४ सालच्या चातुर्मास्यांत नागपूर येथें, 'महाराष्ट्रा'चे संपादक श्री. दादासाहेब ओगले यांच्याकडे प्रवचनार्थ मुक्कामाला आलेले असतांना, त्यांच्या सान्निध्यांत लिहिला. त्यांत आलेलें व्यक्तिचित्रण वळंशी त्यांचेंच आहे. तो लेख त्यांच्या वाचनांत येईल, असें मला वाटलें नव्हतें. पण, तो 'मासिक मनोरंजनांत' प्रसिद्ध झाल्यावर पुण्यास आमची गाठ पडली असतां, शास्त्रीबुवा मला एकदम कौतुकानें म्हणाले, "गजाननराव, तुम्ही 'मनोरंजनांत' आमच्यावर लिहिलेली गोष्ट वाचली बरं का आम्ही ! फार सहृदयतेन लिहिलेंय तुम्ही आमच्याबद्दल !" तथापि, त्या लेखांतील शेवटला भाग दुसऱ्या एका अंध वादकाच्या हकिकतीवरून मला सुचलेला होता, हें नमूद करणें अवश्य आहे. पण, या फरकामुळे मूळ व्यक्तिचित्राच्या स्वारस्याला किंवा वास्तवतेलाहि बाध आला नव्हता, हें कै. भिडे-शास्त्री यांच्या उद्गारांवरून स्पष्ट होतें. १९३० सालीं, नागपूरच्या तुरुंगांत आम्ही जंगल सत्याग्रहांतले कांहीं कैदी असतांना, कर्मवीर बापूजी पाठक यांची अन्नविषयक नियमनांच्या बाबतींत जी झटापट तुरुंगाचे सुपरिंटेंडंट मेजर जटार यांच्याशी झाली, तिचें हुबेहूब वर्णन 'अजिंक्य' या लेखांत केलेलें आहे. असेंच इतरहि बहुतेक लेखां-विषयीं मला सांगतां येईल.

पण, मीज अशी की, हे लेख नियतकालिकांतून प्रसिद्ध होत असतांनाच ते अतिरंजित किंवा अवास्तव असल्याचा आक्षेप अनेकांनी खाजगी आणि जाहीर रीतीने घेतला. 'शुक्राचे चांदणें' हा माझा लेख १९३६ सालीं 'ज्योत्स्ने'च्या जुलै अंकांतून प्रसिद्ध झाला. तो अंक बाहेर

पडल्याबरोबर बडोद्याचे राजकवि कै. चंद्रशेखर यांचें ता. ३-७-३६ रोजीं मला असें पत्र आलें की, “ ‘ज्योत्स्ने’च्या जुलैच्या अंकांतील आपलें ‘शुक्राचें चांदणें’ पाहिलें. तें इतकें सुंदर वाटलें की, तें निर्माण करणाऱ्या लेखकावरून मीठमोहऱ्या उतराव्या, त्याचें लिंबलोण करावें, असेंच वाटलें ! खरोखर सर्वांगसुंदर व नितान्तरमणीयच तो लेख. मात्र त्यांत गुन्हेखान्यांतील शेवटल्या कोठडींतील कैद्याचें विव्हळणें जर बंदिवान् कथानायकास ऐकूं येत नव्हतें, तर तें त्यानें जाणलें कसें, एवढीच शंका राहाते. शक्य असल्यास तिचें समाधान करावें.” श्री० प्रभाकर पाध्ये यांनी अशी तक्रार केली होती की, त्या लेखांतील शीखाच्या तोंडीं जी अलंकारिक आणि प्रौढ भाषा घातलेली आहे, ती समर्पक वाटत नाही. १९३० सालच्या ऑगस्टमध्ये, अमरावतीच्या तुहंगांत मी ‘सॉलि-टरी सेल’ची शिक्षा भोगित असतांना, एका शीख कैदी वॉर्डरने स्वतःवर ओढवून घेतलेल्या खुनाच्या आरोपाची जी विलक्षण हकीकत मला सांगितली, तिच्या आधाराने तो लेख मी लिहिलेला आहे. हा शीख इंग्रजी जाणणारा आणि वक्तृत्वसंपन्न होता. माझ्या कोठडीच्या दाराशीं बसून रात्रीच्या पहिल्या पहाऱ्याच्या वेळीं त्याने आपल्या दुर्दैवाची कहाणी मला सांगितलेली होती. पण ती सत्यकथा असंभाव्य ठरविणारे किती तरी टीकाकार मला आजवर भेटलेले आहेत.

या असंभवनीयतेच्या आरोपांतूनच असाहि एक ध्वनि पुष्कळदा उमटतो की, मानवी जीवनांतील लोकविलक्षण अशा अपवादात्मक घटना वर्णन करण्याकडे माझ्या मनाचा कल आहे. पण, ज्यांना ‘कला’ किंवा ‘प्रतिभा’ या शास्त्रीय नांवांनी संबोधिलें जातें, त्यांची प्रवृत्ति तरी काय निराळी असते ? सामान्यांतील असामान्यत्व हुडकून काढणें, हा प्रतिभेचा स्वभाव आहे; व हें असामान्यत्व चित्रित करण्याची जी हातोटी, तिलाच कला म्हणतात. ‘मेघदूत’ किंवा ‘अॅडोनाईस’, ‘मादाम बोव्हारी’ किंवा ‘अॅमॉक’ या श्रेष्ठ गणल्या गेलेल्या कलाकृतींत मानवी प्रतिभेचा हाच स्वभाव व्यक्त झालेला नाही काय ? आपलें सामाजिक आणि

वैयक्तिक जीवन आज संक्रमणावस्थेत असून, जीवनाच्या जुन्या आदर्शांचा चुराडा होत आहे आणि नवे आदर्श घडविण्याचा प्रयत्न चालू आहे. नवे व्यक्तित्व आणि नवे जीवन निर्माण करण्याचे जे हे प्रयोग सध्या सर्वत्र चालू आहेत, त्यांच्या मागची मनोवृत्ति किंवा त्यांचे मर्म उकलून सांगू लागले, म्हणजे त्यांचे स्वरूप अपवादात्मक किंवा विकृतहि वाटते. पण, ते तसे वाटले, म्हणून वर्णन न करून कसे चालेल ? उलट, या साऱ्या प्रयोगांची इष्टानिष्टता समाजाच्या निदर्शनाला आणून देण्यासाठी, या प्रयोगांचे चित्रण आणि विश्लेषण करणे, हे लेखकाचे कर्तव्य ठरते. 'शुक्राचे चांदणे', 'आकर्षण' 'त्याची मुशाफरी', 'दोष कोणाचा?', 'रातराणीचीं फुले,' 'डॉ. अजित' वगैरे माझ्या दोन्ही संग्रहांतील लेख याच दृष्टीने लिहिलेले आहेत. नव्या जीवनाचे जे प्रयोग माझ्या पाहाण्यांत आले, त्यांचे मर्म, माझ्या समजुतीप्रमाणे, मी या लेखांतून वर्णन आणि विशद केलेले आहे. ते कदाचित् चूक असेल, कदाचित् बरोबरहि असेल. पण, मी वर्णन केलेल्या घटना बव्हंशी वास्तविक असल्यामुळे, मार्मिक वाचकाला स्वतःलाहि त्यांतून आपल्या प्रवृत्तिनुसार बोध काढतां मेईल.

या दोन आक्षेपांशिवाय आणखीहि एक आक्षेप या लेखांवर, विशेषतः खाजगी पत्रांतून, पुष्कळदा घेतला जातो. तो असा की, या दोन्ही पुस्तकांतल्या कांही लेखांतील वातावरण आधुनिक वाटत नाही. हा आक्षेप मला अमान्य नाही. गेलीं पंधरा वर्षे पाश्चात्य सुधारणेच्या आहारीं अद्याप पूर्णगणे न गेलेल्या गोंडवनांत मी राहात आहे. या गोंडवनाची त्यांत स्थायिक होणाऱ्या माणसांना आत्मसात् करण्याची शक्ति इतकी कांही विलक्षण आहे की, डॉ. राघवेंद्र राव यांच्यासारख्या ब्रिटिश राजनीतीच्या सुसंस्कृत ढंगांत तरबेज असलेल्या मुत्सद्दालाहि, मध्यप्रांत-वन्हाडच्या गृहमंत्रिपदावर असतांना, सी. पी. कलबासारख्या युरोपियनांच्या खास राखीव कलबाला शह देण्यासाठी 'गोंडवन क्लब' काढण्याची इच्छा झाली ! मालगुजारी पद्धत आणि तिच्या आश्रयाने

फोफावलेलें मध्ययुगीन विलासी जीवन या गोंडवनांत अजूनहि शिल्लक राहिलेलें आहे. तें इतकें की, समाजवादाचा सावेश पुरस्कार करणाऱ्या नागपुरांतील सोशॅलिस्टांच्या बैठकींतसुद्धा हुक्क्याच्या जरतारी नळीच्या कंठांतून घरंगळणारा गुड् गुड् आवाज ऐकू येतो आणि पानदान पुढें असल्याशिवाय चर्चेला रंग भरत नाही. शिवाय, मुस्लिम संस्कृतीची छाप महाराष्ट्राच्या या पूर्व विभागावर जास्त पडलेली असल्यामुळे, येथील जीवनांत ब्राह्मणी कर्मठपणाऐवजी एकंदरींत उदार असा कलंदरी, मस्त रुबावच अधिक आहे. 'नृत्यांगना', 'देऊळ आणि दर्गा', 'पडदानशीन मोटार', 'पिंपळाचें झाड', 'शुक्राचें चांदणें', 'अमीना,' 'वलीसाहेब' वगैरे लेखांतून जें मध्ययुगीन, किंचित् मदिर वातावरण दृष्टीस पडतें, तें याच कारणामुळे. नागपूरचे मुस्लिम संत ताजुद्दिनबावा यांना पुत्रप्राप्तीसाठी केलेला नवस फेडण्याकरिता एका मातबर पाटलाने हत्तीघोड्यांच्या लवाजम्यानिशी काढलेली अर्धा मैल लांबीची मिरवणूक दहा वर्षांपूर्वी मी स्वतःच्या डोळ्यांनी पाहिलेली आहे. नापिकी, सारावाढ आणि त्याहिपेक्षां औद्योगीकरण यांच्यामुळे हें मध्ययुगीन मस्त जीवन आता झपाट्याने लोपत चाललेलें आहे. त्याच्या कांही अवशेषांचे तरी चित्रण करण्याची संधि मला लाभली, हें मी आपलें सुदैव समजतां.

जीवनाकडे पाहाण्याचे अनेक दृष्टिकोन असतात. माझा दृष्टिकोन जिज्ञासेचा, सहानुभूतीचा आणि रसिकतेचा आहे. विराट् मानवी जीवनाचें कोणतेंहि अंग,—मग तें किती का असुधृत किंवा असंस्कृत, अभद्र किंवा ग्राम्य असेना,—मला उपेक्षणीय वाटत नाही; व पूर्ण चंद्राच्या सुषमेने न्हालेल्या जगन्नाथपुरीच्या शुभ्र वाळवंटांत मी जितक्या उन्मादाने लोळलेलों आहे, तितक्याच उल्हासाने ताजुद्दिनबावांच्या उरुसांतील बकाल जनसंमर्दांतून नाचगाण्याच्या मैफली पहात रात्रभर भटकलेलो आहे. अशा प्रकारच्या निरंकुश परिभ्रमणांत ज्या गोष्टी मला दिसल्या, माझ्या हृदयाला भिडल्या किंवा माझ्या विचारांना धक्के देत्या झाल्या, त्यांपैकी कांही या



लेखांतून मी चित्रित केलेल्या आहेत. खिशांत रेषाचित्र काढण्याचे सामान किंवा कॅमेरा घेऊन हिंडणारे मुशाफिर, एकादें विलक्षण किंवा विलोभनीय दृश्य नजरेस पडतांच, लगेच त्याचें चित्र रेखाटून किंवा छायाचित्र घेऊन मोकळे होतात. अशाच कांहीशा भावनेनें मी हे लेख लिहिलेले आहेत. इतक्या सहजासहजीं लिहिलेले हें अहेतुक लिखाण पुरोगामी आहे, निरोगामी आहे किंवा अधोगामी आहे, हें मी कसें सांगूं ? समाजाची प्रगति घडवून आणण्याचा मक्ता आपल्याकडे आहे, असें समजावयाला आणि तदनुसार वाङ्मयनिर्मिति करावयाला जें मोठेपणाचें अवसान अंगी असावें लागतें, तें सुदैवाने माझ्या ठिकाणी नाही. त्यामुळे एक प्रकारच्या निभ्रांत आणि निरर्गल मनाने इच्छेस येईल तें मी लिहूं शकतो.

अर्थात् साहित्यशास्त्रांतल्या कोणत्या साचांत हे लेख बसतात, हें ठरवण्याचें काम माझे नाही. कारण मी विद्वान् नाही आणि कलाकोविद तर नाहीच नाही. एका उपजीविकावादी लेखकाचें हें त्रुटित निरीक्षण आहे. तें वाचून लोकांची जी काय करमणूक होईल, तेंच मी माझ्या श्रमांचें सार्थक समजतो. मग त्याला कला आणि साहित्य यांत स्थान मिळो वा न मिळो.

जानेवारी, १९४०

फोफावलेलें मध्ययुगीन विलासी जीवन या गोंडवनांत अजूनहि शिल्लक राहिलेलें आहे. तें इतकें की, समाजवादाचा सावेश पुरस्कार करणाऱ्या नागपुरांतील सोशॅलिस्टांच्या बैठकींतसुद्धा हुक्क्याच्या जरतारी नळीच्या कंठांतून घरंगळणारा गुड् गुड् आवाज ऐकू येतो आणि पानदान पुढें असल्याशिवाय चर्चेला रंग भरत नाही. शिवाय, मुस्लिम संस्कृतीची छाप महाराष्ट्राच्या या पूर्व विभागावर जास्त पडलेली असल्यामुळे, येथील जीवनांत ब्राह्मणी कर्मठपणाऐवजी एकंदरींत उदार असा कलंदरी, मस्त रुबावच अधिक आहे. 'नृत्यांगना', 'देऊळ आणि दर्गा', 'पडदानशीन मोटार', 'पिपळाचें झाड', 'शुक्राचें चांदणें', 'अमीना,' 'वलीसाहेब' वगैरे लेखांतून जें मध्ययुगीन, किंचित् मंदिर वातावरण दृष्टीस पडतें, तें याच कारणामुळे. नागपूरचे मुस्लिम संत ताजुद्दिनबावा यांना पुत्रप्राप्तीसाठी केलेला नवस फेडण्याकरिता एका मातबर पाटलाने हत्तीघोड्यांच्या लवाजम्यानिशी काढलेली अर्धा मैल लांबीची मिरवणूक दहा वर्षांपूर्वी मी स्वतःच्या डोळ्यांनी पाहिलेली आहे. नापिकी, सारावाढ आणि त्याहिपेक्षां औद्योगीकरण यांच्या-मुळे हें मध्ययुगीन मस्त जीवन आता झपाट्याने लोपत चाललेलें आहे. त्याच्या कांही अवशेषांचे तरी चित्रण करण्याची संधि मला लाभली, हें मी आपलें सुदैव समजतो.

जीवनाकडे पाहाण्याचे अनेक दृष्टिकोन असतात. माझा दृष्टिकोन जिज्ञासेचा, सहानुभूतीचा आणि रसिकतेचा आहे. विराट् मानवी जीवनाचें कोणतेंहि अंग,—मग तें किती का असुधृत किंवा असंस्कृत, अभद्र किंवा ग्राम्य असेना,—मला उपेक्षणीय वाटत नाही; व पूर्ण चंद्राच्या सुषमेने न्हालेल्या जगन्नाथपुरीच्या शुभ्र वाळवंटांत मी जितक्या उन्मादाने लोळलेलों आहे, तितक्याच उल्हासाने ताजुद्दिनबावांच्या उरुसांतील बकाल जनसंमर्दांतून नाचगाण्याच्या मैफली पहात रात्रभर भटकलेलो आहे. अशा प्रकारच्या निरंकुश परिभ्रमणांत ज्या गोष्टी मला दिसल्या, माझ्या हृदयाला भिडल्या किंवा माझ्या विचारांना धक्के देत्या झाल्या, त्यांपैकी कांही या

लेखांतून मी चित्रित केलेल्या आहेत. खिशांत रेषाचित्र काढण्याचे सामान किंवा कॅमेरा घेऊन हिंडणारे मुशाफिर, एकादें विलक्षण किंवा विलोभनीय दृश्य नजरेस पडतांच, लगेच त्याचें चित्र रेखाटून किंवा छायाचित्र घेऊन मोकळे होतात. अशाच कांहीशा भावनेनें मी हे लेख लिहिलेले आहेत. इतक्या सहजासहजीं लिहिलेले हें अहेतुक लिखाण पुरोगामी आहे, निरोगामी आहे किंवा अधोगामी आहे, हें मी कसें सांगूं ? समाजाची प्रगति घडवून आणण्याचा मक्ता आपल्याकडे आहे, असें समजावयाला आणि तदनुसार वाङ्मयनिर्मिति करावयाला जें मोठेपणाचें अवसान अंगी असावें लागतें, तें सुदैवाने माझ्या ठिकाणी नाही. त्यामुळे एक प्रकारच्या निभ्रांत आणि निरर्गल मनाने इच्छेस येईल तें मी लिहूं शकतों.

अर्थात् साहित्यशास्त्रांतल्या कोणत्या साचांत हे लेख बसतात, हें ठरवण्याचें काम माझें नाही. कारण मी विद्वान् नाही आणि कला-कोविद तर नाहीच नाही. एका उपजीविकावादी लेखकाचें हें त्रुटित निरीक्षण आहे. तें वाचून लोकांची जी काय करमणूक होईल, तेंच मी माझ्या श्रमांचें सार्थक समजतों. मग त्याला कला आणि साहित्य यांत स्थान मिळो वा न मिळो.

जानेवारी, १९४०

## मराठी टीकापद्धति

मीं टीकालेखन सोडलें, म्हणून अलिकडे मला कांहीं लोक दोष देतात; व माझ्या एका समव्यवसायी मित्रानें तर, मीं पुन्हा टीकालेखनाकडे वळावें, अशी सूचनाहि मला नुकतीच जाहीर रीतीनें केलेली आहे.

या सगळ्या मंडळीची तक्रार अशी आहे कीं, मराठींत अलिकडे चांगलें टीकावाङ्मय उत्पन्न होत नाहीं. त्यांच्या मते मी एक बऱ्यापैकी टीकाकार आहे; व म्हणून टीकालेखन पुन्हा सुरू करण्याचा आग्रह ते मला करीत आहेत.

पण मीं टीकालेखन खरोखरीच सोडलें आहे का ?

नाहीं. मला तर वाटतें, मी अजून टीकाकारच आहे. फरक एवढाच कीं, पूर्वी मी फक्त ग्रंथांवर टीका करीत असे, आतां जीवनावरहि करितों. विख्यात इंग्रजी टीकाकार मॅथ्यू अर्नोल्ड याने केलेली कवितेची व्याख्या आपण ऐकली आहे ना ? तो म्हणतो, “कविता म्हणजे जीवितावरील टीका.” (Poetry is the criticism of life) हें त्यानें कवितेसंबंधीं म्हटलेलें असलें, तरी तें सर्वच ललित वाङ्मयाला लागू पडतें. याच दृष्टीनें मी म्हणतो कीं, मीं अद्याप टीकालेखन सोडलेलें नाहीं.

पण, मला जे लोक दोष देतात, त्यांच्या म्हणण्यांतहि तथ्य आहे. त्यांच्या तक्रारीचा अर्थ असा कीं, मी पूर्वीप्रमाणें ग्रंथांवर टीका करीत नाहीं. कारण त्यांच्या मते टीका म्हणजे ग्रंथांवर कोरडे उडवणें.

मराठी टीकावाङ्मयाचा गेल्या शंभर वर्षांचा इतिहास पाहिला, तर या त्यांच्या मताबद्दल त्यांना फारसा दोष देतां येणार नाहीं. लोक-

हितवादी, चिपळूणकर, आगरकर, राजारामशास्त्री भागवत, राजवाडे, कोल्हटकर, खाडिलकर, गडकरी, केतकर वगैरे मराठींतील नावीन्यप्रवर्तक लेखकांवर 'निबंधमाला', 'केसरी', 'विविधज्ञानविस्तार', 'सरस्वतीमंदिर' वगैरे नियतकालिकांतून ज्या टीका आलेल्या आहेत, त्यांत सामान्यतः या लेखकांना नादान ठरवलेलेच आढळेल. त्यांच्यापेक्षां वरेरकर, फडके, खांडेकरप्रभृति आजच्या लेखकांचें नशीबहि कांहीं जास्त चांगलें आहे, असें म्हणतां येणार नाहीं. मराठींतील ही टीकापद्धति बघून मला पुष्कळदां सॉमरसेट माॅमच्या 'ऑफ ह्यूमन बाँडेज' या कादंबरींतील एका हृदयस्पर्शी प्रसंगाची आठवण होते. त्या कादंबरींतील एक प्रथितयश चित्रकार आपल्या एका तरुण नवशिक्या विद्यार्थिनीचें चित्र पाहातांच तिच्यावर कडाडतो,—

“Well, what do you wish me to say to you ? Do you wish me to tell you it is good ? It is n't. Do you wish me to tell you it is well drawn ? It is n't Do you wish me to say it has merit ? It hasn't. Do you wish me to show you what is wrong with it ? It is all wrong. Do you wish me to tell you what to do with it ? Tear it up.”

जेफ्रेच्या कठोर टीकेनें जसें कीट्सचें हळवें हृदय होरपळून गेलें म्हणतात, तशी त्या चित्रकाराच्या या ताशेऱ्यानें त्या पोरीची उमेद खचून जाऊन तिनें अखेर जीव दिला. महाराष्ट्रांतील ललित लेखक तितके कचदिल नाहीत, हें मराठी वाङ्मयाचें सुदैव होय.

याचें कारण असें कीं, मराठी टीकेचें स्वरूप हें सामान्यतः इंग्रजींत ज्याला 'रीव्ह्यू' म्हणतात, त्याच्यासारखें आहे. शाळेंतील मुलांच्या प्रश्न-पत्रिका मास्तर ज्या वृत्तीनें तपासतो, त्याच वृत्तीनें मराठींत ग्रंथपरीक्षण केले जातें. नवा ग्रंथ हातीं पडला म्हणजे त्यांतील असतील नसतील ते सारे दोष हुडकून काढावयाचे, हें समालोचकाचें मुख्य काम. ग्रंथपरी-क्षणाची त्याची कसोटीहि ठरलेली असते. साहित्यशास्त्रांतील तंत्रांचे जुने साचे आणि समाजांत प्रतिष्ठित गणलेली विचारप्रणाली या दोन

कसोट्यांना जो ग्रंथ उतरेल, त्यावर त्याची मेहेरनजर होण्याचा बराच संभव असतो. हे तंत्रांचे साचे आणि ही प्रतिष्ठित विचारप्रणाली यांना न जुमानतां, रचनेचा किंवा विचारांचा नवा मार्ग काढण्यासाठीं धडपडणारा लेखक हा, त्यांच्या दृष्टीनें, ब्रात्य आणि म्हणून दंडनीय ठरतो. म्हणूनच, "This will not do," हे जेफ्रेनें कीट्सविषयीं लिहिलेलें महावाक्य लोकहितवादी, चिपळूणकर, राजवाडे, कोल्हटकर, केतकर यांच्याविषयीं तितक्याच त्वेषानें आणि तुच्छतेनें त्यांच्या समकालीन टीकाकारांनी लिहिलेलें आढळतें. कै. बाळकृष्ण अनंत भिडे हे मराठी वाङ्मयाचे मर्मज्ञ आणि अव्वल दर्जाचे साहित्यपंडित होते. पण, 'सरस्वतीमंदिर' आणि 'विविधज्ञानविस्तार' यांच्या परीक्षणपीठावरून त्यांनीं कोल्हटकरांच्या 'सुदाम्याच्या पोह्यां'पासून तों कै. वि. ल. भावेयांच्या तुकारामाच्या गाथ्यापर्यंत निरनिराळ्या वाङ्मयविषयक नवीन उपक्रमांची जी संभावना केलेली आहे, ती पाहिली असतां, या थोर टीकाकाराच्या बुद्धीच्या आणि अभिरुचीच्या जरडपणाबद्दल आचंबा वाटल्याशिवाय राहात नाहीं. चिपळूणकरांनीं लोकहितवादींवर, वा. ना. देव यांनी चिपळूणकरांवर आणि मं जि. तेलंग यांनीं 'वि. का. रा.'वर (इतिहासाचार्य राजवाडे यांच्या नांवाचा 'विस्तारांत' नेहमी केला जाणारा कुत्सापूर्ण संक्षेप ! ) उडवलेले कोरडेहि याच मासल्याचे आहेत.

पण याहि प्रकारच्या टीकेचा एक उपयोग आहे; व तो जर मीं आतांच सांगितला नाहीं, तर महाराष्ट्रांतील या प्रभावशाली टीकाकारांना मीं अन्याय केल्यासारखा होईल. समाजांत जेव्हा एकादा नवा वाङ्मयप्रकार किंवा नवी विचारप्रणाली प्रवर्तित करण्याचा पद्धतशीर प्रयत्न केला जातो, तेव्हां लोकहिताच्या दृष्टीनें त्यांची कठोर चिकित्सा होणें अवश्य असतें. तें कार्य अशा प्रकारच्या पुराणमतवादाच्या भूमिकेवरून लिहिलेल्या चिकित्सक आणि विदारक टीका उत्कृष्ट रीतीनें करितात. समाजाच्या आणि साहित्याच्या प्रगतीला कदाचित् त्या अडथळा करीत असतील. पण, त्याबरोबरच निरंकुशतेच्या आक्रमणापासून त्यांचा

बचाव करून, त्यांच्या धारणेला त्या मदत करितात, हें विसरून चालणार नाही. शिवाय, कोणताहि नवा वाङ्मयप्रकार किंवा नवी विचारप्रणाली हे जेव्हां आपल्या आकर्षक नावीन्यानें विशेषतः नवीन पिढीचें संस्कारसुलभ मन आपल्याकडे खेचून घेतात, तेव्हां त्यांतील असतील नसतील ते सारे दोष लोकांच्या नजरेला निष्ठुरपणानें आणून देणें अतिशय इष्ट असतें. लोकहितवादींच्या विचारसरणींतील स्वकीयांच्या तेजोभंगाची प्रवृत्ति किंवा चिपळूणकरांच्या मतप्रतिपादनांतील आत्मगौरवाचा अतिरेक जर या टीकाकारांनीं चवाठ्यावर आणला नसता, तर त्यांच्या एककल्ली वाङ्मयानें लोकांची दिशाभूल केली नसती काय ? राजवाड्यांचें संशोधन कितीहि प्रतिभासंपन्न असलें, तरी त्यांतील कल्पनांच्या भरान्यांत दडी देऊन बसलेल्या विसंगति, तर्कच्युति आणि अतिशयोक्ति लोकांच्या प्रत्ययाला आणून देणें, हें शास्त्रीयतेच्या दृष्टीने आवश्यक नव्हतें काय ? खुद्द लेखकालाहि असल्या टीकांपासून कमी फायदा होतो, असें नाही. त्याच्या कृतींतील वैगुण्ये त्याला नेमकीं हेरून दाखवलीं जातात; व यशोमदानें धुंद होणारें त्याचें डोकें त्यामुळें ताळ्यावर राहातें. म्हणून, माझा तर असा नियम आहे कीं, आपल्यावर येणारी हर एक तऱ्हेची प्रतिकूल टीका काळजीपूर्वक वाचावयाची.

पण, टीकापद्धतीचा हा प्रकार एका परीनें उपयुक्त असला, तरी तो एकंदरींत गौणच म्हणावा लागेल. मराठींत तो इतका प्रतिष्ठित आणि लोकप्रिय ठरला, याचें एक कारण असें कीं, ग्रंथपरीक्षणाच्या कामाला प्रथम वर्तमानपत्रांतून प्रारंभ झाला; व वृत्तपत्रें इतर प्रचलित प्रश्नांची बोळवण ज्या त्वरेनें आणि तडफेनें नेहमीं करितात, त्याच तऱ्हेनें त्यांनीं ग्रंथहि हातावेगळे करण्याचा पायंडा पाडला. याबरोबरच आणखीहि एक कारण सांगतां येईल. तें असें कीं, ग्रंथपरीक्षणाची प्रथा मराठींत ज्या काळीं रूढ झाली, त्या काळांत जॉन्सन आणि मेकॉले हे दोन इंग्रजी टीकाकार विद्यापीठें आणि वाचकवर्ग यांना आदर्श बाटत असत. त्यामुळें आपल्या नावडत्या ग्रंथकारांवर कोरडे उडवण्याची

त्या दोघांची टीकापद्धति चिपळूणकरप्रभृति तत्कालीन टीकाकारांनीं मोठ्या ईर्ष्येनें आत्मसात् केली. ग्रेवरील जॉन्सनची टीका किंवा मांटगॉमेरीवरील मेकॉलेची टीका या चिपळूणकरांपासून तो कोल्हटकरांपर्यंत जुन्या पिढींतील टीकाकारांना किती प्रिय होत्या, हें त्यांनीं या टिंगलखोर टीकांचे जे सकौतुक निर्देश आपल्या परीक्षणांतून केलेले आहेत, त्यावरून स्पष्ट कळून येईल. कोल्हटकर, तेलंग, वा. ना. देव, भिडे, लक्ष्मणशास्त्री लेले प्रभृति 'विविधज्ञानविस्तारा'च्या सर्व ग्रंथ-परीक्षकांवर जॉन्सन, जेफ्रे आणि मेकॉले यांच्या विदारक टीकापद्धतीची छाप होती; व त्या पद्धतीनें समकालीन ग्रंथकारांची टिंगल उडवण्याचें काम त्यांनीं सतत तीस वर्षे चढाओढीनें केले. पुढें पुढें मोर्ले आणि मूटन हे इंग्रजी टीकाकार महाराष्ट्रांत जास्त मान्य गणले जाऊं लागले. वा. ना. देव यांची 'विस्तारां'तील नंतरचीं कांहीं परीक्षणे आणि व्यक्ति-जीवनावरील टीकाप्रबंध हे मोर्लेसाहेबांच्या शैलीचें क्लिष्ट अनुकरण करून लिहिलेले आढळतात; व कोल्हटकरांच्या 'तोतयाचें बंड', 'प्रेमाभास', 'रागिणी आणि तिचीं भावंडे' वगैरे प्रदीर्घ टीकालेखांवर लेसिंग, मूटन आणि ब्रॅडले यांच्या टीकापद्धतीचा ठसा स्पष्ट उमटलेला दिसतो. पण, मराठींतील टीकापद्धतीचें टिंगलखोर, विदारक स्वरूप अजूनहि सामान्यतः कसें कायम राहिलेले आहे, हें श्री. र. कृ. फडके, प्रो. फडके, श्री. खांडेकर प्रभृति अलिकडील टीकाकारांच्या ग्रंथपरीक्षणांवरूनहि कळून येतें.

ही विदारक टीकापद्धति मराठींत प्रतिष्ठित आणि लोकप्रिय झाल्यामुळे महाराष्ट्राची अत्यंत हानि झाली. ती अशी कीं, इंग्रजींत जिला 'सर्जनशील टीका' (Creative criticism) म्हणतात, त्या टीकापद्धतीचा महाराष्ट्रांत विकास होऊं शकला नाही. सेंट व्यूव्ह, टेन, पेटर, मोर्ले, ब्रॅडिस, मूटन, रॅले, मॉर्वा, लड्विग प्रभृति पाश्चात्य टीकाकारांनीं ही टीकापद्धति जवळ जवळ पूर्णतेला नेलेली असून, त्यांच्या अप्रतिम टीकाशैलीमुळे युरोपांत टीका ही विदग्ध वाङ्मयाची स्वतंत्र आणि श्रेष्ठ शाखा गणली जाऊं लागली आहे. संस्कृत किंवा मराठी



वाङ्मयाला ही सर्जनशील टीकापद्धति अगदीच अपरिचित होती, असें म्हणतां येणार नाहीं. संस्कृतांतील भाष्यग्रंथ हे बव्हंशीं सर्जनशील स्वरूपाचे आहेत. मराठींतील या टीकापद्धतीचे दोन ठळक नमुने दाखवावयाचे झाले, तर ज्ञानेश्वरी आणि गीतारहस्य यांच्याकडे अंगुलिनिर्देश करतां येईल. भगवद्गीतेच्या निर्मात्याचें जें विभूतिमत्त्व स्वतःच्या बुद्धीला आणि मनाला प्रतीत झालें, त्याच्या अनुषंगानें गीतार्थचें विवरण या दोन्ही टीकाग्रंथांतून त्यांच्या लेखकांनीं केलेलें आहे. सर्जनशील टीकापद्धतीचें वैशिष्ट्य विशद करतांना ब्रँडिसनें असें म्हटलेलें आहे कीं, “इतर लोकांचें वर्णन किंवा व्यासंग करण्याचा आव आपण आणतो; पण खरोखरी आपल्याच स्वभावाच्या त्या छटा असतात; आपल्या जीवितग्रंथांतून फाडून काढलेलीं तीं पानें असतात; आपल्या जीवनाचीं तीं शकलें असतात.” (In the guise of descriptions and studies of other people they are glimpses of our own nature, leaves torn out of our own book of life, fragments of our own existence). भक्तियोगी ज्ञानेश्वरांना गीता ही भावार्थपर वाटावी आणि कर्मयोगी टिळकांना गीता हें कर्मयोगाचें शास्त्र वाटावें, याचा अर्थ असाच नव्हे काय कीं, या दोघांहि महापुरुषांचें विभूतिवैशिष्ट्य त्यांनीं केलेल्या गीतेवरील भाष्यांतून उत्कटतेनें आविर्भूत झालेलें आहे? गीतेवर त्यांनीं लिहिलेलीं हीं भाष्ये म्हणजे त्यांच्या स्वतःच्या जीवितविषयक तत्त्वज्ञानाचे स्वतंत्र ग्रंथ आहेत. म्हणूनच मो म्हणतो कीं, ज्ञानेश्वरांची रसमधुर भावार्थदीपिका आणि टिळकांचें तर्ककर्कश गीतारहस्य हे मराठींतील सर्जनशील टीकापद्धतीचे दोन उत्कृष्ट नमुने आहेत.

पण हे दोन्ही ग्रंथ तत्त्वज्ञानपर आहेत. मराठी साहित्य आणि साहित्यकार यांच्यावर लिहिलेले सर्जनशील स्वरूपाचे टीकाग्रंथ हाताच्या बोटांवर मोजण्याइतकेहि बहुधा सापडणार नाहीत. टेन आणि ब्रँडिस यांचे वाङ्मयेतिहास, सेंट ब्यूव्ह, बेजहॉट, ब्रँडिस, ब्रँडले यांचे व्यक्ति आणि

वाङ्मय यांच्यावरील टीकालेख व मोर्ले स्ट्रॅची, मॉर्वा, रॅले, लड्विग यांचे चरित्रप्रबंध यांच्यासारखे सर्जनशील टीकाग्रंथ मराठींत दाखवणे कठीण. कै. बा. अ. भिडे यांचा 'तुकारामबोवा' हा प्रबंध मराठींतील सर्जनशील साहित्यटीकेचा एक चांगला नमुना म्हणून सांगता येईल. कै. श्री. कृ. कोल्हटकर यांचे 'तोतयाचे बंड' वगैरे काहीं टीकालेख विश्लेषणाच्या दृष्टीने उत्कृष्ट असले, तरी त्यांत निर्माणगुण एकंदरींत कमीच आहे. त्या प्रदीर्घ टीकांचा स्पृहणीय विशेष एवढाच कीं, लेसिंग आणि मूल्टन यांचे कांहीं सिद्धान्त आणि साहित्यघटकांचे विश्लेषण करण्याची मार्मिक हातोटी यांची ओळख त्या टीकांचा वाचनाने आपल्याला होते. तथापि, ग्रंथ हा ग्रंथकाराच्या मनोवृत्तीचा आणि जीवित्ताचा एका परीने आविष्कार असतो, ही जाणीव कै. कोल्हटकर किंवा प्रो. वा. म. जोशी यांच्याच काय, पण प्रो. फडके आणि श्री. खांडेकर यांच्या टीकालेखांतूनहि प्रत्ययाला येत नाही. नाही तर, खाडिलकरांच्या 'मेनके'वर टीका करतांना, त्या नाटकांतील निरनिराळ्या रचनादोषांवर त्वेषाने कोरडे उडवण्यांतच फक्त धन्यता न मानतां, प्रो. फडके यांनीं, 'कीचकवध' नाटकांत अत्याचारी राजकारणाचा प्रच्छन्न पुरस्कार करणारे एका काळचे रुद्रावतार कोपिष्ट खाडिलकर 'मेनका' नाटकांत क्रोधाला जिकण्याच्या तत्त्वज्ञानांत का शिरले, याची मीमांसा केली असती. "ग्रंथ म्हणजे केवळ ग्रंथकाराच्या व्यक्तित्वाचा आविष्कार," ( The book is nothing but the expression of the man ) या अर्नोल्ड बेनेटच्या सिद्धान्ताचे मर्म महाराष्ट्रांतल्या नव्या मुरब्बी टीकाकारांनींहि ओळखलेले दिसत नाही. मराठी वाङ्मयात सर्जनशील टीकेचा जो इतका दुष्काळ दृष्टीस पडतो, तो याच कारणामुळे. तेव्हां, मराठी टीकावाङ्मयाला शाळामास्तराच्या पेपर-तपासणीची निकृष्ट कळा यावी, यांत नवल काय ?

ग्रंथपरीक्षण हे जितके सोपे, तितकेच सर्जनशील टीकालेखन हे अवघड आहे. साहित्यांतील परंपरागत मान्य सिद्धांतांच्या अनुषंगाने ग्रंथांतील गुणदोष दाखवण्याचे काम सामान्य मार्मिक वाचकहि

करूं शकतो. पण, एकाद्या कलाकृतीवर, साहित्यकारावर किंवा महान् विभूतीवर रहस्योद्ग्राही टीका लिहावयाला अव्वल दर्जाची कल्पनाशक्ति आणि मनोगाहनकुशलता लागत असते. किंबहुना परात्मप्रवेशाची सिद्धि अवगत झाल्याशिवाय सर्जनशील टीका लिहिणे शक्य नाही. त्या दृष्टीने सर्जनशील टीकाकार हा कवि आणि कादंबरीकार यांच्यापेक्षांहि एका परीने श्रेष्ठ म्हणावा लागेल. ज्या प्रतिभाशाली व्यक्तींनी नवीन तत्त्व-प्रणाली प्रवर्तित केल्या, मानवी जीवनांत क्रांति घडवून आणली किंवा मानव्याचे अभिनव आदर्श समाजापुढे ठेवले, त्या व्यक्तींशीं समरस होऊन त्यांच्या मनःसृष्टीचे चित्रण करणे ही एक स्वतंत्रच कला आहे. कवि आणि कादंबरीकार हे आपल्या निर्माणकार्याच्या बाबतींत एका परीने निरंकुश असतात. कारण, ते जरी आपली साधनसामग्री वास्तवांतून उचलून घेत असले, तरी लोकांना तिच्या स्वरूपाची कांहींच कल्पना नसल्यामुळे, तिचा उपयोग करण्याच्या बाबतींत त्याचे हात मोकळे असतात. तसें टीकाकाराचें नाही. व्यक्तीवरून वाङ्मयाविषयी किंवा वाङ्मयावरून व्यक्तीविषयी लिहितांना त्यानें जरी स्वतःच्या कल्पनाशक्तीचें कितीहि साह्य घेतलें, तरी तो इतर ललित लेखकांप्रमाणें तिला मोकळी सोडूं शकत नाही. त्याची जबाबदारी मोठी आणि मर्यादा फार असतात. म्हणूनच मी म्हणतो की, ललित वाङ्मयाच्या इतर निर्मात्यांपेक्षां त्याचें काम अधिक बिकट आणि नाजूक आहे. ज्या व्यक्तीवर लिहावयाचें, तिच्या कृतीचें गाहन आणि चिंतन करून जेव्हां तिच्याशी तादात्म्य पावावें, तेव्हां तिच्या व्यक्तित्वाचा साक्षात्कार मनाला घडतो, व मग तिचें व्यक्तित्व आणि वाङ्मय या दोहोंचेंहि रहस्य विशद करतां येतें. ही समाधि ज्याला साधेल, तोच सर्जनशील टीका लिहूं शकतो; व त्याची टीका उत्कृष्ट कलाकृति गणली जाते.

पण ही समाधि साध्य व्हावयाला मनुष्य अर्थातच समानधर्मा हवा. फिट्जेरल्डनें केलेल्या उमर खय्यामच्या 'रुबायत'च्या अनुवादाविषयीं

असें म्हणतात कीं, तो अनुवाद कितीहि सैल असला, तरी फिट्जेरल्ड हा उमरचा समानधर्मा असल्यामुळे, विरागी, कलंदर उमरचें हार्द त्यांत उत्कटतेनें आविर्भूत झालेलें आहे. टीका हासुद्धां एक प्रकारचा अनुवादच असतो. एकाद्या ग्रंथकाराचें किंवा विभूतीचें त्याच्या कृतींत परावर्तित झालेलें व्यक्तित्व ओळखून आणि त्याच्याशीं एकरूप होऊन जगाला तें सहृदयतेनें विशद करून सांगणें हें, टीकाकार त्या ग्रंथकाराचा किंवा विभूतीचा समानधर्मा असल्याशिवाय, त्याला शक्य नाही. कारण, रहस्योद्ग्राही, कलात्मक टीका हें एक प्रकारचें आत्मिक भाष्य असतें,— टीकाविषयीभूत व्यक्तीच्या आंतरजीवनाचा तो समरसतेनें केलेला अनुवाद असतो. उच्च दर्जाची कल्पनाशक्ति आणि व्यापक सहानुभव असल्या- शिवाय ही आत्मिक अनुवादाची भूमिका साधणें अशक्य आहे; व वाङ्मय-कृतींतील गुणदोष निवडण्याच्या उद्देशानेंच जेव्हां टीकाकार उद्युक्त झालेला असतो, तेव्हां तर ही भूमिका त्याला साधणें मुळींच शक्य होत नाही. अर्थात्, एकाद्या ग्रंथकार किंवा विभूति यांच्या व्यक्तित्वांत स्वतः विलीन होऊन त्या भूमिकेवरून जेव्हां टीकाकार त्यांच्या आंतरजीवनाचें रहस्य त्यांच्या कृतींच्या अनुषंगानें विशद करितो, तेव्हां त्याच्या स्वतःच्याहि व्यक्तित्वाच्या छटा त्यांत मिसळल्याशिवाय आणि उमटल्याशिवाय राहात नाहीत. त्या समाधीचा हा एक स्वाभाविक परिणाम आहे; व म्हणूनच त्याच्या त्या टीकाकृतीला एकाद्या स्वतंत्र ललित कृती इतकेंच किंबहुना केव्हां केव्हां तिच्याहिपेक्षा रमणीय आणि जिवंत स्वरूप येतें. शंकराचार्यांना संन्यासपर आणि ज्ञानेश्वरांना भक्तिपर वाटलेली गीता टिळकांना कर्मयोगपर वाटली, याचा अर्थच हा कीं, त्यांचें स्वतःचें युयुत्सु विभूतिमत्त्व गीतारहस्याच्या रूपानें प्रकट झाले,—त्यांच्या लढाऊ आत्मजीवनाची तात्त्विक भूमिका गीतेच्या रूपानें सिद्ध झाली. टीकाविषय आणि टीकाकार हे जेव्हां समरस होतात, तेव्हां त्यांच्या त्या समाधींतूनच उत्कृष्ट कलात्मक टीकाकृती निर्माण होते.

अशा तऱ्हेचे कलात्मक टीकाप्रबंध मराठींत कितीसे आढळतील ? रानडे, आगरकर, टिळक आणि गोखले यांच्यासारखे लोकोत्तर महापुरुष व चिपळूणकर, आपटे, राजवाडे आणि कोल्हटकर यांच्यासारखे प्रतिभाशाली साहित्यकार गेल्या शंभर वर्षांत महाराष्ट्रामध्ये निर्माण झाले. पण, मोर्लेच्या व्हाँल्टेअरवरील, रॅलेच्या शेक्सपिअरवरील किंवा लड्विगच्या गटेवरील प्रबंधांशी तुल्य असा एक तरी रहस्योद्ग्राही टीकाग्रंथ त्यांच्यावर लिहिलेला दाखवतां येईल काय ? सेंट व्यूव्ह आणि लेसिंग यांच्या टीकाग्रंथांनीं फ्रेंच आणि जर्मन वाङ्मयाला नवीन वळण लावले. महाराष्ट्रांत वाङ्मयाला नवीन वळण लावणारा व्यक्ति, संस्था, समाज आणि साहित्य यांचा प्रभावशाली टीकाकार विष्णुशास्त्री चिपळूणकर हा एकच झाला. राजवाडे यांच्या प्रतिभेंतहि तें सामर्थ्य होतें, हें त्यांच्या संकीर्ण लेखांवरून दिसून येतें. पण, ते इतिहाससंशोधनाकडे वळल्यामुळे, त्यांच्या त्या सामर्थ्याच्या उपयोग साहित्याला फारसा होऊं शकला नाही. सामर्थ्याच्या जरी नव्हे, तरी कल्पकतेच्या आणि विशालतेच्या दृष्टीनें डॉ. केतकर हे चिपळूणकर आणि राजवाडे या दोघांच्याहिपेक्षां वरच्या दर्जाचे टीकाकार ठरतील; व त्यांच्या ज्ञानकोशाच्या प्रस्तावनाखंडांपासून तो त्यांच्या कादंबऱ्यांपर्यंत त्यांचे सर्व वाङ्मय म्हणजे भारतीय साहित्य आणि समाजजीवन यांच्यावरील उत्कृष्ट विश्लेषणात्मक टीका होय. पण, त्यांना स्वतःची अशी शैली आणि कलादृष्टि या दोन्ही नसल्यामुळे, त्यांचे ग्रंथ नीरस झालेले असून, आकर्षकतेच्या अभावीं ते समाजावर परिणाम करूं शकले नाहीत. मराठींतील बाकीचे टीकाकार हे बव्हंशीं नुसते ग्रंथपरीक्षक आहेत. ऑस्कर वाइल्डच्या मार्मिक शब्दांत सांगावयाचें, म्हणजे ते वाङ्मयाच्या क्षेत्रांतले पोलिस प्रॉसिक्यूटर आहेत. प्रचलित वाङ्मयांत प्रतिबिंबित होणाऱ्या समाजजीवनाकडे समरसतेने पण चिकित्सक बुद्धीनें पाहून त्याला नवीन वळण देण्याची आकांक्षा किंवा शक्ति त्यांच्या ठिकाणीं नाही.

ही स्थिती जोंपर्यंत कायम आहे, तोंपर्यंत मराठी टीकावाङ्मय हे महाराष्ट्र साहित्याच्या विशालरम्य वृक्षावरले एक खुरटे बांड-गूळच राहाणार.

९ फेब्रुवारी १९४०

माझी नभोवाणी, एप्रिल १९४२

## माझे टीकालेखन

१९२६ च्या मार्च-एप्रिलमध्ये महाराष्ट्रीय ज्ञानकोशावरील माझी समालोचक लेखमाला 'महाराष्ट्रां'तून प्रसिद्ध झाली. 'महाराष्ट्र' कचेरींत नेहमीं येणारे नागपूरच्या जुन्या पिढीतील एक मुरब्बी साहित्यपंडित माझे ते लांबलचक लेख वाचून कंटाळले आणि उद्गारले, " भाऊसाहेब, तुमच्या परीक्षणातून परीक्ष्य ग्रंथाच्या गुणदोषदर्शनापेक्षां अनावश्यक तुलना आणि अवांतर माहितीचा पाल्हाळच फार असतो बुवा ! " माझ्या 'वाङ्मयविलास' या पुस्तकांत समाविष्ट केलेली ही लेखमाला जर वाचकांनी चाळून पाहिली, तर त्या वाङ्मयवृद्धाची ही टीका किती समर्पक होती, याची त्यांना कल्पना येईल. या टीकेला मी त्या वेळीं उत्तर दिलें नाहीं. पण, अशा प्रकारची परीक्षणे गेलीं बावीस वर्षे मी का लिहित आलों, हें आज थोडक्यांत विशद करित आहे.

ज्ञानकोशावरील ज्या लेखमालेच्या पाल्हाळाला त्या साहित्यश्रेष्ठीनी नाक मुरडलें, ती लेखमाला मूळ १९२१ च्या सप्टेंबरमध्ये 'केसरी'तून प्रसिद्ध झालेली होती. 'महाराष्ट्रां'तील लेखमाला ही तिची परिश्रमपूर्वक सुधारून वाढवलेली दुसरी आवृत्ती होय. 'हिंदुस्थान आणि जग' हा ज्ञानकोशाचा पहिला प्रास्ताविक खंड ज्या वेळीं 'केसरी'कडे अभिप्रायार्थ आला, त्या वेळीं मी श्री. तात्यासाहेब केळकर यांच्याजवळ रहात होतो. तो खंड त्यांनीं स्वतः चाळून नंतर समालोचन करण्यासाठीं म्हणून मला दिला; व त्याबरोबरच, महाराष्ट्रीय ज्ञानकोशाचा उपक्रम हा मराठींत अगदी अभिनव असल्यामुळे, ज्ञानसंकलमाच्या अशा प्रयत्नांची आणि प्रकारांची पूर्वपीठिका देऊन, केतकरांच्या या उपक्रमाविषयीं मराठी वाचकवर्गांत उत्सुकता आणि आदर उत्पन्न होईल, अशा घोरणानें त्याचें समालोचन 'केसरी'त केलें पाहिजे, अशी सूचनाहि त्यांनीं केली. त्यानंतर त्यांनीं, वृत्तपत्रांतील परीक्षणांच्या स्वरूपाविषयींच्या आपल्या कल्पना मला सांगून, त्या खंडाच्या समालोचनाचीं कच्चीं टिपणेंहि मजकडून तयार करवून घेतलीं.

---

१९४३ च्या जूनमध्ये प्रसिद्ध झालेल्या 'परामर्श' या टीकालेखांच्या संग्रहाला जोडलेलें निवेदन.

त्या टिपणांच्या आधारेनेच मी 'महाराष्ट्रीय ज्ञानकोशा'वर १९२१ च्या सप्टेंबरमध्ये 'केसरी'त दोन आणि १९२६ च्या मार्च-एप्रिलमध्ये 'महाराष्ट्रां'त तीन लेख लिहिले.

तात्यासाहेबांनी त्या वेळीं ज्या सूचना मला केल्या, त्या माझ्या अजूनहि चांगल्या स्मरणांत आहेत. त्या सूचनांचा आशय असा होता कीं, "मराठी भाषेला राजाश्रय नाही; विद्यापीठांत मान नाही; व लोकांच्या निरक्षरतेमुळे आणि दारिद्र्यामुळे त्यांचाहि आश्रय मिळू शकत नाही. म्हणून, मराठी वृत्तपत्रांनीच तिच्या आश्रयदात्याची भूमिका स्वीकारून, नवीन ग्रंथ, लेखक आणि वाङ्मयप्रकार यांना तारतम्याने पण दक्षतेने प्रोत्साहन दिलें पाहिजे. ग्रंथांचें कडक विस्तृत परीक्षण करण्यासाठीं 'विविधज्ञानविस्तारा'सारखीं मासिकें आहेतच. वृत्तपत्रांतील परीक्षणे होतां होई तीं कडक असूं नयेत; त्यांत दोषांचें दिग्दर्शन आणि गुणांची बूज सहृदयतेनें केलेली असावी; व त्याबरोबरच ग्रंथाच्या वाचनानें आपल्याला सुचलेले विचार आणि त्यांतील प्रतिपाद्य विषयाची आपल्याला असलेली स्वतंत्र माहिती त्या परीक्षणांत देऊन ग्रंथकार आणि वाचकवर्ग या दोहोंच्याहि ज्ञानांत शक्य तोंवर भर घालावी." तात्यासाहेबांच्या जवळ असतांना, १९२१-२२ सालीं, 'केसरी'त जीं थोडीं परीक्षणे मी लिहिलीं, तीं सामान्यतः याच धोरणानें लिहिलीं गेलेलीं होतीं.

त्यानंतर १९२२-२३ सालीं, भारतसेवक समाजाच्या पुणें येथील निवासांत रहात असतांना, तेथील ग्रंथालयांत येणाऱ्या 'स्पेक्टेटर', 'नेशन', 'न्यू स्टेट्स्मन', 'रीव्ह्यू ऑफ रीव्ह्यूज', 'लंडन टाइम्स'ची वाङ्मय पुरवणी वगैरे वृत्तपत्रांतील आणि नियतकालिकांतील पुस्तकपरीक्षणे आणि साहित्यचर्चा मी नेमाने वाचीत असे. वृत्तपत्रांतील समालोचना-संबंधीं तात्यासाहेबांनी केलेल्या सूचना या इंग्रजी नियतकालिकांत येणाऱ्या परीक्षणांच्या पद्धतीला बव्हंशीं धरून आहेत, हें लगेच माझ्या लक्षांत आलें. या सान्या परीक्षणांतून परीक्ष्य ग्रंथ आणि ग्रंथकार यांचा



थोडक्यांत परिचय, ग्रंथाचें गुणदोषदिग्दर्शन, ग्रंथाच्या वाचनानें सुचलेले विचार, प्रतिपाद्य विषयाची ग्रंथांत न आलेली पण परीक्षकाला असलेली माहिती, सदृश ग्रंथ आणि ग्रंथकार यांच्याशीं सूचक तुलना, ग्रंथांतील तत्त्वांची किंवा सिद्धांतांची साधक बाधक चर्चा इतके मुद्दे सामान्यतः असत. व हीं परीक्षणें वाचल्यावर, आज आपल्याला एक नवा ग्रंथ आणि ग्रंथकार यांचीच केवळ ओळख झाली असें नव्हे, तर एका नव्या विषयाचेंहि मार्मिक परिज्ञान झालें, असें मनाला वाटत असे. ब्रिटिश नियतकालिकांच्या या सहृदय आणि व्यापक परीक्षणपद्धतीचा परिणाम माझ्या समालोचनशैलीवर पुष्कळच झालेला आहे.

१९२४ च्या जुलैमध्ये जेव्हां मी मुंबईहून, नागपूर येथील 'महाराष्ट्र' साप्ताहिकाच्या संपादकमंडळावर काम करण्यासाठीं, नागपुरास यादयाला निघालों, तेव्हां माझे गुरु कै. तात्यासाहेब कोल्हटकर यांना मुद्दाम पत्र पाठवून माझ्या भावी कर्तव्यासंबंधीं मी त्यांचा सल्ला विचारला होता. त्या पत्राला लिहिलेल्या सूचक उत्तरांत तात्यासाहेबांनीं, नागपूर-वन्हाड प्रांत हा पुण्यामुंबईच्या मानानें मागासलेला असल्यामुळे आणि त्यांत नियतकालिकेंहि नांव घेण्याजोगीं निघत नसल्यामुळे, या प्रांतांतील वाङ्मयाला उत्तेजन मिळेल आणि वाङ्मयाभिरुचि वाढीला लागेल, असें माझ्या वाङ्मयविषयक लेखांचें आणि विशेषतः पुस्तक-परीक्षणांचें धोरण असावें, असा सल्ला मला दिला होता. 'महाराष्ट्रांत' येणाऱ्या माझ्या वाङ्मयचर्चात्मक लेखांविषयींचे आपले विचार ते मला दक्षतेनें कळवीत असत. १९३१ सालीं ते आजारी पडेपर्यंत त्यांचीं टीकात्मक पत्रें मला बहुतेक नेमानें आलीं. त्यांच्या या सतत येणाऱ्या पत्रांचाहि परिणाम माझ्या परीक्षणपद्धतीवर झाला. 'त्रिदल' या काव्यसंग्रहाचें 'महाराष्ट्रांत' आलेलें कडक परीक्षण त्या वेळीं फार गाजलें. त्या परीक्षणांत 'त्रिदला'वर तोंडपुजे अभिप्राय देणाऱ्या इतर अनेक साहित्यशौंडांबरोबर मी तात्यासाहेबांचीहि संभावना केलेली होती. तरीहि तें परीक्षण त्यांना अतिशय आवडलें. पण, विद्वद्रत्न डॉ.

के. ल. दफ्तरी यांच्या 'धर्मरहस्य' या ग्रंथावर, केवळ बुद्धिवादाच्या भूमिकेवरून, मी केलेली प्रतिकूल टीका मात्र त्यांना रुचली नाही; व खुद्द त्यांच्या स्वतःच्या 'शिवपावित्र्य' आणि 'परिवर्तन' या नाटकांचे जे अंशतः अननुकूल परीक्षण मी केलेले होते, त्यासंबंधी त्यांनी मला लिहिलेल्या उपरोधिक पत्रांतील टोमणे अद्यापहि मी विसरलेले नाही. ते मला नेहमी सांगत असत की, "एकादा ग्रंथ किंवा ग्रंथकार यांच्या तात्त्विक भूमिकेवर टीका करावयाची झाली किंवा त्यांचे दोष दाखवावयाचे झाले, तर ते शक्य तोंवर उपरोधाच्या आश्रयाने दाखवावेत; उघड हल्ला होतां होईल तो करूं नये". पण, 'हिंदु धर्म आणि सुधारणा', 'मुक्ता' वगैरे त्यांच्या स्वतःच्या टीकालेखांतून जो सुंदर उपरोध आणि उपहास आढळतो, तशा प्रकारची टीका करावयाला जी विनोदाची देणगी अवश्य आहे, ती माझ्या वाटचाला आलेली नसल्यामुळे, त्यांच्याप्रमाणे उपरोधिक छद्मी टीका लिहिणे मला फारसे कधी साधले नाही.

वृत्तपत्रांतील माझे पहिले परीक्षण, १९२१ साली मुंबईच्या 'इंदुप्रकाश' दैनिकांतून, श्री. आनंदराव टेकाडे यांच्या 'आनंदगीता'च्या पहिल्या भागावर आलेले असावे, असें स्मरते. प्रो. न. र. फाटक हे त्या वेळीं त्या दैनिकाचे संपादक होते; व त्यांच्या प्रोत्साहनाने मी कांही परीक्षणे त्यात लिहिलीं. प्रो. फाटक यांना माझी परीक्षणपद्धति अगदीच मिळमिळीत वाटत असे. ते स्वतः पट्टीचे टीकाकार आहेत; व त्यांच्या टीकालेखांतून बहुश्रुततेप्रमाणेच जलाल उपरोधहि भरलेला असतो. कै. ल. रा. पागांरकर यांचा 'आनंदलहरी' हा काव्यसंग्रह आणि तुकारामचरित्र यांची जी अत्यंत कडक परीक्षणे त्यांनी 'इंदुप्रकाशांतून केलीं, तीं त्या वेळीं पुष्कळच गाजलेलीं होतीं. 'इंदुप्रकाशा'नंतर १९२१ सालच्या उत्तरार्धात, श्री. तात्यासाहेब केळकर यांच्याजवळ असतांना, मी 'केसरी'तहि मधून मधून परीक्षणे लिहिलीं. १९२३ सालीं माझा 'ज्ञानप्रकाश'शी संबंध आला. पण, 'ज्ञानप्रकाश'च्या 'काव्यशास्त्रविनोदांत' परीक्षणांपेक्षां माझे स्वतंत्र लेखच जास्त आले. 'इंदुप्रकाशा'चे संपादक प्रो. न. र. फाटक यांना

माझे लेख मिळमिळीत वाटत; तर 'ज्ञानप्रकाशा'चे संपादक श्री. कृ. ग. लिमये यांना माझे लेख झणझणीत वाटत. 'तुकारामबोवांचे धर्मविचार' हा जो माझा टीकालेख प्रस्तुत पुस्तकांत दिलेला आहे, त्याच्या कडकपणा-बद्दलची आपली नाराजी श्री. काकासाहेब लिमये यांनी मला स्पष्ट शब्दांनी बोलून दाखवलेली होती. प्रो. फाटक हे दणकट आणि झुंजार; तर श्री. लिमये 'हे परांतरासि न लावावा ढका' अशा मवाळ वृत्तीचे. त्यामुळे दोघांनाहि माझी टीकापद्धति आप आपल्या परीनें नापसंत असे. 'विविधज्ञानविस्तारा'चे संपादक कै. रा. सा. मोरमकर यांनाहि, प्रो. फाटक यांच्या-प्रमाणेच, माझ्या टीकालेखांत कोणत्याहि प्रकारचा दंश नाही, हें एक त्या लेखांचें मोठेंच वैगुण्य वाटत असे. कारण, ते स्वतः 'विस्तारा'च्या वेष्टनावर जे छोटे छोटे पण मार्मिक अभिप्राय लिहित असत, त्यांत विचवाच्या नांगींतील दाहक विषार ओतप्रोत भरलेला असे.

वृत्तपत्रांप्रमाणेच नियतकालिकांतूनहि मी सतत टीकालेखन केलेले आहे. किंबहुना, माझ्या टीकालेखनाला प्रारंभ, १९१९ सालच्या जुलैमध्ये 'नवयुगांत' आलेल्या 'केशवसुतांचा संप्रदाय' या माझ्या पहिल्या टीकालेखानेच, खरोखरी झाला. 'आधुनिक कविपंचक,' 'विष्णु कृष्ण चिपळूणकर' आणि 'विलापिका' हे माझे तिन्ही टीकाप्रबंध अनुक्रमे 'नवयुग,' 'विविधज्ञानविस्तार' आणि 'रत्नाकर' या त्या काळांतल्या तीन अग्रगण्य मासिकांतून क्रमशः प्रसिद्ध झाले. 'नवयुग,' 'उद्यान,' 'विविधज्ञानविस्तार' आणि 'रत्नाकर' या चारी मासिकांतून मी किरकोळ परीक्षणेहि मधून मधून लिहिलेलीं आहेत. तथापि, 'आधुनिक कविपंचका'-नंतर माझे विशेष गाजलेले असे काव्यविषयक विस्तृत टीकालेख जर कोणत्या मासिकांतून आलेले असतील, तर ते श्री. मो. ग. रांगणेकर यांच्या 'अरुण' या छोट्या पण मोठ्या कुशलतेनें चालवलेल्या मासिकांतून होत. श्री. रांगणेकर यांच्या स्नेहमूलक आग्रहामुळेच 'आंबराई,' 'सुधारक' आणि 'यशोधन' या काव्यग्रंथांचीं विस्तृत परीक्षणे मजकडून लिहिलीं गेलीं, यांत शंका नाही. १९२६ सालीं 'रत्नाकर' काढण्याचें निश्चित

होतांच प्रो. ना. सी. फडके आणि श्री. अ. स. गोखले यांनी मला त्या मासिकांत लिहिण्याचें निमंत्रण दिलें. 'रत्नाकरांत' जीं थोडीं परीक्षणे मी लिहिलीं, त्यांपैकीं 'परागंदा' या कादंबरीचें परीक्षण या पुस्तकांत दिलेलें आहे. १९३८ सालीं, 'मनोहर' नव्या स्वरूपांत काढण्याचें ठरल्यावर, पुन्हा प्रो. ना. सी. फडके यांनीं, त्या मासिकासाठीं, नेमानें लिहिण्याची विनंती मला केली; व म्हणून, श्री. शं. वा. किलोस्कर यांच्या इच्छेनुसार, मी 'मनोहर' मध्ये त्या वर्षीं एकंदर चार टीकालेख लिहिले. तेहि या पुस्तकांत समाविष्ट केलेले आहेत. याशिवाय 'प्रतिभा,' 'ज्योत्स्ना,' 'कला' वगैरे नियतकालिकांतूनहि मी पुस्तकपरीक्षणाचें काम मधून मधून केलेलें आहे. वृत्तपत्रें आणि इतर नियतकालिकें यांतील परीक्षणपद्धतींत, स्थलकालांच्या मर्यादेमुळें, साहजिकच फरक पडतो. वृत्तपत्रांतील पुस्तकपरीक्षण म्हणजे जणुं रेडियोवरील गायन. तें गाणें जसें मोजक्या वेळांत संपवावें लागतें, तसें हें परीक्षण मोजक्या जागेंत वसवावें लागतें. उलट नियतकालिकांतील टीकालेखन म्हणजे जणुं बैठकीचे गाणें. तें प्रसंगीं किती लांबू शकते, याचें एकच एक नमुनेदार उदाहरण द्यावयाचें झालें, तर तें कै. तात्यासाहेब कोल्हटकर यांच्या 'मनोरंजनांतून' क्रमशः आलेल्या 'तोतयाच्या बंडा' वरील प्रचंड टीकेचें देता येईल प्रस्तुत पुस्तकांतील परीक्षणांतहि हा फरक वाचकांच्या नजरेस आल्याशिवाय राहाणार नाही.

ता. २७ ऑगस्ट १९२४ रोजीं मी नागपुरास येऊन 'महाराष्ट्रा'च्या संपादकमंडळांत दाखल झालों; व त्या साप्ताहिकाच्या ता. ३ सप्टेंबरच्या अंकांत सौ. इंदिराबाई सहस्रबुद्धे यांच्या 'केवळ ध्येयासाठीं' या स्त्रीपुरुषांच्या विवाहविरहित सहजीवनाचा पुरस्कार करणाऱ्या अनुवादित कादंबरीवर माझा पहिला परीक्षणलेख प्रसिद्ध झाला. तेव्हांपासून गेलीं एकोणीस वर्षे मी 'महाराष्ट्रांतून' सतत पुस्तकपरीक्षणाचें काम करित आलेलों आहे. 'महाराष्ट्रां'तील माझ्या वाङ्मयविषयक लेखांपेक्षां माझे राजकीय विषयांवरील लिखाण किती तरी पटीनी अधिक भरेल, ही गोष्ट खरी.

पण, अंशतः माझ्या गुरूंकडून सतत मिळणाऱ्या प्रोत्साहनामुळे आणि अंशतः श्री. दादासाहेब ओगले यांनी दिलेल्या पूर्ण लेखनस्वातंत्र्यामुळे, मी हे परीक्षांचे काम एक प्रकारच्या ईर्ष्येने केले. चार वर्षांपूर्वी माझे डोळे बिघडल्यामुळे डॉक्टरांनी मला रात्री लेखन वाचन करण्याची मनाई केली. तेव्हांपासून टीकालेखनासाठी अवश्य असलेले अवांतर वाचन करणे अशक्य होऊन मला पुस्तकपरीक्षांच्या कामाविषयी साहजिकच उत्साह वाटेनासा झाला. वाङ्मयाच्या विशाल क्षेत्रावर दृष्टि सतत चौफेर खेळती असल्याशिवाय आणि जगातील नवीन विचारप्रणालींची दक्षतेने ओळख करून घेतल्याशिवाय ग्रंथपरीक्षण अधिकारपूर्वक करणे अशक्य आहे, असे मला वाटते. पूर्वी अनेक विषयांच्या अविरत वाचनामुळे हा अधिकार थोडासा तरी आपल्याला असल्याचे जे एक समाधान माझ्या मनाला होते, ते अलिकडे अजिबात नाहीसे झालेले असल्यामुळे, माझे टीकालेखन आपोआपच थांबले आहे. आतां केवळ एक नियत कर्तव्य म्हणूनच मी 'महाराष्ट्रां'तील साहित्यसमालोचनाचे काम करित असतो. कै. कोल्हटकर आणि श्री. लिमये यांच्याप्रमाणे श्री. ओगले यांची वृत्तीहि एकंदरीत सौम्यच. त्यामुळे त्यांनाहि ग्रंथ किंवा ग्रंथकार यांच्यावर कडक टीका केलेली आवडत नाही; व 'धर्मरहस्या'वरील प्रतिकूल परीक्षणाबद्दल कै. तात्यासाहेबांप्रमाणेच कै. दादासाहेबांनीहि आपली नाराजी मजजवळ व्यक्त केलेली होती. पण, कै. कोल्हटकर आणि कै. ओगले यांच्या या दुहेरी नियंत्रणाला न जुमानतां, 'महाराष्ट्रां'तून मी अनेक ग्रंथांची अत्यंत कडक परीक्षणे केलीं.

तथापि, मी असे अभिमानपूर्वक प्रतिज्ञेने म्हणू शकतो कीं, जे आज वाचले असतां मनाला पश्चात्ताप किंवा शरम वाटावी, असे एकहि व्यक्ति-द्वेषदूषित किंवा अन्यायी ग्रंथपरीक्षण मी 'महाराष्ट्रां'तून केलेले नाहीं. इतकेच नव्हे, तर ज्यांच्या वाणींतून किंवा लेखणींतून माझी निरर्गल नालस्तीच नेहमी बाहेर पडत आलेली आहे, अशा माझा अकारण दुष्टावा करणाऱ्या सज्जन स्त्रीपुरुषांनी जेव्हां आपली पुस्तके, माझ्याकडे किंवा

‘महाराष्ट्रा’कडे मुद्दाम आर्जवून अभिप्रायार्थ पाठवलीं, तेव्हां मी त्यांचाहि परामर्श, कोणत्याहि प्रकारची अढी किंवा अपेक्षा मनांत न ठेवतां, गुणग्रहणबुद्धीनेच घेतलेला आहे. याचें एक उदाहरण मुद्दाम येथें नमूद करण्यासारखें आहे. श्रो. पु. य. देशपांडे यांची ‘सदाफुली’ ही कादंबरी १९३३ सालीं प्रसिद्ध झाल्यानंतर, तिच्यातील व्यक्तिचित्रणासंबंधी श्री. आ. रा. देशपांडे आणि सौ. प्रो. कुसुमावती देशपांडे यांचा कादंबरीकाराशी तीव्र मतभेद झाला; व मित्रमंडळींतील या आपसांतल्या मतभेदाला अतिशयच कटुता येऊन गेली. त्या वेळीं सौ. प्रो. कुसुमावती देशपांडे यांनीं, त्यांचे तत्कालीन स्नेही नागपूरचे विख्यात लेखक श्री. शं. बा. शास्त्री यांच्याबरोबर, मला असा निरोप पाठवला कीं, “‘सदाफुली’चें जें परीक्षण ‘महाराष्ट्रां’त येईल, त्यांत या वैयक्तिक वादाचा उल्लेख आणि त्या कादंबरींतील व्यक्तिचित्रणासंबंधी वाच्यता करणारा कोणत्याहि प्रकारचा निर्देश मी करूं नये; व शक्य तर परीक्षणाचीं प्रुफेंहि मी त्यांना आगाऊ पहावयाला पाठवावीं.” सौ. कुसुमावतीबाईंची ही विनंती मी मान्य केली वस्तुतः, वृत्तपत्रांत प्रसिद्ध होणार असलेल्या मजकुराचीं प्रुफें बाहेरच्या कोणत्याहि व्यक्तीला आगाऊ दाखवूं नयेत, असा शिरस्ता आहे. तरीसुद्धा, माझे ‘महाराष्ट्रां’तील मुख्य सहकारी श्री. बाळासाहेब ढवळे यांची संमति घेऊन, मी त्या कादंबरीच्या परीक्षणाचीं प्रुफें श्री. शास्त्री यांच्याबरोबर सौ. प्रो. कुसुमावतीबाईंकडे पाठवलीं. बाईंनीं त्या परीक्षणाविषयींची आपली अनुकूलता मला कळवल्यावरच, ता. १२ मार्च १९३३ च्या ‘महाराष्ट्रा’च्या अंकात, तें परीक्षण आलें. या एका उदाहरणावरून समकालीन लेखकांच्या केवळ ग्रंथांचें परीक्षण करण्याच्या बाबतींतीलच नव्हे, तर त्यांच्याशीं वागण्याच्या बाबतींतीलहि माझ्या एकंदर नीतीची यथार्थ कल्पना येईल. ‘धर्मरहस्य’, ‘त्रिदल’, ‘नवयुगधर्म’, ‘हिंदूंचें समाजरचनाशास्त्र’, ‘अटकेपार’, ‘सावित्री’, ‘ब्राह्मणकन्या’, ‘खरा देशभक्त’, ‘मेनका नाटकावरील टीका’ वगैरे पुस्तकांवर ज्या अत्यंत जलाल टीका ‘महाराष्ट्रां’तून

आल्या, त्या सर्वथैव तात्विक भूमिकेवरून करण्यांत आलेल्या होत्या; व म्हणूनच टीकाविषयीभूत ग्रंथकारांशीं माझे स्नेहाचे संबध कायम राहू शकले. गेल्या वीस वर्षांत महाराष्ट्रांतील अनेक वाङ्मयीन वा व्यक्ति-विषयक वादांत मी खेंचला गेलेलों आहे. पण त्यांपैकीं एकाहि वादाचा घुरळा 'महाराष्ट्रां'तील साहित्यसमालोचनाच्या उन्नत भूमिकेला मी लागूं दिलेला नाहीं. वृत्तपत्रव्यवसायांत केव्हां कोणाविषयीं काय लिहावे लागेल, याचा कांहीं नेम नसतो. म्हणून, त्या व्यवसायांत पडतांनाच माझ्या मनाशीं ज्या कांहीं मर्यादा मी घालून घेतलेल्या होत्या, त्यांपैकीं एक अशी होती कीं, ग्रंथपरीक्षण करितांना सदभिरुचि आणि न्यायबुद्धि यांचें अवधान केव्हांहि सुटूं घावयाचे नाही. ती मर्यादा गेलीं एकोणीस वर्षे मी दक्षतेनें पाळलेली आहे. मराठी वर्तमानपत्रांच्या कचेरींत तरी कोणतेंहि खातें सर्वथैव 'राखीव' असें राहूंच शकत नाही. त्यामुळे, एकाच्या लिखाणाचा आळ दुसऱ्यावर येऊन, 'संपादकीय गुपिता'च्या अलिखित संकेतानुसार, त्याचे बरे वाईट परिणाम पुष्कळदां मुकाट्यानें भोगावे लागतात. पण, 'महाराष्ट्रा'चें एकंदर धोरणच मुळी सौम्य आणि संभावित असल्यामुळे, ही मर्यादा सोडल्याचा आळ मजवर यावा, असे प्रसंग सुदैवानें फारसे कधीं आले नाहींत.

माझ्या टीकालेखांचा 'वाङ्मयविलास' हा पहिला संग्रह १९३७ सालीं कोल्हापूरचे श्री. दा. ना. मोघे यांनीं प्रसिद्ध केला. त्या संग्रहांत समाविष्ट केलेल्या पंधरा परीक्षणांपैकी नऊ परीक्षणे 'महाराष्ट्रां'तलीं होती. 'परामर्शा'त जीं सत्तावीस परीक्षणे दिलेली आहेत, त्यांपैकी एकवीस परीक्षणे 'महाराष्ट्रां'तील आहेत. गेल्या एकोणीस वर्षांत 'महाराष्ट्रां'तून मी शेकडों ग्रंथांची छोटीं मोठीं परीक्षणे केलेलीं आहेत. त्यांपैकी ज्यांचीं कात्रणे माझ्या हाताशीं होती, त्यांचा समावेश या दोन्ही संग्रहांत केलेला आहे, इतकेच. वृत्तपत्रांतील प्रत्येक लेख पुनर्मुद्रणार्ह असतोच, असें नाहीं; व प्रत्येक लेखाचें कात्रण त्या त्या वेळीं काढून जपून ठेवणेंहि सुचतेंच, असें नाहीं. त्यामुळे, या संग्रहाच्या रचनेला कांहीं धोरण नाहीं,

असा आक्षेप जर कोणी घेतला, तर तो अगदी योग्य ठरेल. तथापि, हा संग्रह तयार करतांना जी एक दक्षता मी त्यांतल्या त्यांत घेतली, ती सांगणें मात्र अवश्य आहे. ती अशी कीं, विचारांच्या किंवा शैलीच्या दृष्टीनें ज्या लेखांना पुन्हा मुद्रणसंस्कार घडल्यास तें अनुचित होणार नाही असें मला वाटलें, त्यांचाच फक्त समावेश, प्रकाशकांनीं घातलेली पृष्ठसंख्येची मर्गादा सांभाळून, मी या पुस्तकात केलेला आहे. मात्र, काव्य-ग्रंथांवरील माझ्या टीकालेखांचा स्वतंत्र संग्रह पुढे मार्गें निघण्याचा संभव असल्यामुळें, ते लेख या पुस्तकांतून बुद्धिपुरःसर वगळलेले आहेत 'केळकर व भाषादूषण' या प्रबंधावर लिहितांना वृत्तपत्रातील वाङ्मय कोणत्या परिस्थितींत निर्माण होतें आणि तें जात्याच कसें दोषसंकुल असतें, याचें वर्णन मी स्वतःच केलेलें आहे. तेव्हां, एकाद्या साहित्यपुंगवानें जर माझ्या या पुस्तकाकडे पाहून शिगें रोखलीं, तर मला नवल वाटणार नाहीं.

माझ्या परीक्षणपद्धतीला ज्या मुरब्बी साहित्यपंडितांनीं नाक मुरडल्याच्या उल्लेख मी या 'निवेदना'च्या प्रारंभीं केलेला आहे, ते माझे पितृतुल्य हितचिंतक कै. प्रो. नीलकंठ बळवंत उर्फ बापूसाहेब भवाळकर यांच्या आदरणीय स्मृतीला हें पुस्तक मी अर्पण करीत आहे. कै. प्रो. भवाळकर यांच्या चोखंदळ अभिरुचीला जरी माझे कोणत्याच प्रकारचें लिहिणें फारसें कधीं रुचलें नाहीं आणि त्यांच्या वक्रोक्तीचे तडाके खात खात जरी माझीं नागपुरांतील एकोणीस वर्षे गेलीं, तरी त्यांनीं आपल्या 'गजानना' इतकाच लोभ आमरण माझ्यावरहि केला; व माझे विद्वान् मित्र श्री. हरिभाऊ नेने यांच्या बरोबरीनें त्यांचा 'चिरंजीव' म्हणवून घेण्याचें भाग्य मला लाभलें. त्यांच्या मजवरील नितांत प्रेमाविषयीं आणि मला 'गर्वज्वर' चढूं नये म्हणून त्यांनीं सतत घेतलेल्या मार्मिक दक्षतेविषयीं कृतज्ञता व्यक्त करण्यासाठी हें लहानसें पुस्तक त्यांच्या स्मृतीला मी अर्पण करीत आहे.



## माझा 'मुक्त' व्यवसाय

स्वतःच्या धंद्याविषयीं बोलणें हें एका परीनें गैरसोईचें असतें. कारण, आपल्या धंद्याची तारीफ आपण केली, तर आत्मस्तुतीचा दोष पदरीं येतो; व त्याच्याविषयीं विरुद्ध बोलावें, तर तें कृतघ्नपणाचें दिसतें. तरीसुद्धां, मी आज स्वतःच्या धंद्याविषयीं, आपल्याला विश्वासांत घेऊन, थोडेसे बोलणार आहे.

“वर्तमानपत्राच्या धंद्यांत तुम्ही कां पडलांत?”—असा प्रश्न मला पुष्कळ लोक,—विशेषतः स्वतःला साहित्यिक म्हणवणारे,—विचारतात. या प्रश्नातली खोच उघड आहे. त्यांच्या दृष्टीनें वृत्तपत्रव्यवसायांतील लेखकवर्ग म्हणजे साहित्यक्षेत्रांतील अस्पृश्य वर्ग. एका अर्थानें खरेंच आहे तें. जन्मभर रोजंदारीनें लेखणी झिजवावी आणि तरीहि साहित्यिकांच्या मेळाव्यांत अपंक्त ठरावें, हा तरी अस्पृश्यतेचाच एक प्रकार नव्हे काय? तेव्हां अशा या खोचदार प्रश्नाला मी काय उत्तर देत असेन, असें आपल्याला वाटतें?

मी सांगतो, “दुसरा कोणताहि धंदा करणें मला शक्य नव्हतें, म्हणून मी वर्तमानपत्राच्या धंद्यांत पडलों.”

आणि या माझ्या उत्तरांत यत्किंचितहि अतिशयोक्ति नाही. मराठी वर्तमानपत्रांच्या कचेऱ्यांतूनच नव्हे, तर एकंदर जगांतील वृत्तपत्रव्यवसायांत अशी अनेक माणसे आपल्याला आढळून येतील कीं, कोणत्याहि विद्या—पीठाची पदवी न घेतां, त्यांनीं त्या व्यवसायाच्या निरनिराळ्या शाखांत पहिल्या प्रतीची कर्तबगारी गाजवलेली आहे. इतर बहुतेक साऱ्या व्यवसा-

यांचे शास्त्र बनलेले आहे; अभ्यासक्रम तयार झालेले आहेत आणि विद्यालयेंहि निघालेलीं आहेत. पण, वर्तमानपत्राचा धंदा मात्र अद्याप शास्त्रनिबद्ध झालेला नाही; व त्याचें शिक्षण देणारीं विद्यालयें जरी इंग्लंड आणि अमेरिका या देशांतून निघालेलीं असलीं, तरी त्यांचें खरेखुरें व्यावहारिक शिक्षण मात्र, त्या विद्यालयांतून न मिळतां, वर्तमानपत्रांच्या कचेऱ्यांत काम करूनच घ्यावें लागते.

त्या दृष्टीनें वर्तमानपत्राच्या धंद्याला मी 'मुक्त व्यवसाय' (Free profession) म्हणोन. आपण 'मुक्त प्रेम' (Free love) किंवा 'मुक्त छंद' (Free verse) हे शब्दप्रयोग ऐकलेले आहेत; व 'मुक्त' म्हणजे 'खुला व्यापार' (Free trade) हा शब्दप्रयोग तर आपल्या कानांवर गेलीं शंभर वर्षे सतत पडत आलेला आहे. पण, वर्तमानपत्राच्या धंद्याला मी जेव्हां 'खुला' किंवा 'मुक्त व्यवसाय' म्हणतो, तेव्हां आपल्याला खचित कांहीं तरी चमत्कारिक, कांहीं तरी अजब ऐकल्यासारखें वाटत असेल. म्हणून हें विधान मी थोडें स्पष्ट करितों. इतर व्यवसायांत प्रवेश मिळवावयाला परीक्षा, पदवी किंवा प्रमाणपत्र यांपैकीं कांहीं ना कांहीं तरी लागतें. वर्तमानपत्राच्या धंद्यांत प्रवेश करावयाला मात्र यांपैकीं कसल्याहि उपाधीची गरज पडत नाही. इंपीरियल प्रेस कॉन्फरन्समध्ये बोलतांना लॉर्ड मोर्ले यांनी एकदां एक गमतीदार गोष्ट सांगितली होती. ते 'फॉर्टना-इटली रीव्ह्यू'चे संपादक असतांना, एक गबाळ पोशाक केलेला चुणचुणीत तरुण त्यांच्याकडे नोकरी मागावयाला आला. तेव्हां, मोर्लेसाहेबांनी त्याला विचारलें, "तुला काय येतें रे?"—"खरपूस शिव्या देतां येतात, साहेब!"—त्यानें ताडकन उत्तर दिलें. या गोष्टींत विनोदगर्भ अतिशयोक्ति असली, तरी तथ्यांशहि आहे, हें विसरून चालणार नाही.

कवि हा जन्मसिद्ध असतो, हें सुभाषित आपण नेहमीं ऐकतो. वृत्तविशारदाविषयींहि (journalist) असेंच म्हणतां येईल. छंदः-शास्त्र पढल्यानें जसा मनुष्य कवि होऊं शकत नाही, तसाच वृत्तविद्या-

लयांत शिकल्यानें तो संपादक होऊं शकत नाहीं. म्हणूनच, वर्तमानपत्राचा धंदा हा, त्याचें शिक्षण देणारीं विद्यालयें निघूनहि, 'मुक्त व्यवसाय' राहिलेला आहे. या अर्थानें जसा या धंद्याला मीं 'मुक्त व्यवसाय' म्हणतो, तसेंच आणखीहि एका अर्थानें त्याला 'मुक्त व्यवसाय' म्हणतां येण्यासारखें आहे. इतर धंद्यांतून माणसाला कोणत्या ना कोणत्या तरी प्रकारची शाश्वती आणि हमी असते. गैरशिस्त वर्तन केल्याशिवाय त्याला नोकरींतून काढतां येत नाहीं; त्याच्या पगारवाढीचा क्रम ठरलेला असतो; व नोकरीच्या शेवटीं त्याला पेन्शन किंवा प्रॉव्हिडंट फंड यांपैकीं काही ना काहीं तरी एक बहुधा मिळतें. वर्तमानपत्राच्या धंद्यांत अशी कोणत्याहि प्रकारची शाश्वती किंवा हमी अद्याप तरी नाहीं. याहि अर्थानें त्याला 'मुक्त व्यवसाय' म्हणतां येईल.

त्याच्या या 'दुहेरी मुक्तते'विषयीं मला साभिमान कौतुक वाटतें. कारण, या त्याच्या खुलेपणामुळेच, इतर साऱ्या बौद्धिक व्यवसायांना थोडे फार जाडच आणि शैथिल्य आलेले असतां, मा धंद्याचा ताजेपणा आणि वैचित्र्य मात्र सारखें वाढतें आहे. इतर अनेक व्यवसायांप्रमाणें वृत्तपत्रव्यवसायाचें शास्त्र निर्माण होऊन जर त्याचें विद्यालयांतून पद्धतशीर शिक्षण मिळूं लागलें, तर लवकरच त्याला साचेबंद स्वरूप येईल; व त्याच्यांतला जोम आणि ताजेपणा हीं दोन्हीहि नाहींशी होऊन जातील. साहस हा या व्यवसायाचा आत्मा आहे. आणि, साहस हा गुण कांहीं असा नाहीं कीं, जो कोणत्याहि शाळेंत पढल्यानें माणसाच्या अंगीं येईल. विचारस्वातंत्र्य, लेखनस्वातंत्र्य आणि मुद्रणस्वातंत्र्य यांचा उपभोग घ्यावयाला आणि उपयोग करावयाला लोकोत्तर साहस लागतें; व तें साहस अंगीं असल्याशिवाय मनुष्य वर्तमानपत्राच्या धंद्यांत वर येऊं शकत नाहीं. त्या धंद्याच्या या साहसी स्वरूपामुळेच त्याला इतका अशाश्वतपणा आलेला आहे. ज्या माणसाला आपलें मतस्वातंत्र्य उपभोगण्याची आणि गाजवण्याची ईर्ष्या आहे, त्यानें कोणत्याहि प्रकारच्या स्थैर्याची किंवा स्वास्थ्याची अपेक्षा करणें अप्रयोजकपणाचें होईल.

मुशाफरीच्या हौसेनें दर्यांत होडी ढकलणारा धाडसी नाविक आणि स्वमतप्रसाराच्या ईर्ष्येनें वर्तमानपत्राच्या धंद्यांत पडणारा साहसी लेखक यांच्यांत, माझ्या दृष्टीनें, फारसा फरक नाही. त्या नाविकाला कोणत्या तुफानाला तोंड द्यावें लागेल, त्याचें तारू कुठल्या दिशेला भडकेल आणि कोणत्या खडकावर आपटेल, याचा जसा नेम नसतो, तसाच कोणता नवा प्रदेश तो पादाक्रांत करील आणि कोणत्या अज्ञात सुवर्णभूमीचा तो शोध लावील, याचाहि कांहीं नेम नाही. तसेंच साहसी वृत्तपत्रकाराचेंहि असतें.

आणि, दर्यावर नशीब काढावयाला निघालेला नाविक जसा केव्हां केव्हां चांचेगार बनतो, तसेंच महत्त्वाकांक्षी वृत्तपत्रकाराचेहि कधीं कधीं होतें. महत्त्वाकांक्षेचा हा स्वभावच आहे कीं, तिला जेव्हां सरळ मार्गानें डोकें वर काढणें अशक्य होतें, तेव्हां ती आडमार्गानें यशस्वी होण्याची धडपड केल्याशिवाय राहात नाही. याहि दृष्टीनें लॉर्ड मोर्ले यांनीं सांगितलेल्या ज्या गोष्टीचा मीं मघाशी उल्लेख केला, ती अतिशय सूचक आहे. त्या तरुण लेखकानें आपण शिवराळ लेखनांत पटाईत असल्याचें जेव्हां मोर्लेसाहेबांना सांगितलें, तेव्हां त्यांनी कुतूहलानें त्याला विचारलें, “तूं गालिप्रदानांत निपुण आहेस खरा; पण तुझ्या शिवराळपणांत विशेष काय आहे ?” त्यावर त्या तडफदार कलमबहादुरानें उत्तर दिलें, “मी सर्रास शिव्या देऊं शकतो !” (Invective in general) हें त्या तरुणाचें उत्तर ऐकून आपल्याला हसूं येईल. पण, बेछूटपणानें शिव्या द्यावयालासुद्धां एक प्रकारची हिंमत लागते, हें विसरून चालणार नाही. शिवाय ती देखील एक कला आहे. त्या कलेच्या जोरावर स्विफ्टनें आयर्लंडवर तांब्याचें नाणें जबरदस्तीनें लादून आपल्या रत्ने ग्रीची तुंबडी भरूं पाहाणाऱ्या इंग्लंडच्या पहिल्या जॉर्ज राजाला वठणीवर आणला, व व्हॉल्टेअरनें कवित्वाचीं मोरपिसें लावून मिरवण्यासाठीं हपापलेल्या जर्मनीच्या फ्रेड्रिक दि ग्रेट या राजाचें सर्व युरोपांत हसें केले. पण शिवराळ लेखनाचा सदुपयोगापेक्षां एकंदरींत दुरुयोगच जास्त होतो.

समाजांतील प्रतिष्ठित व्यक्तींची पद्धतशीर कुचेष्टा करणे, हासुद्धां एक धंदा आहे; व वृत्तपत्रव्यवसायांत पडलेले गालिप्रदानपट्टु कलमबहाद्दर हा धंदा मोठ्या शिताफीनें करून पुष्कळदां आपला जम बसवतात. मतभेद, पक्षभेद, वर्गभेद आणि तज्जन्य नाना प्रकारच्या स्पर्धा यांच्यामुळे सार्वजनिक जीवन अलिकडे इतकें कांहीं कुटिल आणि दूषित झालेले आहे कीं, त्यामुळे त्या जीवनाचें केवळ प्रतिबिंबच अशीं जीं वर्तमानपत्रें त्यांचाहि त्या प्रमाणांत नैतिक अधःपात झाल्याशिवाय राहिलेला नाहीं.

पण या अधःपातावद्दल मला तितकासा खेद होत नाहीं. कारण, या अधःपातांत एक प्रकारचा जोम आणि जोष आहे; व या मुक्त व्यवसायाच्या स्वातंत्र्याला तरी त्यामुळे बाध येत नाहीं. मला एक वेळ शिवराळपणा पत्करेल; पण खुषमस्करेपणा पत्करणार नाहीं. वर्तमानपत्राच्या धंद्याची खरी अवनति जर आज कोणती झालेली असेल, तर ती ही कीं, जगांतील वृत्तपत्रसंस्था ही थोड्या फार प्रमाणांत खुषमस्करेपणा करून आपला चरितार्थ चालवीत आहे. ज्या राष्ट्रांतून नाझी म्हणा, फासिस्ट म्हणा किंवा कम्युनिस्ट म्हणा स्वरूपाची एकमुखी अरेरावी सत्ता चालू आहे, त्या राष्ट्रांत खुषमस्करेपणा केल्याशिवाय वृत्तपत्रांना जगणेंच मुळीं शक्य नाहीं. जीवनार्थ कलहांतीं ही अवनति जरी अपरिहार्य म्हणून सोडून दिली, तरी वृत्तपत्रें. जो धंदेवाईक खुषमस्करेपणा करतात, तो कसा क्षम्य मानावा? एकादा नवा बोलपट रुपेरी पडद्यावर झळकण्यापूर्वीं वर्तमानपत्रांतून त्याच्या साचेबंद समालोचनाची जी साथ येते, ती जर आपण लक्षांत घेतली, तर मी उल्लेखिलेल्या या खुषमस्करेपणाची आपल्याला कल्पना येईल. नवीन येणारा बोलपट हा चांगला असो वा वाईट असो, तो रुपेरी पडद्यावर झळकण्याच्या सुमारास वर्तमानपत्रांचें बहिरंग त्याच्या जाहिरातीनी नटलेले असतें आणि अंतरंग समालोचनांनी सजलेले असतें. खुषमस्करेपणाचीं असलीं आणखी किती तरी उदाहरणें दाखवतां येतील. वर्तमानपत्राच्या कचेरींत जर आपण कधीं गेलांत, तर जाहिरात खात्यापासून तों

संपादकीय खात्यापर्यंत सर्वत्र आपल्याला 'राइट-अप' हा शब्दप्रयोग ऐकू येईल. या शब्दप्रयोगांत वर्तमानपत्रांच्या खुषमस्करेपणाचे सारें मर्म आणि सारें वर्महि साठवलेलें आहे. एकादा बोलपट, एकादें नाटक, एकादी मॅच, एकादी बातमी, एकादें पुस्तक, एकादी सभा या सगळ्यांना या 'राइट-अप'चा उठाव लागत असतो. हा 'राइट-अप' म्हणजे वर्तमानपत्रांच्या घंघांतील एक तेजीमंदीचा सट्टा आहे

मला वाईट वाटतें, तें या सट्ट्याचें, या खुषमस्करेपणाचें. कारण त्यामुळें लाखों लोकांची भुलावणूक आणि फसवणूक होते. लाखों लोक वनवले आणि नागवले जातात. इतर कोणत्याहि घंघापेक्षां वृत्तपत्र-व्यवसायाची नैतिक जबाबदारी फार मोठी आहे. इतर बहुतेक साऱ्या घंघांचा संबंध माणसाच्या व्यावहारिक जीवनाशी असतो. पण वृत्तपत्रांचें भांडवल माणसाचें रोजचें जीवन हें आहे आणि त्याचें गिऱ्हाईक माणसाचें जिज्ञासु मन हें आहे. अर्थात् वृत्तपत्रें जो हा सट्टा खेळतात, तो सट्टा नैतिक मूल्यांचा असतो; व त्या सट्ट्यामुळें केव्हां केव्हां समाजाची अघोर फसवणूक आणि अपरिमित हानि होते. खोटीं वजनें वापरणारा व्यापारी फार तर एका गांवाला फसवूं शकेल; पण खोटीं नैतिक मूल्ये पैदा करणारा वृत्तपत्रकार संबंध देशाला फसवूं शकतो. इंग्लंडांतील पहिल्या सोशॅलिस्ट मजूर मंत्रिमंडळाच्या पदच्युतीला कारण झालेलें झिनो-व्हिफ पत्राचें प्रकरण हें या फसवणुकीचें एक उत्कृष्ट उदाहरण होय. कवि, वक्ता, गायक, नर्तक, चित्रकार, कथालेखक, नाटककार वगैरे ललित कलांचे सारे निर्माते मानवी भावना व्यक्त करतात आणि पर्यायानें मानवी भावनांशीं खेळतातहि. वृत्तपत्रकार हाहि मानवी भावनांचा व्यापार करीत असल्यामुळें त्याचीहि गणना याच वर्गांत करावी लागेल. फरक इतकाच कीं, इतर कलाकारांची भूमिका निर्मात्याची असते, तर वृत्तपत्रकार हा निव्वळ खेळिया आहे. ते आत्मसंमुख असतात, तर हा लोकसंमुख आहे. ते व्यक्तिनिष्ठ असतात, तर हा समाजनिष्ठ आहे. समाजाच्या सामुदायिक मनाचा अनुनय करणें हा

याचा व्यवसाय. तेव्हां, थोडा बहुत खुषमस्करेपणा त्यानें करावा, हें ओघालाच आलें. समाजाला जें सांगावयाचें, तें केव्हां गुरकावून, केव्हां गोंजारून, तर केव्हां गौरवून सांगावें लागतें, यांत शंका नाही. पण विवेक, सदभिरुचि आणि प्रामाणिकपणा यांच्या मर्यादा जेव्हां या खुषमस्करेपणाच्या किंवा दमदाटीच्या भरांत सुटतात, तेव्हां वर्तमानपत्राच्या धंद्याला अत्यंत हीन स्वरूप येतें. जाहिरातीच्या रकान्यांच्या जोडीला मजकुराचे रकानेहि भाडेपट्ट्यानें देण्याची वृत्ति अलिकडे वृत्तपत्रकारांत बळावत आहे. त्या दृष्टीनें, आजचीं वर्तमानपत्रें हीं ज्ञानप्रसार किंवा मतप्रसार करीत नाहीत, तर बातम्यांचा निव्वळ व्यापार करितात, अशी जी तक्रार नुकतीच एका ब्रिटिश मुत्सद्द्यानें केलेली आहे, ती अगदीं रास्त वाटते.

पण वर्तमानपत्रांच्या या खुषमस्करेपणाबद्दल किंवा बनियेगिरीबद्दल केवळ त्यांना एकट्यालाच नांवें ठेवून भागणार नाहीं. या त्यांच्या अधःपाताची निम्मी जबाबदारी वाचकवर्गावर म्हणजे अर्थातच समाजावर पडते. निव्वळ लोकहित आणि लोकशिक्षण साधण्याच्या उद्देशानें जर आज कोणी वर्तमानपत्र चालवूं म्हटलें, तर तें लोकप्रिय होण्याचा म्हणजेच जगण्याचा संभव कमी.

**Tickle the public and make them grin  
The more you tickle, the more you'll win  
Teach the public, you'll never grow rich  
you'll live like a beggar and die in a ditch**

या इंग्रजी चुटक्यांत वर्तमानपत्रकाराला दिलेला इशारा अगदीं समर्पक आहे. ताजें वर्तमानपत्र विकत घेतांना लोकांची अपेक्षा जितकी बातमी वाचण्याची असते, तितकीच करमणूक करून घेण्याचीहि असते. त्यामुळें, कोणत्याहि महत्त्वाच्या घटनेचा वृत्तांत जर रंगरहित (colourless) असा सरळपणानें दिला, तर लोकांना तो मसाला न घातलेल्या अळणी भाजीसारखा पचपचीत वाटतो. मद्य हें जात्याच स्वादयुक्त आणि फस-

फसणारें असतें. तरीसुद्धां सोडा, लेमन किंवा जिंजर यांच्यासारखीं फस-  
 फसणारीं पेयें त्यात मिसळण्याची गरज तें घेणारांना वाटतेच कीं नाहीं ?  
 तसेंच क्षोभजनक बातम्यांचेंहि आहे. त्या मुळांत क्षोभकारक असल्या, तरी  
 त्यांत आणखी 'सनसनी' आणण्यासाठीं त्या रंगवून दिल्या जातात. हें  
 रंगभरण सामान्यतः इतकें भडक असतें कीं, सिसले हडलस्टनसारख्या  
 मुरब्बी वार्ताहरानेंहि वर्तमानपत्रांतील वर्णनांवर दिवसेदिवस विश्वास  
 ठेवणें कठीण होत चाललें असल्याबद्दल तक्रार केलेली आहे. पण वृत्तपत्र-  
 कारांनीं तरी काय करावें ? रोज सकाळच्या प्रहरीं कामावर जाण्याच्या  
 गडबडींत असलेली आणि संध्याकाळच्या वेळीं दिवसभराची दगदग  
 विसरण्यासाठीं आसुसलेली लक्षावधि माणसें कांहीं तरी चटकदार,  
 प्रोत्साहक, उत्तेजक, मादक, प्रक्षोभक वाचण्याच्या लालसेनें त्यांच्याकडे  
 बघत असतात. ती त्यांची लालसा-वाटल्यास तिला विकृत म्हणा--तृप्त  
 होण्यावर वर्तमानपत्रांचा खप अवलंबून असतो. या परिस्थितींतून  
 'राइट-अप' ही चीज पैदा झालेली आहे. वर्तमानपत्रावर नजर टाकतांच  
 जो डोळ्यांत भरतो आणि मनांत ठसतो, तो 'राइट अप.'

महत्त्वाच्या घटना अशा रीतीनें उठाव देऊन आणि रंगवून लिहाव-  
 याला आणि आपल्या विशिष्ट मतानुसार त्यांवर लगेच भाष्य करावयाला  
 उच्च दर्जाची कल्पकता आणि साहित्याभिरुचि यांची आवश्यकता  
 असते. म्हणूनच बर्नार्ड शॉने म्हटलेलें आहे कीं, "वृत्तविशारद हा  
 उत्कृष्ट साहित्यिक असावा आणि तरीहि त्यानें साहित्यापेक्षां  
 वर्तमानपत्राच्या धंद्यांत अधिक गोडीनें मन घालावें!" वर्तमानपत्राची  
 सजावट ही आधुनिक बाजारपेठेंतील 'शो-रूम'च्या सजावटीपेक्षांहि अधिक  
 अवघड आणि नाजूक कला आहे. कोणत्या बातमीसाठीं कोणता टाइप  
 वापरावा येथपासून तो स्वतःच्या मताच्या दृष्टीनें तिला कोणता  
 मथळा द्यावा येथपर्यंत हर एक तपशिलात संपादकाला स्वतः  
 जातीनें मन घालावें लागतें. कारण, बातमी देण्याच्या नुसत्या  
 पद्धतीनें सुद्धां वेमालूम मतप्रचार होतो, व म्हणून मतप्रचाराच्या ईर्ष्येनें



वृत्तपत्रव्यवसायांत पडलेल्या लेखकाला कोणत्याहि संपादकीय तपशीलाची उपेक्षा करून चालत नाहीं. शिवाय, वाचकांची अदम्य जिज्ञासा आणि नावीन्याची अनावर लालसा तृप्त करण्यासाठी त्याला आपल्या बातम्यांच्या सजावटींत आणि संपादकीय लिखाण्यांत नित्य नवा ताजेपणा आणावा लागतो, तो निराळाच. लक्षावधि वाचकांच्या हावऱ्या डोळ्यांना आणि अधिऱ्या मनांना नवीन आणि चटकदार वाटेल असा मजकूर रोज पुरवण्याची जबाबदारी ज्याच्यावर पडते, त्याच्या ठिकाणीं जर उच्च दर्जाची कल्पनाशक्ति आणि साहित्याभिरुचि नसेल, तर त्याच्या वर्तमानपत्राची पकड फार दिवस लोकांच्या मनांवर टिकणें शक्य नाहीं. आणि, ही सगळी कल्पनेची करामत, त्याला लोकांचा विश्वास न गमावता, करावयाची असते, हें विशेष. नाहीं तर, कल्पित किंवा अतिरंजित बातम्यांची हुल्लड माजवून कांहीं दिवस जरी तो लोकांना झुलवूं शकला, तरी तो आपली फसगंमत करतो आहे, हें लोकांच्या लक्षांत येतांच, त्याचें वर्तमानपत्र कायमचें त्यांच्या मनांतून उतरतें. जगाच्या सामुदायिक मनाशी तो अर्हनिश बोलत असतो आणि त्या सामुदायिक मनालाच त्याला आवाहन करावयाचे असतें. इतकेच नव्हे, तर प्रसंगीं आव्हानहिं द्यावयाचें असतें. त्याच्या टेबलवरला टेलिफोन आणि रेडिओ—जगाचें सामुदायिक मन त्या दोन यंत्रांतून सारखें त्याच्याशीं बोलत असतें. त्या सामुदायिक मनाचे व्यापार-विचार, भावना-कामना ज्याला व्यक्त किंवा विशद करावयाच्या असतात, त्याची लेखणी किती रंजक आणि कल्पक असली पाहिजे? यूरोप आणि आशिया यांच्यावरील जॉन गुंथरचीं पुस्तके वाचून माझा एक समव्यवसायी मित्र उद्गारला, “आपल्या महाराष्ट्रांतल्या ललित लेखकांना कादंबऱ्यासुद्धां इतक्या मनोरंजक लिहितां येत नाहीत!” तेव्हां, वृत्तविशारद हा नुसता वार्ताहर असून चालणार नाही; तो वार्ताहरणाप्रमाणें मनोहरणांतहि कुशल हवा;—मानसशास्त्र आणि साहित्य या दोहोंतहि त्याची गति असली पाहिजे.

वर्तमानपत्राच्या धंद्याच्या या विचित्र स्वरूपामुळेच तो अद्याप शास्त्रनिवद्ध होऊं शकला नाही आणि पुढेहि होईल, असें वाटत नाही. त्याच्या या कल्पनातीत वैचित्र्यामुळेच धाडसी व्यक्तींना त्याच्याविषयी इतकें आकर्षण वाटतें. वस्तुतः मेहनत आणि जबाबदारी यांच्या दृष्टीनें वर्तमानपत्राचा धंदा अत्यंत जिकिरीचा; व त्या मानानें मोवदल्याचें प्रमाण अगदींच व्यस्त. तरीसुद्धां, तो धंदा ईष्येनें करावासा वाटतो, याचे कारण असें कीं, मानवी मनाचे अनंत व्यापार आणि मानवी जीवनाचे अजब मासले त्यांत नित्य पाहावयाला मिळतात; मानवी भावनांच्या विविध ऊर्मीशीं मनसोक्त खेळतां येतें; व जगाच्या सामुदायिक मनाशीं समरस होण्याचा आनंद उपभोगतां येतो. विख्यात इंग्रजी कादंबरीकार हॉल केन यानें वर्तमानपत्राची कचेरी ही मानवी स्वभावाचें ज्ञान संपादन करण्याची उत्तम शाळा आहे असें जें म्हटलेलें आहे, तें याच कारणामुळे. जगांतील इतर कला आणि धंदे यांचा संबंध मानवी जीवनाच्या फार तर एकाद दुसऱ्या अंगाशीं असतो. पण वर्तमानपत्र म्हणजे मनुष्याच्या सामुदायिक जीवनाची रोजनिशी आणि वृत्तपत्रकार म्हणजे मनुष्याच्या सामुदायिक आशाआकांक्षांचा उद्घोषक. जीवनाच्या सगळ्या बाजूंत हौसेनें मन घालणारा आणि त्यांत बदल घडवून आणण्याचाहि प्रयत्न यथामति करणारा इतका व्यापक आणि प्रभावी व्यवसाय दुसरा नाही.

या दृष्टीने, विख्यात ब्रिटिश वृत्तपत्रकार श्री. विकहॅम स्टेड हे 'लंडन टाइम्स'चे संपादक असतांना, आपल्याला आलेला जो एक अनुभव त्यांनी वर्णन केलेला आहे, तो मला मोठा उद्बोधक वाटतो. एक दिवस सायंकाळी ते आपल्या खोलींत काम करीत बसलेले होते. तितक्यांत एक तरतरीत तरुण त्यांच्यापुढे येऊन उभा राहिला. तेव्हा, त्यांनी त्याला विचारलें, "तूं माझ्याकडे कशाला आला आहेस?" त्याबरोबर तो म्हणाला, "वृत्तपत्रव्यवसायांत पडण्याच्या इच्छेने!" त्यावर त्यांनी त्याला विचारलें, "या व्यवसायांत कष्ट फार करावे लागतात, कसलीहि शाश्वती नसते आणि त्या मानाने पैसा मात्र अगदी कमी मिळतो, हें तुला माहीत नाही

का ?” त्याने चटविशी ‘हो’ असें उत्तर दिलें. तेव्हा, श्री. स्टेड यांनी त्याला पुन्हा विचारलें, “आणि तरीसुद्धा या व्यवसायांत पडण्याची तुझी इच्छा आहे ? कां बरं ?” तत्क्षणीं तो तरुण म्हणाला, “कारण या व्यवसायांतला अगदी फाटका वार्ताहरसुद्धा, आपल्या देशाच्या महामंत्र्यासमोर बरोबरीच्या नात्याने उभा राहून, त्याला वाटेल ते प्रश्न विचारू शकतो. अशी हिंमत दुसऱ्या कोणत्याहि व्यवसायांत दृष्टीस पडत नाही.” हें त्या तरुणाने श्री. स्टेड यांना दिलेलें उत्तर समर्पक नाही, असें कोण म्हणेल ? लोकशाहीच्या या युगांत राज्यसत्तेशी तुल्य अशी जर कोणती एक संस्था आणि शक्ति जगांत असेल, तर ती वृत्तपत्रसंस्था हीच होय. म्हणूनच, बर्कने असे उद्गार काढलेले आहेत की, “राजा, उमरावसभा आणि लोकसभा हे जसे ब्रिटिश राज्यसत्तेचे तीन घटक आहेत, तसाच चौथा घटक (fourth Estate of the realm) वृत्तपत्रसंस्था हा आहे.” अशा या प्रभावी व्यवसायांत पडण्याची इच्छा महत्वाकांक्षी, बुद्धिमान्, धाडसी तरुणांना व्हावी, यांत काय आश्चर्य ?

“वर्तमानपत्राच्या धंद्यांत तुम्हांला इतकी गोडी कां वाटते ?” असाहि प्रश्न मला पुष्कळदां विचारण्यांत येतो. त्याचें उत्तर मी असें देईन कीं, ‘त्या धंद्यांत पडल्यामुळें जगाच्या सामुदायिक मनाशीं मला समरस होण्याची संधि मिळते म्हणून !”

२ फेब्रुवारी १९४०

माझी नभोवाणी, एप्रिल १९४२

## जीविकावादार्ची अपत्ये

“ ‘नागकन्या’ लिहून तुम्ही आपल्या उज्ज्वल कीर्तीला स्वतःच्या हातानीं कां काळें फासलेंत ? मी तुम्हाला अद्याप प्रत्यक्ष पाहिलेलें नाहीं. पण, तुमच्या वाङ्मयाचा मी एकनिष्ठ भक्त आहे. ‘मुक्तात्मा’, ‘कांता’ आणि ‘नवे संसार’ या तुमच्या एकापेक्षां एक ओजस्वी कादंबऱ्या वाचून तुमच्या व्यक्तित्वाची जी कल्पना मी आपल्या मनाशीं केलेली होती, तिला कालच्या ‘झंकारा’त आलेली टीका वाचून घक्का बसला -”

प्रो. ना. सी. फडके यांच्या ‘झंकार’ या साप्ताहिकाच्या ता. २२ मार्च १९४२ च्या अंकांत ‘नागकन्ये’वर आलेली जलाल टीका वाचून एका अनोळखी तरुण मित्रानें लिहिलेलें पत्र आहे हें ! अशा तऱ्हेची पत्रें त्यानंतर अनेक आलीं. इतकेंच नव्हे, तर माझे रसिक स्नेही मुंबईचे डॉ. भालेराव यांच्या घरीं गेल्या फेब्रुवारींत श्री. वामनराव ढवळे, श्री. माधवराव पारधी वगैरे आम्ही मित्रमंडळी चहा घेत बसलों असतां, डॉक्टरसाहेबांनीं मला खडसावून म्हटलें कीं, “यापुढें ‘नागकन्ये’सारख्या कादंबऱ्या लिहिणार नाहीं, असें आश्वासन तुम्ही आम्हांला द्या !” आणि मी लगेच तसें आश्वासन त्यांना दिलेंहि. पण, त्याबरोबरच मी त्यांना असेंहि निखून सांगितलें कीं, “ ‘नागकन्या’ लिहिण्यांत मी कांहीं चूक केली किंवा ती लिहिल्याबद्दल मला पस्तावा वाटतो, असा मात्र आपण माझ्या या आश्वासनाचा अर्थ करूं नका. आपण कळकळीनें आश्वासन मागितलेत, मी तें देत आहे. पण, ‘नागकन्या’ लिहिण्यांत माझा कांहीं हेतु होता; व तिच्याभोंवतीं मध्यां घोंघावत असलेलें हें धूळवादळ शमल्यावर मी योग्य वेळीं तो हेतु विशद करीन..

आणि मला खात्री आहे कीं, मग निदान माझ्या हेतूच्या शुद्धतेबद्दल तरी आपल्याला शंका रहाणार नाहीं—”

त्यानंतर, ता. ५ मार्च रोजीं पुणे येथें महाराष्ट्र साहित्यपरिषदेच्या कचेरींत मी गेलों असतां, कै. प्रो. वा. म. जोशी यांनी मला विचारले, “का हो गजाननराव, पंढरपूरच्या यात्रेला या वेळीं कशासाठी गेलां होतांत ?” त्यावर मी चटदिशीं त्यांना उत्तर दिलें, “‘नागकन्या’ लिहित्याच्या पावाचे क्षालन करण्यासाठीं !” त्याबरोबर तेथें जमलेले पुण्यांतील विद्वान् साहित्यिक मनःपूर्वक हंसले. पण, मला हें माहित होतें कीं, ‘नागकन्या’ लिहित्याबद्दल वामनरावजी माझ्यावर फार नाराज झालेले आहेत. त्यांचा आणि माझा निकट संबंध आलेला नसतां हि त्यांच्या मजवरील अकारण लोभाची प्रतीती मला अनेकदां आलेली होती. ‘नवे संसार’ प्रसिद्ध झाल्यावर त्यांनीं मला अभावितपणें कार्ड लिहून कळवलेलें होतें कीं, “तुमची ही नवी कादंबरी वाचून मला आनंद झाला, हें मुद्दाम कळवीत आहे. ‘भंगलेल्या देवळा’नंतर तुमची हीच कादंबरी मला आवडली. सुंदर आहे.” त्यामुळें कर्णोपकर्णीं कानांवर आलेली त्यांची नाराजी मला शल्यासारखी बोंचत होती. म्हणून, अंशतः विनोदानें आणि अंशतः परमाथनिं, त्यांच्या नाराजीची जाणीव आपल्याला आहे, हे त्यांना दर्शवण्यासाठीं, मी तें हास्यास्पद भासणारें उत्तर त्यांना मुद्दामच दिलें.

तथापि, त्यांच्यासारख्या सहृदय ज्येष्ठ ग्रंथकाराच्या आणि इतर अतोळखी मित्रांच्या नाराजीपेक्षां किंवा ‘झंकारां’तील प्रो. फडके यांच्या दहा कॉलम निरर्गल टीकेपेक्षांहि, ‘नागकन्ये’च्या प्रतीचें पार्सल ज्या दिवशीं प्रथम आमच्या घरीं आले, त्या दिवशी सौ. शांताबाईनें जी माझी कानउघाडणी केली, ती अत्यंत मर्मभेदक होती.

तिनें उत्सुकतेनें पार्सल फोडलें आणि पहिल्या प्रतीवरील विरविरीत कागद फाडून वेष्टनावरलें चित्र पाहिलें. तत्क्षणींच तिनें ती प्रत पुन्हा

पार्सलांत ठेवली आणि त्याच्याभोंवती दोरी गुंडाळीत मला रागारागाने म्हटलें, “आतांच्या आतां हें पार्सल तुम्ही माडीवर नेऊन कुलपांत ठेवा. चंद्रशेखरनं जर हें चित्र पाह्यलं, तर त्याच्या मनांत काय येईल ? आपलीं मुलं आतां मोठीं झालेलीं आहेत, हें विसरून चालणार नाहीं.” आणि, या घटकेपर्यंत कुलपांत असलेली ती ‘नागकन्या,’ माझ्या पत्नीच्या धाकामुळे, अद्याप कांहीं अल्मारींतून बाहेर पडलेली नाहीं. ‘नागकन्या’ लिहिली जात असतांनाच मुळीं तिच्यांतील जलविहाराच्या प्रसंगाविषयीं सौ. शांताबाईनें आपलें प्रतिकूल मत अगदीं स्पष्ट शब्दांनीं बोलून दाखवलेलें होतें. पण, तो प्रसंग वेष्टनावर अशा रीतीनें चित्रित केला जाईल, याची यत्किंचितहि कल्पना आम्हांला नव्हती. त्यामुळे तें चित्र पाहिल्यावर तिला विलक्षण संताप आला.

पण, माझ्या पत्नीच्या या वाक्ताडनापेक्षांहि माझे स्नेही श्री. त्र्यं. वि. पर्वते यांनीं, ‘नागकन्ये’ची पांच देतांना, जें एकच वाक्य, आपल्या सौम्य स्वभावानुसार, काडाविर लिहिलेले होतें, तें वाचून माझ्या मनाला वेदना झाल्या. तें वाक्य असें होतें की, “तुमची ही नवी कादंबरी वाचून माझ्या मनाला वरें वाटलें नाहीं.” भालेरावांचा निषेध, वामनरावांची नाराजी किंवा पत्नीचा रोष यांच्यापेक्षां श्री. भाऊसाहेब पर्वते यांचें हें एकच वाक्य मला फार लागलें. त्यांचा आणि माझा गेलीं तीस वर्षे अखंड, अकृत्रिम स्नेह आहे. कालांतरानें, स्थलांतरानें किंवा मतांतरानें या स्नेहांत अंतराय उत्पन्न झालेला नाही किंवा कोणत्याहि प्रकारच्या दुटप्पीपणानें तो स्नेह डागळलेला नाही. माझ्यावर निरतिशय लोभ कर्णारे आणि माझा उत्कर्ष आत्मीयतेच्या अभिमानानें पाहाणारे जे थोडे बालमित्र आज माझ्या सुदैवाने विद्यमान आहेत, त्यांपैकीं श्री. पर्वते हे एक असून, त्यांना वाटणारा हा प्रेमादर मी गमावणें, ही मला जीवितांतील एक मोठीच हानी वाटेल. त्यामुळे, त्यांच्या पत्रांतील ‘नागकन्ये’विषयींचें तें एकच तुटक वाक्य वाचून, मला वाईट वाटलें. तितकें वाईट, प्रो. फडके यांची कादंबरीच्या

‘नागकन्या’ या नांवावरील “माडखोलकरांची नाग (वी) कन्या” ही संभावित, सुंदर कोटि वाचूनहि, मला वाटलें नाही !

अशा या अभागी, अतिनिंदित ‘नागकन्ये’ला वाखाणणारे जे थोडेसे रसिक निघाले, त्यांपैकीं श्री. मामासाहेब वरेरकर यांचा निर्देश करणे अवश्य आहे. ते मला म्हणाले, “तुमची ही ‘नागकन्या’ मला फार आवडली. तुम्ही तिला ‘रानकहाणी’ म्हणण्यांत चूक केलीत. तुम्ही जर तिला ‘गद्यकाव्य’ म्हटलं असतं, तर सगळं खपून गेलं असतं बघा ! संस्कृत भाषेंत जर अशी कथा कोणी लिहिली असती, तर तिची जगभर वाहवा झाली असती !” मला वाटलें, मामासाहेब माझी थट्टा करताहेत. म्हणून मी त्यांच्याकडे रोखून पाहिले. माझ्या त्या नजरेचा अर्थ त्यांच्या तेव्हांच लक्षांत आला आणि ते म्हणाले, “मी खरोखरीच मनापासून बोलत आहे. ‘नागकन्या’ गोंडस आहे आणि तिच्यातील चित्रणहि वास्तविक आहे. ती अश्लीलहि नाही किंवा दुसऱ्या कोण्या कादंबरीची नक्कलहि नाही. तुमची वाढती लोकप्रियता ज्यांना पहावत नाही, अशा तुमची नालस्ती करायला टपून बसलेल्या लोकांनी तिचें निमित्त करून तुमच्यावर हत्ला चढवला. त्यामुळें तिच्यातील विचारांकडे मात्र कोणाचेंच लक्ष गेलें नाही. ‘डाक बंगल्या’पेक्षां मला ‘नागकन्या’ जिवंत वाटते, तिच्यातील विचार तळमळीचे आणि महत्त्वाचे वाटतात—”

मला ही प्रशंसा अगदीं अनपेक्षित होती. कारण मामासाहेबांच्या वाङ्मयावर इतर आक्षेप कोणी कांहींहि घेतले, तरी अश्लीलतेचा आळ त्यांच्यावर घ्यावयाला त्यांचे शत्रूहि धजणार नाहीत. शिवाय, माझ्यावर त्यांचा विशेष लोभ असला, तरी ते तोंडदेखलें बोलत आहेत, असें समजावयालाहि जागा नव्हती. कारण, ‘मुखवटे’ आणि ‘डाक बंगला’ या माझ्या कादंबऱ्यांविषयींचें आपलें प्रतिकूल मत त्यांनीं मला स्पष्ट सांगितलेले होते. त्यामुळें त्यांनीं केलेली बिचाऱ्या ‘नागकन्ये’ची ही प्रांजळ प्रशंसा ऐकून मला आचंबा वाटला आणि आनंदहि झाला.

याच्या उलट सौ. प्रो. कुसुमावतीबाई देशपांडे यांनी मुंबई मराठी साहित्यसंघाच्या उत्सवांतील आपल्या 'महनीय प्रवक्तृत्वांत, 'आधुनिक मराठी कादंबरीच्या उत्क्रांतिमार्गा'चे संशोधन आणि विश्लेषण करतांना, 'नागकन्ये'ला 'उपजीविकावादी अनुकृति' ठरवलेली आहे; व त्याबरोबरच माझ्या कांहीं कादंबऱ्यांच्या बाबतींत तरी वाचकांनी गहजव करण्याचे जें कर्तव्य बजावले, त्याचा परिणाम 'चंदनवाडी' विकृत भावनाविलासापासून अलिप्त राहाण्यांत झाला, असाहि निर्णय देऊन टाकलेला आहे. आणि, हा एकतर्फी निकाल देताना, "लेखक स्वतः कदाचित् वेगळीं कारणें देतील," असें विधान करून त्यांच्या दृष्टीनें माझ्या अपेक्षित उत्तराचेंहि त्या मोठ्या शिताफीनें आगाऊ खंडन करून मोकळ्या झालेल्या आहेत.

पण, हीं वेगळीं कारणें देण्यासाठींच केवळ नव्हे, तर अशा प्रकारच्या, कांहीं मित्रांच्या मतानुसार, माझ्या एरवीं उज्ज्वल कीर्तीला लांछनास्पद ठरणान्या कादंबऱ्या मी मधून मधून कां लिहिल्या, याचाहि खुलासा, कांहीं मर्यादेपर्यंत, करण्यासाठीं मी हा लेख आज लिहित आहे.

'कांहीं मर्यादेपर्यंत' हे शब्द मी मुद्दामच योजलेले आहेत. कारण, ज्या 'नागकन्या' कादंबरीवर सौ. कुसुमावतीबाईंनी 'उपजीविकावादी अनुकृति' असल्याचा आरोप केलेला आहे, त्या कादंबरीत वर्णिलेल्या बऱ्याच घटना वास्तविक असल्याचा पुरावा जरी माझ्या संग्रही असला, तरी तें 'जिवंत साहित्य' आज मला चवाठ्यावर आणणें शक्य नाही. तूर्त मी फक्त एवढेंच म्हणतो कीं, बैतूलपासून आठ दहा मैलांवर खेडी येथील आश्रमांत कांहीं वर्षांपूर्वी जे अप्रशस्त प्रकार घडले आणि ज्या प्रकारांची चौकशी करण्यासाठीं म. गांधी यांनी नंतर आपल्या एका विश्वस्त अनुचराला तिथें पाठवला होता, त्या प्रकारांतील 'जिवंत साहित्य' मी या कादंबरींत अंशतः वापरलेले आहे; व अंशतः ज्या दुसऱ्या साहित्याचा उपयोग मी मुख्य कथेची पार्श्वभूमि म्हणून केलेला



आहे, त्याचा सूचक निर्देश माझ्या 'व्यक्तिरेखा' या नव्या पुस्तकाच्या 'निवेदनांत' आढळेल. "ती आंतरराष्ट्रीय पार्श्वभूमि, ती परदेशीय युवती, ते प्रेमप्रसंग . . . ." या सगळ्या चिजा खेडीच्या आश्रमांतून उचललेल्या आहेत; कोणत्याहि मराठी कादंबरींतून नव्हत. किंवहुना, खेडीला घडलेल्या या प्रणयप्रकरणांतील 'पतित' युवक आणि महात्माजी यांच्यांत झालेला पत्रव्यवहार वाचण्याची आणि तेथील एका 'परदेशीय युवती'शीं वोलण्याचीहि संधि मला लाभली होती. यापेक्षां या बाबतींत तूर्त जास्त लिहिणें शक्य नाहीं. कादंबरी म्हणजे कांहीं निव्वळ वृत्तकथन किंवा वस्तुवर्णन नव्हे. तरीसुद्धां, 'नागकन्ये'तील मुख्य प्रसंग रेखाटतांना, वास्तवाची हानि किंवा विषयास होणार नाहीं, अशी दक्षता मी आपल्या स्वभावानुसार घेतलेली आहे. म्हणून, सौ. प्रो. कुसुमावतीबाईना मी एवढा निर्वाळा निःशंक मनानें देऊं शकतो कीं, त्या स्वतः जर कधीं कार्तिकी पुनवेला बारा-लिंगच्या यात्रेला गेल्या, तर 'नागकन्ये'त वर्णन केलेल्या कांहीं प्रसंगांचा पडताळा तरी त्यांना खचित मिळेल.

अर्थात् बैतूल, खेडी आणि बारालिंग येथें माझ्या पहाण्यांत आणि ऐकण्यांत आलेल्या वास्तव घटना 'नागकन्ये'च्या रूपानें चित्रित करण्यांत माझा कांही हेतु होता, हें ओघालाच आलें. आणि, हेतुपूर्वक जाणून बुजून जी गोष्ट मनुष्य करितो, तिच्याबद्दल त्याच्यावर कितीहि टीका झाली, तरी त्या टीकेची पर्वा तो कां करील ? उलट, पूर्वग्रहग्रस्त अभिनिविष्ट टीकाकार जेव्हां अवास्तवतेचा, अतिरंजनाचा किंवा उसनवारीचा आरोप त्याच्या कृतीवर करतात, तेव्हां त्याची करमणूकच होते. सत्या-असत्याला ज्यानें आपलें मन ग्वाही केलेलें आहे, त्याला कोणाच्याच टीकेचा मुलाजा करण्याचें कारण नाहीं. वाचकांनीं केलेल्या गहजबाचा परिणाम माझ्यावर झाल्यामुळेच 'चंदनवाडी' विकृत भावना-विलासापासून अलिप्त राहिली असल्याचा निर्वाळा प्रोफेसरबाईनीं जेव्हां तोन्यानें दिला, तेव्हां गेल्या दहा वर्षांतील माझ्या कथावाङ्मयाचा इतिहास त्यांनीं लक्षांत घेतला नाहीं, हें उघड आहे. 'मुक्तात्मा' कादंबरीच्या

प्रकाशनानंतर 'विविधवृत्त' साप्ताहिकांतून सतत वर्षभर झालेलं गालि-  
 प्रदान आणि 'शाप' कादंबरी प्रसिद्ध होण्यापूर्वीच 'प्रतिभा' पाक्षिकांतून  
 सुरू करण्यांत आलेली धुळवड यांच्या मानाने बापड्या 'नागकन्ये'वर  
 झालेली टीका कांहींच नव्हे. तथापि, 'शाप' लिहिल्याबद्दल माझ्यावर इतका  
 गहजब झाला, तरी मी त्यानंतर 'दुहेरी जीवन,' 'नागकन्या' आणि  
 'डाकबंगला' या टीकास्पद कादंबऱ्या लिहिल्याच की नाहीं ? पण, सौ.  
 प्रो. कुसुमावतीबाईंची स्मरणशक्ति कोती असावी, असें दिसते. एरवीं, या  
 प्रत्येक कादंबरीच्या प्रकाशनानंतर उडालेला धुरळा अद्याप पुरता  
 बसलेला नसतांनाहि, त्या मजवर गहजब करून मला ताळ्यावर आण-  
 ण्याचें कर्तव्य करणाऱ्या वाचकांची पाठ इतक्या दिमाखानें थोपटत्या ना.  
 'नागकन्ये'वरील टीकेचा परिणाम 'चंदनवाडी'वर झाला, हें त्यांचें विधानहि  
 खरें नाहीं. 'नागकन्या' १९४२ च्या मार्चमध्ये बाहेर पडली. दरम्यान  
 १९४२ च्या जानेवारींत त्या वेळीं 'नवयुग'चे दिग्दर्शक असलेले  
 श्री. विनायकराव कर्नाटकी यांनीं मला 'चित्रकथा' लिहिण्याबद्दल आग्र-  
 हाची विनंती केली; व तदनुसार 'चंदनवाडी'चें संपूर्ण कथानक लिहून  
 काढून मी फेब्रुवारी अखेर तें विनायकरावांकडे पाठवलें. मराठी प्रेक्ष-  
 कांना अत्यंत प्रिय असलेले शृंगार आणि हास्य हे दोन्ही रस त्या  
 कथानकांत अजिबात नव्हते. त्यामुळें, तें करुणभीषण कथानक प्रेक्षकांना  
 रुचणार नाहीं, या भीतीनें विनायकरावजींनीं परत केलें. नंतर त्या  
 कथानकाला तंतोतंत धरून मी 'चंदनवाडी' ही कादंबरी लिहिली. 'शाप'  
 नंतर लिहिलेल्या 'कातें'त किंवा 'दुहेरी जीवना'नंतर लिहिलेल्या 'नवे  
 संसारां'त जसा शृंगार नाहीं, तसाच तो 'नागकन्ये'नंतर लिहिलेल्या  
 'चंदनवाडी'तहि नाहीं. किंबहुना, 'चंदनवाडी'चें कथानक विनायकरावजीं-  
 कडे पाठवल्यानंतर, लगेच जी 'डाक बंगला' कादंबरी मी लिहावयाला  
 घेतली, ती कित्येकांच्या मते 'नागकन्ये' इतकीच आक्षेपार्ह ठरली, हा  
 गमतीदार योगहि लक्षांत घेण्यासारखा आहे. तेव्हां, सौ. प्रो. कुसुमावती-  
 बाईंनीं म्हटल्याप्रमाणें वाचकांच्या गहजबाचा परिणाम माझ्या मनावर

किंवा लेखनावर कितपत होत असावा, हें आतां स्वतः वाचकांनींच ठरवावें. मी वस्तुस्थिती कालक्रमवार त्यांच्यापुढें मांडलेली आहे.

आतां, या अश्लील मानल्या गेलेल्या कादंबऱ्यांचा माझ्या उपजीविका-वादाशीं कोणत्या प्रकारचा संबंध आहे, तें पाहूं या. सौ. प्रो. कुसुमावती-बाईंच्या टीकेचा रोख असा आहे कीं, केवळ उपजीविकेच्या दृष्टीनें,—म्हणजे अर्थातच पैशासाठीं,—मी या कादंबऱ्या लिहिल्या. यावर मी फक्त एवढेंच म्हणतो कीं, प्रोफेसरबाईंची ही टीका निखालस चुकीची आहे. 'मुक्तात्मा', 'कांता', 'नवे संसार' आणि 'चंदनवाडी' या माझ्या शृंगार-रहित कादंबऱ्यांनीं मला जितकें यश आणि पैसा दिला, त्याच्या निम्म्यानेंहि द्रव्यलाभ मला माझ्या अश्लील समजल्या गेलेल्या कादंबऱ्यांपासून झालेला नाही. उलट, माझ्या कांहीं मित्रांच्या समजुतीप्रमाणें, त्यांनीं माझी उज्ज्वल कीर्ति मात्र कलंकित केली. विशेषतः, 'नागकन्ये'-च्या वाबतींत तर वस्तुस्थिति अशी आहे कीं, 'नवे संसार'च्या जप्तीमुळे प्रकाशकाला जें नुकसान आलें, त्याची अंशतः तरी भरपाई करावी, म्हणून त्या सुमारास नुकत्याच हातावेगळ्या केलेल्या 'नागकन्ये'चा विनियोग मला करावा लागला. या सगळ्या कालक्रमवार, साधार माहितीवरून, "या उघड उघड अर्थोत्पादक धंद्यामध्ये" माझी 'नीति' कोणत्या स्वरूपाची आणि दर्जाची आहे, याची सौ. प्रो. कुसुमावतीबाईंना आणि त्यावरोवरच मराठी वाचकवर्गालाहि यथार्थ कल्पना येईल.

हा सगळा मुद्देसूद सप्रमाण खुलासा केल्यानंतर आतां एका गोष्ट स्पष्ट सांगणें मला अवश्य वाटतें. ती ही कीं, माझे सगळेंच वाङ्मय आणि विशेषतः माझ्या कादंबऱ्या या जीविकावादाची अपत्ये आहेत, असें म्हणण्यांत मला यत्किंचितहि कमीपणा वाटत नाही. सौ. प्रो. कुसुमावती-बाईंना माझ्या या जीविकावादाची मोठी चिरड दिसते. पण ही त्यांची चिरड म्हणजे निव्वळ शालशिष्टपणाचाच (snobbery) एक दाभिक प्रकार आहे, असें म्हणावयाला मला शंका वाटत नाही. जगांतील इतर सारे व्यावसायिक हे जर आपल्या विद्येचा, कलेचा किंवा ज्ञानाचा उपयोग

स्वतःच्या उपजीवनार्थ उजळ माथ्यानें करूं शकतात, तर बिचाऱ्या साहित्यिकानेंच तेवढा आपल्या लेखनगुणांचा विनियोग निर्वाहासाठी कां करूं नये ? वकील आपल्या कायदेपांडित्याचा, प्राध्यापक आपल्या विद्वत्तेचा, डॉक्टर आपल्या वैद्यकचातुर्याचा, वैज्ञानिक आपल्या संशोधनाचा, गायक आपल्या कंठमाधुर्याचा, नट आपल्या अभिनयनैपुण्याचा, नर्तक आपल्या गतिचापल्याचा आणि मूर्तिकार आपल्या शिल्पविद्येचा विनियोग आणि विक्रय करून आज लक्षावधि रुपये कमावित आहेत, हें आपण प्रत्यहीं पहात आहोंत. इतकेच नव्हे, तर क्रोडों रुपये धंद्यांत मिळवणारे कारखानदार, पेटंट घेऊन स्वतःचे शोध विकणारे वैज्ञानिक आणि किळसवाण्या गुन्ह्यांचीं वकीलपत्रे घेणारे कायदेपंडित यांनीं कितीहि नफेवाजी केली, तरी त्यामुळे त्यांच्या समाजातील प्रतिष्ठेला किंवा मानीव राष्ट्रसेवेला लोकांच्या दृष्टीने वट्टा लागत नाहीं. उलट, इन्सेनच्या शब्दांचा उपयोग करून म्हणावयाचें, म्हणजे ते 'समाजाचे आधारस्तंभ' (Pillars of Society) म्हणून गौरवले जातात. अशा स्थितींत, वापड्या साहित्यिकालाच तेवढी आपल्या लेखणीचा द्रव्याजनार्थ उपयोग करावयाला चोरी कां असावी ? किंवा, जिथें वकील, डॉक्टर, प्राध्यापक, चित्रकार, गवई, नट वगैरे धंदेवाईक आपल्या विशिष्ट ज्ञानाचा किंवा कलेचा उपयोग लोकरंजनार्थ किंवा उपजीवनार्थ विनदिकत करूं शकतात, तिथें साहित्यिकाच्या बाबतींतच तेवढें 'धंदेवाईक' हें विशेषण तुच्छतेनें शिवीसारखे कां वापरलें जावें ? इतर साऱ्या कलांत आणि व्यवसायांत जास्तींत जास्त पैसा मिळवणें, हें पात्रतेचें आणि प्रावीण्याचें गमक समजलें जात असतां, साहित्यिकाच्या बाबतींतच तेवढें तें कमीपणाचें गणलें जावें, हा अन्याय नव्हे काय ? जगांत आज बुद्धीचा, ज्ञानाचा, विद्येचा आणि कलांचा विक्रय इतक्या प्रचंड प्रमाणावर होत आहे कीं, अशा स्थितींत वर्षाला चार कादंबऱ्या किंवा चित्रकथा खरडून जेमतेम पोटापुरतें मिळवणाऱ्या मराठी साहित्यिकाच्या जीविकावाद्याला, -कलावादाच्या किंवा ध्येयवादाच्या पोकळ घमंडींत, -नाकें मुरडीत सुटणें हा त्तरी मनोविकृतीचाच एक प्रकार आहे, असें का म्हणूं नये ?

म्हणूनच, सौ. प्रो. कुसुमावतीबाई देशपांडे काय किंवा श्री. पु. य. देशपांडे काय हे जेव्हां जीविकावादाला नांवें ठेवतात, तेव्हां मला तो निव्वळ एक शालशिष्टपणाचा प्रकार, एक लब्धप्रतिष्ठित ढोंग वाटते. किंबहुना, मराठी भाषेच्या ऊर्जितासाठीं आपल्या अनुल बुद्धि-शक्तींचें आमरण हवन करणारे कॅ. डॉ. श्री. व्यं. केतकर यांना ज्या वेळीं, “मी पैशासाठीं लिहितों”, असें चक्क सांगतांना आपण पहातो, तेव्हां तर जीविकावादाला नाकें मुरडणाऱ्या या शिष्टमन्यांच्या ढोंगीपणाची कीव आल्याशिवाय रहात नाहीं. नटांच्या संचाकडे पाहून नाट्यरचना करणारे शेक्सपिअरपासून शॉपर्यंतचे सारे इंग्रजी आणि खाडिलकरांपासून अन्यांपर्यंतचे सारे मराठी नाटककार, आपल्या प्रत्येक शब्दागणिक शिलिंगाची अपेक्षा करणारा चेस्टर्टन, आपण वर्षाला किती हजार शब्द लिहिले आणि त्यावर किती हजार पौंड मिळवले याचे वहीखातें ठेवणारा अनॉल्ड बेनेट, आपल्या नाट्यकीर्तीच्या प्रमाणांत द्रव्यप्राप्ती होत असल्याबद्दल रोजनिशींत संतोषोद्गार काढणारा बर्नार्ड शॉ, स्वतःच्या व्यापारी वृत्तीची निस्संकोच मनानें कबुली देणारा वेल्स किंवा आपल्या लेखनगुणांचा योग्य मोबदला आपल्याला न मिळाल्याबद्दल जळफळणारे गडकरी आणि लॉरेन्स ही सारी जीविकावादी मंडळी कुठे ? व साहित्याची केवळ कलंकदृष्टीनें निष्काम उपासना करणारे हे चिमूटभर महाराष्ट्रीय ध्येयवादी कुठे ? खरोखरी, शारदेच्या निःस्वार्थ, निरहंकार उपासनेचें जागृत जाज्वल्य पीठ जर आज या भूतळावर कुठें असेल, तर तें फक्त महाराष्ट्रांत, —आमच्या या नागपुरांतील नागनदीच्या निर्मल तीरावरच होय ! इंग्रजी साहित्यामध्ये बुचकळ्या मारण्यांत सगळी हयात घालवलेल्या सौ. प्रो. कुसुमावतीबाई देशपांडे यांच्यासारख्या महान् विदुषीला संस्कृतचा गंध सुद्धा लागलेला नाही, हें आमच्या प्राचीन साहित्याचार्यांचें आणि साहित्याग्रणींचे केवढें भाग्य ! नाहीं तर, “काव्य यशसेऽर्थकृते” या आपल्या लोकप्रिय श्लोकांत अर्थप्राप्ति हें यशःप्राप्तीच्या खालोखाल काव्याचें प्रयोजन आहे, असें बिनदिक्कत सांगणाऱ्या बिचाऱ्या मम्मटावर या नाग-

नदीतीरस्थ प्राध्यापिकेने केवढा गहजब केला असता ? आणि, राजाच्या आश्रयाला राहून, त्यांना खूष करण्यासाठी, 'मालविकाग्निमित्रा'सारखी नाटकें लिहिणाऱ्या बापड्या कालिदासादि पोटभरू कवींची स्वतः परकीय सरकारच्या सेवेत आयुष्याचा सद्व्यय करित असलेल्या या ध्येयवादी कलोपासिकेने किती भंबेरी उडवली असती ? त्या उपजीविकावाद्यांना ही काय कल्पना कीं, "सारस्वतीजन्मभूः" असा जो हा पुरातन विदर्भ-विषय, त्यांतील नाग नदीच्या परम पवित्र तीरावर, या विसाव्या शतकामध्ये, साहित्य आणि कला यांच्या निरहंकार, निरपेक्ष उपासनेचे परमोच्च पीठ स्थापन व्हावयाचे आहे ?

आतां फक्त एकच प्रश्न शिल्लक उरतो. तो हा कीं, कीर्तीच्या दृष्टीने हानिकारक आणि उपजीवनाच्या दृष्टीने अनुपयुक्त अशा अश्लील किंवा अनैतिक गणल्या जाण्यासारख्या कादंबऱ्या मी का लिहिल्या ?

या प्रश्नाचे उत्तर अगदीं साधे आहे. तें असें कीं, कादंबरी ही मी एकंदर मानवी जीवनावरील टीका समजतो. समाजाच्या उन्नतीला आणि प्रगतीला विरोध करणारे जे नाना प्रकारचे शिष्टाचार आणि मिथ्याचार आज सर्रास प्रचलित आहेत, जीं ढोंगे आणि थोतांडें उजळ माथ्यानें वावरत आहेत, ज्या धार्मिक, सामाजिक आणि राजकीय विषमतेमुळे आज समाजाचा शारीरिक, बौद्धिक आणि नैतिक न्हास होत आहे, त्या शिष्टाचारांचा, थोतांडांचा, ढोंगांचा आणि विषमतेचा परिस्फोट करणें, हें माझ्या मते आजच्या मराठी कादंबरीचे कार्य आहे; व तें करतांना कांहीं इंग्रजी टीकाकारांनीं रशियन कादंबरीकारांच्या ललित कृतींवर जो आकारहीनतेचा (Formlessness) आरोप केलेला आहे, तो स्वतःवर करून घ्यावयालाहि,—आपटे, केतकर आणि वरेरकर यांच्याप्रमाणें,—मराठी कादंबरीकारांनी कचरतां कामा नये. कारण समाजाचें उद्बोधन आणि उन्नति हें कादंबरीचें पहिलें साध्य होय; कलेची सजावट ही गौण आहे. किंवा, वाचकांना आपल्या आकर्षक शैलीनें अप्रिय विचार किंवा प्रसंग

वाचावयाला भाग पाडील, इतपतच कलेची या साध्याच्या दृष्टीने मातब्बरी; व म्हणून कलेला स्वतंत्र अस्तित्व किंवा महत्व जरी या दृष्टीने मुळींच नसलें, तरी आविष्काराचें आणि अनुनयाचें अत्यंत प्रभावी साधन म्हणून मात्र तिच्या महत्वाला मर्यादाच नाही. वेल्सनें म्हटलेंच आहे कीं, "The novelist is going to be the most potent of artists, because he is going to present conduct, device beautiful conduct, discuss conduct, analyse conduct, suggest conduct, illuminate it through and through. He will not teach, but discuss, point out, plead and display. And this being my view, you will be prepared for the demand I am now about to make for an absolutely free hand for the novelist in his choice of topic and incident and in his method of treatment; or rather, if I may presume to speak for other novelists, I would say it is not so much a demand we make as an intention we proclaim. We are going to write, subject only to our own limitations, about the whole of human life. We are going to deal with political questions and religious questions and social questions. We cannot present people unless we have this free hand, this unrestricted field. What is the good of telling stories about people's lives, if one may not deal freely with the religious beliefs and organizations that have controlled or failed to control them? What is the good of pretending to write about love and the loyalties and treacheries and quarrels of men and women, if one must not glance at those varieties of physical temperament and organic quality, those deeply passionate needs and distresses from which half the storms of human life are brewed? . . . . we are going to write about business and finance and politics and precedence and pretentiousness

and decorum and indecorum, until a thousand pretences and ten thousand impostures shrivel in the cold, clear air of our elucidations. We are going to write of wasted opportunities and latent beauties until a thousand ways of living open to men and women. We are going to appeal to the young and hopeful and the curious, against the established, the dignified, and defensive. Before have done, we will have all life within the scope of the novel”

विषमता आणि मिथ्यावाद यांनीं ग्रासलेल्या आपल्या राष्ट्रीय जीवनाची शास्त्रीय पुनर्घटना व्हावी, अशी प्रामाणिक तळमळ जर मराठी ललित लेखकांना लागलेली असेल, तर वेल्सनें वर्णन केलेलें हें कादंबरीचें उद्दिष्ट, तिची व्याप्ति आणि कादंबरीकाराची भूमिका मान्य केल्याशिवाय त्यांना गत्यंतर नाहीं. जीवनाच्या निरनिराळ्या क्षेत्रांतील दंभ, दुराचार आणि स्वलनें यांचें जें चित्रण 'मुक्तात्म्या' पासून 'प्रमद्वरे' पर्यंत माझ्या निरनिराळ्या कादंबऱ्यांतून मी केलेले आहे, तें याच उद्देशानें. माझ्या या उद्देशाला पोषक असें जर ते चित्रण झालें नसेल आणि त्यांतून उलट अनिष्ट नीतिबोध निघत असेल, तर तें माझे वैगुण्य, ती माझी असमर्थता होय; व त्याबद्दल टीकाकारांनीं मजवर कितीहि कठोर प्रहार केले, तरी ते कमीच ठरतील. पण, अशा प्रकारच्या कादंबऱ्या, वाद, प्रवाद आणि अपवाद यांचे आघात वर्षानुवर्ष सोशीत, सतत लिहिण्यांत माझा हेतु मात्र समाजाच्या शोधनाचा आणि सुधारणेचा, उद्धोधनाचा आणि उन्नतीचा आहे.

कादंबरीकाराची ही भूमिका एकदां मान्य केली, म्हणजे, 'दुहेरी जीवना' वरील टीकेत कै. प्रो. वा. म. जोशी यांनीं शंका उपस्थित केल्याप्रमाणें, समाजातील कोणतीहि घटना किंवा दृश्य हें कलेचा विषय होऊं शकतें किंवा नाहीं, याबद्दल वाद उत्पन्न होण्याचें मुळी कारणच नाहीं. उलट, वेल्सनें म्हटल्याप्रमाणें, आमचें उद्दिष्ट साध्य होईपर्यंत आमच्या कादंबरीच्या कवेंत आम्ही अवघें मानवी जीवन कवळं ! वामनरावजींची



ही शंका जेव्हां मी वाचली, तेव्हां, माझे मित्र, नागपूरचे विख्यात चित्रकार श्री. शेख याकूब मलक यांची चित्रशाळा पहावयाला आम्हीं गेलों असतां, तेथें धडलेल्या एका प्रसंगाची आठवण मला झाली. त्यांच्या त्या सुंदर चित्रसंग्रहांत कॅन्सरनें गळा सुजलेल्या स्त्रीचें एक भेसूर चित्र आहे. तें चित्र त्यांनीं फलकावर लावतांच मी तोंड फिरवलें. त्याबरोबर ते उद्गारले, "मग कांहीं तुम्ही खरे कलाकार नाहीं हं, भाऊसाहेब ! कलेचें कार्य या विश्व, कष्टमय मानवजीवनांतील फक्त सौंदर्य तेवढेंच चित्रित करण्याचें आहे काय ? तशी जर तुमची कल्पना असेल तर मानवजीवनांतील कलेचें स्थान आणि कार्य यांची तुम्हांला जाणीव नाहीं, असेंच मी म्हणेन. सुंदर आणि असुंदर, मंगल आणि अमंगल, भव्य आणि बीभत्स हीं तिन्ही कलेनें सारख्याच सहृदयतेनें चित्रित केलीं, तरच आजचें हीन दीन मानवजीवन ती सुधारूं शकेल, बदलूं शकेल !" मलकसाहेबांचे हे उद्गार सच्च्या कलाकाराच्या भूमिकेचे निदर्शक आहेत. पण, कला आणि कलाकृति यांच्या स्वरूपाविषयीं स्वतःला तज्ज्ञ म्हणवणाऱ्या पंडितंमन्यांत आणि शिष्टंमन्यांत इतके कांहीं तीव्र मतभेद आहेत कीं, त्यांच्यांतला तो मतामतांचा गलबला पाहून माझ्यासारखा अनभिज्ञ मनुष्य गोंधळून जातो. सौ. प्रो. कुसुमावतीबाई देशपांडे, श्री. पु. य. देशपांडे, प्रो. ना. सी. फडके आणि डॉ. ग. य. चिटणीस हीं सगळीच माणसें महाराष्ट्रांत आप आपल्या परीनें कला आणि सौंदर्यशास्त्र यांचीं दर्दी समजलीं जातात. पण, गंमत अशी कीं, श्री. देशपांडे यांच्या कादंबरीचें नांव काढलें, म्हणजे प्रो. फडके यांच्या कपाळाची तिडीक उठते; तर श्री. देशपांडे यांना प्रो. फडके यांच्या कादंबऱ्या टाकाऊ वाटतात. सौ. प्रो. कुसुमावतीबाई देशपांडे यांना माझी 'चंदनवाडी' ही कादंबरी त्यांतल्या त्यांत तरी बरी वाटली, तर डॉ. ग. य. चिटणीस यांनीं 'चित्रे'तील समीक्षणांत ती छापून कागदाचा अपव्यय केल्याबद्दल माझ्या प्रकाशकाला दोष दिला आहे. श्री. देशपांडे यांच्या 'काळी राणी' या कादंबरींत सौ. कुसुमावतीबाईंना बरीच वैगुण्ये आढळलीं; तर

‘चित्रे’चे संपादक डॉ. ग. य. चिटणीस यांच्या मते बहुधा ती जगांतील एक अत्युत्कृष्ट कलाकृति ठरेल. महाराष्ट्रांतल्या चार जाड्या कलाकोविदांतले हें मतवैमनस्य पाहून कलेच्या शास्त्रीय काथ्याकुटापासून कोट्यवधि मैल दूर रहाणाऱ्या माझ्यासारख्या जीविकावादी अज्ञांची मात्र छान करमणूक होते. माझे प्रकाशक श्री. रा. ज. देशमुख हे नियतकालिकांकडे कादंबऱ्या अभिप्रायार्थ पाठवावयाला नेहमींच नाराज असतात. पण, मी या खेपेस, मुद्दाम ‘चंदनवाडी’च्या प्रती त्यांच्याकडून मागवून घेऊन, त्या कांहीं कलाभिज्ञ संपादकांकडे अभिप्रायार्थ पाठवल्या. हेतु असा कीं, या साहित्यशांडांचे परस्परविरोधी अभिप्राय वाचून घटकाभर करमणूक होईल. ती माझी अपेक्षा सफल झाली.

पण, आम्हा लेखकांचें सुदैव असें कीं, सामान्य वाचक नियतकालिकांतील हे अभिप्राय वाचून कांहीं पुस्तके विकत घ्यावयाला जात नाहीत. कला, मार्क्सवाद, साहित्यशास्त्र वगैरे भानगडींत जरी त्यांना गम्य नसलें, तरी पुस्तकांची सरस-नीरसता कळावयाला अवश्य असलेली अभिरुचि मात्र त्यांच्या ठिकाणीं जागृत असते. त्यामुळेच माझ्यासारख्या जीविकावादी लेखकांचा चरितार्थ आज निर्वेध चाललेला आहे. कलाकोविदांच्या आणि साहित्यशांडांच्या हातीं जर आमच्या नाड्या असत्या, तर त्या केव्हांच आखडून आणि तुटून गेल्या असत्या. पण, कलावादाच्या, मार्क्सवादाच्या किंवा अन्य कोणत्या तरी वादाच्या कसोट्यांचे भले मोठे दगड उशापायथ्याशीं ठेवून लेखकांचा कपाळमोक्ष करावयाला टपून बसलेल्या या पूर्वग्रहग्रस्त जरड पढीकांपेक्षां सामान्य वाचक हा जास्त सहृदय, जास्त रसिक आणि जास्त उदार असतो; व व्हर्जिनिया वुल्फ हिने म्हटल्याप्रमाणें त्यांच्या आश्रयानेंच खरोखरी लेखक जगतात.

‘मुक्तात्मा’ प्रसिद्ध झाल्यापासून गेली दहा वर्षे मी प्रतिकूल टीकेचे आघात सारखे सोशीत आहे. ते आघात सोसण्याचे सामर्थ्य जर मला कशामुळे येत असेल, तर तें सामान्य वाचकांच्या या सहानुभूतीमुळे.

नवी कादंबरी बाहेर पडल्यावर पहिले चार पांच महिने अनोळखी वाचकांची जीं पत्रे सतत येत राहातात, त्या पत्रांमुळेच कादंबरीलेखन चालू ठेवावयाला प्रोत्साहन मिळते. मला केव्हां केव्हां असे वाटते कीं, लेखकाचे हार्द, त्याच्या हेतूंची शुद्धता पूर्वग्रहग्रस्त, अभिनिविष्ट टीकाकाराना पटो वा न पटो, वाचकाला मात्र कांहीं आंतरिक लागाबांध्याने ती पटत असावी; व म्हणूनच सौ. प्रो. कुसुमावतीबाईसारखे पढीक, कलावादी शालशिष्ट आम्हां जीविकावाद्यांच्या ज्या अपत्यांकडे पाहून इतकीं नाके मुरडतात, त्यांना तो कौतुकाने उचलून कडेवर घेतो.

अर्थात् लेखकाचे आत्मवल, त्याला असलेली आपल्या हेतूंच्या शुद्धतेची जाणीव, हे आहे. ही जाणीव मला असल्यामुळेच मी आजपर्यंत प्रतिकूल टीकेच्या सगळ्या प्रकारच्या आघातांना पुरून उरलों आहे आणि पुढेहि उरेन.

मौज, दिवाळी अंक, १९४३

# परिशिष्ट मुक्तात्मा

श्री. मं. ना. कुळकर्णी यांचें पत्र

‘मुक्तात्मा’ या कादंबरीच्या प्रथमावृत्तीचे प्रकाशक आणि मुद्रक व मुंबईच्या कर्नाटक प्रेसचे आणि ‘भारतगौरव ग्रंथमाले’चे संचालक श्री. मंगेश नारायण कुळकर्णी यांचें त्या कादंबरीसंबंधीचें एक पत्र खाली दिलें आहे. हें पत्र श्री. गं. दे. खानोलकर यांच्या हस्ताक्षरांत असून, त्यावर श्री. कुळकर्णी यांची इंग्रजी सही आहे.

Telephone No. 20807 Memorandum Bombay

8th October 1932

From

The Manager,  
Karnatak Printing Press,  
318/A, Thakurdwar,  
Bombay.

To,

G. T. Madkholkar Esqr.  
Dajiba's Chawl,  
Chitnispura Nagpur city.

स. न. वि. वि. आपलें पत्र व ८ व्या फॉर्मचें प्रुफ हीं दोन्ही मिळालीं. पहिला भाग गाळण्यास आपण परवानगी दिली असून रानडे, भांडारकर व चंदावरकर हीं तीन नांवें गाळण्यास मात्र दिली नाहीं. आमच्या मतें हीं नांवे गाळणेंहि इष्ट आहे. नांवें नसतांनाहि लोकांना पुढील मजकुरावरून तो मजकूर कोणासंबंधानें आहे हें सहज ध्यानांत येईल. त्यामुळें नांवांचें विशेष महत्त्व आहे असें न वाटल्यामुळें तींहि गाळलीं आहेत.

आतापर्यंत कादंबरीचें कथानक जें आलें आहे तें प्रास्ताविक स्वरूपाचें असून कादंबरीच्या खऱ्या कथानकास “नव्या पक्षाची स्थापना” या प्रकरणापासून सुरुवात होत आहे. आणि सुरवातीसच आक्षेपार्ह मजकूर आल्यासारखें वाटल्यामुळें पुढें काय येणार याविषयीं एक प्रकारें घास्ती वाटूं लागते.

सध्यांची परिस्थिति व सरकारी धोरण कसें प्रतिकूल आहे हें आपणास अवगतच आहे. दिवसेंदिवस व्यापारधंद्याची स्थितिहि खालावतच आहे. दुसरें छापखान्याकडून ३००० चा जामीन घेण्यांत आलेलाच आहे. तेव्हां अशा या सर्वतोपरी प्रतिकूल कालांत जपून वागणें योग्य व इष्ट आहे.

या कारणास्तव कादंबरीचा पुढील मजकूर आपण पुन्हा एकदां नजरेखालून दवडावा म्हणून पाठविला आहे. आपणास या बाबतीत जास्त अनुभव असल्यामुळें वरील सर्व गोष्टी ध्यानांत घेऊन आपणच हें काम योग्य प्रकारें कराल अशी आमची खात्री असल्यामुळें आपणास ही तसदी दिली आहे. तरी याबद्दल क्षमा असावी. तसेंच होतां होई तो कोणावर वैयक्तिक हल्ला नसणें पुस्तक लिहिण्याच्या उद्देशपूरणार्थ बरें असें आम्हांस वाटतें. दुसरें टीकाविषयीभूत व्यक्तीचें नांव चालू नांव नसणें बरें. कारण पुस्तक लिहिण्याच्या मूळ हेतूकडे लक्ष देणारे कमी व नसती उठाठेव करणारे अनेक, अशी वस्तुस्थिति आहे. अशा स्थितींत कोणाला भलती संधि न देतां आपला उद्देश साधावयाचा आहे. तसेंच मतप्रतिपादन करितांनासुद्धां सीधी साधी स्पष्ट भाषा न वापरणें बरें. तरी या दृष्टीनें विचार करून जो काय फेरबदल करणें तो करावा. कळावे. लोभाची वृद्धि व्हावी हे विनंति.

आपला

M. N. Kulkarni

## श्री. वि. ल. बरवे यांचे पत्र

(चिपळूणचे विख्यात वकील, कवि आणि कथालेखक, श्री. डांगे यांचे विल्सन कॉलेजातील एक सहाध्यायी श्री. वि. ल. बरवे, बी. ए., एलएल. बी., यांनी 'मुक्तात्मा' कादंबरी प्रसिद्ध झाल्यावर श्री. माडखोलकर यांना स्वयंस्फूर्तीने घातलेल्या पत्रांतील महत्वाचा भाग 'पुढे दिला आहे. -- संपादक, 'ज्योत्स्ना')

कित्येक वर्षांनी आपली पत्र-भेट घेण्याचा योग आपल्या 'मुक्तात्म्या'ने आणला. सदर कादंबरी खरोखरच आपण सुंदर लिहिली आहे. मी आपले मनःपूर्वक अभिनंदन करून अभिवादन करितों.

आपण ज्या काळांतील मुंबईच्या ज्या माणसांचे शब्दलेखन केले आहे-विशेषतः चंद्रशेखर मांजरेकर, केशव, रावसाहेब, प्रोफेसर, बबनराव आदिकरून माणसे व चौपाटीकडील ती संस्था या सर्व ठिकाणी व व्यक्तींजवळ मीहि आपणाप्रमाणेच आपणाइतकाच प्रामुख्याने हेलकावत असणारा होतो. त्यामुळे पूर्वस्मृतीने उचल घेऊन मी त्याच मंडळांत वावरत आहे की काय, असे वाटले. आपल्या हातून अशाच जिवंत व अनुभवाची डूब असणाऱ्या कृति उत्तरोत्तर आविर्भूत होवोत ! आपण मला अगदीच विसरला असलांत, तर, मला वाटते, आपली आठवण या पत्राने चांगली तजेलदार होईल. जास्त काय ?

आपला

मु. चिपळूण, जि. रत्नागिरी

वि ल. बरवे

२६-५-३३



ज्योत्स्ना, नोव्हेंबर १९३६

## भंगलेले देऊळ

डॉ. माधवराव पटवर्धन यांचे पत्र

वि. वि. 'भंगलेले देऊळ' ही तुमची कादंबरी मला मिळाल्याचे मी तुम्हांला साभार कळवलेच होते. आज तिच्यासंबंधीचे माझे मत थोडक्यांत कळवित आहे.

या कादंबरींत विशिष्ट व्यक्तींची पात्रे तुम्ही हेतुपूर्वक घातलीं असल्याचे कांहीं मित्रांनीं मला सांगितलें. म्हणून मी त्या दृष्टीने ती काळजीपूर्वक वाचली. पण अमुक एका व्यक्तीचे असें प्रतिबिंब मला तींत आढळले नाही.

कादंबरीची भाषा सुंदर आहे हे लिहिण्याची गरज नाही. पण वाक्यरचनेची पद्धत मला स्वाभाविक वाटली नाही. आत्मचरित्र सुद्धा मनुष्य शिष्टसंमत ग्रांथिक भाषेत लिहितो, हे तुम्हाला माहितच आहे. उपमा आणि कल्पना यांचा अतिरेक झाल्यासारखा केव्हां केव्हां वाटतो. तत्रापु एकंदर सगळ्या बाबतीत संयम अनुभवास येतो. वर्णनें सर्वच हृद्य आहेत. भावनोत्कटता आहे, पण ती मर्यादेबाहेर सहसा गेली नाही. एखाद्या ठिकाणीं एखाद्याला स्वतःचें प्रतिबिंब पडले असल्याचा भास झाला, तरी विपर्यासाचा आरोप तो तुमचेवर करू शकणार नाहीं.

तुमच्या विष्णुशास्त्री चिपळूणकरांवरील प्रबंधाने जें यश तुम्हांला टीका वाङ्मयांत मिळवून दिले, तेंच यश ही कादंबरी ललित वाङ्मयांत मिळवून देईल. मी तुमचे अभिनंदन करतो.

### श्री शांताबाई कशाळकर यांच्या पत्रांतील उतारे

श्री. शांताबाई कशाळकर यांनी १९३४ साली, 'भंगलेले देऊळ' या कादंबरीची पहिली आवृत्ति प्रसिद्ध झाल्यानंतर, त्या कादंबरीसंबंधी पांच विस्तृत पत्रे मला लिहिली होती. पण, १९४८ च्या फेब्रुवारीच्या पहिल्या आठवड्यांत गांधीवधानंतर नागपूर शहरात झालेल्या जाळपोळींत आमच्या 'शांतानिवासा'चा जो विध्वंस झाला, त्यांत तीं पत्रे नष्ट झालीं. त्यानंतर १९५२ सालापासून १९५९ सालापर्यंत पुन्हा श्री. शांताबाईंनी त्या कादंबरीसंबंधी चार पत्रे मला लिहिलीं. कारण, दरम्यान कै. डॉ. माधवराव पटवर्धन यांचे श्री. गं. दे. खानोलकर यांनी लिहिलेले चरित्र आणि स्वतः श्री. शांताबाईंनी लिहिलेले आत्मचरित्र यांच्या अनुषंगाने त्यांना कांहीं गोष्टींचा खुलासा करणे अवश्य वाटले. त्याचप्रमाणे, कवि गिरीश यांनी डॉ. पटवर्धन यांचे चरित्र लिहावयाला घेतल्यावर, त्यांच्याहि विनंतीनुसार, कांहीं घटनांचा खुलासा शांताबाईंनी केला. त्याचे उल्लेख या पत्रांत आढळतील. १९५२ साली आपल्या आत्मचरित्रांतील या कादंबरीसंबंधीचा उतारा त्यांनी मजकडे पाठवला. त्यानंतर सात वर्षांनी, ता. २७-८-५९ पासून तों ता. १७-९-५९ पर्यंत, 'भंगलेले देऊळ' आणि स्वतःचे आत्मचरित्र याबद्दल त्यांनी चार पत्रे मला पाठवली. त्यांपैकी शेवटले पत्र सोळा पानांचे आहे. श्री. शांताबाईंनी त्या कादंबरीसंबंधी केलेल्या या लिखाणांतील महत्त्वाचा भाग खाली दिला आहे. प्रथम आत्मचरित्रांतील उतारा दिलेला असून, नंतर पत्रांतील उतारे दिले आहेत.

#### प्रकरण ७८:-मजवर एक कादंबरी

मजवरून दुसरी एक कादंबरी म्हणजे १९३४ साली माडखोलकरांचे 'भंगलेले देऊळ' बाहेर आले. त्याची नायिका मीच म्हणून राहून राहून कॉलेजच्या मुली, हिंदु कॉलनींतील साहित्यिक वर्गरे माझेकडे बोट दाखवू लागले. मला त्यांतल्या सगळ्याच बावी चिकटवू लागले.



त्या कादंबरींतहि माधवराव पटवर्धनांचे व माझे भावनात्मक संबंध वस्तुस्थितीपेक्षा भडक करून दाखविल्याचे आढळले.

तसेच कशाळकरांचे चित्रहि त्यांनी वास्तवापेक्षा बरेच वेगळे काढले होते.

शाबासकीच द्यावयाची झाली, तर माझ्या भावना व पत्नीपद सोडून देतांना माडखोलकरांनीं माझे म्हणून दाखविलेले माझ्या मनःस्थितीला जुळणारे विचार,—माझी कैफियत,—जनतेपुढें मला मांडता आली नसती, इतकी स्पष्टपणे या कादंबरींत मांडली गेली हें खरें.

ही कादंबरी वाचल्यावर कशाळकर रागावतील, मीच माहिती पुरवली असेल यावरून माझ्यावर कशाळकर उसळतील, ही दहशत मला बसली. मी माडखोलकरांना त्यावरून पत्र लिहिलें; व खुलासा मागितला.

खरे पाहिले, तर कादंबरीकार, कवि यांना लिहितांना पात्रांचा स्वभाव बदलणे, त्याला कांहीं कलाटणी देणे, तर केव्हां केव्हां अतिरेकहि चिकटविण्याची मुभा आहे. त्यांचा खुलासा आला. त्यांत त्यांना राग आलेला दिसला. माझ्या पत्रात त्यांना बोचणारे कांहीं असावें. ते म्हणाले, “नायिकेच्या जागीं माझे दृष्टीसमोर तुम्ही एकट्याच नव्हता. पांच स्त्रियांची स्थिति मी न्याहाळली होती. त्यांत माझी एक नातलग बाईहि होती.”

पत्र क्रमांक १ (ता. २७-८-५९)

श्री. गिरीश आत्मचरित्रापैकी जो थोडासा भाग घेऊन गेले आहेत, त्यांत मजकडून झालेल्या खुलासेवार हकीगतीने ‘भंगलेले देऊळां’तल्या कांहीं मजकुरावर नवा प्रकाश पडेल. इकडचे लोक ‘भंगलेल्या देऊळा’ची सर्वच हकीगत मला चिकटवितात. परंतु, माधवरावांनीं आपणहून मला propose केले असतांना, मी त्यांना काय उत्तरें दिली व मी कोणत्या अंमलाखाली पुढे जाऊन माझे ध्येय पुढे चालवण्याचा नेम धरला, याचा

खुलासा मी त्यांत केला आहे. अर्थात स्वामींच्या मदतीने हा खुलासा आहे. 'भंगलेल्या देऊळा'संबंधी याच बाबतींत माझी कुरकुर होती. गिरीशांनी माझ्या स्वतःच्या हातचा खुलासा (आत्मचरित्रांतून) घेऊन माझी त्यावर सही घेतली आहे. माझी माधवरावांना नाकारण्याची कारणे माझ्या चरित्रांत खुलासेवार आली आहेत. आईने दिलेलीं ध्येयें व स्वामीनी पुढे ठेवलेलें ध्येय हीं पुरी करून घेण्यामध्ये त्या दोघांच्याकडून आपापल्या परी प्रयत्न झाले होते.

आपण म्हणाला होता की, गिरीशांनी वाचल्यानंतर आत्मचरित्र मी आपणाकडे पाठवावे; व आपण त्याच्यामध्ये कांहीं सूचना कराल. माझ्या दृष्टीने कोणता भाग काढण्यास योग्य आहे, हें निश्चित ठरत नाही. आपण मनावर घेतलेत, तर तें काम लवकर होऊं शकेल. गिरीश म्हणतात, दोघांचे हात त्या चरित्राला लागावेत,—एक आपण व दुसरे विठ्ठलराव घाटे. घाटे रामायणासारख्या दिसणाऱ्या माझ्या चरित्रावर नाराज आहेत. पण त्यांच्या मनाप्रमाणे मला ते कातरता येत नाही. गिरीश म्हणतात, That autobiography will stand. मला पुन्हा त्या बाबतीत घाट्यांना लिहावेसे वाटत नाही. मी तर आतां आंधळी झाले आहे, हे तुम्हाला माहित आहेच. तेव्हा योग्य ती सूचना तुम्ही मला द्या.

पत्र क्रमांक २ (ता. ३।१।५९)

'भंगलेल्या देऊळा'संबंधानें एक शब्दहि लिहिण्याचा मला आता कंटाळा आलेला आहे. ज्या मुद्यांवर मला खुमखुमी वाटत होती, त्या मुद्यांवर गिरीश यांनीं माझ्याकडून स्वाभाविक रीतीनें लिहून घेतलेला खुलासा जाहीर होईल आणि तेवढा मला बस आहे.

पुन्हा एकदा मी आपल्याला स्पष्ट करते की, मी सहन केलेल्या परिस्थितीचा परामर्ष तुम्ही माझ्यापेक्षा प्रभावी शब्दांत घेतला आहे.

माधवरावांनीं विवाहाचे proposal स्वतःहून केलें,—मीहून त्यांना केलेले नाही, एवढेंच माझे म्हणणे आहे; व तसा माझा इरादाहि नव्हता.

पत्र क्रमांक ३ (ता. ११।९।५९)

‘भंगलेले देऊळ’ प्रसिद्ध झाल्यानंतर १९३४ पासून काणेकर, (प्रो. श्री. बा.) रानडे, पिलुताई (सौ. शालिनीबाई रानडे, -शांताबाईच्या घाकट्या भगिनी गीताबाई), कॉलेजमधली मुलें व मुली, त्याचप्रमाणे आप्पा पेंडसे यांनी काढलेले उद्गार मी ऐकत आलेली आहे. माधवरावांनीं मात्र या कादंबरीबद्दल मजपाशी कधीं चकार शब्दहि काढला नाहीं. आता ते पुस्तक तर कॉलेजमध्ये text म्हणून लामलेले आहे. त्याचप्रमाणे माधवरावांचे चरित्रहि (खानोलकरलिखित) लोकांपुढे आहे. हैद्राबादमध्ये लोकांनीं त्याच्यावरून काढलेले प्रलाप व करून घेतलेले गैरसमज हेहि माझ्या कानांवर आले. तेव्हां एक प्रकारच्या नैराश्याने मी मौन धारण करून बसले होते.

परंतु, गिरीश आत्मचरित्र वाचावयाला आले, त्या वेळीं माधवरावांच्या बाबतींत माझी सर्वच बाजू मी त्यांना स्पष्ट केली आणि त्यांनीं केलेल्या खुलाशावर बरेचसे भागेल, असे मी मानीत आहे. तरी पण, ज्या अर्थी मला तुम्ही आग्रह करीत आहात, त्या अर्थी भाऊरायाची विनंती त्याच्या वडिल बहिणीने अमान्य करणे शक्य नाही. तेव्हां, आता लिहून देण्यास व वाचून दाखवण्यास कोणी मिळेल, तेव्हां तुम्ही म्हणतां त्याप्रमाणे माझी impressions मी तुम्हाला पाठवून देईन.

एका गोष्टीचे मात्र आश्चर्य वाटते. ‘डाकबंगला’ या तुमच्या कादंबरींत प्रेमस्वरूप स्वामी आणि कांचन यांचा जो प्रसंग तुम्ही वर्णन केला आहे, तो मला बिलिमोरिया येथे . . . . . स्वामींचा जो अनुभव आला, त्याच्या मी तुम्हांला सांगितलेल्या हकिगतीवरून तुम्ही घेतलेला आहे. पण ही गोष्ट कोणाच्याच लक्षांत आली नाही. माझ्या आयुष्यांतले जे अनेक प्रसंग वेळोवेळीं मी तुम्हांला सांगितले, त्यांतल्या कांहीं प्रसंगांचा उपयोग तुम्ही निरनिराळ्या कादंबऱ्यांतून केलेला आहे. पण लोक मात्र ‘भंगलेले देऊळ’ म्हणजे शांताबाई असा ग्रह करून घेऊन बसलेले आहेत !

पत्र क्रमांक ४ (ता. १७-९-५९)

श्रीयुत भाऊराव यांस, सादर नमस्कार. एका मैत्रिणीने 'भंगलेले देऊळ' वाचून दाखविले. त्यावरून सुचलेले विचार सोबत पाठवित आहे. लिहिण्यामध्ये सुटसुटीतपणा नाही. यामुळे वाईट वाटते. मी लेखनशैली अजून कमाविलेली नाही. आता वृद्धापकाळाची छटा सगळीकडेच दिसत राहाते त्यामुळे क्षमा करालच.

'भंगलेले देऊळ' या पुस्तकांतील प्रथम दर्शनी भाषा म्हणजे, १९२८ ते १९३४ सालीं माझ्या वैवाहिक जीवनाची इतिश्री झाल्यावर, माझ्या डोक्यांतल्या विचारांचे व्यक्त स्वरूपच.

पहिली भाषा म्हणजे भग्न हृदयाचे दिग्दर्शनच होय. अनू एक श्रीमंताची मुलगी, मनु तिच्या सान्निध्यांत, तसाच अरूहि एकाच घरांत वावरतांना दिसतात. ही कादंबरीकाराची स्वतःची योजना आहे. वस्तुस्थिति नाही.

जवळ जवळ ३६ पानांपर्यंत या कादंबरींत माझ्या जीवनाचे साम्य कोठेच नाही. तेथपर्यंत वाचीत असतांना कादंबरीकाराचे कौशल्य व मानसशास्त्रावर आधारलेले मनोविश्लेषण, तशीच अनुपम कल्पकता व बुद्धिचतुर्य यामुळे एक प्रकारचा जिवंतपणा अनुभवास येतो. छत्तीस पानांनंतर कांही उल्लेख माझ्या कॉलेजच्या अभ्यासासंबंधी, -विशेषतः संस्कृतांत मला यश मिळाले, -त्याला जुळतील असे आहेत. परंतु, त्याचा अर्थ, अमुक एका व्यक्तीवर ते विनवूक लागू करावेत, असें नाही.

रचनेची सजावट साधण्यासाठीं लेखक कोणत्याहि जुळणाऱ्या साधनांचा उपयोग करू शकतो.

माझे सहाध्यायी माधवराव पटवर्धन माझ्याबरोबर मामांच्या घरून येऊन कविता वाचीत. तेही स्वतः कविता लिहित. परंतु, त्या कवितांची अधिष्ठात्री मी होते, असा अहंकार अथवा अभिमान मी घरू शकले नाही. आणि ते स्वतःहि तसा प्रयत्न झाल्यास इन्कार करावयाला

पुढें होऊं शकले असने. शिवाय माधवरावांच्या अंतर्मनाची हालचाल त्यांनी माझ्या पुढें तरी अव्यक्त ठेवली होती. तशीच त्यांची भावना व दुःखें. “कवितांच्या नायिका कोणी विशिष्ट व्यक्ति आहेत का ?”— असें विचारावयाला गेल्यास, ते उत्तर देत, “कवि एकाच व्यक्तीवर आपली काव्यरचना केंद्रित करीत नाहीत”.

श्री. माडखोलकरांच्या बाबतींतहि हेंच समर्थन करणें योग्य आहे.

१९०५ सालानंतर मला शिक्षणाची गोडी विलक्षण लागून मी एक विदुषी होणार, सेवाप्रिय ब्रह्मचारिणी रहाणार व कव्यांच्या आश्रमाची आजन्म सेविका होणार, असे ध्येय घेऊन वसलें होतें. अशाच प्रकारचें ध्येय मी स्वीकारावें, अशी माझ्या आईची उत्कट इच्छा होती. तशीच माझ्या आजीची. या दोघींना वैवाहिक जीवनाचे होरपळून टाकणारे अनुभव व चटके लागले होते. त्यामुळें, “वैवाहिक जीवनांत शांतालाहि घालून आम्ही काय साधणार ?,” अशी चर्चा आपसांत करून, त्यांनी माझ्या जीवनाला अगदींच वेगळें वळण लावण्याचें योजिलें.

त्यासाठीं त्यांनीं माझ्याशी बोलणें केलें. आई म्हणाली, “विवाह हा राजमार्ग आहे. तुला त्या मार्गाने जावयाचें असेल, तर आम्ही केव्हांहि तुजें लग्न करून देऊं. परंतु, माझी अशी इच्छा आहे कीं, तूं कांहीं विशिष्ट काम करावेंस आणि त्यासाठी अविवाहित रहावेंस”. मलाहि ह्या सूचनेंत कांहीं गैर वाटलें नाहीं. त्यानंतर आईच्या तालमींत मी मॅट्रिकपर्यंत, तसेंच प्रीव्हीयसच्या परीक्षेच्या अखेर, पंडिता रमाबाई जरी नाहीं तरी नांव काढणारी एक स्त्री व्हावें ही महत्वाकांक्षा धरून, अतिशय उत्साहानें अभ्यास केला. प्रीव्हीयसमध्ये मला हिमालयांतील स्वामींनी सिस्टर निवेदिता अशी तयार करून आत्मसाक्षात्कारासाठीं आध्यात्मिक अभ्यास करण्याचें दुसरें ध्येय दाखविलें. त्यासाठीं मला तरुणांच्या भावनात्मक आकर्षणापासून दूर ठेवण्याचा प्रयत्न त्यांनी कसून केला. माधवराव त्याच सुमाराला

माझ्या वर्गात असत. माझ्याबरोबर अभ्यास करीत. पण, त्याचा अर्थ, आमच्या दोघांचे सहजीवन होतें, असा नव्हता.

अनिरुद्धाशीं किंचित् साम्य असलेले कशाळकर १९१७ सालीं त्यांच्या बौद्धिक संपदेनें मला जीवनांतील सखी या दृष्टीनें जवळ ओढून घेऊं लागले. पति ही भावना व नाते याकडे मी आकर्षिली जात नव्हते. लहान वयांतहि त्यांनी बौद्धिक व वैचारिक वैभव फार कमावले होते. त्याकडे मी आकर्षिलें गेलें होतें. तरी पण, समाजाच्या दृष्टीनें नुसतें स्नेहबंधन न राखतां विवाहबद्ध होणें, हे माझ्या दृष्टीनें अनिच्छित बंधन होतें. तरी तें मी पत्करलें. मी घातलेल्या सर्व अटी त्यांनी मान्य केल्या.

८८ पानांपर्यंत, अगदी बारकाईनें पाहातां, ही कादंबरी माझ्या आयुष्यांतील घटनांवर अशी आधारलेली मुळींच दिसत नाही. मला स्वतःलाहि ती एक नवलकथा म्हणून वाचावयाला व ऐकावयाला फार आकर्षक वाटते. स्वतःशी साम्य आतांपर्यंत तरी मला कोठेंच वाटत नाही. प्रणयासक्त तरुणतरुणींचीं मनें व भावनांची दिग्दर्शनें अशाच प्रकारचीं असू शकतात. त्यांत व्यक्तिविशेष अशा कोठें दिसत नाहीत. खरें पाहिलें, तर 'भंगलेल्या देऊळां'तील अनिरुद्ध व कशाळकर यांतहि कोठेंच साम्य नाही. कशाळकर भोगलोलुप नव्हते. स्वतःकडे भलताच मोठेपणा घेणारे नव्हते. मला दिलेल्या वचनांवाहेर जाऊन माझेशीं बंड करण्याची त्यांची वृत्ति नव्हती.

लग्न हा विचार १९०६ पासून जो मनांतून घालविला गेला, तो १९१७ पर्यंत. त्यासाठीं मनाची तयारीच नव्हती. तर बोलून कुठें दाखविणार ?

कादंबरीचें संपूर्ण वाचन झाल्यावर माडखोलकरांनी अलिकडच्या तरुणतरुणींना एक अनुकरणीय आदर्श म्हणून या पुस्तकाची देणगी देऊन ठेवल्यासारखी आहे, असें वाटते.

हे पुस्तक युनिव्हर्सिटीच्या परीक्षेला लावल्याने त्याचा सहज परिणाम काय दिसतो, हे अजमावण्याच्या दृष्टीने मी कवे युनिव्हर्सिटीच्या दोन तीन विद्यार्थिनींशी बोलणीं काढलीं. कांहीं जणी मला जवळून ओळखतात. त्यांनीं मला सरळ उत्तर दिले, "आम्ही लगनें केली, तरी आमचे पति आमच्या हातून जाऊं देणार नाहीं. आमच्या लग्नसंस्थेचीं शकलें होऊं देणार नाहीं." त्यांचा हा आत्मविश्वास जबर आहे. मला स्वतःला कादंबरी वाचून एकच कल्पना दृढ करावी लागली कीं, लग्नसंस्था टिकाव धरून कशी राहिल, हे वराचसा उहापोह करून माडखोलकरांनीं उत्कृष्ट उदाहरणें देऊन स्पष्ट केले आहे. माझ्या आत्मचरित्रांत '७८ राव्या प्रकरणांत माझे विचार १९५२ सालीं प्रकट करतांना माझा फार आवेश होता. माझ्या स्वतःच्या जीवनांत अनूसारखाच पेंचप्रसंग निर्माण झालेला पाहून माझ्या एका निकटवर्ती भगिनीनें मला १९३४ सालीं त्या कादंबरीचा परामर्श घेण्यास व लेखकाला स्पष्टपणें खुलासा विचारण्यास प्रवृत्त केले होते.

त्या वेळीं अनूसारखीच भग्नहृदया मी होते. आणि त्यामुळे उद्वेग व भीति यामुळे आवेशानें एक पत्र खरडून मी माडखोलकरांना, "तुम्ही अशा कादंबरीने माझी बदनामी कां केलीत ? " असा प्रश्न विचारला होता. त्या पत्राचा त्यांना राग आला. ते साहजिकच होते. त्या पत्रावर त्यांचें उत्तर आलें तें असें,— "शांताबाई, तुमचें पत्र वाचून मला फार राग आला. त्यांतील नायिका तुम्ही स्वतःच समजून जो खुलासा मागतां आहांत, त्यावर माझे असे उत्तर आहे कीं, माझ्या समोर त्या नायिकेसारख्या पांच स्त्रिया होत्या. त्यांत माझी एक मामेबहीणहि होती."

वास्तविक १९३२ सालीं माडखोलकर माझ्या आईची ओळख करून घेण्यासाठीं, प्रो. विठ्ठलराव कुळकर्णी यांच्याबरोबर, माझ्या घरीं आले होते. त्याच वेळीं माझी त्यांची थोडीशी ओळख झाली होती. १९३४ सालीं, भंडार्यास मी अध्यक्ष म्हणून दक्षिण मध्यप्रांत महिला

परिषदेची कामगिरी आटोपून, माडखोलकरांच्या पत्नी शांताबाई यांच्या बरोबर, नागपुरास त्यांचे घरी पाहुणी म्हणून आले होते. शांताबाई त्या परिषदेच्या सेक्रेटरी होत्या. तेव्हांपासून पुढे हैद्राबादला रहावयास जाईपर्यंत मी बहुतेक दर वर्षी त्यांच्याकडे जात असे. १९५० पर्यंत, शांताबाई असेतोंवर, हा क्रम चालला होता. त्या गेल्यावर मी मुद्दाम त्यांचे वडील, आई, आत्या आणि मुले यांच्या समाचाराला गेले होते.

माडखोलकरांना सर्वजण भाऊराव म्हणतात. त्यांनी त्याच वेळीं बोलून दाखविले की, शांताबाई कशाळकर या माझ्या वडील बहिण आहेत. आतां कैलासवासी झालेल्या अनुताई काळे त्यांना धाकट्या बहिणीप्रमाणे होत्या. (म्हणजे माझ्यापेक्षां.-अनुताई त्यांच्याहून मोठ्याच होत्या.) माडखोलकरांशी इतके जिऱ्हाळ्याचे नाते पुढे झाले असतांनाहि, त्या कादंबरीच्या वाचनानंतर, १९३४ साली मी त्यांना जो खुलासा मागितला, तो कशाळकरांच्या बाबतींत भीती वाटून ! आज तीच कादंबरी पुन्हा वाचल्यावर माझी ती भीति निरर्थक होती, असें मला पटले. कोणत्याहि पात्राशीं सादृश्य कल्पून कादंबरी वाचू लागणें हें फार चुकीचें ठरतें, असें माझे मत झालें.

कोणताहि सामाजिक प्रश्न सोडवावयाचा, म्हणजे काटेतोलपणाने अमुकच चालत्या बोलत्या व्यक्ति पुढें धरल्या पाहिजेत, असें नाहीं. माझ्या लग्नाचा विचका झालेला व ध्येयापाठीमार्गे लागून मुलांची व पतीची ह्ळसांड माझेकडून कशी झाली, हीं चित्रें माझ्या आजूबाजूच्या व्यक्ति विसरत नाहींत. पण, त्यामुळे 'भंगलेले देऊळ' सर्वस्वी माझ्यावर आहे, असा अर्थ मी घेणें अथवा दुसऱ्यांनीं काढणें बरोबर नाहीं.

फक्त एकच प्रश्न: तो म्हणजे समाजसेवेला वाहून घेणाऱ्या स्त्रीनें विवाहसंस्थेत उभें राहून एकादे देऊळ उभारावें कशाला ? त्याला नंतर तडे पडूं द्यावेत कशाला ? माझे मानसिक दौर्बल्य हेंच त्याचें उत्तर.





## मुखवटे

श्री ह. कृ. मोहनी यांचें पत्र

प्रिय भाऊसाहेब,

स. न. वि. वि. तुमची 'मुखवटे' ही नवी कादंबरी मला दोन दिवसांपूर्वी मिळाली. तिच्या वेष्टनावरील महात्माजींचे विकृत चित्र पाहून संताप आला; व ते वेष्टन मी फाडून टाकले. कादंबरी न वाचता तशीच परत करावी असेहि वाटले. म्हणून ती मी बाजूला ठेवून दिली.

पण रात्री जेवणानंतर तुम्ही गांधीजींची आणि काँग्रेसची काय नालस्ती केली आहे हे पाहावे म्हणून मी कादंबरी चाळावयास सुरुवात केली. पण मग ती रात्री आणि सकाळी मिळून शेवटपर्यंत वाचून काढली.

तुमच्या लेखणीतले सगळे गुण या कादंबरींत उतरले आहेत. भाषा, वर्णनें, निरनिराळ्या घटनांचे चित्रण वगैरे सर्व सुंदर आहे. आपला मित्र मदनमोहन याच्यावरून मुरलीमोहनचे पात्र तुम्हांला सुचले, हे उघड आहे. पण ते रेखाटताना तुम्ही त्याला अन्याय केला नाही हे पाहून बरे वाटले. त्याच्यासारख्या आपल्या दुश्चरित मित्राच्या बाबतींतला तुमच्या स्नेहभावनेचा नाजूकपणा या चित्रणांत अनुभवास येतो.

कादंबरीचें वेष्टन पाहून जो तुमचा राग मला आला होता, तो कादंबरी वाचून बराच कमी झाला. महात्माजींकडे पहाण्याची तुमची एक विशिष्ट दृष्टि आहे. मी तिला विकृत म्हणत नाहीं, पण अनुदार म्हणतो. कदाचित् श्री. न. चि. केळकर यांच्याजवळ राहिल्यामुळें तुमचे जे महात्माजींविषयी एकदा चुकीचे ग्रह होऊन गेलेले आहेत, त्यांचा तो परिणाम असेल. त्यामुळें तुम्हीं गांधीना समजावून घेण्याचा प्रयत्नच मुळी कधीं केला नाही. तरी देखील त्यांच्या व्यक्तित्वाचें रेखाटन तुम्ही या कादंबरींत कांहीं स्थळीं सहृदयतेनें केले आहे, हें पाहून बरें वाटलें. सेवाग्रामाचे वर्णनहि चांगलें आहे. सौ. शांताबाईची महात्माजींवर

भक्ति आहे. काँग्रेसच्या कामांतहि त्या भाग घेतात. महात्माजीविषयीं तुमच्या मनांत जो हा थोडासा जिव्हाळा आहे, त्याचें श्रेय तुम्हा दोघांना ओळखणारी मंडळी शांताबाईला देतात. असो.

खरे प्रकरणाचा दंश या कादंबरींत उमटल्याकारणानें तिची राजकीय वास्तवता दूषित झाली आहे. डॉ. खरे यांनी केलेल्या चुका लक्षांत घेण्याची तुमची तयारी नाही. त्यामुळें त्यांना अन्याय झाला असा आपला ग्रह तुम्ही करून घेतला आहे. तो महात्माजींना अन्यायकारक आहे.

एरवी 'मुक्तात्म्या'पेक्षां ही कादंबरी राजकीय म्हणून कांहीं वावतींत अधिक सरस आणि वास्तव वाटण्यासारखी आहे. मात्र महाराष्ट्रांत महात्माजींविषयीं आधीच असलेली अडी बळकट करावयाला ती कारण होईल, याचें वाईट वाटतें.

१५।१।१९४१

आपला

ह. कृ. मोहनी



## नागकन्या

श्री. ह. कृ. मोहनी यांचें पत्र

प्रिय भाऊसाहेब,

स. न. वि. वि. तुमची 'नागकन्या' ही नवी कादंबरी मला पाठविल्याबद्दल मी तुमचा आभारी आहे. सध्या या कादंबरीवर मराठी नियतकालिकातून टीकेचा मारा सुरू आहे. त्यामुळे मी ती उत्सुकतेने वाचून टाकली.

कादंबरीच्या वेष्टनावरील चित्र तुमच्या लौकिकाला कमीपणा आणणारे आहे. प्रकाशकारने तुमच्या संमतीने ते घातले असेल असे मला वाटत नाही. अलिकडे अशा प्रकारची चित्रे वेष्टनावर घालण्याची चटक

प्रकाशकांना लागली आहे. तुमच्यासारख्या प्रमुख लेखकांनी तरी त्यांना आवरले पाहिजे मी हे वेष्टन तावडतोव फाडून टाकले.

वेष्टनावरील चित्र पाहून कादंबरीविषयी जशी कल्पना होते, तशी ती अश्लील नाही, हे सुदैव होय. काही स्थळी उत्तानपणा वाटला. पण प्रणयाच्या बहुतेक प्रसंगात कारुण्याची छटा मिसळली असल्यामुळे तो उत्तानपणा जाणवत नाही. विप्रलंभासारखाच वाटतो.

तापी-तीरावरील निसर्गशोभेचें वर्णन सुंदर आहे. गोंडांच्या जंगली वस्तीचे आणि लालसिंग गोंडाचे वर्णन हुबेहूब व चटकदार आहे. शृंगाराचे प्रसंग वर्णन करण्यात तुमचा हातखंडा असल्याबद्दल ख्याती आहे. या कादंबरीतील अशा प्रकारच्या वर्णनांबद्दल तुमची नालस्ती सध्या भरपूर चालू आहे. म्हणून त्याबद्दल मी काही लिहित नाही.

खेडीच्या आश्रमातील घटनांवरून या कादंबरीचे कथानक तुम्ही रचले आहे हे लक्षात आले. आश्रमात घडलेल्या अनिष्ट प्रकारांची माहिती श्री. मदनमोहन . . . . . आणि श्री. गोपाळ . . . . . यांनी तुम्हाला दिली असावी. गोपाळनें महात्माजींशीं या बाबतींत झालेला त्याचा पत्रव्यवहारहि तुम्हांला दाखवलेला दिसतो. पण तुम्ही त्या घटनेला काव्यमय कलाटणी दिली आहे. त्यामुळे त्या घटनेंतली घृणा जाणवत नाही. उलट आश्रमीय जीवनाला लांछनास्पद अशा एका घटनेला सोज्वळ स्वरूप देऊन तुम्ही ती लोकांपुढे ठेवली आहे.

गेल्या दिवाळीत तुमचे प्रकाशक श्री. रा. ज. देशमुख आणि श्री. वि. ल. बडकस यांच्यासह तुम्ही बारालिंगला जाऊन आलात आणि खेडीच्या आश्रमात जाऊन मिस मेरी बार हिची भेट घेतलीत, असे समजले. त्या प्रवासाचे ताजे पडसाद या कादंबरीतील वर्णनात उमटले आहेत.

ही कादंबरी तुमच्या टीकाकारांनी वाईट ठरवली आहे. पण मला ती तशी वाटली नाही. तारुण्यातल्या सहजोत्कट भावनाना संयमाचे व्रत

घेतलेल्या व्यक्तिसुद्धा कशा बळी पडतात हे तुम्ही सहृदयतेने दाखविले आहे. त्यातून ज्याला जो बोध घ्यावयाचा तो त्याला घेता येईल.

अशा प्रकारच्या कादंबऱ्या तुम्ही लिहाव्यात, हे बरे वाटत नाही. त्यासाठी इतर पुष्कळ लेखक आहेत. तुमच्या व्यासंगी आणि ओजस्वी प्रतिभेकडून लोकांना निराळ्या अपेक्षा आहेत.

ता. २६।३।१९४२

आपला

ह. कृ. मोहनी



## रुक्मिणी

सौ. प्रो. कुसुमावती देशपांडे यांचे पत्र

श्री. भाऊसाहेब यांस,

स. न. वि. वि. नागपूरच्या गेल्या महिन्यांतल्या माझ्या मुक्कामांत आपली 'रुक्मिणी' ही नवी कादंबरी आपण मला दिली. आतां ती वाचून झाल्यावर हे दोन शब्द घाईत लिहित आहे.

'चन्दनवाडी' प्रमाणे ही आपली कादंबरी उत्कृष्ट ठरेल असे वाटते. या दोन्ही कादंबऱ्यांचा प्रकार भिन्न आहे. त्यामुळे तुलना करणे योग्य होणार नाही. पण मानवी स्वभावाची गुन्तागुन्त व खोलपणा या दोन बाबतींत 'चंदनवाडी' पेक्षा ही कादंबरी सरस वाटली. नाजूक प्रसंग नाजूकपणे रेखाटण्यांत आपण दाखविलेले कौशल्य वाखाणण्यासारखे आहे. रुक्मिणी, सत्यभामा, ऊर्मिला आणि महाराज यांचे स्वभावरेखन मार्मिक आहे. कादंबरीतील वातावरण सात्त्विक आहे. भाषा साधी व गोड आहे.

विदर्भातील जुन्या नामांकिन गर्भश्रीमन्त घराण्यांचे जीवन आपण या कादंबरींत हुबेहुब रेखाटले आहे. विदर्भातील जुन्या धार्मिक आणि

कौटुंबिक परंपरा, धर्मशीलता आणि दातृत्व, ऐषआराम आणि उधळपणा यांचे या कादंबरीतील वर्णन वास्तव आहे. त्या पारंपरिक जीवनाच्या साच्यांत बसविलेली रुक्मिणी त्यामुळे अधिकच धीरोदात्त वाटते. मराठी कादंबऱ्यांतील नायिकांत रुक्मिणी ही कांही बाबतींत अजोड ठरेल. मोठ्या मानलेल्या घराण्यांतील सुशील जबाबदार स्त्रियांना स्वतःचें मन मारून कसे धीरानें दिवस काढावे लागतात, याचें रुक्मिणी हें उत्तम उदाहरण आहे.

विदर्भातील जुनी पिढीजाद संपन्न घराणी आतां खालावण्याच्या मार्गाला लागली आहेत. त्यांच्या मध्ययुगीन जीवनाचे सगळे गुणदोष आपण या कादंबरींत मार्मिकपणें आणि सहृदयतेने चित्रित केले आहेत. हे या कादंबरीचे वैशिष्ट्य सामाजिक महत्त्वाचें होय.

मीनाबाग, नवी दिल्ली

ता. ६।४।६०

आपली

कुसुमावती देशपांडे

प्रो. य. ग. नाईक यांचें पत्र

Y. G. Naik

E/11 Saraswat Colony,  
MAHIM, BOMBAY, 16.

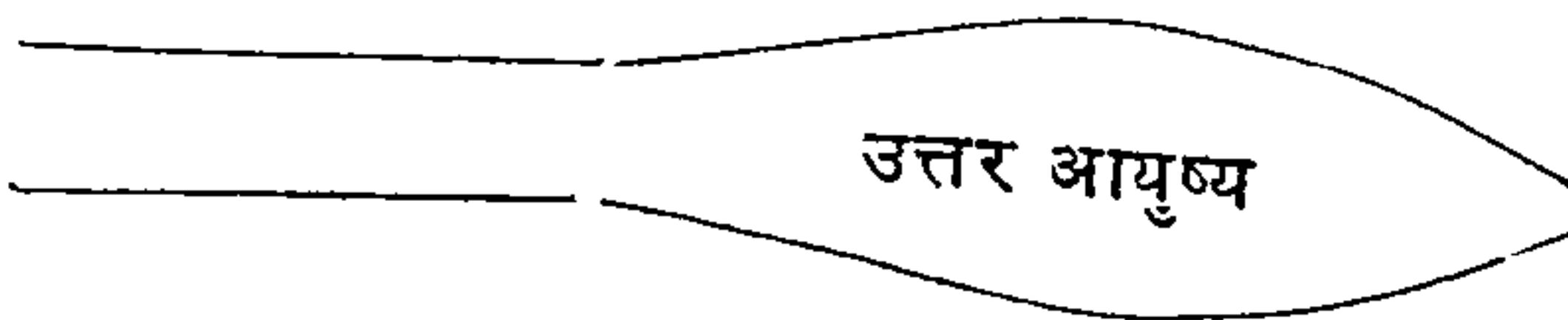
स. न. वि. वि. माझे हें पत्र पाहून आपणांस आश्चर्य स्वाभाविकच वाटेल. परंतु, प्रसंगोपात्त हा पत्रव्यवहार कां होतो आहे याची कल्पना खालील मजकूरानें आपणांस येईलच.

आपली नवी-म्हणजे मला नवी-कादंबरी 'रुक्मिणी' ही आतांच वाचून संपलेली कादंबरी चांगली असल्यामुळें हें पत्र लिहावें असें वाटलें. आयुष्याचें सखोल व व्यापक चित्र व त्या चित्रावरून मानवी आयुष्याच्या विशिष्ट भागावर विदारक प्रकाश टाकण्याची

कामगिरी आपण फारच चांगल्या प्रकारें, पण माफक परि-  
सरांत, पार पाडली आहे, यांत कांही शंका नाही. पात्रांची रेखाटणी व  
परिस्थितीचें चक्र, त्याचप्रमाणें उघड दिसणारी कृती व तिच्या मागील  
विचार व विकारपरंपरा व तिचें माफक पण पटेल अशा प्रकारें केलेले  
आविष्करण चांगलेंच साधलें आहे. आयुष्यांतील वेचक प्रसंग व त्यांची  
कार्यकारण पद्धतीने गुंफलेली सांखळी—नव्हे, नमुनेदार जाळें—चित्ताकर्षक  
त्याचप्रमाणें उद्बोधक ठरेल असें मला वाटतें. चित्राच्या चारी वाजू  
व आंतील हालचाली व पार्श्वभूमी मोजक्या मापानें, पण स्पष्ट होईल  
अशा पद्धतीनें, आपण चितारली असल्यामुळें कादंबरी संपूर्ण स्वरूपांत  
एका विशिष्ट कालांतील वरच्या वर्गाचें विदर्भातील संपन्न जीवन  
दाखविण्यास समर्थ झाली आहे. कथेच्या ओघांत आलेली दुय्यम पात्रें  
व त्यांचीं 'वालखिल्य स्वरूपा'चीं (Thumbnail Sketches)  
रेखाचित्रें जिवंत त्याचप्रमाणें वैचित्र्यपूर्ण आहेत. 'मम'चे त्याचप्रमाणें  
प्रोफेसरसाहेबांचें रेखाचित्र सुंदर असलें, तरी प्रत्यक्ष सृष्टींतून अलग  
उचलून कथेंत वसविल्याप्रमाणें वाटतें. त्याला निर्विकार कल्पनाचित्र  
आहे असें म्हणतां येत नाहीं. Foster च्या शब्दांत म्हणावयाचें झाल्यास  
प्रत्यक्ष आयुष्यांतून घेतलेलीं माणसें कादंबरींत acclamatised करणें  
योग्य. त्याचप्रमाणें हीं दोन पात्रें कथानकाच्या परिसरांत ओढून ताणून  
आणल्याचा भास होतो. कथानायकाच्या सार्वजनिक आयुष्याची रूपरेखा  
उत्तर भागांत मिळते त्याची ही प्रस्तावना असावी असें म्हणतां येईल.  
(कविसम्मेलनाचा देखावा कथानकाच्या दृष्टीनें याच स्वरूपाचा आहे.)  
दोन्ही प्रसंग चित्रणाच्या दृष्टीनें उत्कृष्ट आहेत यांत शंका नाही. तथापि  
ते कथानकाच्या चौकटींत शोभेच्या वेलबुट्टीप्रमाणें वाटतात. परंतु  
Pictorial method हाताळणाऱ्या लेखकास हे प्रसंग योग्य आहेत  
यांत शंका नाही.

मला एकाच गोष्टीबद्दल लिहावयाचें आहे. ती म्हणजे कथानायकाच्या  
उत्तर भागामधील जीवनावद्दल होय. माणसाच्या जीवनास अनेक पैलू

नसतात असे मला म्हणावयाचे नाही. खासगी आयुष्य व सार्वजनिक आयुष्य यांतील तफावत अनेक व्यक्तींच्या आयुष्यांत दिसून येणारी आहे. परंतु कथा-आविष्काराच्या दृष्टीने कथानायकाच्या सार्वजनिक आयुष्याची व आकांक्षांची कल्पना पूर्वभागांत जरासुद्धां दिसून नये हे कलेच्या दृष्टीने योग्य ठरणार नाही. कथानायक हा उत्तर भागांत वेगळ्याच स्वरूपाचा दिसतो हे कथा-आविष्काराच्या त्याचप्रमाणे स्वभाव-परिपोषाच्या दृष्टीने योग्य नाही असें माझे मत झाले. त्याचा अर्थ परिस्थितीच्या प्रहाराने स्वभाव बदलून नये अगर बदलणे योग्य नाही असें मी म्हणत नाही. अशा प्रकारे उत्तरार्धात बदलणाऱ्या व्यक्ति कित्ती तरी कादंबऱ्यांत आहेत-ज्यांना आम्ही dynamic समजतो. परंतु 'महाराज' ह्या व्यक्तीच्या स्तुत्य सार्वजनिक आयुष्याची व त्याबद्दलच्या आकांक्षांची कल्पना उत्तर भागांत यावी, त्याबद्दल पहिल्या भागांत-ज्या भागांत व्यक्तिचित्रणाचा पाया घातला जातो त्या भागांत-येऊं नये व त्याचा उल्लेख-निव्वळ उल्लेखच कां होईना-येऊं नये, याचे आश्चर्य वाटते. यामुळे स्वभावपरिपोषाच्या पद्धतींत वैगुण्य आले आहे यांत कांही शंका नाही. त्याचप्रमाणे उत्तरार्धात कौटुंबिक आयुष्याच्या ऐवजीं सार्वजनिक व सर्वव्यापी जीवनाचीं रेखाचित्रे तुलनात्मक दृष्टीने पाहिल्यास जास्त संपन्न व विपुल वाटतात. रेखानकाशा- (graph) च्या पद्धतीने कथानकाची वाढ दाखवावयाची झाल्यास खालीलप्रमाणे दाखवितां येईल,--



'नदीमुखेन समुद्रमाविशत्' हे करणे अयोग्य नाही. परंतु तो उद्देश प्रथमच दिसला भासला पाहिजे असें मला वाटते. अर्धी अधिक कादंबरी होईपर्यंत महाराजांस विदर्भाच्या सार्वजनिक

आयुष्यात एक विशिष्ट स्थान असेल असें मला तरी भासले नाही. “पचमढी” प्रकरणापासून महाराजांच्या तोवर सर्वस्वी अदृश्य व अज्ञात असलेल्या आयुष्याची कल्पना यावयास लागते व त्याची सारखी वाढ होत जाते. यामुळे कादंबरीचीं दोन शकले पडल्याचा भास होतो.

दोन्ही स्त्रियांचीं पात्रे त्याचप्रमाणे सत्यभामेचे विदारक चित्र विलोभनीय व वास्तवतेच्या चौकटींत बसण्यासारखी आहेत. पुराणिकांच्या आधुनिक मुलीचे वयातील श्रीमंत नवऱ्याच्या सहचारिणीत झालेले रूपांतर स्वाभाविक व तिच्या स्वभावाच्या मूळ स्वरूपास धरून आहे यांत शंका नाही. त्याचप्रमाणे महाराजांनी आपल्या पूर्व आयुष्याचे केलेले उद्बोधक वर्णन स्वाभाविक वाटते. परंतु गुरुजींच्या ‘चमत्कारां’नी बदललेले त्यांचे जीवन बुद्धिप्रधान माणसास पटेल असे वाटत नाही. तथापि हिन्दु जगांत अशा गोष्टी संभवनीय नाहीत असें मात्र कोणासच म्हणतां येणार नाही. रुक्मिणीच्या स्वभावचित्रणाची वाखाणणी योग्य शब्दांत करणे शक्य नाही. इतके तें अप्रतिम आहे. तिच्या उघड न दिसणाऱ्या स्वभावविशेषांबद्दल (महाराजांनीं) केलेले विवेचन पटण्यासारखे आहे व त्याचा प्रत्यय एक दोनदां आला आहे. त्याच पद्धतीने महाराजांच्या सार्वजनिक आयुष्याची—ओझरती कां होईना—पूर्व भागांत कल्पना दिली गेली असती, तर त्यांच्या स्वभावकृतीला जो तडा गेल्यासारखा वाटतो, तो वाटला नसता.

असो. पत्र बरेच लांबले. शेवटीं एका मुद्याचा उल्लेख करून पत्र संपवितों. तो म्हणजे कादंबरीचा शेवट होय. याबद्दल अनेक मते येतील. परंतु जेवढ्या तडातडीने तो शेवट केला गेला आहे तेवढ्या प्रमाणांत तो नसता तर बरे झाले असते. कथानकाची सामान्य गती ज्या संथ व धिम्म्या पद्धतीने चालते, त्या पद्धतीस कथानकाचा शेवट योग्य नाही असें मला वाटले. हा शेवट विमानाच्या “कॅश लँडिंग” प्रमाणे वाटतो. सायकलच्या गतीस विमानाचा झटका देणे योग्य ठरणार नाही. मात्र या वावरींत वैयक्तिक मते महत्वाचीं नाहीत. कारण त्याला तात्त्विक पार्श्वभूमी नाही.



असो. एका अति सुंदर कादंबरीची भर घातल्याबद्दल आपलें अभि-  
नदन करून रजा घेतों

आपला

यशवन्त गणेश नाईक

ता. क.—उत्तरार्धाबद्दल मी दौषैकदृष्टीनें बोलतो आहे असें आपण  
समजूं नये. पूर्वार्धांत जिवंत भासणारे महाराज उत्तरार्धांत लेखकाचें  
बाहुलें बनतात अशी स्थिती असल्याचा भास होतो. पूर्वार्धातील उत्कट  
निर्माणशक्ति उत्तरार्धाला चालना देते ही गोष्ट तेवढीच खरी आहे.  
H. G. Wells च्या बहुतेक कादंबऱ्यांत असाच प्रकार पुष्कळदां  
असतो. Polly मध्ये उलट प्रकार आहे. पूर्वार्धांत Polly हा फ्लॅट्  
अॅनिमेटेड फोटोग्राफ असतो,—तर उत्तरार्धांत तो जिवंत व हाडामासांचा  
आपल्या भावनाकल्पनांनीं चालणारा माणूस वाटतो. Kipps मध्ये याच्या  
उलट प्रकार आहे. हीं उदाहरणे सहजगत्या सुचलीं तीं दिलीं आहेत. एका  
कलासपन्न कादंबरीकाराची कृती या दृष्टीनें हे विचार आपल्यापुढें सहज  
मांडले आहेत. तरी कृपा करून गैरसमज करून घेऊं नये.

हे पत्र एका विद्यार्थ्यास 'डिक्टेट' केलें. त्यानें लिहिल्यावर एकदा  
वाचून मी तें पाठविले.

कादंबरी वाचल्याबरोबर जे विचार मनांत आले, ते आपणास  
लिहिले आहेत. त्यांत विशेष विचारपूर्वक लिखाण आहे असें समजूं नये.  
शिवाय पत्र "सांगते"वेळीं कादंबरी माझ्या समोर नव्हती. कारण माझी  
वाचून संपताच ती लगेच "हस्ते परहस्ते" सर्व कॉलनींत फिरत होती.  
सुमारे ३० माणसांच्या हातून गेल्यावर ती आठ दिवसांनीं मुद्दाम  
मागून परत आणावी लागली.

रुक्मिणीच्या अन्ताप्रमाणेंच "गूढ" अन्त "Man of Pro-  
perty" या Galsworthy च्या कादंबरीचा आहे. त्याबद्दलचा

त्याचा पत्रव्यवहार त्याच्या चरित्रांत शेवटीं परिशिष्टांत आहे. तरी वेळ झाल्यास पहाणे. बोझीने आगगाडीखालीं सापडतो. आत्महत्या की अपघात हा प्रश्न अध्याहृत ठेवला आहे.

मुंबई

१८-७-६२

आपला

य. ग. नाईक



### रविकिरण मंडळाची स्थापना

प्रिय विठ्ठलराव,

स. न. आमच्या मंडळाच्या स्थापनेबद्दल तुम्हांला एवढे नवल कां वाटावे, हें मला कळत नाही. 'तुतारी मंडळ', 'गोविंदाग्रज मंडळ' वगैरे नांवे तुम्हांला माहितच आहेत. मात्र त्या मंडळांप्रमाणे आमचे हें मंडळ कोणत्याहि व्यक्तीचे उपासक किंवा अभिमानी नाही. 'रविकिरण मंडळ' या नांवाचा अर्थ काय, असें तुम्ही विचारतां; पण, आम्हांलाच जर त्या शब्दाच्या अर्थाची नीटशी कल्पना नाही, तर मी तुमच्या प्रश्नाला काय उत्तर देणार ? तथापि, त्या नांवाला अर्थ नसला, तरी त्याच्या मागे थोडा इतिहास आहे. अलिकडे कांहीं दिवस आम्ही दर रविवारीं बहुधा नानांकडे (प्रो. श्री. बा. रानडे) चहा घ्यावयाला जमत असूं. हा Sunday Tea Club म्हणजेच रविकिरण मंडळ. आमच्या मंडळाच्या नांवांत जशी ध्येयदृष्टी नाही, तशीच त्याला घटनाहि नाही. त्याचें एक उदाहरण असें कीं, 'किरणां'त ज्यांच्या नाट्यछटा आम्ही दिल्या आहेत, ते आमचे स्नेही (श्री. दिवाकर) केवळ यापुढें आमच्या मंडळांत रहाण्याची इच्छा नाही, म्हणून त्यांतून आपोआप गळले.

पण, आमच्या मंडळाचें अस्तित्व अगदींच निरुद्देश आहे, असें मात्र नाही. आम्हां तिघां चौघांना तरी कांहीं तरी करून दाखविण्याची, -नवीन

सांगण्याची इच्छा आहे. आमच्यापैकीं माधवराव (प्रो. मा. त्रि. पटवर्धन) हे फार्शीचे पंडित असून, त्यांनी फार्शी घर्तीवर बरीच कविताहि लिहिलेली आहे. त्याचप्रमाणे त्यांच्या प्रणयविषयक अनुभूतीहि अभिनव आहेत. त्यांच्या कवितेंत तुम्हाला सगळ्याच प्रकारचे नावीन्य आढळेल. 'यशवंती'पेक्षां किती तरी मनोहर अशी प्रगति 'किरणां'तील यशवंतांच्या कवितेंत तुम्हांला दिसून येईल. नाना स्वतः फारसें कांहीं लिहित नाहीत. पण इतरांना कल्पना सुचवून ते त्यांच्या लिहिण्याला चांगले वळण लावतात. रविकिरण मंडळ हे त्यांच्या कल्पकतेचे अपत्य आहे म्हटले तरी चालेल. त्यामुळे सौ. मनोरमाबाई त्यांचे कौतुकाने संगोपन करतात. आमचे 'किरण' पुस्तक लहान असले, तरी त्यांत नावीन्य भरपूर आहे; व त्यावर जी बरी वाईट टीका होईल, तिच्यावरून आमचे सामर्थ्य सिद्ध होईल. आमच्या मंडळाला घ्येय किंवा घटना नाही. याचा अर्थ असा की, स्वतःच्या मताप्रमाणे आणि अभिरुचीप्रमाणे लिहावयाला आम्ही मोकळे आहोत. निरंकुश कवींचे मंडळ घटनारहित असावे, हे किती स्वाभाविक आहे ? कांहीं तरी नवीन करण्याची आकांक्षा आणि परस्परांच्या गुणांविषयी योग्य आदर या दोन्ही गोष्टींनी आम्हांला एकत्र आणले आहे; व एकमेकांविषयी आदरबुद्धी जोपर्यंत कायम आहे, तोपर्यंत आमच्या मंडळाला भीति नाही.

२० सप्टेंबर १९२३

नारायण पेठ, पुणे

आपला

ग. त्र्यं. माडखोलकर

ज्योत्स्ना, ऑगस्ट, १९२६



## रविकिरणमंडळ व श्री. माडखोलकर

प्रो. श्री. बा. रानडे यांची विधाने व खुलासा

प्रो. डॉ. माधवराव पटवर्धन यांच्या मृत्यूनंतर त्यांच्या स्मरणार्थ 'लोकशिक्षण' मासिकाने आपला फेब्रुवारी-मार्च १९४० चा जोड-अंक हा 'पटवर्धन-विशेषांक' म्हणून काढला. या अंकात प्रो. श्री. बा. रानडे यांनी 'रविकिरणमंडळ व माधवराव' हा लेख लिहिला होता. त्या लेखात श्री. माडखोलकर यांच्यासंबंधी जी विधाने त्यांनी केली होती, तीं नंतर एप्रिल १९४० च्या 'लोकशिक्षणा'च्या अंकात 'रविकिरणमंडळ व श्री. माडखोलकर' या मथळ्याखाली खुलासा करून परत घेतलीं. प्रो. रानडे यांच्या लेखातील श्री. माडखोलकर यांच्यासंबंधीचा परिच्छेद प्रथम दिला आहे; व नंतर त्यांनी केलेल्या खुलाशातील त्या परिच्छेदासंबंधीचा भाग दिला आहे.

### प्रो. रानडे यांची विधाने

... सहवासाशिवाय मैत्री बळावत नाहीं, तसेंच एकमेकांच्या शंका-निरसनास वाव मिळाला नाहीं तर मित्र दुरावत जातात. वर सांगितलेले भिन्नतेचे प्रवाह १९२६ सालीं मनोरमाबाईंचे निधन झाल्यावर अधिकाधिक स्पष्ट दिसू लागले. वर्तमानपत्रांत प्रसिद्ध होणाऱ्या किरकोळ वाङ्मयीन अभिप्रायांची भाषा कशी असावी यासंबंधी माधवराव व माडखोलकर यांत तीव्र मतभेद झाला. लेख खमंग करतांना कुचेष्टेंत मित्र तळून निघू नये, असें सर्वांनाच वाटत होते. 'प्रभा'-प्रकाशनानंतर माडखोलकर रविकिरणमंडळाच्या नामावळीत नाममात्र होते. 'यशवंत', 'गिरीश', माधवराव व घाटे आपआपलीं पुस्तके 'रविकिरणमंडळाचे पुस्तक' म्हणून स्वतःच्या खर्चाने प्रसिद्ध करीत आणि त्यांत मंडळाचे नांव होई. प्रसिद्धीस परवानगी मागण्याचे औपचारिक पत्र माधवराव सर्वांना पाठवीत. घाटे यांनीं आपलें एक पुस्तक रविकिरणमंडळाचे म्हणून

प्रसिद्ध करण्यास एका नामांकित प्रकाशकांना भाग पाडलें. या सर्व पुस्तकांत माडखोलकरांचें नांव घटक म्हणून न चुकतां येई. 'रविकिरण-मंडळ' मोडून टाकावें असा विचार माडखोलकरांनीं आपल्या मित्रांजवळ प्रकट केला होता; पण इतर मंडळी त्या गोष्टीला तयार नव्हती. माडखोलकरांनीं मात्र आपलें एकहि पुस्तक मंडळाच्या नांवानें प्रसिद्ध केले नाहीं. अर्थात् त्यांचीं कांहीं स्वतःचीं कारणें असतील, पण त्याविषयीं कोणींहि त्यांना विचारलें नाहीं. तथापि मनोरमाबाईच्या काव्यसंग्रहाच्या प्रकाशनसमयीं त्यांनीं आस्थेनें लेख दिला एवढेंच नाहीं, तर माधवरावांचें कांहीं स्मारक करण्याचें ठरविल्यास आपण त्यास यथाशक्ति साहाय्य करूं असें त्यांनीं कळविलें आहे.

रविकिरणमंडळाचें शेवटचें पुस्तक 'नकुलालङ्कार'. कदाचित् 'मधुलहरी' हें वृत्तिसावें पुस्तक ठरेल. पण माधवरावांच्या निधनामुळे रविकिरणमंडळाचा मुख्य प्राणच नाहींसा झाला आहे, असें म्हणणें चुकीचें होणार नाहीं. 'दिवाकर' व मनोरमाबाई कालवश झाल्या. गोखले कांहीं भरीव लेखन करतील अशी आशा नाहीं. सामुदायिक पुस्तकांपलीकडे रविकिरणमंडळाच्या कीर्तीत भर टाकणें शक्य असूनहि माडखोलकरांनीं तें टाळले आहे.

### प्रो. रानडे यांचा खुलासा

श्री. संपादक, 'लोकशिक्षण' यांस—

वि. वि. 'लोकशिक्षणा'च्या फेब्रुवारी-मार्च १९४० च्या विशेषांकांत 'रविकिरणमंडळ व माधवराव' या मथळ्याखालीं प्रसिद्ध झालेल्या माझ्या लेखासंबंधीं पुढें दिलेला खुलासा आपण आपल्या येत्या अंकीं प्रसिद्ध करावा अशी विनंती आहे.

(३) पृष्ठ ५२५ वरील तिसऱ्या परिच्छेदांत १९२६ सालानंतर रविकिरणमंडळाच्या सर्वच सदस्यांतील पूर्वीचे जिव्हाळ्याचे संबंध कमी होऊन भिन्नतेचे प्रवाह अधिकाधिक कसे स्पष्ट होऊ लागले तें सांग-

ण्याचा माझा उद्देश होता. त्यांत श्री. माडखोलकर यांच्याविषयीं कांहीं विधानें आहेत. परिच्छेदाच्या शेवटच्या वाक्यांत श्री. माडखोलकर यांनी 'श्री-मनोरमा' ग्रंथास तत्परतेनें केलेल्या साह्याचा उल्लेख करून कै. माधवरावांच्या स्मारकाविषयीं त्यांनीं दाखविलेल्या सहानुभूतीचाहि निर्देश केला आहे. पण तत्पूर्वींचीं माझी दोन वाक्यें वस्तुस्थितीच्या दृष्टीनें चुकीचीं व म्हणून आपल्याला अन्यायकारक असल्याचें श्री. माडखोलकर यांनीं माझ्या निदर्शनास आणिलें आहे. हीं वाक्यें येणेंप्रमाणें:-

(अ) " 'रविकिरणमंडळ' मोडून टाकावें असा विचार माडखोलकरांनीं आपल्या मित्रांजवळ प्रकट केला होता; पण इतर मंडळी त्या गोष्टीला तयार नव्हती. (आ) माडखोलकरांनी मात्र आपलें एकहि पुस्तक मंडळाच्या नांवानें प्रसिद्ध केले नाहीं. अर्थात् त्यांचीं कांहीं स्वतःचौ कारणें असतील, पण त्यांच्याविषयीं कोणींहि त्यांना विचारलें नाहीं."

याविषयीं वस्तुस्थिति पुढें दिल्याप्रमाणें आहे:- (अ) रविकिरणमंडळाचा समारोपाचा ग्रंथ काढून त्याचें विसर्जन करावें, अशी कल्पना माधवराव प्रभृति मंडळाच्या सदस्यांनीं काढली. परंतु तिला सर्वांचें अनुमोदन न मिळाल्यामुळे मंडळ चालू राहून त्याच्या द्वारे ३१ पुस्तकें प्रसिद्ध झाली. श्री. माडखोलकर यांनीं या कल्पनेला पाठिंबा दिला होता. (आ) श्री. माडखोलकर यांचे एकहि पुस्तक मंडळाकडून प्रसिद्ध झालें नाहीं हें खरे, पण यासंबंधी श्री. माडखोलकर यांना दोष द्यावयास जागा नाहीं. कारण, त्यांचें ' विलापिका ' हें पुस्तक मंडळाच्या द्वारे प्रसिद्ध करण्याचा प्रश्न पुढें आला असतां त्या प्रश्नावर मतभेद होऊन तें पुस्तक मंडळाकडून प्रसिद्ध होऊ नये असें बहुमतानें ठरले. त्यानंतर त्यांच्या पुस्तकांच्या प्रकाशनाविषयीं ते स्वतः व मंडळ ही दोघेहि मुग्ध राहिली. अर्थात् रविकिरणमंडळाच्या कीर्तीत माडखोलकर यांनीं भर घालण्याचें टाळलें असें विधान करणें योग्य होणार नाहीं.

मग मी विधानें केलीं, तीं अर्थात् आठवणीवर विसंबून केलीं. तीं करण्यांत माझा हेतु, माधवरावांचे व मंडळाच्या इतर सदस्यांचे एकमेकांशीं पूर्वीप्रमाणें सामुदायिक जिव्हाळ्याचे संबंध नव्हते आणि मंडळाचें अंतःस्वरूपहि बदललें होतें, हें सुचविण्याचा होता. त्याला वरील खुलाशानें बाध येत नाही.

मुंबई, १ एप्रिल १९४० }

आपला  
श्री. बा. रानडे

## ★ रा. सा. गं. के. देशपांडे

### श्री. देवगिरीकर यांनी दिलेली माहिती

श्री. त्र्यं. र. देवगिरीकर यांनी लिहिलेल्या 'वासुकाका जोशी व त्यांचा काल' या ग्रंथाच्या ३९२ पानावर रा. सा. गं. के. ऊर्फ बाबासाहेब देशपांडे यांच्यासंबंधी पुढील माहिती दिलेली आहे:—

नाशिकच्या खटल्यात पुण्याचे सुप्रसिद्ध रहिवासी बाबासाहेब देशपांडे ह्यांनी सी. आय्. डी. खात्याची सेवा किती आपुलकीने केली हे सर्वांना ठाऊक आहे. त्यांच्या अंगात एक मोठा गुण होता. गहिवरणें, रडणें, सहानुभूति दाखविणे आणि पोटात शिरून बातमी काढून घेणे ह्या कलेत ते निष्णात होते. त्यांनी या कलेने कितरी तरुणांच्या जीवनाची माती केली असेल ते सांगवत नाही. ह्या गृहस्थाने ह्याच आपल्या कलेने सेवानिवृत्तीनंतर 'केसरी'च्या मंडळीकडून वाहवा करून घेतली. ह्या गृहस्थाने पुण्याच्या डी. एस्. पी. ला कळविले की, वासुकाका मला व गोपाळराव गोखल्यांना ठार मारणार आहेत. काकांना ही बातमी त्यांच्या एका स्नेह्याने कळविली. काकांच्यावर गुप्त पोलिसांची देखरेख सुरू झाली, एवढाच त्यात लाभ झाला. बाबासाहेबांना डी. एस्. पी.

प्याचा माझा उद्देश होता. त्यांत श्री. माडखोलकर यांच्याविषयीं कांहीं विधानें आहेत. परिच्छेदाच्या शेवटच्या वाक्यांत श्री. माडखोलकर यांनी 'श्री-मनोरमा' ग्रंथास तत्परतेनें केलेल्या साह्याचा उल्लेख करून कै. माधवरावांच्या स्मारकाविषयीं त्यांनीं दाखविलेल्या सहानुभूतीचाहि निर्देश केला आहे. पण तत्पूर्वींचीं माझी दोन वाक्ये वस्तुस्थितीच्या दृष्टीनें चुकीचीं व म्हणून आपल्याला अन्यायकारक असल्याचें श्री. माडखोलकर यांनीं माझ्या निदर्शनास आणिलें आहे. हीं वाक्ये येणेंप्रमाणें:-

(अ) " 'रविकिरणमंडळ' मोडून टाकावें असा विचार माडखोलकरांनीं आपल्या मित्रांजवळ प्रकट केला होता; पण इतर मंडळी त्या गोष्टीला तयार नव्हती. (आ) माडखोलकरांनी मात्र आपलें एकहि पुस्तक मंडळाच्या नांवानें प्रसिद्ध केले नाहीं. अर्थात् त्यांचीं कांहीं स्वतःचौ कारणें असतील, पण त्यांच्याविषयीं कोणींहि त्यांना विचारलें नाहीं."

याविषयीं वस्तुस्थिति पुढें दिल्याप्रमाणें आहे:- (अ) रविकिरणमंडळाचा समारोपाचा ग्रंथ काढून त्याचें विसर्जन करावें, अशी कल्पना माधवराव प्रभृति मंडळाच्या सदस्यांनीं काढली. परंतु तिला सर्वांचें अनुमोदन न मिळाल्यामुळे मंडळ चालू राहून त्याच्या द्वारे ३१ पुस्तकें प्रसिद्ध झाली. श्री. माडखोलकर यांनीं या कल्पनेला पाठिंबा दिला होता. (आ) श्री. माडखोलकर यांचे एकहि पुस्तक मंडळाकडून प्रसिद्ध झालें नाहीं हें खरे, पण यासंबंधी श्री. माडखोलकर यांना दोष द्यावयास जागा नाहीं. कारण, त्यांचें ' विलापिका ' हें पुस्तक मंडळाच्या द्वारे प्रसिद्ध करण्याचा प्रश्न पुढें आला असतां त्या प्रश्नावर मतभेद होऊन तें पुस्तक मंडळाकडून प्रसिद्ध होऊ नये असें बहुमतानें ठरले. त्यानंतर त्यांच्या पुस्तकांच्या प्रकाशनाविषयीं ते स्वतः व मंडळ ही दोघेहि मुग्ध राहिली. अर्थात् रविकिरणमंडळाच्या कीर्तींत माडखोलकर यांनीं भर घालण्याचें टाळलें असें विधान करणें योग्य होणार नाहीं.



मग मी विधानें केलीं, तीं अर्थात् आठवणीवर विसंबून केलीं. तीं करण्यांत माझा हेतु, माधवरावांचे व मंडळाच्या इतर सदस्यांचे एकमेकांशीं पूर्वीप्रमाणें सामुदायिक जिव्हाळ्याचे संबंध नव्हते आणि मंडळाचें अंतःस्वरूपहि बदललें होतें, हें सुचविण्याचा होता. त्याला वरील खुलाशानें बाध येत नाही.

मुंबई, १ एप्रिल १९४० }

आपला  
श्री. बा. रानडे

## ★ रा. सा. गं. के. देशपांडे

### श्री. देवगिरीकर यांनी दिलेली माहिती

श्री. त्र्यं. र. देवगिरीकर यांनी लिहिलेल्या 'वासुकाका जोशी व त्यांचा काल' या ग्रंथाच्या ३९२ पानावर रा. सा. गं. के. ऊर्फ बाबासाहेब देशपांडे यांच्यासंबंधी पुढील माहिती दिलेली आहे:—

नाशिकच्या खटल्यात पुण्याचे सुप्रसिद्ध रहिवासी बाबासाहेब देशपांडे ह्यांनी सी. आय्. डी. खात्याची सेवा कित्ती आपुलकीने केली हे सर्वांना ठाऊक आहे. त्यांच्या अंगात एक मोठा गुण होता. गहिवरणें, रडणें, सहानुभूति दाखविणें आणि पोटात शिरून बातमी काढून घेणें ह्या कलेत ते निष्णात होते. त्यांनी या कलेने कित्ती तरुणांच्या जीवनाची माती केली असेल ते सांगवत नाही. ह्या गृहस्थाने ह्याच आपल्या कलेने सेवानिवृत्तीनंतर 'केसरी'च्या मंडळीकडून वाहवा करून घेतली. ह्या गृहस्थाने पुण्याच्या डी. एस्. पी. ला कळविले की, वासुकाका मला व गोपाळराव गोखल्यांना ठार मारणार आहेत. काकांना ही बातमी त्यांच्या एका स्नेह्याने कळविली. काकांच्यावर गुप्त पोलिसांची देखरेख सुरू झाली, एवढाच त्यात लाभ झाला. बाबासाहेबांना डी. एस्. पी.

कडून काकांना अटक वगैरे करण्याचे काही जमते का हे पहावयाचे होते. असे पोटभरू व स्वार्थी लोक सरकारी नोकरीत त्या काळी प्रेतावर पोळ्या भाजून घेण्याकरिता टपलेले असत.



‘कार्यारंभींचे दैवत’

श्री. मनमोहन नातू यांचे पत्र

श्री

तुझिया सारस्वतांतून बिंदु उचलले आम्ही  
आजही त्या अथांगाच्या आडोशाला उभे  
माध्यान्हीला कृतज्ञता न शिवली अपेक्षित जी  
तिन्ही सांजेला या स्तवितो ‘कार्यारंभींचे दैवत’  
‘मन’

मनमोहन 325 (y)

सदाशीव पुणे २

१९ ऑक्टोबर १९५७



REFBK-0015880

राठी ग्रंथ लिख, अज्ञे. स्वल्प  
अनुसंध ४९२२७ वि: चरित्र  
अनुसंध ७४२२ नोंद वि: २०/३/६८